ВІТЧИЗНА

10

'90

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

ISSN 0131

ЛАУРЕАТ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

Рішенням редколегії журналу «Вітчизна», затвердженим президією правління Спілки письменників України, літературну премію імені Юрія Яновського 1990 року в жанрі новелістики присуджено

КОЛІСНИЧЕНКУ АНАТОЛІЮ ІЛАРІОНОВИЧУ

за новелу «Блудний син» (журнал «Вітчизна», 1990, № 5) та новелістичні публікації останніх років.

Г. Пустовійт.
Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Наймичка»

Вітчизна

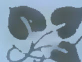
10

жовтень 1990

Літературно-художній та громадсько-політичний журнал

Орган Спілки письменників України

Київ Видавництво «Радянський письменник» Виходить з 1933 року

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

МИКОЛА ПЕТРЕНКО

Пробуджений код

ПОВІТРЯНА СТРІХА

По божому чи ангельському знаку
Вершилася одвічна дивина:
Під стріхою повітряного замку
Гніздо ліпила ластівка смішина.

— Непевно тут,— вона не раз почує,—
Цей замок лиш ілюзій...
— А зате
Його повік війна не поруйнує,
Смерч атомний його не розмете!..

І вилітали радісні пташата,
У синім небі креслячи круги.
І ждала їх старенька наша хата,
Яку давно спалили вороги...

ПРОБУДЖЕНИЙ КОД

Немов пташа, прокльовується код
У чоловіка, вічного заблуди,
Щоб запитати раптом:
— Ти народ?
І щоб почути:
— Ні, ми просто люди...

Та тільки ж код, немов пташа з яйця,
Проклюнеться лелекою чи дятлом,
І защемить струна не та, а ця,
І давня пісня відгукнеться раптом.

І дорікне: яка твоя зоря?
Які твої три ягоди на гілці?
І де згубив ти, хлопче, «Кобзаря»,
В якій печалі і в якій мандрівці?

Немов пташа, проклюнеться жура —
Над Бугом, за Уралом, в Монреалі,
І хлюпне в серце хвилями Дніпра,
І впише щось одвічне на скрижалі.

Хай буде те не нині, хоч колись,
Та хтось простогне спраглими устами
За тих Петрів, що тричі відреклись,
За тих Тарасів, що карались нами!..

АРХІВНА ПРИТЧА

І брат брата підняв на вила,
Кулю в скроню — також брат брату...
Тепер шукаєм:
а де ж могила?
Де та Биківня? Де Куропати?..

Що внук Авеля лічить діряві
Черепи, черепи, черепи...
Що внук Каїна папочки-справи
В сейф складає, як лицар скупий.

Брате кревний, кривавий, рідний,
Живемо для незвісних мук.
Підкажи, де найбільша Биківня?..
Та мовчить прапракаїнський внук.

ПІВНІЧНА РАПСОДІЯ ВАСИЛЯ БАРВІНСЬКОГО

Дика скрипка таймирської ночі,
На ній струни з колючого дроту,—
Часом схлипне, а то зареготе
В ніч десяту, двадцяту, трьохсоту.

Що тепер — Воркута, чи Ігарка,
Чи колимського золота козуб?
Часом ворон північний прокарка
Невідому тужну аріозу.

Лютий вітер відточеним лезом
Розпанахує днів партитуру.
Вовчі очі, неначе дієзи,
Протинатимуть вас із-за муру.

За свавіллям юги снігової
Зграйка сосен, мов зболені сестри.
Як вестимуть вас тут під конвоєм,
Киньте їм жмут мелодій, маестро.

А коли засинає сторожа,
То приходить зухвало за грати
Дрібка нот —
ну, яка з них ворожа?
Навіть слідчий не зможе пізнати.

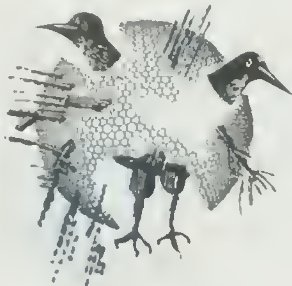
Жебонять скрижанілі октави,
Мов під брамою діти жебрацькі,
І ошматки забутої слави
Ціпеніють в принишклім бараці.

У суворій нічній заметілі
Хто там, хто сторінки перегорне?
Білі клавіші, білі, лиш білі,
А мелодія чорна, лиш чорна.

Тільки ж знову, і знову, і знову
Вічний голод, і холод, і муки —
Так далеко від рідного Львова,
Від співучого львівського бруку.

Ось вам долі горьована чаша —
Ви пили, не скривившися навіть.
І остання рапсодія ваша
Вмерзне в землю північну, як мамонт.

«ПЕЙЗАЖ ІЗ КРУКАМИ» ПАНАСА ЗАЛИВАХИ

Коли прийшла художня рада,
Підсиливши ажіотаж,—
Він малював — яка досада!.. —
Осінній зболений пейзаж.

Прийшли, немов по зрізу плахи,
Сім членів ради в утлий дім,—
А на пейзажі Заливахи
Також сім круків, рівно сім.

Я знаю, що одвічно штучні
Всі аналогії — однак
Всі круки тлусті та бундючні,
А поміж них упертий шпак.

І що було шукать придирок,
Коли кругом його вина:
Сім круків каркнули, як вирок,
Тепер хай безвість поглина.

Бо як пускать до вернісажу,
Де дійсність — веселкова гра,
Цю велич круків, чорну сажу
На тлі позірного добра?..

Але ж з пітьми, мов цятки білі,
Пробились іскри інших літ.
Сім круків чорно скам'яніли
І приросли навік до віт.

ЗНАЧОК ІЗ КАНЕВА

Я йшов на суд — мене там розбирали,
На суд — чи на правління, на партком.
А друзі аж до брами проводжали,
І раптом:
— Що? Ти хочеш — із значком?!

Зніми — для них це буде як образа,
Зніми, не рвися здуру під заріз!..
Малий квадратик з обрисом Тараса,
Що я його із Канева привіз.

О, ізми днів застійної облуди,
Із ваших надр веде, і докоря,
Й пече повік мої зболілі груди
Малий значок із ликом Кобзаря.

ОДНА НА ВСЕ ЦАРСТВО...

Цю бабусю показують як експонат,
Не людина, а поля одвічного робот.
Десь мотори гарчать, десь заводи димлять,
Зовсім поруч розсіює попіл Чорнобиль.

Але тут не говорить ніщо про кінець,
Навісний темп життя пригальмовує в русі:
Тут узлісся, і луки, і цей хутірець,
Звідки вивезли всіх — правда, окрім бабусі.

Мертву зону окреслив бульдозерний ніж,
Перерізавши долю, традицію, пісню.
Та вона перейшла реакційний рубіж,
Та вона утекла від байдужих і прісних.

Учепилась за хату, за пам'ять, за твердь,
Випасає козу, сіє мак на городі.
І не хоче повірить, що зрадницьку смерть
Тут посіяли люди превчені та горді.

— Навіть дурень не вчинить вселюдського зла,
Божевільний і той!.. — і махнула рукою.
Прояснілo чоло, і сльозина стекла,
Три зозулі озвались — он там, за рікою.

Посміхнулася:
— Бачте, іще поживу,
Доки бог забере у небесну обитель!..
Випускає козу на високу траву
У чорнобильській зоні нескорений житель.

ПРОБЛЕМА ДИТИННОГО ШКІЛЬНИЦТВА

Чи бог мене бачить з ікони?
Сховаюсь за комин, бо ж сором,
Щоб з'їсти (хай серце холоне!..)
Шкуринку, намазану здором.

Чи вождь мене бачить з плаката?
За ширму, під стіл, на горнище
Сховаюся, щоб прочитати
Ту книжку, що завтра він знищить.

Чи світ мене бачить і стежить?
Чи знає, що я проміняю
Ту правду, що віру ламає,
На правду, що душу бентежить!..

ХВОРИЙ ХЛОПЧИК

Біль, мов хробак ненажерливий, виїв
Щось там в душі — і хворіє хлопчак.
Дід його возить то в Броди, то в Київ,
То у Почаївську лавру, ось так.

Що його мучить: якісь там нітрати,
Фони радійні, незримий вогонь?
Страшно старому ось так погибати,
Дідові втричі страшніше, либонь.

Б'ється надія об стіни вагона,
Вісті жадані сотає з імли:
Кажуть, що десь обновилась ікона,
Кажуть, що ліки живлющі знайшли.

Вірнть у диво, у добру намову,
То в Касіяна, а то в Черннша.
Сподав овечок. Продасть і корову,
Знов із Москви на Почаїв руша...

РАЙ ДЛЯ ЧОРТІВ

Півправда правді не підлегла,
Між ними вдосталь прірв і меж.
Півправда тим, що никли в пеклі,
Брехала: — Ти в раю живеш!..

Але мені замало істин,
Що поставля чортівськнй час:
Чи треба сіль пудами їсти,
Щоб розглядіть облудність фраз?

Я не скажу, що твердо знаю,
Та правда начебто така:
Чортам і в пеклі краще раю!
Тому те пекло нас чека...

ЗНЕБОЛЮЮЧЕ

Вставай, викорчовуй із серця раба,
Пали паперові троянди!..
Велика епоха, ще більша журба,
Засилля безкарної банди.

Як болісно рвать метастази зневір,
Довір і фальшивих емоцій.
Дитяча сльоза, що впаде на папір,
Вирішa розважливих лоцій.

Ми вірили й збоку дивились: невже?
Невже він всевладний, цей безум?
Вирізуймо рабське із серця ножем,
Корчуймо розпеченим лезом!

НАД КРУЧЕЮ

Цей вік відпестив і відмучив,
Ганяв на рівне й на криве.
А та смеречина на кручі —
Ну, як, ну, чим вона живе?

В розколинах цупке коріння —
Мізерна пайка, щоб рости
Між монолітів і каміння,
Над крутовертю висоти.

Я похвалюсь: були і в мене
Не кращі дні, всього в обріз,
Все так.
Але ж вона — щоденно!
Без мук, без жалощів, без сліз.

Львів

ПЕТРО РЕБРО

Батьків сад

Село вінчалося з нуждою
Вже повоєнної пори,
І заростали лободою
Городи, вулиці, двори.

Нам дошкуляли страх і холод,
Та то була ще не біда.
Зате коли ударив голод,
Нас врятувала лобода.

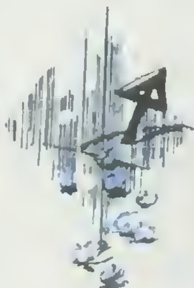
Із братом (підказали люди
І тим померти не дали)
Ми рвали лободу повсюди
І з неї коржики пекли.

Я не скажу, що це поживно
(Це не макуха, це не хліб),
Та серце билося визивно —
Я не опух, я не осліп.

Я вижив. Я жартую й плачу.
Ті дні здаються диким сном.
Одначе лободу, читачу,
Я не вважаю бур'яном.

БАТЬКІВ САД

І досі сняться дулі (сиріч груші)
Та яблуні (казали, що налив).
Напевно, ті дерева мали душі:
Ночами їх наш батько посадив.

Удень — калгосп, наряди, калатнеча.
А ввечері від ран ні ляж, ні сядь.
А на печі сопе йага малеча.
І він ішов із заступом у сад.

При місяці копав у грунті ями.
Від Берди повівало холодком.
А батько мовби чув, як салав'ями
Разколюється небо над садком.

Вже уявляв він сад рясний, крислатий,
Вже бачив дітлашні веселий раж...
Опівночі вертався він да хати:
— Жаль, місяць закотився вже за кряж...

А потім... Там, де в чебреці могили,
Коли ридав розгублений аркестр,
Йога симого в землю спарядили,
І виріс... дерев'яний чорний хрест.

Однпк не встигли яблуні вродити
І пісню розучити салов'ї:
За них податок мили ми платити,
Хоч не була й капійки у сім'ї.

Чужими стали і гарод, і берег,
І кущик вишнику, ща весь тремтів...
Якось я роздобув шматок пиперу
І Стиліну поскаржитись хатів.

Та нагодилась мама: — Тю, шалене!
В тюрму кортить? Ось я візьму дубець! —
Вона чорнила відібрала в мене
І кинула в кабицю пипірець.

Разгнівана, мене замкнула в хаті,
І я сидів до ночі, сам як перст.
Сама ж па трудодні сваї трикляті
Пішли у поле — за дванидцять верст.

І ми... О боже, ща ми відчували?
При місяці, що тік, як молока,
Ми з мамаю садак наш корчували,
І я не плакав — вив, немов Рябка.

Здається, що дерева теж тужили:
Раса чи сльози стигли на гілках?
Сокирокі рубив коріння-жили,
А мовби цюкав батькп по руках...

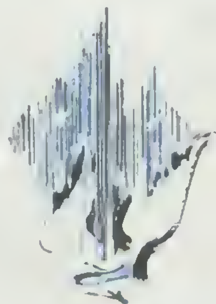

Де білий лебідь каменем упав,
Тим крук у вікна бився чарнодзьобий.
Чумацький Шлях світився, мов рукав,—
Ще світ не знав, ща вибухнув Чарнобиль.

І раптам — зяє неба, мов діра,
Обвуглені, тікають в ірій хмари.

Мов сарани, повзуть уздовж Дніпра
Не видимі для ока яничари.

Пустельний степ чатують колючки.
Отак земля і скам'яніє в горі?
Ми травами зціляєм болячки.
Хто ж нині полікує трави хворі?

Відкриймо для нащадків, для потомства,
Хто був той божевільний чоловік,
Який в екстазі ідолопоклонства
Сатрапа вперше генієм нарік!

Невже так лицедійства зворушила?
Чи дуже вже кортіло нагород?
Хто? Жданов? Каганович? Ворошилов?
Та хто завгодно, тільки не народ.

Йому, народу, совість — осторога.
Лестити — ні бажання, ні підстав:
Якщо він зміг розжалувати бога,
З божків земних в душі він глузував.

Уранці плітка народилась
Мініатюрна, мов хробак.
На ніжці тричі обкрутилась —
І вже, їй-права, мов кулик.

Туди-сюди пробігла швидко,
В десятку вух не побули —
І вже цілком доросла плітка,
Либонь, завбільшки із вола.

Вона вже дужа, в апогеї,
Звалити може і слона.
Що ж служить допінгом для неї?
Порядність наша показна.

Господи, чага не приверзеться
Під бадьорий газетярський туш!
Прочитав про пересадку серця,
Уявив же пересадку душ.

Зникли бюрократи і чинуші:
Їм усім хірурги-молодці
Заскорузлі вирізали душі,
Наче із печінки камінці.

А натомість — чим, скажіть, не чуда? —
Пацієнтам ескулапи ті
Інші душі вшили прямо в груди —
Душі добрі, чесні, золоті.

Саме на такі сьогодні попит
(Чи не в цім перебудови суть?).
Тільки ж знову медицині клапіт:
Де пристайні душі роздобуть?

Десь на базі? Навіть для хірургів
Душі — недосяжний дефіцит.
Взять у добровольців-металургів?
Кров не та. Не приживуться, й квит.

Так, безсила навіть медицина
Проти чинодральської чуми.
Бюрократа, бісавога сина,
Мусим перевиховати ми.

Словам правди чистити, чухрати,
Драїти, щоб сипилась іржи.
Маже, врешті-решт і в бюракрата
Людяна проклюнеться душа!

САМОІРОНІЧНЕ

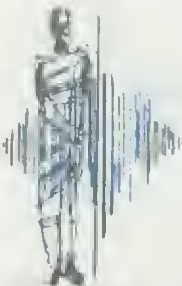
Здається, ща в дитинстві спеленали
Та так мене й забули. Чи не жих?
Які я мав здалити перевали!
Та зась: у мене пута ни нагах.

Хотів я збудувати віадуки,
Які бріднили правду і добро.
Ща зробиш, як тобі зв'язали руки —
Ні молоток узяти, ні перо.

Ні мурувати храм, ні верхи їхать,
Ні вийти з усіма на сіножить...
Єдине, що мені лишилось,— дихать:
Вдихати менше, більше — видихать.

І мріяти. Про всякі чудасії —
Мовляв, я дужий, я борюсь, мовляв.
Та ат біда: здається, ща і мрії
Мені хтось ненароком спеленив.

Запоріжжя

ТАМАРА СЕВЕРНЮК

Не все минає...

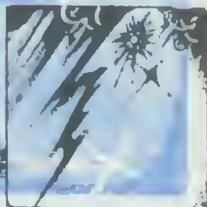
«КОБЗАР». ЩЕ ОДНЕ ПРОЧИТАННЯ

Стезя життя,— як лезо бритви,
А час узди не попуска.
Бери «Кобзар» і вчись молитви,
Найпершій мрії кріпака:
«Якби кайдани перегризти»,
«У ярмах лицарські сини»,
Якби нас більш було, як триста,
Давно б збулися віщі сни...
Якби ми думами ріднились
Без слів покути й ложних сліз,
То, може б, щось та вже змінилось
У тім раю могутніх тризн.
Кати не милують нікого,
А паче — голого раба.
Возстань в собі з зерна людського! —
Так зріють воля і судьба.
Возстань! Хай зрушиться облога!
Хай хоч здригнеться сонний туск!
Молися правді... Вище Бога
Ні в небесах нема, ні тут —
На цій землі, що не чужинська,
Що найдорожча, хоч гірка.

Тарасе — доле українська!
Така свята... Лиха така...

СВІТИЛЬНИК ПАМ'ЯТІ. ЧЕРНІВЦІ

Ридало місто скорбними свічками,
Родила туга пам'яті мости.
Епоха чвар, безумства, сліпоти
Вбивала храм, возведений віками.

Йому зоря сміялвсь в очі чорно,
Спиняа ходу смертельний ланц зими,
А аін кресвв камінними крильми
І возносився муками соборно.
Так возносились пензель і стело —
Крізь марноту — готичними ладвми,
Коли земля заходилвсь льодвми
І людський рід атрачав своє тепло.
Вони світились і псалміа співали,
Чи то на подна, а чи то ив хрест.
І пам'ять клала руку на ефес,
Коли ішли ноаітні канібали.

ПОТРЕБА

...Кому я тут потрібен на краю!
Тарас Федюк

Занадто гордо честь тримав саою,
Тв ще й до того знав, *що* він тримве.
Отож — потрібен! Свме — ив крвю
І саме тут, в отецькім, рідним краю.

Бо твм, по той бік, може стать лаєкав
І шлях, і кінь, і навіть вибрик слави.
А тут — іще не апав, а аже — пропав,
Живий пропаа!
Бо з мертаим інші справи...

НЕСТАРЧА

Говоримо, говоримо, говоримо.
Розаінчуєм. Засуджуємо. Боремо.
Гортаємо, читвемо, ковтаємо...

— А як життя?
— На все часу не маємо...

ШКІЦ НАДВЕЧІР'Я

Хмври клубочвться.
Блякне солома.

Вечір потиху астає.
Тягне обійми томлиаа утома.

— Гуси, додому! Гиля, додому! —
Прохолодь в сутінки б'є.

Фарби розмішує
Майстер невмілий.

Начерки в стилі «Ох...»
Все тільки темне і лиш наболіле,—

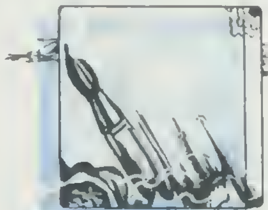
Пензель пручається і ...ошвліло
...Кінь пролітає крізь сутемінь.

Білий!
Вітер у гриаі як бог.

●

Коли на світ заграє стерпла ліра?
Коли обляже землю житній колос?
Коли вернуться друзі і довіра?
Коли до мене вернеться мій голос?

Сурмить сурма. І знов, і знов до бою!
А серце вже дощенту іскололось.
Чи ми іще обіймемось з тобою,
Коли до нас повернеться наш голос?..

ПО АКЦІЇ

Стілець порожній. Стіл. Вікно в снігах.
Навічна постать в вічному чеканні.
Старий мотив. Старий, та не останній,
Як не останній той прадавній страх,

Що намовляв: «Терпи, спасен будеш...»
Чи ж много, Боже, терплячих спаслося?
Знов ллється кров і сивіє волосся...
Яким терпінням світ цей убережеш?

«Усе минає... Не ридай мене...»
А цей стілець? А постать в пустці хати?
Були дороги, будуть і заплати.
Не все минає з тими, хто мине.

●

Осінні ігрища сумні
Над гаєм прошуміли.
Берези плакали два дні,
На третій скам'яніли.

Одну сльозу якийсь прошак
Підняв, як перлу долі,
І просвітилася душа,
Зігрілись груди голі.

Прозоро дзенькнуло вікно,
Як чарочка на святі.
Хтось пив березове вино
І нишпорив по хаті.

МАЙЖЕ ПРИТЧА

Замовчана слава по цвинтарю йшла
Чиюсь вінчувати недолю.
І свічі безсмертя з собою несла,
А потайки слідом — посмертна хула,
Що теж за життя не в фаворі була,
І ось тобі маєш — роздолля!

За ними — де страхом, цікавістю де —
Хрести позривали і плити:
По кого та слава запізнена йде?
Кого та хула ще й по смерті знайде?

Немвє, немає спокою ніде —
Ні вмерти тобі, ані жити.

А слввв й хула — напрямкн, напрямкн —
Це ж треба! Отак возлюбнлн..!
Не порізно аже, а рука до рукн,
А де ж ворогнні?! О світе хиткнй!..

Обі — яко сестрн. І ствблять свічкн
Обі — до о д н о ї могнлн.

КАЛИНОВА КОРАЛИНКА

І

Всихає вис́ь нвд муром нечнстот,
А так недввно ще цвілн блаввтн.
О людонькн! Вн людоньки чн хто?
Не проднхнутн і не догукатн.
Бреде душа — голодне потерча —
Попід тннамн. Німо жебракує.
Стоїть над нею втомленв печвль:
— Чого ти хочеш? Що тобі бракує?

II

Вже не тужу за кропом і за м'ятою,
І не спішу побачнтнся з хатою,
Де захолов і відгомін жнття.

На схнлі днів, нвдбввнн трохн досвіду,
Я не молюся вже й свмому Господу
І не караюсь а муках каяття.

Велнкі струсн долітають здалеку,
Час поверта калнноау коралнику,
І мвриться надійлнве плече...

Ох, дні мої довірливі, одурені,
Якнмн вас іще удврнть бурямн
І чнм оствння хвнлька пронече?

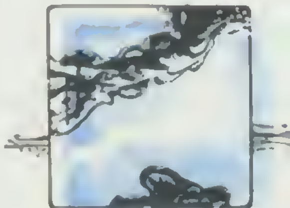

Було андіння серцю — щвстя. '
О красен день! О срібні аодн!
Вндіння — хворість, занморг власті
Із рнсамн твоєї вродн.

Кудн подітнся від нього?
Сліпі чуття сліпили аолю.
Колн сліпнй веде сліпого —
Обоє йдуть по міннім полю.

ТАМ

Не могла, та однвк ствмуввла
І зітхання, і оклнк, і скрнк.
Лнш уява тепер малювала
Чвс, в якому тн жити не звик.

Розбігались меткі, хоч і кволі,
Баран перших пекучих прощвнь.
Там я заздрилв влвсний неволі,
Там мсне підіймала печаль,

Там нічого не хтілось забутн,
Там усе вннивалось до диа —
Чи то крапля міцної отрутн,
Чи то чаша слабкого внна...

Випнвалось і не віщувалось:
Не питва буде жаль. Не питва...
Жаль тих бврв, що не домалювали
Того часу, що нині — т р а в а...

●

Ще не прижившись, обживвються,
І вже як з кондачка
Велнчні мантії зрнваються
І вірнний грнм знкка...

Від зазнрань дзеркала колються —
Нс впізнають облнч.
І щось недобре в світі коїться
На зламові сторіч.

Одних клянуть, а другі — квються,
Чолом упавши ниць.
І знову мантії вдягаються,
І грнм шукає лнць.

...Цей світ і долю я не ганила,
Ишли рвзом до пуття.
Мені в цім світі поталвнило —
Живу с в о є життя.

●

...І не дано межу переступнти,
Під кожен крок — палюча грвнь, не рінь.
Що б не було, а слово буде жнти,
Пройшовши всі безглуздя говорінь.

Нас оглушнли гасла і паради.
Твк хоче саду тихого вікно...
Пошли нам, Боже, крвпельку відради,
Бідою ми хворіємо дввно.

Чернівці

ВОЛОДИМИР КОВТУН

ПЕЙЗАЖ ІЗ СОБАКОЮ В ДУСІ РЕАЛІЗМУ

РОМАН

У слові і дощ
сухий.
У слові і сонце
нїяке.
Собако мій дорогий,
У слові ти просто собака.

I

БАЧИТЕ ОТОГО ЧОЛОВІКА? Кому цікаво, що він робить? Устромився до поперека під капот свого авто, в тельбухи двигуна, оперує, лікує, ворожить. Ми на тому не розуміємось, у нас свій профіль.

Коли біля дерев'яного бона, обліпленого рясно пришвартованими човнами, забачиш скоцюрблену над підвісним мотором спину (найчастіше голу), аж оскома бере: хочеться зазирнути через плече, чого він там длубається, дати пораду, виказати хист, похизуватися кваліфікацією. Мало хто сприйме тебе радо: чоловік і не від того, аби скористатися з чужої тямущості, але ж басує, власний форс і фасон не хочеться втратити. Психологи кажуть: суперечливі установки в людині борються, а в нашому селі висловлюються в такому разі трохи інакше: «І хочеться, і колеться».

Від самого ранку я рачкую, ніби тітка на грядці, над своїм «Вихрем». По обіді починаю тихо панікувати: ще годину-дві промаруджусь, і навіть коли оживлю цю чортову залізяку, годі й думати про виїзд, на ніч рушати на Десну — то авантюра для одчайдухів або браконьєрів.

Але не засапуйся, не гарячкуй, техніка й жінки розпачливих не шанують. Щось іще таке придумай заспокійливе і мужньо поводься в екстремальній ситуації. Широкому загалові в даному разі байдуже, але ти знаєш, що йдеш на перевершення власного рекорду, і здійснюєш свій приватний подвиг, а справжнім мужчинам глядачі й оплески не потрібні. То вже як бракує моці, бурхають емоції...

Правильно робить художня література, обминаючи описания технологічних процесів,— кому вони треба, оці шайби-болти, карбюратори-шмарбюратори, гровери, дейдвуди, квртери, сальники і той... як його... Шлвгбауми і шпіцрутени вписуються в художню тканину твору, а, скажімо, штуцери або жиклери не хочуть. Тим більше що мені зараз не описувати требв, а гайки і болти розкручувати, прихитрятися дістати їх викруткою, ключем на 10", а вони, трам-тара-рам, сприсають, і з кісточок на пальцях кров уже цебенить, пробивається крізь брудне мастило і капає. Зате жиклери будуть задоволені. Настало свято і для жиклерів.

Чи не зайве торочу? Та коли не баляндраситиму, пожбурю зараз усю торбинку з інструментом за борт, там чотири метри завглибшки, а на дні клубки дроту і купи брухту. В одного йолопа мотор булькнув з транця, як сокира, навіть хвилі не здійняв, водолази там цілий день нишпорили — і не знайшли.

Смачно рипнув болтик,пішов, пішов, голубчику, шліци в тебе з'їдені, хоч зубами затискай, коли б дістатися. Ну, ще трішки, не опирвйся, зараз пучками вхоплю, от і гарненько, а ти не хтів. Якби я писав вірші, підсмачив би трудовий процес поезією. Наприклад... «А ми просо сіяли, сіяли...» Не підходить. «Ой, на горі калина... чубарики-чубчики... калина... на!» Та-а-к. Мастило слід оддiлити од крові, бо ахопить прввець. А чисту рану заклеїмо БФ-6. Чудодійний клей. Антисептичний. Бинти й перев'язки в далекому минулому. Ростемо ж ми, гей! Але годі блазнювати. Ми не дозволимо, як сказав з високої трибуни один відомий поет-сучасник. Так і сказав: не дозволимо! І п'ястук стиснув. Він називає кулаки тільки п'ястуками.

От і чістісінькі у вас дірочки, любі жиклерики, у всіх, без дискримінації: у жиклера головного ходу, і в тебе, жиклерику ще якогось ходу, і в тебе, не відомого мені призначення.

Ну, господи поможи. Р-раз! Гур-р-р... бур-бур. Як післявоєнний годинничок «Победа», цокає мій движочок, вдячно, сито буркотить, гарячу водичку цівкою з контрольного отвору вибурює, димком пахкає, блакитним, смачненьким, трохи перенасиченим. Вивеслуємо на плече, врубаємо повний хід, камера згоряння поглине всі домішки, перетравить їх у стрімку енергію руху.

Майнули мости — і воля,
У лоно приймає Десна.
Трясеться мотор-алкоголік,
Засмоктує далина.

II

ЧЕРВИ ЖИВУТЬ У КРУТОМУ БЕРЕЗІ. Можливо, це не всім цікаво, але черви уподобують дернину завтовшки з добре сало — на широку долоню. Під дерном пісок і пісок, либонь, вж до земної мантії.

У живому дерні черв'яків мало. Та й щось заважає напахати живий шмат трави з корінням. Сказати б — совість, але ніхто не знає, що воно таке, ота совість: наукового визначення це поняття не має, алгоритмів його розпізнавання не складено. Можна припускати, що причиною такого становища є підступні махінації безсовісних. Але переконливих доказів саботажу не маємо. Мабуть, поняття це реліктове, здебільшого фольклорне, користуємо його навмання. Це наша сучасна сором'язлива магія — і біла, і чорна (хоч як лаємо містику, а вдаємося до неї). Я особисто вірю, що невдовзі чергове покоління ЕОМ допоможе довести, що надалі без совісті нікому не вільно бути, не виживе, як без печінки, чи нирок, чи простати, і ніяке приживлення чужої совісті, ніякі експерименти з винайдення штучного замінника совісті не врятують від цього смертельного захворювання нікогісінько. Звичайно, це гіпотеза, але без неї майбутнє не видається надто принадливим.

А може, в тому, як раптом зупиняється замахнена рука з саперною лопаткою для удару гостряком по безоднвітній травi, спрацьовує сьогодні

екологічне виховання? Навряд. Хіба ж ми такі недорослі, щоб на нас впливало оте з дитсадка «Квіточок не можна зривати»? Я схиляюся до думки, що діє неусвідомлений інстинкт — по живому не різати, і це тішить: щось споконвічне повстає проти нашого особистого інтересу, хапає за руку, не руш, бо... Бо що?

Дніпровська флотилія, поповнена швидкохідними, убезпеченими від деснянських та інших невигод вузької, звивистої і неглибокої річки суднами типу «Твардовский», «Исаковский», «Багрицкий», ця флотилія має здорову, далеку від містики і сентиментів психіку. Ця секція поетів на повітряній подушці буцім і мілко пливає, та шпарко — цунамі витворює неймовірні. Ударна сила валів-хвиль рушить багатотонні брили чорноглинистих круч, в скромні піщані й поготів, і саме так, як нам з Бойкою треба: вибиває з-під дернової надбудови піщаний базис, і цупкий, зелений килим дерну зависає над водою.

У пошматованому дерні черви скупчуються найгустіше (червознавці, певно, можуть пояснити цей феномен). Страшенно важко роздирати дерниня. Ніяких підручних засобів для полегшення праці тут не застосуєш: пальцями, нігтями роздирай мичку блідих цупких волокон і виловлюй застуканих черв'яків, довжелезних, гарних, просто чудових як з огляду на риболовлю («Сам би їв»,— кажуть рибалки); бридкуватих, відразливих у своїй довжині, товщині, тьмяному полиску,— їх хочеться швидше кинути в бляшанку, менше тримати в пучках — це як дослухатися естетичних критеріїв, усе ж таки в основі своїй біо-соціоеволюційних, мабуть.

Марудство. Одноманітне, обтяжливе... Справді, якщо головним покликанням визнати видобуток черв'яків, повноту існування доведеться компенсувати або п'ятикою (коли б її не було, довелося б винайти заново), або бійкою, скаженством, або зовсім припинити таке існування,— ним важиш легко, бо немає для чого існувати (щось подібне мені розповідав один популярний кінорежисер про свій внутрішній стан). Можлива й інша альтернатива: щось вигадати, сотворити в уяві неіснуюче, навіяти собі інше, краще, вище,— скажімо, пісню або мрію.

Нас потягло на пісню.

Почали мошвою роїтися слова, тріпотіти, щось їх ловило, парувало, відбирало, наклеювало в гербарій, вихоплюючи з їхнього броунівського руху. Досить було зупинити якесь одне похапливе, чимось уподобане слово, як до нього починали тулитися інші, не знати чому і звідки зринали. Вони купчилися за якимись химерними силовими лініями, малюнками, чи, як кажуть у народі, структурами.

Всі ми, хто не став інженерами і конструкторами, позабували за невживаністю оті всі ромби, хрести катетів і гіпотенуз, ординат і абсцис, моделі атомів і молекул, кристалічні решітки і багато іншого, такого потрібного в повсякденному житті... Гай-гай, дарма. Не знати чому, гостро почав відчувати цю пустку — порожні ніші в своєму життєвому інструментарії.

Складна діалектика: як не крути,
А треба ж і вашим, і нашим
І ходять, і ходять учені коти
Навколо гарячої каші

— Ті-хо! Ті-хо! — озвався соловей. Можливо, він був курський і прилетів на економічно-статистичну розвідку мошви. Я з делікатності і з визнання його пріоритету облишив самодіяльно мугикати і разом з Боєм налаштувався послухати справжнє мистецтво. Але концерту не дочекалися. Певно, ми не так зрозуміли маестро, і тиша була йому потрібна для іншого творчого стану... Тільки перейшовши на інше, віддаленіше місце, я дозволив собі знову замугикати про діалектику, бажаючи дібрати глузду у вищенаведеній строфі.

Тим часом Бой, уклавши голову на передні лапи, одну з них вишукано й елегантно зігнувши в бабці, не кліпаючи своїми короткими, білястими північними віями, втуплює в мене глибочезні, справді бездонні в цей

момент очі (вони іноді в нього стають пласкі, мов люстерко, їх враз застилає зсередини якась шторка з амальгами, якийсь відбивач — це виказує лють). Може, до його настрою долучається дрібка меланхолії, може, я не годен вгадати, але щось, притаманне тільки моменту слухання пісні, у його стані помічаю.

Часом він зітхає. Почувши колись уперше глибоке, хрипке, сумовите собаче «г-г-х-в!», я здригнувся з ляку, бо нізвідки було взятися на пустельному нашому десинському таборищі немолодій людині, струдженій життєвою боротьбою, котра отак іноді, коли розслабиться та поміркує, рецензує оте своє буття коротким, наче останнім, видихом, витлумачити який годі цілим академіям наук, і не лише їм.

Бой зітхає так само рідко, як і здорові, заклопотані люди, котрим нема коли рефлексувати. Ще рідше він сміється. Та, власне, дозволяє він собі це тільки уві сні. Цей сміх теж був для мене неабияким відкриттям, а мою доню, коли ми почули той сміх якось увечері, просто приголомшило.

Сміх неголосний, на людський скидається, та не цілком тотожний, як і оте його зітхання,— у людей і сміх, і зітхання чогось хочуть, а в Боя просто констатують, одначе щось таке, від чого сипле морозом по шкірі. Я ще раз відчув моторош (даруйте, що панькаюсь з власними афектами, та що вдію, коли так пройняло мене), коли вже сам почув на кухні з-під столу регіт, і теж пізньої години, запрацювавшись (Бойка завжди лягає мені до ніг, коли до півночі засиджуюсь). Я зазирнув і побачив: усе Бойчине тіло тіпає, трусить голосний регіт, пульсує дужими короткими спазмами живіт, виштовхуючи з силою повітря з легенів. А він спить. І регоче. Так оперні солісти зображують мефістофельське «ха-ха-ха!». Коли це їм вдається.

Ми копаємо черв'яків, і пісня допомагає мені ще й позбутися Бойчиної запопадливості. Коли пісня уривається, Бой починає цікавитися перебігом нашого життя. Він ніяк не може второпати, навіщо я одламую грудку, порпаюсь у ній, копирсаюсь у дерні, коли треба ж зовсім інакше. Ось дивись,— зиркає упівока Бой на мене, запрошує досвід запозичувати,— як це робиться. І передніми лапами раз-раз, земля наче від ротора, вилітає з-поміж задніх лап — і за якусь хвилину добряча яма готова. Бой враз у неї влягається і питає поглядом: зрозумів? Якщо, мовляв, і ти хочеш остудитися від спеки в прохолодній ямці, а не вмієш, я тобі викопаю поруч.

Бажання напоумити мене таки бере гору, він потай підглядає скоса, до чого може призвести оте дурне длубання. Стримує себе. Та лише доти, доки не втрапляю на міцний неподатливий клапоть. Бой схоплюється і з зарозумілою рішучістю майстра кидається до впертої дернини, під руки, безцеремонно відштовхуючи мене боком, витискає, відтісняє від роботи і зубами починає перегризати корінці. «Зрозумів»?» — потім, сповнений поблажливості і зневаги, йде спроквола до річки, хлепче воду, виполіскує пащу од глею.

Коли й цей урок я не засвоюю, починає хуліганити, нахабно і приязно, як можна собі дозволити безкарно лише з близькими. Своїй знахабнілості надає дружньої, навіть милої форми. Спочатку обережно торкає мене лапою ззаду. Вимагаючи уваги, посилює натиск пазурами. Я різко, аж гнівно обертаюсь і наштовхуюсь на сумирний, покірливий погляд. «Тю, дурний»,— сповіщає Бой, і вмить його морда метнулася вперед і вгору: лизь-лизь, заспокойся, мовляв, до вуст моїх дістає, язик довгий. Одвертаюсь. А він уже вухо пестить. Знає, каналія, як чоловіка обеззброїти, привласнити. Звідки?

На Десні у травні ми вперше. Так склалося. Змушений був не дочекатися найпишнішого з-поміж деснянських женихів — липня — і не пошкодував. Несила стало мені в місті, заздалегідь не готувався до халеп ще холодної, недозрілої до літа річки, а їхати мусив. Не сподівався, а вийшло гарно. Набубнявіла всіма затоками і протоками, мов вим'я корови після отелення, Десна змалила, знизила свої береги, що з гордовитих передосінніх круч обернулися на скромні, кількадцятисантиметрові, мов борти корита, і заледве витримували натиск води, а часто

й капітулювали, і тоді по улоговинах, не забарикадовані колгоспами гранітом, вода, зважаючи тільки на саму себе, рушала потоками, запруджуючи луки теплісінькими озеречками, відсуваючи сторонні сіножаті, відвойовуючи буйні оази божевільного різноцвіття для себе аж до липня.

Зате і таксу за нові відчуття Десна полюбляє призначати відповідну. Мошва і комариці всіх конструкцій, будови і боєкомплекту стояли на чатах. Якщо вони харчуються тільки від живих створінь,— незрозуміло, де дістають продовольчу базу: в цей час голого люду на берегах мало, деснянн не дуже вшановують на річку о цій порі — сіна не косять, ожина не поспіла, рибальство заборонене (хай це й умовність для споконвічних рибалок, та все ж). А коли ця мільйонотонна біомаса кусючої живності не тільки кровососна, то мені неясно, чому вона забуває про інший харч, мірівдами кидає себе на жертовний олтар, аби з однаків на ништвлт нас з Боєм позбиткуватися достобіса і вточити чималенько крівці.

Тим часом Бой зі своєї ямки пильно і водночас непомітно стежить за моєю роботою. Я ж виколупую черв'янів і думаю про Боя. Гарний, слухняний, розумний пес. Але є одна домінанта, є лише одне, чим Боєві несила поступитись, є одне непогамовне і незмінне прагнення — не стеряти свою гідність. У повній згоді з Фрейдом, Дьюї, Джеймсом, Карнегі, хоч вони ручались тільки за homo, а не zoo. Пристрасне бажання лишитися значущим, набути цінності в очах собак і людей Бой вже реалізував. Десь у віці від року до двох — двох з половиною. Доти він розвивався, готував бізнес, тренувався. Собачники на ангулі з нетерпінням чекали Боя, бо тільки-но він з'являвся, починалося справжнє життя. Бой заводив будь якого собаку: норовистого і зарозумілого дога, у котрого вільно проскакував під черевом, статечних сопунів-боксерів з їхніми бугаячими шиями, байдужих до всього, крім спорту і команди «фас!», вівчарок, що нудьгують без роботи, поліцейських добермана і навіть обтяжливих для самих себе сенбернарів, схожих на чемпіонів з найважчої штанги, котрі вже полишили великий спорт. Хазяї цінували, що за короткий час Бой вчиняв шарварок, гасав кружка по ангону, стрибав через кущі, а за ним вервечкою гналися, як дурні, молодші й зовсім пенсійного віку пси, видобувши з себе давно забутий азарт ловитви. Коли хтось із меткіших наближався в гоні, Бой петляв, кермуючи своїм бубликом-хвостом, закладаючи віражі на той чи інший бік, демонстрував фінти, як «Золота бутса». А коли обнавательськи сутність переслідувачів брала над ними гору, і засапані, заморені, слинаві, піняві, хекаючи і сопучи, вони поверталися на тирло, до людського вдоволеного гурту, Бой вдирався в гущу цих торбешників і зачинав борюкатися, провокував на боротьбу (звичайно, спортивну), переходив до наступного виду — копання ямок, а коли всі (чи більшість) починали порпати, випробовував їхню алвсницьну психологію, відбивав, відбирав нмни, аж поки доведені до кондиції пси, на превелику радість хазяїв, не розходились, порозтрушувані, за кущики полегшити шлунки.

Непомітно настала фаза, коли ті ігрища стали нічатися побоїщами, як і кожні гульки. Коли програма вичерпувалась і на розминці виявлявся найдужчий, найспритніший, гідний суперник, Бой від гри переходив до діла. Настовбурчивши гребінь, він наближався до найсильнішого, виказуючи намір щось заподіяти йому, з нахабною вимогою покори і капітуляції. Хазяї боксерів, вівчарок, не кажучи про догів, зберігали спокій: мухач Бой проти великих вагових категорій їхніх бійців? Це, мовляв, навіть цікаво, коли тобі (мені) хочеться латати свою лайну. Та впевнившись раз-другий, що цей кренделястий заводій працює на дистанції, з усіх чотирьох, з місця здатний стрибнути, наче блоха, в будь-який бік, ухиляючись від ударів іклами, в пони вайло промахується, компостує йому шию, голову, доводить до нестями, шаленства, знесилює, почали ремствувати, вимагати, аби я не дозволяв Боєві звйвого.

Скоро на ангулі більшість псів додали до своєї окраси характерного відтінку: яскравих плям зеленки. «Бой?! — питали одні в одного

і стверджували один поперед одного при зустрічі собачники, киваючи на новопридбану пляму. — Паскудний собака!». Остаточна поляризація сил сталася після того, як неймовірний красень, блакитний дог, справді рідкісний екземпляр, вісімдесятнкілограмова нестримна жива машина, постав перед обуреним товариством з клаптями своїх занслих розкішних губів.

Я не викручуюсь, але Кріса Бой першим не зачіпав, ймовірно, просто ще той був не на черзі. Кріс перший не стерпів Боєвих зазіхань на лідерство, зненацька плигнув на Боя, затис його своїми могутніми лапами і почав зубами ловити Бойчин карк, аби назавжди спекатися цього самозванця, цього перебурювача ієрархії. Я кинувся рятувати Боя, сам не знаючи ще, як відтягти блакитне одоробло. Не встиг, Бой якось вивернувся з-під дога сам. Тепер уже він бився спокійно, упевнено, зріло. Крутнувся навколо дога, пірнав під нього на перпендикулярному курсі, злітав над землею і бив іклами блакитну короткошерсту шию. Коли Кріс намагався знову спіймати його в лещата передніх лап, Бой прилипав, притулювався до Кріса, наче знав, що могутня шия дога не така гнучка, аби дістати Боя у себе під боком. В один із стрибків Бой дотягнувся до Крісового вуха і роздер його. Заюшеніла кров. Кров переможеного.

На арену була кинута... що? Забув, що кидали на арену, коли бій гладіаторів припиняли. Виергаючи прокльони, хазяїн поволік скривавленого дога на медогляд, а Бой все ще стояв, розчепіривши лапи, готовий до будь-якого нового стрибка, і коли я підійшов, він зиркнув на мене невидющими, відсутніми плаcкими зіницями. Його пишний комір і спина були заслинені, пожмакані і закривавлені чужою кров'ю. Жодної подряпини я не знайшов.

Годі про пристрасті, тим більше що це був чи не останній Боїв двобій. Щось він, мабуть, собі довів, і відтоді став іншим. Хода його змінилась. Перестав гасати вистрибом, трюхикав статечно, м'яко, упевнено, як рухається серед нас, грішних, велика — ну, скажімо скромніше,— значна людина, оскільки значних подибуємо набагато частіше, ніж великих. Найточніше — значна, що удає велику. Кілька разів поодинокі кобелі, котрі мали зуб на Боя і не відмовились від помсти, спробували реваншуватись. Бой до останньої миті виявляв спокійну витримку, і тільки коли напад ставав доконаним фактом, упевнено, демонструючи набутий арсенал, доводив справу до перемоги чи принаймні нічиєї. Сатисфакції не відбувалось.

Але це стосовно до Боя і його собачого племені. Я ж маю прокушену долоню. Дісталося від самого Боя чи, може, од котрогось з його супротивників, коли я кинувся зупинити чергове побоїще.

А чи треба було?

III

ЯК ЛЮДИНА МИСЛИТЬ?

Коли бракує посутніших клопотів, можна навизбирувати багато пояснень, тлумачень, студій, розвідок про те, що таке людське мислення, як воно відбувається. Навпрошки можна виділити два одвічні погляди на нашу розумову діяльність.

Один клянеться-божиться (довести важко), що наше сприймання світу — зовсім і не наше, нашим у ньому є лише, сказати б, інструментальність, як ото звуки скрипки, балалайки, флейти або, приміром, зображення на фотоплівці. А от мелодія, знімок і саме виконання не наші, це первісний Розум, Абсолют, передсущий нам, заволив написати ноти, торкає струни чи дмухає в мундштук труби або ж обирає об'єкт для зйомки, наводить фокус, ставить експозицію і клацає затвором. Світ розгадається, змінюється, і якщо наша свідомість розширюється чи поглиблюється, то лише настільки, наскільки долучаються до неї чергові порції всеосяжної, праіснуючої Істини, яку нам Хтось дозує, відпускає пайками рівно стільки, скільки потрібно на сьогоднішній день. Спасибі цій

версії хоча б за те, що вона визнає за нами здатність накопичувати даровані крихти знання, пам'ятати їх і в межах повідомленого нам оперувати, сказати б, самограйно. Хто не лінується вивчати скрижалі — конспекти попередників — той мудріший, а хто покладається лише на актуальні, сьогоденно-сьогочасні лекції та уроки — той мислить куцо, частково, неправедно, во лжі.

Протилежний погляд нам звичніший: свідомість відображає світ таким, яким він об'єктивно є, пізнає, проникає в нього в міру нашого власного розвитку, точніше — наших потреб, плюс наших накопичених пізнавальних можливостей і здібностей.

За першою версією виходить, що наша пізнавальна практика примусово-добровільна; за другою — добровільно-примусова, і для нашої теми зараз цього цілком досить, розглядати ширше взаємодію теорії і практики — то інша тема.

Тим більше що людина, котра зроду не чула слова «гносеологія» або пропустила його повз вуха як одну з химер, що їх багацько на світі і за всіма не втовпишся, все ж таки має власне уявлення про мислення своє й чуже. Кожному знайомий хаотичний рій думок, уявлень, передчуттів, здогадів, твердих переконань, що потім стають хибними, і «божевільних ідей», які з часом утверджуються як банальні аксіоми. Кожний знає, як важко виполоти, вихопити, вирізнити з неозорого плину своїх і чужих думок той плавзасіб, який нас утримує на поверхні життя.

Отже, «все про мислення» не наша тема. То більш: всеохоплювальність принципово суперечить нашим принципам (стилісти, не обурюйтесь), бо «все» — це для «всіх», а кожному з нас судилося охопити «своє», і всі драми наші лише в тому, наскільки «все» і «моє» ворогують чи дружать, сваряться чи люблятся, якою мірою нам вдається (чи не) зістиковуватися з тим, що у «всьому» — наше рідне, кревне чи, як кажуть на науковому діалекті, адекватне. Те, що Сковорода називав «сродственное», і слушно підказував, що пастух може бути щасливіший за короля, коли знайшов свою «долю», вгадав, відчув свою запрограмованість. Джордано Бруно добровільно витримав сім років тортур, бо відмовлявся прийняти чужу картину світу, і був щасливий, хоч нам це важко уявити. Він відповідав освіченим катам приблизно так: як я можу бути кальвіністом чи лютеранином, коли я розумніший за Кальвіна чи Лютера? З другого боку, я, наприклад, знаю одного миршавого чоловічка, котрий перший вихоплювався добровільно розстрілювати своїх у чомусь запідозрених товаришів на фронті, а коли його запитували, звідки в нього натхненне покликання до убійництва, відказував: «Я, недоумок і недотепа, живу, а вони, красені, одчайдухи, мужики, он валяються мертві».

За прикладами хочеться роздивитися суть.

«Пізнай самого себе» — чи не наймудріше, що промовлено, та водночас це якраз те, від чого ми найлегше відмовляємося і шукаємо, вигадуємо найхимерніші приводи, аби спекатись цього найприступнішого і найпотрібнішого блага на чиюсь користь — бога, вождя, шамана, героя, вченого, літератора, актора, блазня, першого-ліпшого пройдисвіта, аби лиш він пообіцяв нам розповісти про нас самих, подбати про нашу свідомість. Хіть залежності аж нищить у нас, шукаючи суверена, опікуна. Вона не страхається неминучого при цьому батькування, збиткування, придушення, гноблення, приниження, ошуканства, захребетництва. Чи ми не готові взяти на себе відповідальність за самих себе, чи боїмося одне одного, світу, в який прийшли, а таки невпевненість огортає нас од самої думки залишитися віч-на-віч з собою і світом — ось у чому справа. Вивчати космос нам легше, аніж занурюватися в таїну власного єства, в його сонця і чорні діри, в його галактики. Можливо, люди швидше змайструють робота, штучний інтелект, який витлумачить їм їх же самих, ніж наважаться зазирнути собі в душу. Психологічна наука наскрізь белетристична, а ніяка не наукова, для неї наше почуття, фантазія, уява — «неділимі атоми», як за часів Демокріта. І в цій, і в інших людинознавчих науках «старе» й «нове» без «вічного» — це навіть не

кукурікання півня, що не впливає на «світанок». Щоправда, на світанок ніхто не годен вплинути, єдине, що нам приступне,— розбудити. Замість психологів це роблять у нас півні й гуси. Хіба не спонукає до роздумів: про реліктове світіння праречовини після Великого Вибуху у всесвіті щось та знаємо, про глибини мікросвіту виведено формули і навіть змайстровано технічні пристрої на їхній основі, а де Ейнштейни, Бори, Гейзенберги, Басови, Курчатови в царині людської психіки, де теорія, рівнощінна квантовій механіці, що взялася б розтлумачити, що таке любов, ненависть, страх, холуйство, огида, сум, печаль, зрада, жорстокість, і взагалі — що таке мислення та емоції? Чи знаємо ми про це більше, ніж єгипетські жерці, античні філософи, середньовічні алхіміки?

А чого тут дивуватися? Генетика, кібернетика хоч і одсиділи у нас своє, а таки реабілітовані, нині чимдуж наздоганяють своїх удатніших посестер за кордоном. А психологія? І досі ще обставлена червоними прапорцями табу: «самокопирсання»! Неначе копирсатися в чужих кишенях чи в чужій душі — краще й морально етичніше.

Не знати, чому й кому вадить самозаглиблення — нашій борні чи нашому трааленню, але ми так захопилися окарикатуренням і цькуванням рефлексії, аж геть забули, що наші духовні батьки, перш ніж стати Марксом чи Енгельсом, ще й як «копирсалися в собі», рефлектували, мучилися з власної недосконалості, доки не вистраждали свого нового бачення світу,— досить прочитати листи Маркса батькові, Енгельса — братам Греберам. Вони,— жах! — навіть були ідеалістами і буржуазними демократами — ось з якого інтелектуального і політичного лона вийшли, а зовсім не з піни морської і не з голови Мінерви, як те хотілося б нашим суспільствознавцям. Таки брак індивідуального духовного самовизначення позбавляє достатніх підстав і особисту поведінку кожного, а без цього звідки взятися розвинутому суспільству? Орда, стадо — давно змертвілі форми виживання людських спільнот: без індивідуації марно сподіватися на благо для всіх і кожного. Вкрай небезпечно повсякчас тяжіти до плюскаамперфекту. Ось-ось новітня техніка не дасться тому, хто не встиг індивідуалізуватись і вдовольняється лише своєю масовидністю.

А к с і о м а: той, хто бажає з'ясувати для себе те, без чого годі обійтись, аби не жити й померти невігласом, мусить сам дошукуватись і домислюватись у хаосі знань і фактів, що снують, миготять перед очима і в пам'яті, мов броунів рух. У рефлексії поки що мало придатні чужі формули «для всіх», так звані наукові дані. «Матерія» надається до подібної об'єктивної формалізації, а от «дух» прагне до самопізнання в кожному. Можна цілком довіритися навіть Аерофлотові і летіти в лайнері з пункту А в пункт Б. Найняти, взяти напрокат будь-яку людинознавчу концепцію і сподіватися, що опинишся там, де вона обіцяє, зручно вмостившись у кріслі і приг'явшись пасками, ще й попиваючи ситро,— на сьогодні прикра ілюзія.

Хоч би які незаперечні постулати пропонували мудреці, пророки, генії, володарі дум,— це лише загальні заготовки, з яких кожен зобов'язаний змайструвати собі щось «на себе», і лише за успіху подібного кустарного духовного виробництва можна розраховувати на духовний харч, що його він годен перетравити й засвоїти і врятуватися коли не від цілковитої дистрофії, то від якогось духовного гастриту. Чим відрізняється громадське харчування від домашнього — кожен добре знає, хоч продукти можуть бути ті ж самі (наше порівняння може шокувати духовних кухарів, бо ж ми знаємо, що то цехова образа).

«Дух» живе в кожному диференційовано, окремішньо, а «матерія» — у всіх. «Дух» розподілений у кожному неоднаково, а «матерія», «плоть» — рівномірно. Досить народитися і бути біологічно життєздатним, щоб вважатися людиною, але доводиться опановувати «дух» (свідомість, волю), аби стати особистістю, тобто вдосконаленою людиною. Чи не тому поряд існують спокон віку різні загальні картини фізичного світу (потім виявляється — химерні), але їхнього єдиного тлумачення немає. Плюралізм мислення в масштабі людства і окремої спільноти

пронизує всю нашу історію, і, може, саме через те ми ще існуємо на планеті. Це добре, що скільки голів — стільки умів, стільки духовних картин світу, гірше, коли всіма головами заволодіває одна думка, бо відсутність власного мислення може призвести до нестями.

Гіпотеза: чим далі розвивається людство, тим невідворніше постає питання про те, щоб кожному вміти мислити, тим настійніше «розумування» з дозвільного, мудрагельно-підозрілого заняття мізерної кількості людей обертається на імператив, на умову виживання всіх і кожного. Ймовірно: ступінь розширення свідомості стане єдиним мандатом на індивідуальне виживання і визначить кожному за здобутком його. Вже й науковці подейкують, що природознавство і людинознавство, пізнання середовища, світу — і самопізнання людини неминуче злучаться в теорію єдиного поля, що охоплюватиме і «матерію», і «дух», відкриє звід, «кодекс» законів їхнього взаємопереходу (хай не за формулою Ейнштейна). Що ж, одержимо спільний задачник, але кожен муситиме розв'язувати по-своєму свою задачку. Як, власне, й зараз. Різниця — в існуванні нині багатьох задачників: географічно-регіональних, корпоративних, цехових, відомчих...

А поки що візьмемо, скажімо, таке ненаукове уявлення: наша планета — це місце заслання з якогось іншого світу, світу сутностей, місце примусового втілення недосконалих, недозрілих (або що залишились такими, відставши від загального поступу); що Земля — «глибина сибірських руд» універсуму, галера для каторжників, тавро ваних прокляттям трудового перевиховання. Страшно навіть переповідати таку нісенітницю.

А тепер уявімо, що людина, яка домислилася до цього і повірила, знайшовши в земній юдолі багато підтверджень такої картини світу, надбала в цій своїй особистій теорії особистий ключ від комірчини тата Карло, упорядкувала для себе довколишній хаос, надала смислу, і сенсу і буттю, і життю, виправляє свою усвідомлену недосконалість і стає кращою. Скажімо, особиста (абсурдна для нас) ця доктрина робить її носія працьовитішим, милосерднішим, чеснішим, співчутливішим, обачнішим, добрішим, поборником щастя для всіх, тобто людянішим урешті-решт. Як ми поставимося до такої людини? Чи пробачимо їй, що вона не дістала від нас санкції, не висвячена нами на самостійний розум, чи потерпимо її забобони? Чи зважимо на наслідок — олюднення цього індивідуума?

Нам не треба жахатися перспектив інакодумання. Перспектива ця дуже, на жаль, віддалена.

Спотворення в нашій психології спонукають декого з допитливіших шукати якісь нормальніші точки відліку в інших духовних системах і вченнях. Нам не слід нервуватися з приводу, скажімо, чиїхось захоплень східною мудрістю,— все буде гаразд. Наша екзистенція гарантує нам імунітет. Я знаю одного наполегливого чоловічка, котрий поклав півжиття на вивчення Агні-йоги, зумів назбирати довкола себе ашрам вірних адептів. Вони беззастережно вірять своєму київському гуру, коли той повчає:

— Йогин має бути незворушним і спокійним завжди і всюди. От у мене на службі начальник розлючено кричить: «Геть з кабінету!» Я спокійно підводжуся з стільця і йду геть.

Хіба не чудова ця йога по-київськи?

Ми таки завжди і всюди доріанюємо самим собі.

А що, коли філософія, будь-яка система мислення, доктрина, вчення, ідеологія — це лише роздування до загальності усвідомлених кимось певних своїх відносин з світом («картини світу»), тобто суб'єктивний відбиток реальності? Особиста, індивідуальна гіпотеза. Так, на «вході» до нас плине безліч ідей і думок, сказати б, від наших суміжників, які пропонують нам свої «комплектуючі», але ж на «виході» мусимо пред'явити продукт власного духовного виробництва, позначений нашою

маркою, та ще й чимось корисний і нам, і іншим, а не бути схожими на перевалочну базу, склад чи репродуктор.

Нічого страшного, коли чесно й відверто визнавати «раціональне зерно» в усвідомленні світу іншими, хай і протагоністами, та й до того, що нам пасує в однодумців, долучати своє «раціональне зерно», коли воно є у нас.

Це особливо актуально тепер, коли інакодумці дедалі більше оволодівають нищівними речовими аргументами — зброєю тотального знищення. Годиться така позиція і для внутрішнього нашого вжитку, бо ж не можна, справді, сповідувати толерантність у міжнародному спілкуванні і топтати незгодних у власному середовищі. Зафундоване ось недавно, в наші дні, «нове мислення» виглядає багатообіцяючим, ба, єдино можливим, але ж за умови його зовні- і внутрішньополітичної єдності.

Нічого страшного з нами не станеться, коли скласти собі звіт про те, що творча спадщина жодного генія не є чорним каменем Кааби, і чим більше інші індивідууми (і чим більше їх) знаходять у чужій картині світу своїх фрагментів, вписують у неї себе, стають, сказати б, її співавторами, тим значущішим постає доробок окремих геніїв, бо виявляє і в кожному генія. Варто лише сприйняти й прийняти таку властивість нашого мислення — сукупного й осібного. Бачимо це на прикладі «божевільного графа» Сен-Сімона, дивакуватого Фур'є, зчужілого для класу підприємців фабриканта Оуена, авторів «науки збагачення» Сміта й Рікардо, «потойбічних» філософів Гегеля і Шеллінга — можна сміливо твердити, що друге життя їхнім інтелектуальним здобуткам дали Маркс і Енгельс саме тому, що знайшли самі з допомогою попередників своє власне бачення історії людства. Те, що було «досі», до них, вони використали дуже продуктивно, не викинувши з ідеалістичного світогляду, з буржуазної свідомості (ба навіть з античної філософії) нічого, що було там життєздатного, але мавши сміливість переступити через історичний непотріб. Маркс по-своєму висловив це, напоумлюючи чванькуватих младогегельянців: щоб «подолати» Гегеля, щоб розвивати його, треба спершу самому бути на рівні Гегеля.

А ми? Так, справді досі було: сперечатися, критикувати чуже світобачення і світотлумачення; було: «відстоювати», «виборювати» власне світобачення і світотлумачення, себто власний інтерес, свій спосіб виживання (особистий, класу, народу). І в цьому розумінні будь-які дискусії, будь-яка «зброя критики» провіщали справжні битви, «критику зброєю». Просто в різних формах (спочатку в ідеологічній, а потім в оружній) боролися за придушення одна одної, спершу «духовними» аргументами («факти», «логіка», «аналіз», «синтез» тощо), а потім уречевленими, «матеріальними». Жадали однієї мети: утримати при собі надбане, нагарбане або здобути назад забране, відчужене; лишитись власниками — стати власниками (гарно та свіжо сказано про тодішні опозиції в XIX сторіччі: це ті, хто ще не розбагатів). Відстояти свої сприятливі координати в просторі-часі або поліпшити їх. «Тільки й того». Розгадування інтриги, драматургічних поворотів історії можна було знайти лише в тому, щоб виявити, «хто за портьєрою» (миша чи Полоній), хто за маскою; у передбаченні, в передчутті і смакуванні несподіваних «ходів», тобто в розгортанні прихованої сутності через зруйнування оманливої, позірної видимості.

Чи готові ми визнати, що так «було», що це до нашої ери — а мусить бути інакше? Не дуже. Ми ж обома ногами в «до нашої ери», а точніше — подумки перебуваємо там, у недалекому минулому, яке ще й досі маємо за сучасність, а ногами таки в новій ері, ще нами не осмисленій, але вже матеріалізованій у новітній технології, і щонайвідчутніше — технології знищення. Слушно тепер лунають голоси і дедалі гучніше, що «наша ера» має настати і в способі мислення, і в свідомості, а відтак у людських стосунках. Не змиряться держави, доки ворогуватимуть люди — може, настав час пригадати цю позавчорашню пересторогу, потоптану вчорашністю?

Як цього домогтися?

Маленький приклад (нічим не відрізняється від будь-якого «великого прикладу»).

Чи є принцип доповнювальності квантової теорії (виражається співвідношенням невизначеностей Гейзенберга) також і філософською концепцією? Квантова механіка — річ відчутно корисна (атомні реактори, лазери, ядерна зброя), заперечувати в ній принцип доповнювальності нікому не по зубах, та й генерали не дозволять. А що, коли цей принцип вийде за рамки прикладної, утилітарної фізики і буде сприйнятий людським мисленням як один з методів (ключовий) пізнання ширшої дійсності, а тому числі й соціальної, і піднімуть вселюдський рівень мислення — що тоді? Принцип доповнювальності допоміг «вивільнити» небачену енергію з «природних об'єктів». А до яких змін він може призвести в «соціальних об'єктах», серед людності? Як заведено в історії, прогресивну методологію щонайперше опановують незадоволені статус-кво. Задоволені озброюються лише «прогресивними» матеріальними втіленнями цього принципу, зверхники не бажають взяти його як філософський постулат, бо надто він інформативний, динамічний. Він не дає обгородитися стереотипами, а руйнує їх, він викривальний, а давно доведено, що той, хто доскочив привілеїв, силкується приховати цей факт неістинною, неадекватною ідеологією, що викривляє закони історії. Скрізь і завжди упривілейовані бояться правди, істини, і через найнятих, підгодованих учених «ідеологів» усіх мастей, поетів, прозаїків, пісняріа, драматургів, акторів — усіх, хто може відвернути увагу від дійсності, розважити, розсмішити, настрахати, втішити, ошукати, піддурити, учворити фокус-покус,— спотворюють свідомість решти суспільності різного роду заклинаннями. Вговорюють, усовіщають обділених миритися з таким «законопоридком» світобудови. Вони навіть погодяться визнати принцип доповнювальності, але тільки в рамках фізики, сказати б, у його питомому «корпускулярно-хвильовому» вияві як способі існування мікрочасток, та водночас із «ньютонівського» рівня соціального мислення зрушити не бажають і «подалжку», поступ у філософії не схвалюють.

Та не будьмо ж і однобокими, одномірними, метафізиками. Хіба лише навіжені консерватори сидять на заваді суспільного та індивідуального прозріння? Хіба до нас зовсім не стосується припущення мудреця: люди схильні займатися чим завгодно, аби не думати? Хіба ми не буваємо схожими на шкільних «салаків», ледачих і байдикуватих до розумової роботи? Хіба це відкриття, що найважливіший привілей людини як біовиду — пізнання світу і себе в ньому — видається багатьом з нас найнуднішим заняттям, найзанудливішою «теорією», «абстракцією» (ці слова стали у нас презирливими)? Хіба не кортить духовного утриманства (пандемія TV-манії чого варта, зважаючи на інформаційну полову, що від неї аж розпирає екран)? Розводимо безсило руками, стенаємо плечима, жаліємося: «Скачи, враже, як пан скаже». Вимикаємо себе, свій інтелектуальний потенціал, змехаюємо, робимо неліквідами власні розумові ресурси, і не гіподинамія вж так загрожує нам, більше — гіпорозумія. Еге ж, це плоди плеканого десятиліттями антиінтелектуалізму, недовіри й зневаги до «гнилої інтелігенції»; незатребувані розумові здібності таки й справді як падалиця, але ж хіба піскільки не завдячуємо ми і власній глевтякуватості? Гвй-гвй... Багато з нас нині радецькі, що є на кого пальчиком показати: он той дядя зобиджав.

То в чому ж ознаки мислення в нашій ері? А в тому, що осміяний уїдливими дотепниками всіх віків і народів принцип «щоб і вовки були ситі, і вівці цілі» авадно стукає в двері, як доля людства, вимагає сприйняти його всерйоз. Не пускаємо в двері — прослизає через вікно, волає: не треба ні вовків, ні овець, усі люди брати. Ні у вовчій, ні в овечій шкурі людям не світить перспектива радіти з життя на цій планеті. Задавнена затятість вовків і бездумна покора овець, небажання потамувати апетити, поступитися здобутою екологічною нішою і жадоба до комфортнішої за

рахунок іншого — це безвихідь, шлях у вселюдське пекло. Класи, не чіпляйтеся за власоаі пріоритети! Люди всіх країн — єднайтеся!

Утопія? Хіба уроки історії не навчають шануаати утопії? Хіба Фур'є даремно стояв щодня біля саого будинку, опікуючи можновладців, котрі зрозуміють і поцінують його рецепт уселюдської гармонії? Хай царі, королі і прем'єр-міністри не спокусилися на Оуеноау панацею (серед них і Олександр І), але хіба марно щезли його потуги? Роль утопічного соціалізму у аиникненні реального ми, здається проходили. Та чи досить аначили? Сьогодні це питання до злоби дня. До злоби. До злоби кожного, навіть тих, хто аинахідливо присмоктався до словесної боротьби за мир, бо аона для нього значно прибутноаіша, ніж, скажімо, співчуття до саого гнаного за прааду ближнього.

Так, досі люди «гинули за метал», і це було закономірно. «Бал сатани» на всіх рівнях людських аідносин буа таки запрограмований аж до фіналу, даано передбаченого і проаіщеного. Одначе глухий, аіддалений гуркіт апокаліпсису, армагедону може таки вплинути на наші інстинкти, як позбуааються саоїх кроаожерних звичок перед лісоаою пожежею, чи землетрусом, чи потопом малосвідомі брати наші менші, і тигр з косулею тремтять поруч.

Утопія? Проте вона не спонукає виходити когось за поріг і чекати, що «барин аот приедет, барин асе рассудит» — досить заернутися до царя а нашій голові, до розуму, і спонукати на реаолюцію та еаолюцію не інших, а розчистити від барикад саоє аласне єство.

А може, й це утопія?..

Принаймні деяку утопічність таких думок засаідчує те, що аони снуються а голоаі лише на Десні. На Оболоні, приміром, їм аажко аижити, бо цей масив перебуває десь поблизу мінусового полюса соціальної спрааедливості. А вже на Печерську-Липках — через те, що там аідчутніші силові лінії надмірно (аідносно, звичайно) плюсового полюса. Нааряд чи проклюнуться ці думки і в староанніх, колишніх міщанських, а тепер інтелектуалістичних особняках колишнього київського Латинського кварталу (аід Хрещатика до площі Перемоги, і аід площі Б. Хмельницького до Либеді): колишні наші застійники знали, куди розселити колишніх наших протестантів і прогресистів з відкритого асім вітрам белебня біля колишнього іподрому. По колишніх купецьких та митрополичих апартаментах витає дух колишнього, не кращої минувщини. Надто тоасті там (як сало на вгодованому кабанцеві) потужні нашарування не тільки старої цегли, а й старого гедоністично-хижацького духу, тиснуть звідусіль на замуровані там мислячі голови. Треба бути хіба що Вольтером, аби, надбавши чотири замки, роз'їдати іронією переможний світогляд тогочасного істеблішменту. Та й Вольтера часом привілеї спонукуаали не туди відпускати свою вишукану ядучість, досить пригадати, як аін товк палкий, прозірливий «Заповіт» абата Мельє (утопіста ж таки!).

Поза записом: чудною і дивною виглядає непереборна, вперта, майже фанатична консервативність філософської термінології. Вигадані за часів лука і стріли слоаа на означення людських уявлень про складність світобудови і буття і дотепер слугують за одежу вже зовсім іншим знанням і почуванням зовсім інших людей в іншому саіті. Мабуть, щось дуже не аипадкове заховане в ритуальних академічних мантіях і очіпках, що, з'явившись у перших схоластичних університетах за часів розгулу душпастирів, і досі подекуди збереглися. Врешті, було б цілком логічно, коли б учені філософи й зараз збиралися на свої собори а тогах і сандаліях на босу ногу.

В кожному розділі матеріальної цивілізації бачимо бурхливий прогрес. Взаємодія людини з природою, з «матеріальним» саітом, з космосом речей засвідчує феноменальні успіхи винахідливості і нoаaторстаа.

А лани «духовні» оруться й досі сохою, думка самопізнання прядеться веретеном, рани душеані гояться шаманством, чаклунстаом — палеонтологічними поняттями «ідея», «філософія», «бог», «атом»,

«щастя». А може, філософам є з чим таїтися від вас? Могло б здатися, що на часі всуваати гасло демократизації філософії, одначе катма гарантії, що не окошиться це самим гардеробом.

Пандемія нарікань на наш «стрімкий час», на перенасиченість інформацією за останні кільканадцять років набула тотального характеру, говорити про це стало обов'язковим, як колись осіняти себе хрестом, і для старих, і для молодих, від академіка до учня, на всіх язиках це править за пароль, за перепустку в поважне товариство.

Не перенасиченість, а бідністю інформації на часі клопотатися, не про «стрімкий час» доречно побиватися, а про застійний, уповільнений щодо накопичення, обробки і використання тієї інформації. Мало її, катастрофічно мало, коли мати на увазі корисну і актуальну, надто перед привидом економічного занепаду або апокаліпсису. Інформативні шуми, інформативне сміття не належать до інформації в точному значенні цього слова, як муляжі у вітринах до справжніх яблук, груш чи шинки. Кількість без якості в інформації, на відміну від взуттєвої промисловості, не має найменшого значення (крім хіба що від'ємного). Інформативними є лише ті сигнали про довколишній світ і про нас у ньому, які здатні напоумити, а не збити з пантелику. Інформаційний бруд, непотріб — як пісок у очі, а для мислення — як ДДТ для живого. Справжня інформація — це можливість змінювати свій стан, коригувати поведінку не тоді, як грім ударить, а з випередженням, завчасно, на далеких підступах до бажаного або до небезпеки. Є чимало індивідуумів, здатних раніше прозріти прийдешнє, «що день грядущий нам готує». Їх раніше називали пророками чи оракулами, сьогодні точніше вважати їх не футурологами (оплачувані футурологи не довели своєї потрібності), а радше трохи розумнішими, чеснішими з-посеред нас. Вони не обов'язково в ешелонах влади (як показує досвід), вони скрізь. Хоча б за інстинктом маємо дослухатися їхніх застережень і пропозицій, не лякатися їхнього бунтарства і не нишпорити разом з застійниками по словниках, щоб його викарбувати на таврі для них: нігілісти, очорнителі, демагоги і т. д. Пам'ятаймо, до чого дотарабанилися: всім миром тепер доводиться витягати наш паровоз.

Отож кажу: не будьмо одномірними метафізиками: консервативні, застійні елементи — така ж неминучість, як і прогресисти. Це не висновок, а лише засновок. Неповороткі, пригальмовані, бездуховні, малоінтелектуальні, надто емоційні «незастигаючі учні», трієчники так само необхідні суспільству, як і «відмінники», таланти й генії,— власне, це банальна констатація. Боліти починає лише тоді, коли «тихоходи» опановують громаду, узурпують управління спільнотою. Історії відомо, коли це трапляється: коли через низький рівень розвитку продуктивних сил низьким виявляється попит на кращі якості розвинутої особистості (а ці чесноти є в кожній людині, сказати б, «до запитання», інкубаційно, імпліцитно, потенціально). І тоді все невміле, відстале, ледаче (і нехаже рне до чужої праці — а все це заразом становить дрібновласницьку, дрібнохижацьку ідеологію, поклади якої могутнім шаром залягають насамперед у селянстві і декласованих елементах) горнеться до влади як до єдиного джерела свого економічного процвітання, годується довкола адміністративних посад, розплоджує їх випереджаючими порівняно з виробництвом темпами, деградує морально, лижучи кожну б'ючу руку, аби стала даючою,— одне слово, проходять відплив активної енергії з сфери виробництва в сферу розподілу, роблячи останню сферою ділянки межи собою на збиток виробникам. Заявновують споживацькі пристрасті, реставрується докапіталістичний принцип: «Один з сошкою, семеро з ложкою». Чесна праця стає нерентабельною, символом життєвого успіху постає вміння урвати, перехопити незароблені блага. Замість розширеного виробництва зграї здобичників, оволодівши різними щаблями державної ієрархії, переорієнтовують суспільство на відтворення і гарантування своїх привілеїв, на пріоритет примусового перерозподілу благ на свою користь. Вони створюють численний примусовий апарат на захист свого

нового права «першої ночі», «першого снопа» і т. д. Таке в історії аже було не раз.

З психологічного, антропологічного погляду (привілейовані споживачі страшенно не люблять людинознавчих наук, оголошуючи їх ворожими теоріями — і мають рацію, бо для них ті науки небезпечно смертельні) диктатура тих, хто боїться праці і не вміє й не хоче працювати, аста новлює нові закони «природного добору»: покладається на «нижчі» якості, інстинкти людей, культивує в них боягузтво, безвідповідальність, жадібність, слугування удатнішим: топче, спотворює справедливість, совість, працьовитість — одне слово, проголошує челядницькі чесноти взірцями людської досконалості, всіляко гальмує одвічний процес окультурення, «розтваринення» людей. Бо лише за таких умов деморалізації, розбещення душ можна паразитувати на чесних і працелюбних, відсуваючи їх в аутсайдери. І чинять величезне зло: вбивають потяг до праці, розпалюючи жагу здобичництва — більшого й дрібнішого. І це вже було в біографіях попередніх формацій, пишатися щодо цього першопрохідництвом нам соромно, та й історично неправдиво.

Ойойкати, дивуватися, вдаряти руками об поли, чухати потилицю не слід. Ідеться про нормальні інерційні, консервативні сили кожного суспільства, що завжди є і будуть. Небезпека нависає тоді, коли вони починають об'їдати трудящу людність, загальмовують прагнення всіх поліпшувати своє життя кращою працею. «На нас з Меттерніхом вистачить!» — відказував австрійський імператор, коли далекоглядніші вельможі нарікали на кепський стан економіки й фінансів у державі. «Усі мої витрати потрібні!» — ще раніше Людовік XIV ставав на місце, уриваючи пересторогу мудрого свого Кольбера... Приклади всевладних суверенів завжди й скрізь охоче копіюють численні васали, аж доки знесилене ними суспільство виявляє інстинкт самозбереження і каже: «Годі, держава — не ти, а ми всі, до одного!»

Яке це має відношення до мислення? Ну, наприклад, таке спостереження: ті чоловіки й жінки, котрі ближче і цупкіше прилаштовуються біля спільного пирога (себто сукупного суспільного продукту), кревно зацікавлені в тому, щоб такі позиції свої якнайдовше обстоювати, а для цього доводиться гальмувати спільний поступ, стишувати розвиток продуктивних сил (що і є застоєм) — ці пануючі сили обов'язково і неодмінно мусять шукати виправдання для такого «порядку». Для цього не існує інших аргументів і доказів, не винайдено за тисячі років іншого способу мислення, крім метафізичного, статичного. Метафізика — завжди апологетика застою. Діалектика (хоч усвідомлено філософська, хоч стихійна) — завжди спосіб мислення прогресивних, революційних сил, які хочуть, аби краще задовольнялися потреби всіх, а не «обраних». Упривілейовані не зацікавлені в продуктивніший технології, вони принципові прихильники «дефіцитів», а «гвинтики» рухають уперед прогрес виробництва — хоч усвідомлюють те, хоч ні. Перезрілому, застійному гомеостазові консерватизму вони приречені протиставляти динамічний, енергійний порив уперед, аби рух не зупинявся, не уповільнювався. Бо.

Ми незчулися, як, б'ючи поклони діалектиці, вошилися у метафізики. Подумаєш, коржі з маком, діалектика, метафізика... Хай вчені голови переймаються абстракціями, їм за це гроші платять — так коли й не скаже, то подумає не один з нас, навіть той, хто прилучився до інтелігенції, до розумової праці.

Чи ж і справді питання: «Діалектика або метафізика?» — так-таки байдуже для широкого загалу? Нумо поміркуймо, у якому вигляді, образі схоластика і метафізика відвідує кожну оселю, регламентує щоденне життя буквально кожного. Скажімо: чому не вистачає продовольства? Через метафізичне тлумачення, недіалектичний підхід до програмних марксистсько-ленінських положень про соціалістичну організацію сільськогосподарського виробництва — зараз про це вже пишуть газети. Чому першочерговою проблемою для «широкого» споживача стало шукання пристойного одягу чи взуття? Через механістичні, метафізичні уявлення

про структурні взаємозалежності в промисловості — про це нарешті заговорили вчені голови. Чому кардинально, грунтовно порушений принцип оплати за працею, вж кожен відчуває це? Бо не осягнуто діалектики ролі людини як головного чинника продуктивних сил.

На часі б проголосити: «Діалектику — в кожний дім!» Не реферативну, монографічну, професорську (себто схоластичну) катедер-діалектику, а живу, в плоті й крові, в реальних людських стосунках, якою її зуміли зробити Маркс, Енгельс, Ленін і не ту, якою чомусь вдається заробляти собі на безжурний прожиток новітнім нашим швейцарам від філософії.

А все-таки заслугою застійників можна вважати те, що вони, перетрублюючи, мов миші сиирту, суспільний продукт, або дбаючи лише «про жолуді», створюють нестерпні, загрозливі умови існування для всього загалу. Їхній безтямний, невситимий, зажерливий, а отже, сліпий егоїзм, мов склеротичні пластинки, мов внутрішньосудинна луска, загрожує тромбозом суспільному організмові, і вже лише цим спонукує нас усіх розвиватися, бути діалектиками «не від доброго життя».

Говорити про слаборозвинену свідомість застійників було б необачно: вони нетями для загального добра. А для себе ще й як розвинуті. Не бракує їм ні винахідливості, ні артистизму, аби вполювати здобич. Те, як їм вдалося обплутати, сповити громаду незліченними мотузочками, ниточками, дротиками, мов ліліпути Гуллівера, бачимо зараз, коли прокидаємось, наражаючись на пута при найменшому русі.

— А розробка наукового застосування економічних законів — складна справа? — запитали нещодавно відомого економіста.

— Стократ простіша, ніж пошук шляхів штучного навиручування валу,— відповів учений.

Стократ! Стократ винахідливішими і розумнішими, просто геніальними виявилися застійники, і настільки ж ще й зараз стійкіше і впертіше за прогресистів утримують позиції, доки «громада» так тяжко і повільно розплутує гордієві вузли показушників і розтринькувачів ресурсів суспільства. Недаремно вони себе нагороджували всіма найвищими відзнаками. Було за що! Можна було б лише сказати, що застійники не здатні зрозуміти, що ми приречені на рух, на розвиток, як ходаки на ходулях чи на канаті, коли б хватальні, поглинаючі рефлекси не були домінантою їхнього єства. А їхній історичний доробок засвідчує, на що здатний користливий інтерес. Зараз від провідних наших ідеологів чуємо такі інструктажні установки: зламати догматизм, бо він не наукова теорія, а життєва позиція, що диктується особистими і груповими інтересами. Авторитарне мислення.

У полемічному (нині дозволеному) порядку хочеться запитати: як воно сталося, що «нетеорія» догматизм переміг наукову теорію? Чому «особисті і групові інтереси» взяли гору над творчим мисленням? Бо так і має бути. І не просто «за Марксом і Енгельсом» (див. «Німецьку ідеологію»), а за законами життя, відкритими марксистською діалектикою: інтерес завжди побиває принципи, переважає їх, встановлює свої принципи, вигідні йому,— це і є його «теорія». І, як бачимо, вона перемагає.

То як же зламати авторитарне мислення, догматизм? А «нема нічого простішого» (Маркс): зламати авторитарні особисті і групові інтереси, та й годі. Це й буде поставити питання з голови на ноги, як і годиться марксистам. А спроби добитися кардинальних змін в «суто свідомості» — старі ідеалістичні ілюзії. Доки існують авторитарні рішення в сферах економіки, політики, культури, доти там пануватиме догматизм: сто сорок років тому це було доведено вичерпно, і надалі історія справно ілюструвала цю закономірність. Коли буде життєво необхідно мислити творчо і не схоластично, коли сам інтерес буде творчий, тоді й теорія восторжествує над догмою. Це ж азы, хіба ні?

Благодійницькі, філантропічні спроби подарувати (октроірувати) демократію «згори» — це перпетуум мобіле. Не існує дарованої демократії — хто сумнівається, хай перечитає «Нову рейнську газету».

Оскільки песимістом бути не вільно, закінчимо на оптимістичній ноті:

реєстрові (лейстрові, як казали наші предки), звичні служителі філософії, траплялося, рухали вперед філософію, одначе чи й не більше прислужилися їй «просто» мислячі люди, здатні до всього підходити по-філософському — то шліфувальники лінз, то шевці, то комерсанти і підприємці, то мандрівні дяки, професійні революціонери, а часом навіть літератори. Вони, не чекаючи ніяких сприятливих епох, ніколи не перестають думати. Сподіваймося почути їх ось-ось, невдовзі, але не покладаймо надій на загальну філософську повинність з її маршируванням і присягою, дисципліною і порядком.

Так розлого думається і пишеться, бо сиджу я на крутому березі Десни, наді мною стиха шелестить тополя, за спиною стоять стіною трави лугів, перед очима на північ і південь стелиться плесо річки так урочисто і святково, ніби у неї ніколи не буває буднів, і життя тут здається без кінця й краю як у минуле, так і в майбутнє. А гіпотетичний читач може сказати: ач, обстоює суверенність мислення, в сам же й викидає свої висновки. Вольтер відповів би: я кажу те, що думаю, і дуже мало стурбований тим, щоб інші думали так само, як я. Ми, Бойка, відповімо трохи інакше: самі додумайтеся до чогось розумнішого. Ні, таки дивно: на узагальнене мислення, всіляку там дедукцію та індукцію ми дивимося як на далекі хмари чи хмарки в небі. Лише тоді вони входять у наше життя, коли з них ллється дощ чи град, б'є блискавка. «Не треба мені ні прози, ні віршів».

ВІРШ, НАПИСАНИЙ У ТРАВІ

На спис — і атом, і чуму.
Мислителі, пора в тюрму!
Із смутку торгу і постелі
Ішли ви завжди у пустелі,
Кров дрібком розуму солили,
Щоб піниласея уповили
І мозок не змеля в піть
му.
Мислителі, пора в тюрму!
Що вдієш? Склалось історично,
Що думці зріть в кутузці звично,
Як ембріон у лона тьму,
Вперед, мислителі, в тюрму!
Не огинайтесь. До роботи!
Безсмертя й пам'ятники потім
Білизну й сухарі в суму
Та й гайд, мислителі, в тюрму.

Смішні на полі й на будові,
Невправні в битві і в любові
Невдахи діб ентузіаз
му.
Мислителі, пора в тюрму!
Не заздріть м'язу-баобабу,
Не мучтесь комплексами слабих,
Вже годі темряви. То-
му.
Мислителі, пора в тюрму!
Знов корчиться людське м'ясиво
Струнке, дебеле і красиве,
Боїться й прагне розу-
му,
Мислителі, пора в тюрму!
Лобаті хлопці нагвинтили
Для вузьколобих грізні сили

IV

— ЦЕ ВАЛІДОЛ, — мудро зітхнула старенька-престаренька актриса, вперше забачивши мене з крихітним пухнастим Боєм на мікрорайонному собачому вигулі. Вона благословляла ще одного члена ложі собачників. І було в її зітханні скрушне, замирене: без валідолу чи ще чогось рятівного не життя. Минулося...

Синаша її, підстаркуватий здоровило, рідко вигулював родинних собачок — а було їх двійко. Один мов рукавиця, а другий — достеменний баран ердель Тимофій, Тимуля, от у кого вже шерсть-вовна, каракуль. Навіжений і мало вигуляний, а мало, бо неволею нудив, ніколи не зважав на бабцю, нікотрого сентименту їй навзаєм не дарував усупереч загальнособачому кодексові, а тоскно вдивлявся у просторінь по всій розі вітрів. Тимуля, здоровецький і гладкий, тягав колишню приму сцени, як порожні санчата. Вона дріботіла на повідку за ним, зашпортувалась, отакою була її система бігу від інфаркту, що істотно відрізнялася від усесвітньо знаної австралійської. А синаша ходив пити «шмурдяк» під магазин будь-якого розряду — від завеликого, як для існуючого асортименту, «Славутича» до звчуханої, мов воляче стійло, забігайлівки. Ходив, коли не знімав кіно.

Доскочивши якось місцевого почесного звання, він непомильно повторював фази всіх, кому вироком випадає регіональний успіх, ставший

його раптьє. Я таки скажу: не зустрічав людини, яка б витримала випробування успіхом. Можливо, мені не поталанило. А може, лише певний гатунок з-посеред нас умонополив успіх. Не знаю. Констатую факт.

У віці цього синаші вже найдурніші уникають такого глупства, як одруження, і правильно чинять, бо вже нічого баского, палкого, п'янкого шлюб у такій порі не дарує, а заради тихих побутових зручностей женяться звичко пізніше. Та й дістають їх у кращому, ніж синаша, випадку, і далеко не всі: ліпші варіанти, як заведено, трапляються не часто, інакше дуже ж гарно жити було б. А воно, бачся, не так. Доводиться ще не тільки жити, а й боротися. За кращі варіанти.

Свої неунормовані потреби синаша звик гамувати з-посеред ощасливленого жіноцтва того ступеня розактиву, коли воно прагне популярності. Яку не яку втечу від незнаності він міг запропонувати хоч у масовці, отож міг перебиватися сяк-так від одного знімального періоду до іншого, а коли був у режисерському простої, ціп-ціпав грошенятами, теж, гляди, котрась клюне. Чоловік він був нічим не одержимий, сильними там пристрастями чи мислями, мабуть, не дуже кривдив абітурієнток, то чого б їм і не? А відтак синаша не мав потреби у якихось додаткових заспокійливих засобах, собачок не жалував. Коли-не-коли матінка випихала, певно, слабуючи, вивести Тимулю провітритись, але собацюра мало не щоразу втікав — не через антипатію, а діставши волю від повідка, бо руки у синаші мали тримати: одна — пляшку, друга — склянку, щойно він потрапляв у прибережні чагарі вигулу. Тимуля віявся не в яке певне місце, а світ за очі, на всі 360 вітрів. Його довго і тяжко розшукували, і знову старенька дибала за ним на повідку, а з нею далеко забігти він не міг. Через те воля йому не давалась.

Першим парубком на селі, як у селі три двори, неважко почуватися, та й бути насправжки, отож ні на який осуд синаша не заслуговує ні за це, ні за свої кіна — господи, скільки їх, отаких, котрі за незбагненною лотереєю опиняються не на чолі міліцейського наряду, не в слюсарях-сантехніках (мовлю це з щирою повагою до путящих міліціонерів і сантехніків, бо викликають у мене не меншу вдячність, ніж путящі міністри), не... не..., а в лицедійстві. За таких загальних успіхів на цьому терені чи ниві відкривається значний простір і для окремих вад, бо інакше як би ми завважили самі успіхи, та й хто б творив вади? В синашу не здіймається рука щось пожбурити ще й тому, що він, бувши вдоволений, аж до здивування, своїм таланом без таланту, хоч не п'явся започатковувати нові течії і хвилі у стоячій воді. Гаптував собі заполоччю, як і всі, але не тицяв кожному це як перемогу над іншими, хто вишиває муліне. Тому його неінтелігентність не була дистрофічною, істеричною, так не впадала в око, як у тих, хто бореться за цехову монополію, за режим найбільшого сприяння для себе за рахунок колег. Моральність... що ж моральність? Ніхто не міряє ужитковою мораллю творчі особистості, певно, слушно прикладаючи вищі критерії до якихось вищих рівнів, що їх, знаємо, має кожне явище. А коли й на всіх рівнях її в чоловіка не завжди надибаєш, то у середовищі створення духовних цінностей не слід цим дорікати. Особливо коли основний фактор виживання на цьому терені (ниві) егіда. Точніше — можна вижити й з талантом, але під егідою.

Мені було гарно зі старенькою. Добра за власною формулою крові людина, вона геть забула всю ярмарковість акторського свого віку. Вивітрилися з неї всі домішки, не утворивши сполуки з її дарованими від тата-мами першоелементами, і вона тихенько тішилася життям з Тимулею і Тяпочкою, не тішилася синашею, але й не переймалася, бо що ж побиватися, коли він нічим не загрожений, а що недолугий, так цього не переробиш, а живе ж то не згірше за всіх недолугих, ще й за скількох долугих. Тихий вечір чи вже й присмерки її життя випромінював таку умиротвореність, що плакати хотілося, і думалося при ній не про кінець, а про незбагненні великі початки, як ото у благодатне передніччя, коли

постає зоряне небо, спрямовуєш очі у безвість, а все близьке огортає пітьмою, робить невидимим, аби не заважало, як неістотне.

Вона не хизувалася, як зазвичай люди такої долі, своїми дійсними чи вимареними тріумфами, не поринала в отруту спогадів, не поривалася довести свою минулу значущість і невитравний слід. Вона й не доткнулася до мистецьких тем, то я від зловтішних собачниць дізнався, що вона була актрисою («а тепер он що!»). Бабусина душа, мов свічечка на безвітрі, жевріла спокійним пломінчиком, а в тому освітленому невеличкому колі лежали, ходили на прогулянку, їли чи вередували, справляли нужду чи хворіли, тягали її на шворках Тяпочка й Тимуля, щось варнякав благополучний сиивша, та все ж світло було її, сяяло від неї.

Хоч би який розшарпаний і розколошканий повертався я з роботи, хапав малого Боя, що аж повискував і тільки липочками не затискався, як наша людська мілота, коли несила терпіти. Здибавши на собачому тирлищі бабуню та вислухавши її сьогоднішні враження від спілкування з собачками, я повертався збалансованим і регенерованим, наче вона мені пошептала.

Добре, що нахабну літературу можна обманути і говорити: «Раптом Тимуля пропав» — не доведеться. Не було ніякого «раптом», «зненацька», «аж гульк», таких жаданих нам у художності і страшливих у житті. Старенька завжди потерпала, віщуючи, що Тимуля таки колись не повернеться. І от це сталося. Черговий вихід сиваші на вигул — і Тимулі як не було. Цього разу вже не зарадили ні оголошення «Пропав собака...», ні обіцянка винагороди. Чи гицелі запопали, чи вітри волі звіяли Тимулю надто далеко.

Ніякої драми старенька з цього не робила, та й, здається, не відчувала. Доки могла — припинала до себе Тимулю, стримувала. Але ж... Наперед усе знала. Ані голос її не змінився, ані теми розмов. Пломінчик так само рівно мерехтів, одначе почав просто швидше блякнути, наче йому забракло лою чи олії. Гнотик ще стримить, та обгоряє швидше, бо нічим йому живитися, розтануло. Старенька говорила про Тимулю навіть удоволено, що, може, надибав собі краще існування, бо йому саме й гульки на часі, саме на порі і просто нагасатися по білому світі, хіба вона годна кілометраж на повідку намотувати. І вірилося, не амовляє себе для полегші, а таки знає, що десь Тимулі ліпше. Опікувалась Тяпочкою, та не більше, ніж тоді, коли та ще ділила бабусину приязнь з Тимулею. Проте за якийсь тиждень-другий вона захорувала. Просто заслабла, так просто, як людина її віку. Нічого не боліло, а заледве переступала ногами — Тяпа ж її не волочив, кружка довкола неї тупцював, куди йому на маленьких лапках забігти чи на буксир брати. Не стало тягання на повідку, смикання, дріботіння над силу, зашпортування. І бабусі не ставало. Танула. Погляд її ясних-преясних, зовсім не старечих очей робився трохи здивованим, ніби вже не могла зрозуміти, чому й досі тут, коли вже далеко звідси, та не смертю холодило від неї, а тоскно ясніло безсмертям.

Зверхньо дотикаємося,— де, коли і наскільки можемо,— до здогадів, далебі, ще печерного нашого коліна. З школярською погордою до темних, диких гомінідних пращурів чи й людей, забуваючи, що вижили вони за умов, для нас, сучасних, згубних, отже, були вони в чомусь темні, а в чомусь достатньо світлі й не дурні, несені якоюсь не зрозумілою нам силою — ні, не технологічною — вперед і вище, аж до сьогоднішніх нас, пуп'янків, пагінців на їхніх могутніх стовбурах.

А може, і про нас скажуть через кілька тисячоліть наші вдячніші, ніж ми, нащадки, що от, мовляв, жило людське насіння, малоіндивідуалізоване ще, поширене, яке чомусь свою еру відлічувало куцо, іменувало її лише другим тисячоліттям і ще не здогадувалося, що енергія однієї істоти взаємодіє з енергією іншої живої істоти. Щоправда, зауважать: деякі непевні дані, археологічні натяки дають підставу припускати, що й тоді здогадувалися про це, але конкретно-історичні клопоти обсідали їх надто щільно, і те, що виходило за межі цих клопотів, завтрашнє і позавтрашнє

буття, уявлялося їм або містикою, або фантастикою, і багато від цього втрат мали.

Втім, припущення моє суто жанрове — не наукова фантастика, справді. Хіба від того, що троглодита, пітекантропа, синантропа, рамапітека, сівапітека раптом осяяло б «видіння» лазера, телебачення, людини на Місяці — хіба від того змінилося б життя його власне і подальша еволюція аж до нас включно? Мрій не мрій, а мамонта полюй. Жінки, діти голі, босі й голодні, в печері холодно, обледеніння насувається, а якийсь мудрагель із стада медитує чортзна над чим (щоправда, чорта ще не було). Заборонити, прогнати з племені, або... Ні, влада таки завше мудра.

V

Я ДОБРЕ ОБІЗНАВСЯ з усіма ситуаціями на Десні. Вивчив їх, як усі повороти річки від гирла до Остра й Ладанки, як усі більш-менш придатні для причалювання місця, що мусять відповідати кільком умовам, бажаним для всіх човнярів: пісочок для пляжу і мілина; глей і глибина для риболовлі; зелень для затінку. Можна ще додати близькість села для прохарчу, але це не всі визнають.

Чомусь на Десні скасовується та звтужавіла істина, буцім смаки — справа різна. Є прегарна нагода кожному виявити оригінальність, індивідуальність — здається, де ж цьому реалізуватися, як не на лоні природи, на волі. А от же ніхто з нагоди не поспішає скористатися. І я не користаюсь: пристати до непривабливого берега, витоптаного коровами, всіяного їхніми коржами в різній стадії достигання, з роями чорно-синіх, не схожих на своїх ординарних хатніх подоб, диявольських мух, що атакують усе рухоме й живе без прикккдкк й розвідки, а дзижчать завжди на форсажі; причалити до витоку, на якому стирчать нікому не потрібні (інакше не стирчали б) бадилини або кілька вцілілих від сокири місцевих умілих кошикоробів чи моторозквакого городянина лозини; причалити до берега, що раз у раз вибухово обвалюється багатотонними брилами в Зачаровану Десну після проходу річкового вантажного й пасажирського транспорту, який аж вичавлює воду з річки і гамселить хвилями в підніжжя круч, і круча, падаючи в плесо, здіймає височенні водяні стовпи, і це схоже на мінну атаку. Ні, цього всяк уникає.

Наша спільна біосоціальність нашиває тут однакові мітки також і на всі ситуації. Коли до вашого стійбища наближаються (пішки, на човнах, на мотоциклах, на автомашинах) люди різних фаз розвитку, коли вони вподобали ваше місце на березі чи в прилеглій до нього риболовецькій зоні акваторії, перебіг сюжету можна передбачити, як у фільмах з бездарною базарною драматургією. Якщо супротив навалі приходьків виникає відразу, агресія починається ще до того, доки розмотуються вудки або вганяються кілки для намету,— зчиняються сварки, погрози, умовляння чи й рукопашна. Якщо ви людина делікатна чи недосвідчена і не заявляєте своє право першовідкривача зразу на кордонах таборища, починається облога, більш або менш тривалий (залежно від темпераменту і співвідношення сил) процес обмеження ваших володінь, а по можливості — й витіснення, що і є кінцевою метою. За цими маневрами можна вивчати стратегію і тактику незгірше, ніж аналізуючи історичні битви народів.

Майже двадцять років несе мене відпочивати на Десну, і не так пам'ять, як серце (здається, кожен випадок позначається на ньому рубцем) щоліта карбує кілька прикрих, найприкріших і небезпечних інцидентів. Можна переповісти з найдокладнішими подробицями як поблизу Моровська ватага молодиків, учорашніх сільських парубчаків, а нині початкуючих робітників київських підприємств (чується з лексики), котрі на вихідні дістаються рейсовими автобусами рідних місць за полуддям — картоплею, салом, яйцями і повагою,— ввела в коло своїх данників і нас, дві сім'ї з дітьми, на довжелезній піщаній косі, набурханій земснарядом, де міг би змити бойовий пил і порох і набути нової снаги цілий полк.

А хлопці бажали купатися, жирувати тільки біля наших наметів. Здавалося, що вони одержали домашнє завдання після дуже десь кваліфікованого теоретичного заняття: відшліфувати до блиску всі знані і новотворені матюки, і натхненно це завдання виконували. Іншої причини, щоб отак над силу пащекувати на всю потужність молодих голосників з приводу, а найчастіше — без жодного приводу, годі припускати. Вони підставляли свої найбрудніші формули під такі колізії і почуття, які висловлюються цілковито протилежними словами (щире захоплення, приязнь один до одного). Якби я був тут один чи в таборищі мешкали самі дорослі, можна було б зацікавитися могутнім лексичним напластуванням, що, як геологічна порода, виходило на поверхню, либонь, з палеоліту: врешті-решт усе на світі гідне вивчення, кожна позірність таїть у собі якийсь сенс, якусь сутність, має раціональне зерно.

Але серед нас було дві дівчинки, моя й сусідова підростаючі доньки. І моровські учасники симпозіуму, завваживши цей факт, чомусь саме в наш бік найголосніше вигукували свої найважливіші тези. Я не уявив собі іншого поруху для себе, іншої альтернативи, як лишень вийти до моровців-киян і попросити слова, точніше — просто внести пропозицію в порядку ведення: хлопці, тихіше, будьте ласкаві, згляньтеся, мовляв... У відповідь вони почали знімати хто ще сільські труси-шаровари, хто вже барвисті модні плавки і демонструвати виразні своєю незасмаглістю сідниці і ті місця, що споконвіку прикриваються. Регіт і матюки сягнули нового, вищого рівня веселощів. Я повторно увійшов з клопотанням. Вони пообіцяли зняти й з мене єдину одежу, що була на мені (як і на них) і відрізати все, що знайдуть. Я зажадав, щоб вони припинили дуріти або забиралися геть. Тоді один з них, найбільший веселун, на хвильку відлучився від гурту, пішов до купок одежі, знайшов свою, понишпорив у ній і повернувся з гострим контраргументом — ножакою. Можливо, саме з цього виробу почав він свою трудову діяльність на підприємстві, і можна було оцінити — успішно.

Всі засоби спілкування мені заціпило. Я кинувся до човна, вхопив штатне дюралеве весло-багор і повернувся довести дискусію до кінця. Якого і чийого — я не думав. Моя персональна ЕОМ перегоріла, як я вважав, від несправедливого до мене ставлення (вони ж бо вважали — якнайсправедливішого) і не надіслала мені жодного сигналу оптимальний варіант дії.

Мабуть, ця внутрішня аварія відбилася на моєму обличчі, в моїх рухах. Я кинувся до веселуна, який уже тримав ножаку напоготові, і вдарив його багром по руці. Ніж випав на пісок, брязнувши зойком веселуна, він хотів його підняти другою, нетравмованою рукою, але я приставив йому до грудей загострений дюралевий гак, не знати навіщо змайстрований на штатному веслі (якщо у передбаченні подібних ситуацій — тоді спасибі), і гукнув іншим, щоб не підходили, бо прохромлю, як жабу, веселого заводіяку, їхнього неформального лідера, як згодом пояснила мені донька, майбутній соціальний психолог. А ще пояснила вона, що діяв я за стереотипом, як і герої аналогічного випадку, про який я розповідав їй раніше. В гирлі Десни двоє п'яних новобранців (завтра їх кликали до армії) підповзли вночі до сусіднього намету і почали різати стропи, щоб ті, хто в ньому спав, опинилися в глухому мішку і «стали наші», як пояснили пізніше новобранці свій тактичний задум. Гадали, там є жінка. Але в наметі спали два брати, один з них зачув, устиг вискочити, забачив у чарівному місячному сяйві і вогнесяйних відблисках великого міста двох майбутніх десантників, не розгубився, як колишній десантник, вхопив спінінга «лівої» роботи, виготовленого з гарної фехтувальної шпаги, відломив на кінці «тюльпанчик» і на міліметр загородив шпагу в спину ближчого кандидата в герої, наказав відкинути ножа, бо прохромить, і хай порадить своєму бойовому побратимові на протилежному боці намету зробити те саме. Потім виліз з намету і брат, і ми, рибалки, набігли, хто з чим у руках, на гвалт, та то вже

пізніше, а коли все вирішували частки секунди, прийом бувалого у бувальницях десантника спрацював.

З моровцями все скінчилося спасенно. Матюкаючись (менше), вони похвпали манатки і побігли до села, коли я відпустив їхнього веселуна. Зв недосвідченістю вони, біжучи, виказували свої подальші заміри (повернутися вночі з підмогою і сплюндрувати, спалити наш табір, а нас повбивати), і нам вистачило глузду не піддатися соромові за те, що втікаємо, знятися з місця і рушити куди-інде попри всі жалі: місцина була унікальна, отож донька мені заходилася витлумвчувати, що бачений колись мною десантницький прийом у гирлі Десни справив тоді на мене враження, і тепер, коли знадобилося, підсвідомість видала мені таку от команду щодо штатного весла з гаком на кінці. Я охоче прийняв наукове обгрунтування, бо вчув, що в ньому міститься конче потрібний мені момент виправдання моєї афектації. Наказ, бачите, надійшов, команда. А в кого ж із нас виконання наказу не закладене в його формулі крові?

Було всякого. Якось дядьки з Соколівки зажадали, щоб я забирався геть, бо це їхня земля, їхній берег, їхня річка, їхня риба. А в іншому місці один рибалка-мисливець бігав на круту гору берега до свого мотоцикла по рушницю, щоб пристрелити Боя, бо той (Бой) його не любить і не дає погладити. В даному разі, як каже донька, спрацювала заздрість мисливця, що в нього немає такого собаки-красеня, а на додаток — і неспокій рибалки: риба у нього не ловилася, а в мене — клює й клює. Можна було б згадати і про трьох київських молодиків (київські номери на човнах) з трьома молодісінькими п'яненькими дівчаточками, які проїхали нарошне по моїх спінінгах, намотали волосінь на гвинт, потім повернулися, висадилися на берег і палко прагнули довести супутницям, що в цьому світі вони все можуть. А ті реготали дивовижно, я вперше в житті таке бачив і чув: не затуляючи ані на мить ротів, вищали на всіх семи нотах, якось навіть влад, мов добре спрацьоване тріо, щелепи їм звело, чи що, погляди мали якісь нетутешні, і треба, мабуть, було підштовхнути їхнє підборіддя, щоб прийшли до тями.

Порятував мене (їх, вибачте) Бойка. Він сумирний пес. На полюванні єгері пропонували значні суми, щоб я продав його, однак же, мовляв, я не мисливець, занапащую такого собаку, а те, що зрідка-годи виїжджаю з мисливцями, аби Бойка не занапастився цілковито, а головне — щоб йому виділяли в клубі за планом наречену, гідну його за породою і родоводом,— твк це, кажуть, знущання з лайки, таким рідкісним екземпляром, що йде на кабана, неначе щодня по них план виконує.

А до людей Бойка лагідний. Кренделем своїм до кожного помахує, вихилясом, ніби забутий уже хула-хуп крутить, пропонує приязнь. Цього я в ньому не схвалюю. На вулиці мало не кожна жінка, коли вона ще в звабі, якщо світ ще сприймає емоційно і естетично, коли не тирить в обох руках щось важке, неодмінно охне, глянувши на Бойку: «Красавець!». Білястий, палевий, хвіст плюмажем, вуха задерикуваті, в нозі високий, і, попри свою мужчинську опецькуватість і міць, поставний до дідька. А ще темні очі, і облямівка на повіках темна. Блондин з фатальним поглядом. Гіпнотизер. Одна навіть запитала, чи не підмальовую я йому очі тушшю. І досі не розумію її звпитання: навіщо б це я чи хтось мав робити?

Хлоп'ята лаштувалися нас брати. А Бой виривався з моїх рук, аж хрипів від обурення: він і на дух не може терпіти п'яних. Я і в місті пильную, аби він не пройшов близько від підпилого чоловіка — загарчить, вилає. Не кинеться, не вкусить, лиш настовбурчить шерсть від шиї до хвоста, мов на дикого звіра, в стійку стає. А тут і поготів: п'яні, та ще й на «нашій» території (а вона для Бойки святиня). Хлоп'ята весла з уключин виймають — зараз заходяться біля нас усерйоз.

І раптом один з ротових отворів у човні стулився, вустоньки бойової подруги заволали, наче вона не тямила себе од захвату: «Красавчик! Боже, какой красавéц!»

Не знати чому, всі три бійці озирнулися на цей поклик долі і уздріли геть розчулене дівчисько, воно аж сочилося сльозою чи слиною, щиро,

щасливо, иаче до иайулюблеиішої іграшии, простягало рученята, ще дитячі, до Бойки, вилізло з човна, присіло, манило до себе собачку. Навпочіпиах несила було втриматись, воно гепиулося гузеицем у воду під човна, вдарилося голівкою об борт, заплакало. Один з витязів повагом пішов иазад, виграючи джинсами, хоч йому кортіло бігти до неї, підскочити одним оленячим стрибком, стримувався, це ж видно, почав її в човна тручати — без ніжностей телячих перекидав її ручки-ніжки-спинку через борт до гурту. Вона ще плакала-ридала, проте п'яненько руцею до Бойки кивала. Товариші її теж вщухли, почали кливити ножна свого, мовляв, облиште, він, отой дядько, і ви нічого проти вас, це ж очевидно вже за диспозицією. Отже, один повернувся, а двоє одним оком ще прицілялися до мене, одним боком ще напружувалися на щось рішуче, одна нога ще била копитом, ще одне ікло шкірилося, та натиск пригасав. Може, мені так дуже хотілося, а тому й здалося, що вони навіть радо якось тенькнули єством на ті спасенні заклики з печери, протяжні, мaнірні, а може, їм уже забракло хмелю чи ще чогось, що додавалося їм досі тим моторошним, як барабанний дріб, реготом з човнів. Може, мені примвидюрилося, що вони тільки позірно спроквола, роблячи над собою велике зусилля, наче перебито їм спраглу жагу утнути славне діло, задкували, мов демонстрували: самі, мaленькі наші,— зважте — самі! — винні, що кличете нас до себе, а то б ми! Тільки заради вас оце ми відмовляємося від ласої мужчинської справи — втрьох на одного. А тоді обернулися до нас з Бойкою спинами, кружка, кружка по берегу, ще копнувши кедом Бойчину мисочку, в річку загилившн, похилитали до човна. Ревонув мотор, на місці крутнувся човен, ще раз різонув по власному струменю, що бурунився від гвинтв там, де стояли колись мої спінінги, і погурчав до Остра. А Бойка, випущений з моїх обіймів, ще довго гнав берегом, паралельно човнів, і клекотів від не баченого ним і нечуваного порушення всіх кодексів природи, а красунечки посилали йому цілунки, а він не розумів, дурненький, і аж захлинався, лаючись.

Я йому теж послав поцілунок навздогін, назад не кликав, хай одійде, хай вигавкається.

Цих історій та історій. І то лишень з власного набутого досвіду. А коли ще долучити бачене та почуте... Кожен брат-човняр, тирлуючись, чекаючи черги на техогляді, ще не такого нарозказує, та грець з ними, історіями. На щорічних весняних нарадах перед навігацією представники водної міліції ні-ні, а прохоплюються. Про найбільш трагічні випадки. Розголошують для профілактики. Та про «найбільш» і так усі знають. Коли б зібрати все докупи, ціла б енциклопедія вийшла. Я не наївний, на більше не розраховую.

А хотіло б ся...

...І ось зараз маєш, пливе трійця. На дощанину. З того, пирновського, берега. Поиружляли, позирили на нашу з Бойкою піщану латку, настропалилися. Ще метрів за двадцять од берега провеслували вгору, потім униз. Заспівали. Спочатку один, потім другий. Різне заспівали, дурне і дурними голосами. А коли розбадьоряться, їх зупинити можна буде тільки кримінальними діями в межах необхідного самозахисту. У хистких межах. З перевершенням, як неодмінно встановить суд. Бо самим їм уже годі буде зупинитися, годі зважати на безглуздість, на ризик, на страх. Їх же троє. Це не дозволить їхньому здоровому глуздові спрацювати.

Прикидаю. Двоє років по 17—18, м'язисті, гнучкі, плечисті, буруб'яшки під шкірою виграють, преси на животах накачені. Культуристи. Третій на рік-два молодший, такі найнебезпечніші, бо йому кортить довести всім більше, ніж може. Такі лізуть наосліп, мов щенята. На човні номер М-8. Треба запам'ятати. З якогось будинку відпочинку. Човен, звичайно. А хлопці — необов'язково. Тут, у Пирновому, цих будинків як грибів.

Коли бойова пісня вже збульбашила їм молодісіньку кров, причалили. До нижнього, за течією, кінця нашого пляжу. Далі стриміли з води повалені дерева, там ловитви ніякої, з нижнього краю пляжу заходити

вудки річ не тільки марна, а й збиткова — гачки й грузила заберуть дерева. Значить, відвойовуватимуть життєвий простір у напрямку човна і моїх спінінгів. Коли б вони стояли... Раз уже причалили, то іншої ради у них немає. Це кепсько. Хоч і самі ставлять себе у безвихідь, це не має значення. Тиск виробничо-економічних обставин. Відправна, ба, виштовхуюча точка експансії.

Бой погано засвоює психологію іншу, аніж моя і його. Він нізащо не бажає відмовитись, скільки не вчу, від глибокого життєвого переконання тисяч колін своїх пращурів, що на чужу територію зазіхнути не вільно. Він розглядає це як патологію, як неповноцінність, якій треба давати відсіч всіма його гострими засобами. Він свавільно цього не зробить, бо знає, що всі свої рішучі дії має погоджувати зі мною. Але так запально закликає мене до цього, так дивиться на мене обурено, благально, що десь за хвилину моєї мовчазної незгоди з ним я починаю вловлювати в його чесних зіницях елемент презирства до мене. і — непокори. Не явної, не свавільної, не втіленої в два-три блискавичних стрибки і коливання настовбурченої бойової гриви. Ні, цього немає. Він перестає з одного мого слова виконувати наказ. Я вимагаю, щоб він умовк. Умовкає. А тоді, дивлячись мені просто в очі, відверто, нахабно, з викликом двічі чи тричі гавкає. На мене. І свердлить мене зневажливим поглядом. Я підтверджую команду: «Тихо!» Він знову навмисне відповідає на неї двома-трьома лютими вибухами. Треба мені помовчати. Він послухався: на трійцю чужаків не гарчить. Юридично, формально він тепер правий. Але висловлювати все, що він про мене думає, про мою жалюгідну позицію,— він має право. Такої угоди між нами не було, щоб за це його переслідувати.

Я одійшов до човна, Бойка поплентався за мною, розкрутивши і опустивши свою гордість, своє знамено — бублика. Це у нього трапляється тільки в двох випадках: коли він хворий або коли невимовно пригнічений морально. Кажуть, що у лайок це буває ще й на ознаку того, що вони визнають себе переможеними в своїх бійках з іншими собаками. Цей третій рефлекс у задерикуватого без огляду на породу собаки — хоч дог, хоч боксер, хоч вівчарка — Бойки, можу засвідчити за чотири роки,— повністю відсутній.

Зараз він волочив за мною свого хвоста і схилив морду аж до землі — точна ілюстрація «побитий собака»,— але мені було не на часі перейматися його переживаннями. Бо трійця, ін'єктуючись ще бойовою піснею, хоч уже тихіше, лаштувала спінінги і накидала оком, скільки для першого разу можуть анексувати прибережної піщаної смуги. Коли б стояли мої спінінги або хоч рогульки для них, тут усе було б їм ясно: треба валити прикордонні стовпи. А так смуга формально нічийна, але скільки її захопити, скільки лишити мені для спінінгів, на якій відстані зупинитися від чужого човна, столика, посуду, каністр, радіо, розкиданих речей (деякі з них для цих стригунців патлатих спокусливі самі по собі) — для цього мав відбутися в головах певний мислительний процес, скластися сякий-такий — не будемо казати — план кампанії, але хоча б прикидка послідовності дій.

То один, то другий, а найбільше третій, полишаючи розмотувати вудки, схоплювалися і наближалися до човна. Чинили пробні порушення кордону, коли звинувачувати їх ще немає підстав: ну, крутяться на чужому стійбищі, ну, переступають речі, посипаючи їх піском, ну, гигочуть у чоловіка над душею — а що: не можна? Жодне судове засідання не визнає таку прелюдію до драми виправданим моїх оборонних дій, коли я їх почну зараз. Те, що вони перебили мені роботу, мою настроєність, що я їх просто не хочу бачити зараз, а особливо чути якісь безладні звуки, які з них без угаву вибулькують,— що це таке для інших, будь-якого, об'єктивного свідка? Інтелігентщина, щось неістотне і нездорове. Сідають на голову? Ну, любий, ви перебільшуєте.

Спінінги вони поставили під самісінького човна. Я міг би взяти Боя і піти на луки, Бой охоче покачався б у траві, побігав по якихось слідах, а я залюбки б убирав у себе це зелене захмеління, яким огортають тебе

деснянські луки на початку червня, його п'єш і не можеш напитись роками, десятиліттями, від нього не годен сп'яніти так, щоб зостатися тут навіки, але вже й тверезим не станеш у тій мірі, щоб потім довгі одинадцять місяців решти року бачити навколо себе все таким, як воно є, а не таким, яким усе кладеться на глибоко у тобі заховане деснянське тло.

Міг би і хотів би піти на луки, між оті поодинокі дерева, зблиски озерець — дарунків високої води. А от шкода, що покрадуть усе в човні — радіо, рибальське начиння, чоботи, куртку, книжки, ліхтар, термоси, цигарки... ще й мотор розкурочать так, що й не зрушиш з місця,— вже навчений.

Рибу я сьогодні не ловитиму. Можна умовити себе, що не дуже-то й хотілось. І не почитаю. І не писатиму. У кімнаті я годен читати й писати навіки, але вже й тверезим не станеш у тій мірі, щоб потім довгі одинадцять місяців решти року бачити навколо себе все таким, як воно є, а не з дерев, гудіння джмелів, оводів і навіть комарів та мошок. Гаразд. Знятися і від'їхати? Безглуздо. Це ще втратити день-два з короткого окрайця відпустки: доки знайдеш нове місце, доки все витягнеш з човна, доки столик змайструєш, лавицю, погріб, та, господи, хіба мало що хоче чоловік зробити для своєї зручності, і чому, чорти б їх тата забрали, я повинен цим займатися, і де гарантія, що й там не заявиться якась...

Тихо, тихо будь. Спокійно, спокійно, зацитькувати себе добре навчився, слава тобі, а день пропащий, і бридко на душі, що зарадити цьому вже несила. Хоч заходитися їх проганяти, хоч схилити себе на терпець — день пропав, матері вашій трясця, зараз візьму весло та по ваших паскудних спінінгах, по рогульках, а полізете — по ваших дебелих, гармонійно розвинутих...

Зараз скажу їм сумирно, розважливо: хлопці, ви ж бачите, ви бачили, куди приставали, тут якраз місця тільки для двох моїх аудок, а мені ще живця спіймати треба, давайте розійдемось мирно, тихо, і кожен буде задоволений... Ні, тут уже чаїться виклик: значить, я вважаю їх бовдурами, які не знають елементарних речей, а я їх оце, бач, наставляю... Треба інакше: хлопці, я б знявся і відплив, так поки я бухатиму речі в човна, рибу вам полякаю, то, може, ви краще місце собі знайдете? і собака рибу полохає, купатися лізе, йому в кожусі спекотно, і гавкає, риба чує все. Давайте по-людському, як личить... Тьху! Канючу, як торбохват, подумають, що я чи злякався, чи з «вихованих», тоді взагалі і тишком не перебудеш їх, зовсім розпережуться, почнуть насідати, провокувати...

Я поліз у човна, переклав якісь речі з місця на місце, голову тиснуло, як порятувати календарний день. Я згадав, що збирався вже на виїзді дофарбувати дещо всередині човна: передню панель, бильця сидінь, та все щось важливіше заступало: рибу кортіло половити, а це ж і рано встати, і пізно лягти, і підгодівля, і черв'яків знайти, а на Десні це проблема, і Карнегі дочитати, як увічливо з людьми поводитись для власного зиску,— дістав на відпустку, і «Фауста» перечитати — де ти до нього при роботі дорозкошуєшся, і... і...

Руки самі дістали коробочку, відкрили, витягли пляшечку з розчинником, пакуночок сріблянки, вилили-висипали, розколотили в консервній бляшечці, пензлик осьо. Хух! Нарешті пофарбую. Не те що на човнярській станції — неквапом, ретельненько, акуратненько. Ось так, ось так, гарний колір, коли його небагато, коли, між іншим, кілька таких різких сріблястих плям освіжає, бадьорить погляд, особливо в негоду, та ще коли тривалий перехід, не так одноманітно, не так утомливо... Хай казяться, хай якісь ідіотські пісеньки бемкають, хай майструють з вологого пісочку «фортецю д'Артуа, маркіза Квртуа» чи... і не втомлюються дмухати і дмухати повітря в своїх пельках, воно гуде там, неначе вони штучні, залізні, алюмінієві, пластмасові чи дерев'яні, і все високі регістри, наче їм найнагальнішою потребою стало нажеліпатись. Іноді бриніли нижчі, спокійніші мужеські голосники, але рідко... У пісочку тішаться, забули й про рибу, один мурує фортецю, замок герцога, інший руйнує, захлинаються, спочатку на мене працювали, слівцем, вигуком, а як

заохотилися, як почалися у них рицарські турніри і штурми... Господи, та вони ж діти. І довго ними ще будуть. А може, й до скону. Тільки іграшки мінятимуть.

Я пофарбував і підвівся. Крижі ломило від вимушеної пози, шию напекло. Треба скупнутися. Гукнути Бойку... Де Бойка?

Я озирнувся. На березі було порожньо. Хвиля од баржі домивала фортецю герцога д'Артуа, стирчали рогульки од спінінгів, на піску відляпнулися широченні, далебі, сорок третього чи сорок четвертого розміру босі сліди моїх П'ятниць. А їх не було. І човна М-8 не було. І Бойка, вигрібши ямку, діставшись вологого піску, зазвичай рятувався під кущем від спеки.

Берегом ішов дядько з вудками. Рибалка справний, це зразу видко.

— Як клює?

Він скривив губи, похитав головою, і так само, не дивлячись на мене, аже спиною одказав:

— Ані ока...

VI

ВІРШ У ПРОЗІ

ТИ МОЯ ЧИ НЕ МОЯ? Ким ти запатентована, душе? Де і хто має авторське свідоцтво на тебе? Які конструктори, інженери, слюсарі, токарі душ? І навіть швейцари, прибиральниці, ковалі душ? А я тобі хто? Робиш з мене комунальну квартиру чи хату для побачень, я квартиронаймач, на мене оформлений особовий рахунок, але я тебе рідко бачу саму. Коли ж нам погомоніти наодинці, невже лише там, куди твої автори (себто мої співвласники душі) пішки ходять?

Поїдемо, душе, на Десну. Там ніхто тебе не ловить, на тебе не претендує, не править з тебе чинуші, не шліфує і не переробляє. Ховайся від мене ліпше у квітах і травах, у лозняку і в глибокому небі, у ласкавих хвилях і тихих лугових озерах, а я тебе скрізь там шукатиму, ото будуть піжмурки! Ніщо на тебе не зазіхає отут — ні барви, ні звуки, ні ніч, ні день, ні живина, ні рослина — все оселяється в тобі як твоя частка, і тоді ти належиш не їм, а тільки мені. Ніщо тут тебе не гвалтує, не ломиться до тебе, як окупант, не гупає прикладами, не стукає, хитро не шкребеться, не підманює, не спокушає, не командує...

А повернемося додому, будь лише з тими, хто прийшов з добром, змерз, чи змок, чи знесилів з дороги, втік від зажерливості, кого можна зігріти, з ким можна до ранку гомоніти, кому можна помахати вслід рукою, і ціле життя виглядати, і чекати, і шукати нової стрічі.

VII

ЧОМУ НАМ ПОДОБАЮТЬСЯ ТАЄМНИЦІ?

Там, де не вчувається щось незнане, небачене, приховане, нам стає нудно й марудно. Хіба ні? А от коли за позірним угадуємо щось інше, хоча б тінь «інобуття», тоді й видиме набуває особливого інтересу, ваги, пробуджує допитливість. Нас, виявляється, треба повсякчас інтригувати. Ми мало звертаємо уваги на підсунуті нам очевидності, навіть орнаментовані, написані величезними літерами і розтягнуті над Хрещатиком. Байдужо ковзає погляд по транспарантах і панно, і хіба от кумедна ситуація оживляє уяву.

На зорі наших рекламних спроб на колишній площі Калініна сяяла реклама: «Покупайте печень трески — вкусный и питательный продукт». Штабелі, стоси, піраміди консервних бляшанок з цим продуктом від реклами зменшувалися мало, він був неліквідом, а не дефіцитом. Наднормативні і навіть нормативні запаси його зникли геть пізніше зовсім з якоїсь іншої причини (чергова таємниця). А реклама таки пригадується. Може, саме через це. А може, в око впадала повинна: зневажені, обляяні

публіцистами, котрим тоді пощастило побувати в клятій Америці, неонові вогні раптом прийшли й на нашу вулицю. Це випробування для нашої довірливої, сформованої публіцистами свідомості таки залишило свій слід. Гадаю, може, саме тому й не хапали ми тріскову печінку на заклик вогненних літер, що нам було втовкмачено з дитинства: реклама — то кане, то облуда, то видимі ознаки не баченого нами диявольського світу. Ми ж і досі ще віримо публіцистам. Ми самі в душі публіцисти. Бо зростали не так у традиціях роздумів, як у традиціях активної і невідкладної дії (ще до роздумів). На заклик. Згодом, щоправда, на якийсь час нас увергано в роздуми, коли наслідки наших рішучих, безоглядних дій ставали непередбачувано некорисними, навіть навпаки, вилазили боком. Але такий стан отетеріння чи похмілля і роздумом не назвеш, це ж тільки далека прелюдія до усвідомлення чогось.

Проте ніякі уроки не відучать нас від залюбленості в таємниці. Без звкрученої інтриги нам пісна й прісна будь-яка інформація, будь-який зовнішній імпульс. Ми обожнюємо ритуали й обряди: мабуть, приваблюють вони тим, що ніхто не відає, навіщо вони. Детективи — завжди найжаданіше чтиво і видиво. Чому? Таємниця...

Це дивина, як нам потрібні таємниці.

Моя гіпотеза: ми ганяємося за кожною маленькою таємницею не за самою по собі, а в надії прослизнути через її шпарину до таємниці більшої, видертися по їхніх щабликах, щаблях, сходинках до найголовнішої. Ручуся, що гіпотеза ця має внутрішню досконалість і зовнішнє виправдання.

Бойко, я переконаний, ставиться до таємниць цілком протилежно. Головну, основну, фундаментальну він, мабуть, знає. І коли від несподіваного колихання гілки чи трави ми з острахом чекаємо таємниці, і першим порухом нашим є завжди рефлекс узяти ноги на плечі, і тільки сміливіші з-посеред нас сторожко, пильно намагаються розшифрувати незнаний сигнал, то Бой миттю, прожогом, безоглядно кидається вперед. «Що там?» — для нього не питання світобудови, він не боїться, він знає. Знає: там «щось», якому можна дати лад: як не з'їсти, то нагнати, налякати, сполохати, змусити розкритися і відступити. Його не зупиняє наше припущення, що «там» може звчаїтися смертельна небезпека, бо для нього сама смерть не є таємницею. Для нього це річ неприємна, небажана, він ладен до кінця боротися з такою перспективою, за своє життя, але будь-який наслідок боротьби його не лякає. Він знає, що таке смерть. Коли б не знав — боявся б, полохався б, як і ми, і розвинув би, як ми, другу сигнальну систему, щоб приховати жах і придумати якусь словесну втіху, аби замаскувати неминучість, неодмінність смерті чи надати їй якої метафоричної личини, щоб умерти «з радістю». Бойко, як платонік чи гегельянець, ставиться до найменших таємниць просто: вони часткові вияви, бризки, скалки первісної і головної таємниці, її приватне втілення, і йому просто цікаво, як колекціонерові,— а якої ще форми може набути таємниця?

Ми не платоніки і не гегельянці, у першопричини ми не віримо (бо не годні їх осягнути, отож не дуже-то й хотілося), і за кожним кущем уважається нам щось більше, ніж насправді може бути. Очі у нас великі робляться. Зате коли йдемо під кулі у загальному строю, на видиму смерть,— сподіваємося, що нас вона промине. Бой підходить до природи від свого знання. Ми йдемо до природи за знанням.

Хотілося б думати, що ми в чомусь маємо перевагу над Бойкою. Скажімо, він вочевидь не помічає загрозливих екологічних процесів. Не цікавиться ними. Хоча, здавалося б, як можна не звертати уваги на те, що ось уже кілька років з наших деснянських радощів відчутно відмінусовується чисте, блакитне небо. Гріх нарікати аж надто: подеколи зранку ще сяє голубінь, небо вмилося росою і скропило її (таємничо) ще й траві, і посвіжілий зелений килим рясніє міріадами мікросонць.

Та не довіряйся екстазам естетики, друже. Он на небі вже знаки іншого. Вони перестали бути таємницею — державною, військовою,

науковою, природною. То інверсійні сліди надзвукових літаків. Патрульні чи навчальні траси — байдуже. Можеш копирсатися у звичних ранкових справах — хоч рибальських, хоч прохарчових, хоч туалетних, як завжди. А можеш просто замріятися, медитувати на якусь близьку тобі тему — від глобально-космічних до утилітарно-особистих. Але дай собі трохи труду і позирай у небо через якісь півгодини чи годину. Бачиш? Чіткі вервечки, спочатку тонкі й пухнасті, як абияке прядиво, розлазяться, розсукуються, розкручуються, буцім та вовна чи гнила, чи вміщена в ядучий розчинник. Ось вони стали вже схожі на мотузки, наступний контрольний погляд увись уже наражається на канати, ще півгодини — і вони нагадують хмару куряви за авто у безвітряну літню годину на путівці, а згодом трансформації проходять стадію розгорнутого вовняного сувою, повсті, чи що, аж доки не досягнуть досконалості: тонкого рівномірного тюлю, накинутого на всеньке небо, від обрію до обрію, такого легкого, ефемерного, проте досить високоякісного — сонце крізь нього бачиться якимось пухирем з розмитими обрисами. Жодна заслона не робить сонце таким — ні туман, ні хмари, ні дим. Воно набуває хворого вигляду. Немічного. Задушливого. Бездарного. Побореного. Як геній у шлафроку і капцях. Або коли перелічує банкноти, одержані в касі.

Мене цікавить ця таємниця. Всі знають, всі балакають про екологічні загрози. Найбільші вчені. Найвищі вожді. Кумкають всесвітнім хором без угаву засоби масової інформації. І — нічого не змінюється, крім того, що блакитних ранків щодалі меншає. Хапаємось за надії — наш останній НЗ. Як баклажка з алкоголем на боці у хвацького солдата чи надзвичайно мужнього полярного мандрівника. Як чашка кави, як сигарета. Як скрижалі тих, хто думає про нас і за нас. А небо не яснішає від надій, і сподівань, і запевнень, навіть найпалкіших, найщиріших, найвідповідальніших. Воно тьмяніє над нами. Доля стукає в двері, чи що? Фатум розгортає свою містичну субстанцію? Ні, так не можна говорити. Це песимізм. Робити так — можна. А говорити слід тільки бравурно. Тобто — оптимістично.

Отака таємниця мене цікавить. Хоч вона, мабуть, не остаточна, а лише проміжна. Проте мені здається, що від розгадки її вже ближче і до передбачення заключних акордів, до вгадування, «на чем сердце успокоится».

Бойку це не хвилює. Цілком можливо, що він знає відповідь, тому не бере дурного в голову. Нецікава йому ця п'єса. Як мені — модифікований наш малоросійський театр, що виключає осяяння і прозріння, де всі таланти мнуть клоччя. Ремигають. Волячий театр. Коров'ячий. Але це лише, звісно, моя приватна думка.

Хтозна, може, й недарма мені, сільському хлопчакові, щось завадило цілком прилучитися до театралізованої нашої культури. Інтуїтивно, гляди, я міг відчувати, що пощастить мені, Бойче, милуватися твоєю справжньою вишуканістю, природною, несилуваною, невишколеною, нелицедійською. Пандемія пієтету до акторів, співаків, балерин чи балерунів мене чомусь не заразила. Хоча той принизливий трепет, туземне очікування священнодійства, щеплені нам вихованням (щоб бути культурним), знайомі й мені ще до тих часів, коли я вперше потрапив у театр. Хвалити не знати кого, ця ін'єктована мені настроєність на містерію вивітрювалась в міру того, як пливла якась театральна завіса. В надроченості, напруженості, смішній потузі нецікавих людей (пізніше я переконався в цьому наочно і впритул) «прикинутись» кимось іншим, імітувати високі порухи душі, ними ніколи не звідані, була якась моторошкуватість, якась вимороченість, знедоленість. Відчуття муляжності, манекенності цього мистецтва, його жебрацької втіхи пофірцювати в королівських шатах спочатку дивувало, доки згодом не прийшло співчуття до цих людей, яким шлях до самоствердження проліг чомусь через гримерну і костюмерну. Єдине, що мені дозволяє оприлюднити цю свою жалісливість, так це те, що вона щира, а ще більше — що тут теж є своя таємниця. Чомусь же людям, либонь, з троглодитських часів

цікавіше спостерігати вигадане, штучне, віддзеркалене (навіть у кривому дзеркалі) життя, аніж реальне. Кому вдається розгледіти сутності у плині щоденності? Мало кому це вдалося і на кону, але ж ілюзія проникнення «за той бік дзеркала», мабуть, дуже потрібна нам. Інша справа, а який спосіб кожний задовольняє цю потребу. Мабуть, не всі ж ходили щонеділі на ярмарок, коли він обов'язково закінчувався стратою на площі, не для кожного кат з сокирою і хряскіт людських кісток на дровітні правив за прилучення до таїни людського роду.

Кажу ж, не ставлю собі в заслугу свою відразу до неоковирних спроб оволодіти зовнішньою досконалістю, випуклістю, до карикатурної пластики, яку так обожнюють митці. І не втішаюся своєю цією відразою, радше — навпаки. Сумота. Я міг би пишатися й радіти лише в одному випадку — коли б допрацювався до усвідомлення цієї нашої іпостасі. Не виключено, що розуміння природи, утаємниченої сутності лицедійства не тільки примирило б з ним, а й спонукало спостерігати пильніше як відчайдушну спробу нашого роду подолати себе, виправити фатальну помилку когось, хто напхав у нас стільки лихого; як поривання до страченої чи підготовку до майбутньої досконалості, як молитву, волання про того казкового персонажа, який поцілунком любові руйнує злі чари, а з ними і нашу волохатість. Адже вже те саме, що ці потуги, конвульсії у нас не минають, що благання наше не вщухає — про щось та говорить. І можливо, про щось обнадійливе.

А поки що в цьому нашому конечному житті-бутті, молодо-телячому чи втомлено-конячому (гарно казав Мелетій Смотрицький: «з ваших дітей-телят виростують справних волів»), на цьому передньому краї універсуму, а може, як кажуть скептики й циніки, на його смітнику (хоча одне може не виключати другого), я естетично милуюся пластикою Бойки. Немає жодного поруху — без жодного, наполягаю, жодного винятку,— у якому Бой не виявляє довершеності, грації, шляхетства, благородства. Ані крихти дисгармонії в його поставі, в його кожному кроці. Чи вслухається в щось (на жаль, таких ідеальних скульптур я не бачив на жодній з репродукцій «золотого фонду»), чи ловить на собі блоху, чи мчить за дичиною, чи танцює під деревом, «тримаючи» білку, чи ластиться до своєї чергової любки, чи схоплюється в двобої з іншим псом — сучок ні за що не зачепить, ба, смиренно терпить агресію, яка, до речі, собачим дамам не личить, вони нападають якось скандально і неестетично, як базарні перекупки, чи сварливі дружини, чи їсть, чи спить, чи знічено, вибачливо ховається в своїй потребі за кущик,— бачиш: інакше це зробити просто не можливо. Без варіантів. Сердиться, ластиться, жартує, грається, гарчить, нахабніє, просить, бунтує, огризається — невже Арістотель не мав собаки, щоб у своїй естетиці точніше розмаркірувати еталони? Можна заперечити, що, мовляв, його цікавила лише гомінідний зріз сущого. Але ж ми знаємо, що Земля кругла. Навіть дослухаємось гармонії квантування, і не сама ж тільки мелодія абсолютного знищення вчувається нам у хорі кварків, а зрощеність між собою всього сущого на світі.

Бой ганяється за джмелем. Дивовижно, як вправно і хвацько може він упіймати муху чи ще щось літаюче, що меткіше за джмеля. А джмеля не чіпає. У них чесний турнір. Шляхетний. Без кровопролиття. Клац-клац! Ривок туди, стрибок убік, звився дибки, простелився по землі, мов волейболіст за «важким» м'ячем. І джміль не нападає. Точно метнувся від Бойчиної пащі, басує (в усіх значеннях слова). Спортивна програма. Випробування здібностей, резервів організму без недозволених прийомів. Без технологічних пристроїв. В межах відпущених можливостей. У тім-то й річ. Ані над Бойкою, ані над джмелем не тяжіє наряд підкорити й перетворити природу. Вони вільні. А ми не можемо спекатися обов'язку перетворювачів. Царство свободи, як встановлено, лежить тільки по той бік матеріального виробництва. А хочеться, щоб по цей бік. Дуже кортить. Так, що аж. Ось де таємниця. Проміжна, звісно. Відносна.

Бойка феноменологічно живе — це зрозуміло. Осягнувши онтологію, що лишається робити? Просто жити. Знання первнів — це і є гармонізація

а їхньому контексті усіх частковостей. Осягнення системи координат, де кожна точка «тут-тепер» співвідноситься з усіма вимірами минулого і прийдешнього, з уже прокресленими і ще пунктирними ділянками траєкторії з урахуванням паралелограма чи там якогось ще складнішого поєднання рушійних сил. Таке знання, мабуть, і є омріяною нами досконалістю. Доскональною досконалістю. Можливо, я не правий, але у мене складається таке враження, що ми нібито боїмося правди, панічно сахаємося істини, щойно вона замерехтить попереду, ба навіть і позаду. Ми самі одвертаємося од ясності, щоб сказати: таємниця! Скажімо: фашизм завдав болючого удару не лише окремим народам (особливо нам), а й престижу людства. Хіба ні? Так, смертельна загроза об'єднала народи на якийсь час, та чи до кінця ми осмислили природу тієї недавньої чуми, чи знайшли вакцину для щеплень або виробили повсюдно імунітет до вірусу фашизму?

Наприклад: було (чи є) щось у фашизмі такого, чого немає в людській природі, не міститься, сказати б, імпліцитно в людській психіці? Фашизм ціною величезних жертв розчавлений оружно, політично у своєму зовнішньому вияві. Обрубано хижі мацаки. А чи вдалося нам простежити, з якої анатомії людської душі повідростали були ті мацаки? Кажемо: звірство. І легковажно недодумуємо, бо в тваринному світі геноцид — справа коли не виключена, то унікальна. «Добили звіра в його лігві» — а в потаємних схронах людського єства аж геть немає цього лігва? І бацилоносії цієї хвороби — лише соціальна категорія? А ненаситимість, ненажерливість хижа, холоднокровна, цинічна жорстокість, сп'яніння од крові, од влади, від безкарності поєднання канібалізму з «Місячною сонатою», філософії з садизмом, масового убивництва з високими словами — всі ці властивості людських характерів, будучи стерті з карти в їхній політичній одержавленій сконденсованості, так-таки вже й виділилися з генамарнів свідомості й підсвідомості, не зачаїлися в анабіозі чи в інкубаційній стадії в нефашистів? Не про судові хроніки йдеться, не про кримінальних злочинців. Фанатична нетерпимість, несамовита затятість, спрага легкого прожитку хіба має лише офіційні адреси, а по приватних не замешкує? І коли навіть боротьба за мир стає для когось цинічним бізнесом і кар'єрою,— що це? А що обіцяє культивована спрага перемагати, тільки перемагати, утверджувати себе безоглядно, за будь-яку ціну, в будь-який спосіб? Що приховують усі ці плекані, нагороджувані внутрішні кастанови, коли всі почнуть їх реалізовувати вповні? Знаємо, як нейтралізувати пересторогу розуму: це, мовляв, пропаганда християнського смирення, а сумирні не виживають. До атомної ери такі пігулі могли заспокоїти нервову систему цілих народів і окремих осіб, а сила могла безперешкодно накидати свою мораль — себто правила гри: «Переможців не судять!» Хто кинї, не буваш неспокоєн розуму, може сподіватися на перемогу? Хіба що в спорті, як сублімованому вияві тотальної боротьби за життя. Блюзнірсько-шляхетне обурення від самого припущення, що наші міжособистісні стосунки часом скидаються на фашистські,— кепська ознака, песимістична. Те, що вчора виглядало громадянською чи просто людською наївністю, мабуть, уже стає категоричним імперативом найреалістичніших реалістів. Навіть для військових. «Смерть фашизму в кожному з нас!» — хіба це гасло може когось образити?

Бог (чи некий) з ними, з таємницями. Давай, Бойче, розкреслимо наш графік життя на сьогодні. Значить, так, слухай. Зараз я витягну скасті, може, отамечки у ямі сидить риба-сом. Треба тобі рибу-сома? Одвертаєшся. А потім... а потім... дамо тобі м'ясо — ністочку. Дамо? Мляво крутнув хвостом. Не голодний. Ну, то й що робитимемо? Хвіст запрацював, заметлявся, Бой тягнеться лизнути, а очі зазирає: що ж, мовляв, хіба ти не знаєш, що нам найприємніше? Згоден. Підемо гуляти. О!! Враз лапи у мене на плечах, потім зривається, кружка навколо мене промчав, смачно потягається — спочатку передні лапи всіжив, потім витягнув у струну задні, струснуло всього, зморозило, вхопив патичок, несе: на, одбирай, а я не даватиму і не віддам, переможу — ото гульня буде. Стільки зайвих

рухів, Бою, робиш ти з радості. Чорта лисого! Стрес, любнії хазяїне, коли хоч трохи щось розумієш. Афект. Надниркові залози дуже виділяють адреналін од радості. Допінг. Природний. І тільки навантаження на м'язи блокує його руйнівну дію. Зрозумів, чоловіче? Тоді ходім гуляти, погасаємо неозорими піщаними намивами, бо адреналін. Гвв! Не туди! Я ж тобі, людино, показую — на косу підемо, а ти мене в кущі ведеш, там нічого цікавого. Сьогодні принаймні. Там кліщі. Краще слухайся мене. Хоч і книжки читаєш.

Я неправильно пишу, Бою. Не так пишу. Коли б ти вивчив,— як це ми робимо ціле життя і до пуття не знаємо,— нашу знакову систему... Я тобі трохи розповім про нашу знакову систему. Ми нею дуже пишаємося, нам завжди треба чимось пишатися, інакше почуваємось незвтишно, нікчемними й мізерними. Дискомфортно. Знаємо, що недосконалою мовою спілкуємось, та чимдуж це відчуваємо, тимдуж пишаємося. Найлютіший наш ворог той, хто не приєднується до нашого самовихваляння, самозахоплення. Це не таємниця.

Так от, коли б ти наловчився, я б тобі прочитав, як я пишу про тебе (що я думаю — ти й так знаєш). Звичайно, наперед пояснивши, чому своє письмо вважаю неадалим. Бо пишу те, що думаю, не криючись. А це не художньо. Красно писати — це коли навздогад буряків, щоб дали капусти, щоб те, що в тебе на умі (навіть коли його бракує), не сказати — хай поміркують. Але я пишу також і не науково, навіть не науково-популярно — бракує дисципліни, вишикуваності думок «у потилиці». Звичайно, я, мабуть, не вмію ні так, ні інак. Пам'ятаєш, Однофамілець читав нам біля вогнища свої вірші? Стривай, пригадаю... Ось:

В томі я головою бився,
Втомився, друзі, я,
  Втомився
Фундаментальні томи —
Надійна цегла для тюрми.
   О, ті звабливі письмена,
   Брехні мурована стіна,
   А ловим правду звідтіля
   Ми риму, як на мотиля.

Не з усім тут можна погодитися, ні, не цілком. Одначе на якісь думки таки наводить.

А тобі я беруся довести, що у мене є стиль. Це дуже вважається посутнім — стиль. Рококо, скажімо, чи батерфляй, чи атакуючий. Стиль — це неодмінно. І я свій стиль міг би вивести від природженої нехоті до прямих ліній, у мене до них ідіосинкразія, або ж, як той сказав, алергія: як до паралельних, що не перетинаються, так і до перетнутих, бо їх одразу скручують на перехрестях дротом, а останнім часом зварюють. От і мені слід було б пишатися стилем — тоді його визнають інші. Але річ не в цьому. Я хочу все пояснити тобі заздалегідь, перш ніж зачитаю. Щоб мені не соромно було перед тобою, я тішу себе, що ти б не схвалив евфемізмів. Писати те, що думаєш,— привілей людини,— казав Вольтер. Це з одного боку (мабуть, з лівого). А з правого — не сподобалося б тобі і квадратно-гніздове мислення, т. зв. строгість і логіка. Це зразу б навіяло тобі асоціації з намордником (гадаю, що літературність ти б ототожнив з замороженим м'ясом або з «сніданком туриста») — всі ознаки харчу, книшка повна, а гидко — організм не одуриш. Можливо, ближче інше порівняння — коли манять, а не дають; та боюся, не спаде воно тобі на гадку, оскільки в нашій з тобою спільній практиці подібного не траплялося. Отож, аби догодити тобі, я за модель викладу прийняв наші ігри: «Тримай, Бойче!», «Віддай паличку!», де весь сенс у тому, щоб імпровізувати, вигадувати нові подразники. Бо чого б ти щоразу однаково бігав? Чи одноманітно паличку стеріг? Школу ти замолоду не скінчив, дякуй Феліксу, він тебе з собачих уроків виганяв, бо ти всіх відволікав від муштри, балувався дуже. Тобі системність швидко набридав, виходиш з гри. А гратися треба. Дичини не шматуєш, душити котів я забороняю,

копати мишей — немає стимулу, бо я тебе нормально харчую. А погасати, вхоркатися треба. Для обміну речовин. Розвага і користь. Прекрасне і корисне.

Хтось міг би зробити скоростиглий висновок (на інші висновки нам не вистачає біографії), що ти анархіст. Нічого дальшого від правди не є. Таку відповідальну, по-розумному дисципліновану істоту ще треба пошукати. Особиста гідність не дозволяє тобі бути нехлюєм, бевзем; якби всі так любили порядок — але справедливий і розумний, а не марш-марш по колоді або через смугу перешкод,— я не уявляю навіть, де б ми вже були. Я не можу знайти цьому іншого пояснення, ніж твоя причетність до істини, до езотеричного (як на нас) знання, до онтології, простіше кажучи. Втямив? Дай лапочку.

VIII

ОТ ЩО ПОДУМАЛОСЬ: пишемо ми пишемо, Бою, а панораму епохи не даємо. Відколи загальна середня і неповна середня освіти заскочили з розгону літературу і, замість скиртувати свої письмові твори в шкільні архіви, завалили ними видавництва і поліграфічну базу,— відтоді (а це вже триває чимало десятків літ), у безупинно створюваній нами панорамі, майже з книжки в книжку, об'їжджаючи лише подвинокі, скаче і скаче графиня по Булонському лісу і ніяк не може зупинитися. І ти скажи, причепилася до нас панорамність, як не знаю що. Раз таке діло, хочеться поміркувати, звідки цей феномен узявся на нашу голову. Той або інший чоловік сам собі ради не годен дати, сім'ю так-сяк прогодувати, дах над головою надбати, а, диви́сь, подавай йому панорамність, аби змальоване було все довколишнє життя, хоч він його і сам бачить. Бачити бачить, та ніби не вірить очам своїм, а змальованому довіряє.

Виникає один здогад. Той, від кого не залежить його власна доля цілком і повністю, як личить вільній людині на вільній землі, не може й покладатися на свої сили, а відтак і на свою кебету. Найманець і попихач у трудовому процесі, хоч би й не хотів, не може не чекати вказівок і щодо того, як йому сприймати світ. Скачи, враже, як пан скаже. Хоч би що сталося з ним, усе — обставини. Вони крутять сердешним, як циган кіньми, а він над тими обставинами не владний, він лише ногами перебирає, як партнерка за кавалером у танці. Кавалери міняються, а твоє діло — встигай чеберяти під будь-яку спонуку. Між іншим — усупереч відомому постулатові, що не самі обставини творять людину, а й вона їх творить. А втім — чому всупереч? Цілком згідно. Покора обставинам і робить їх усевладними.

Лиха історична доля надто довго не давала чоловікам мого народу сповняти своє природне призначення: бути главою сім'ї. Кращі гинули в січах за волю, у панських катівнях, лигали кістками в підвалини Петербурга, запроторювалися в солдати, по Сибірах (аж до останніх років). Страх, як не хочеться визнавати, що в кожній людській спільності (а в кожному виді живого — то вже доведено точно) природний добір творить і підтримує певне співвідношення, таке собі стабільне процентування особнів чоловічої статі дужчих і слабших. Аби не наразитися на вибух шляхетного мужчинського обурення, чимдуж поспішаю додати, що цей факт нікого не мусить комплексувати. Ба, навпаки. Можливо, саме за рахунок сумирних, покірних, еластичних у хребті, неамбітних ми якраз і вижили, себто є їхніми вдячними нащадками. Гордим і непоступливим, гідним і впертим, погодьтеся, кинувши погляд на історію, було значно важче звилишити своє добірне, елітне потомство. В усі часи і дотепер. Тихо-тихо, я ще не все сказав. Хвалити бога, комусь таки щастило продовжити рід, він потрапляв у золоту спадщину поколінь — теж маємо докази й по сьогодні. Ясна річ, конкретну історичність нам не об'їхати, вся справа, мабуть, у тому, скільки кожна лиха епоха залишала можливостей відтворити стійких і гідних, у який бік обертала свою селекцію. Скажімо, козацька доба, хмельниччина, Руїна, колективізація, голод 1933-го,

остання війна. Хто хоче опонувати такій гіпотезі, хай доведе, що, наприклад, Довбуш, чи Кармелюк, чи гайдамаки могли піти лановими. Коли ж назвете імена Наливайка або Гонти, заперечу: вони пішли з гайдуків у герої, а не навпаки. Чи міг би їхній нащадок стати конвоїром-вохром або отим завфермою чи бригадиром, котрий б'є трудящих людей (читай «Радянську Україну» вже перебудовних часів)? Або пропагувати, що найбільше щастя роботящим рукам, роботящим умам геть усього позбуватися примусово і за безцінь, та ще й покивувати, коли вгодовані соковиті баритони просторікують у кадрі: як, мовляв, працюєте, так і жнете. Складне питання з панорамою, хто ж суперечить. І все-таки іноді спадає на гадку, що поплічники всіх рангів, підспівувачі всіх категорій родом із слабодухих, змізерілих. З бабіїв і мамчурів.

Не знати, як у Азії, а в нас чи й була потреба у хитромудрій, відворотній технології перетворення молодиків на манкуртів з допомогою очіпків з сириці. У нас чомусь було досить тільки звеліти. Ну хіба що вписати у який-небудь реєстр, та нагая в руку, пізніше маузера, а на додачу галіхве, сучасніше — самі знаєте що: от і готовий челядник усіх часів.

Єдине, що ніяк не дається зрозуміти,— за віщо велика покута матерям? Випещені ними бузівки і бевзі — їхні бичі божі. Котрась мати нагадала надто невдячному синаші, що вигодовувала його груддю, а він, бач, зметикував: «Оддаю тобі цебро молока, та не кажи, що ти моя мати!»

Цілком можливо, що жінку-матір природа усунула від завдання виховати в дитинчаті мужчинську сутність, виростити господаря долі, а не підніжка. Мужчину і хвзяїна, оборонця, який не дасть ні себе, ні кревних на поталу, творить... Хто? Що? Але це вже інша тема.

Тож чи можемо ми в світлі сказаного припустити, що витоки нещасливої ілюзії, буцім найприступнішим способом пізнання світу і себе в ньому є панорамне, белетристичне, не дуже задумливе змальовування з натури колоритних позірностей, що ці витоки сягають і далеких, і ближчих патріархальних часів, коли культуру й свідомість формулювали для всіх наші душовласники і душпастирі? Що нам тут уже відомо? Вітри машинної ери несли раціоналізм, апологетику розуму — філософського, економічного, політичного, ще й психологізму. З якої такої причини наукове, дискурсивне осягання світу було нам, «простолюдинам», неприступне, знає тепер кожен школярик — поголовне гноблення і експлуатація. Ну, а тодішнім володарям дум і тіл наших чи не хотілося, чи не моглось сушити мізки науками, але ж і некультурними не бажали виглядати перед Європою, тож і зупинилися на красному письменстві: трохи від сіряка чи кафтана, трохи від фрака. Для престижу.

Не слід з цього приводу ні гоїти комплекси неповноцінності, ні гогоритися, бо «так історично склалося». Так є. І те, що «ми» відразу ж не доскочили трьох складових частин інтелектуального життя — політекономії, філософії, соціальних вчень,— теж не першінакшити. Невідліпний сором мусить бути лише один: аж занадто успадкували ми психологію не найкращих своїх предків. А саме тих, хто найдосконалішими представниками роду людського вважав пана і паню, а відтак найбільшою чеснотою — мавпування зверхників, захребетників, наслідування їхніх звичок і уподобань. Гайдуки і челядники, покоївки і камердинери чи не підказують і досі нам свої естетичні та етичні критерії? Свої соціальні рефлекси?

Гіпотеза: кожному з нас хочеться бути паном, принаймні хоч зрідка почуватися. Хоч трішечки. Хоч у вузькому колі. Водій автобуса оргастично збиткується з пасажирів — вони йому підвладні від зупинки до зупинки. Продавщиця не може не принижувати покупців, бо згине в самонеповазі. А що вже говорити про різнокаліберних державців? Душі, змучені споконвічним приниженням, прагнуть тепер компенсувати власні моральні збитки приниженням інших. Це треба перерости, нічого не вдієш. Доки кожний не зробиться власником власного.

Тараса Шевченка нам і донині нав'язують лише портретно-ювілейно.

Наші цехові церемоніймейстери організовують хресні ходи з хоругвами на честь Кобзаря, наче бояться, що без урочистостей, без посередників між нами і ним спринймемо дух його творчості: чи не вперше в історії рішуче утвердження найвищої чесноти — людської гідності у позбавленої волі людини. Один попередник у Кобзаря таки був — раб Езоп, але ж зважився лише на натяки, на хай і мудрі, та евфемізми. Нам, марксистам, не треба розтлумачувати, що основа вільної особистості економічна. А так бо хочеться вірити, що свобода волі існує без капіталовкладень і не вимірюється уречевленими еквівалентами! Сама тобі духовність і культура... Мовляв, власник авто, дачі, гарної квартири і прихованої готівки вільний не більше за доброчесного, скромного службовця чи двірника! Чого ж тут дивуватися, що аксіологічні уявлення малоімущого замикаються на достатку, а відтак — на óбразі удатнішого співгромадянина? І хіба дивина, що аутсайдер копіюватиме звички, манери, психологію призера? Щоправда, заможніші натхненно закликають інших знаходити втіху у високих ідеалах, завзято викорінюють з їхньої свідомості хибні помилки речовизму,— але ж так було споконвіку...

Цю ниточку тільки потягни — багато візерунків та мережив розплететься. Публічно робити це ще побоюємося, але кожен розмотує клубочки того прядива одноосібно.

Коли розум дрімає, ще не прокинувсь, у ньому оселяються сови, кажани, фантоми, потвори. Коли ще не маємо змоги добре їсти — ще й хороше ходити,— тоді оте, ще не досягнуте, мріється, поміщається видивами, мареннями. Потреби вдовольняють себе метафорами. Це остання втіха окрадених. Але також і уявне креслення майбутнього, притулок сподівань. Література і дійсність міняються місцями (взагалі ідеологія й реальність), все стає з ніг на голову. Коли бракує тямущих господарників, виробників, політиків — підвищується попит на поетів. Коли засоби масового спілкування навмисне переплутують і ототожнюють добробут небагатьох з загальним процвітанням, розгублені люди ладні визнати за речників своїх невтолених потреб хоч диваків, хоч юродивих, хоч блазнів. Одначе перейнакшити на краще своє життя не вдасться нікому, доки за все не взятися самому: думати, аналізувати, діяти. Бо хто покладеться на авгурів та їхні ауспіції, тих історія зсадовляє там, де й сів.

І от після таких міркувань торопієш, коли бачиш масовані атаки під прапором: «Усього того, що не відображене літературою, нібито й не було в житті» (О. Твардовський).

У такій експансивності фахівців немає нічого нового, так завжди набивали собі ціну «ідеологи» всіх часів і народів, що переконливо дослідили Маркс і Енгельс у «Німецькій ідеології». В даному разі позиція літераторів цілком стикується з тією заведенцією, коли вважається, що колгоспники не оратимуть, не сіятимуть, не жнивуватимуть, не виконуватимуть «першу заповідь», коли до них не приставити уповноваженого, модифікованого наглядача, був би він хоч перукарем, хоч бібліотекарем, аби «наша людина» (буцім решта не наші). Ну, а новітньо «міцного господаря», себто бурмистра — голову колгоспу. «Не дамо очорнювати колгосп!» — хто басує? Керівники. А колгоспники і радгоспники? Помовчують, доки не поспитали. Навчені.

Немає потреби апелювати до розвиненої філософської свідомості, аби пересвідчитись, що суспільний поділ праці (коли ще й не дуже розвинутий) продовжує фатально краяти на скибки цілісне уявлення про світ, про природу речей, і кожен «профі», в тому числі як той, хто загиджує Байкал чи Дніпро, так і той, хто пише книжки,— затиснутий у лещата фахової обмеженості, покріпачується особистим специфічним способом, манером привласнення для себе засобів для існування. Боронить, висвячує свій маленький цеховий світ. І через своє вічко силкується не лише вгледіти універсальну картину буття, а й канонізувати її як загальнозначущу, обов'язкову для всіх. Одновимірне світосприймання.

«Нібито й не було в житті» новітніх технологій, нового осягання законів природи або тільки з літератури ми про те знаємо,— хоч життя кожного

й усіх ота загадкова НТР переорює і перекультивовує. Ніби й не було в житті Чорнобиля, який себе обезсмертив і без літератури, точніше: ніяка навйгеніальніша література не зрівняється наслідком впливу з радіацією Чорнобиля. «Чего не знает Митрофанушка — все вздор». Літературу нашу несе, мов тріску, на хвилях плину реального життя, а ті, хто пише книжки, видає і рецензує їх, вважають, що вони бореї, котрі орудують вітрами, і хапаються один з-поперед одного до керма. «Старий філософський дур» (Маркс і Енгельс).

Слухайте, слухайте: «Кланяйтеся, люди, поетам і творцям земним, вони є й залишаються нашим небом, повітрям, твердю нашою під ногами, нашою надією і сподіванням... бо без них давно б оглухли, осліпли, розсипалися і загинули». Коротко: кличте прийти і княжити. І сказав це не пересічний літературний заробітчанин, а один з найсовісливіших сучасних російських письменників. Невже він сам витримає, коли йому кланятимуться? Як графам Толстим.

Одне запитання: хто ж то з літераторів склав некляте життя отим статечним фермерам, котрі годують півсвіту, а нас то вже точно?

Продовжую цитувати найсовісливішого: «Бережіть, жалійте і любіть, земляни, тих обранців, які дані нам природою не лише для прикрашання днів ваших, аби тішити слух, ублажати душу, в й для спасіння всього живого і світлого на землі нашій...»

Ми, колишні смерди і хлопи, чуємо, як з глибин нашої підсвідомості відлунює щось подібне і за змістом, і за пафосом. Та пам'ятаємо й інше: один з-посеред нас, піднісшись до висот культури, заповідав — «не збудьте спом'янути» та ще й «тихим словом». Хіба не «разючий контраст»?

А може, доживемо: з'явиться на екрані телевізора знаний наш речник і мовить так:

— Браття мої і сестри! Ви чекаєте від мене одкровень, буцім я знаю таке про вас, чого ви самі не знаєте. І смуток огортає мою душу, бо й у мене були царистські, а пізніше «депутатські» ілюзії, ніби лише обранці мають вести мене, бо краще знають, куди мені треба. Я просто колись задумався, думаю й досі, ділюся своїми думками і враженнями, і лише за це ви вважаєте мене винятком серед вас, вирізняєте і віншуєте, нагороджуєте і даєте привілеї. І навіть кудись висуваєте. Невеселі думки навіює ваш такий легкий і нерозумний перепродаж мені свого кревного права і обов'язку бачити світ і тлумачити його... Немає, добродії, на світі людей, розумніших за вас. То чому ж ви ладні утримувати мене в добробуті, аби бути самим моїми духовними утриманцями? Чому? А чи не час кожному з вас самому завдати роботу своєму розумові?

Чи щось подібне.

На кінчик пера та й язика так і проситься: так, живучі традиції панського суспільства, свідомість відстає від життя. Це правда лише як момент істини в її незбагненному русі, і коли тільки один цей (чи інший) момент нас гіпнотизує, заважає бачити супутні моменти, ми, як кролики, слухняно сунемо в пельку до удава. Отже, це «момент удава». А «момент кролика» не спрацьовує на самозахист. Загіпнотизувати удава — це було б кролячою утопією. Але що мусив би робити вухатий — пригадати інші «моменти буття»: і те, що в нього прудкі ноги, і що не слід наближатися до гіпнотизера на фатальну відстань, і розвинути в собі якийсь механізм контрсугестії, не бути таким вразливим для чужої волі... Тобто кролик мав би стати особистістю. Як удав. Але в мирних цілях. Кролик з кулаками чи з іклами.

Що не надається кролеві, від того нікуди не подітися людському індивідууму. Те, що людство розвивається в напрямку індивідуалізації, заперечуватиме в наші часи хіба що колонізатор та імперіаліст. Хоча після Чорнобиля вже й можновладець (бо в нього сильний інстинкт самозбереження) починає розуміти, що в системі людина — машина, яка дедалі більше охоплює всіх, перший складник означає не зовнішню людиноподібність, а цілком розвинену особистість з царем у власній голові. Саморе-

гульоввну, самонеровану. Бо робот залізний нв норитиметься роботові з плоті й нрові, а лише творцеві.

У цьому місці доцільна ретроспвктива: унікальність людської особливості продвкларовано давио а тому, що мн називавмо гуманізмом. Давно утвврджувалась самоцінність громадянина в державі. Протв вільного, а рабам — зась. Васал визволявся супроти сувервна, але смерда — до ноги! Потім меткий буржуа досночив свободи, але без пролетаря. Навіть Христос, подарувавши всім рівність перед богом, наназував оддввати нвсарю кесареве. Сназати б, дуже селвнційну гуманність ми успаднували, вибірнову. Вперше гуманність загальноприступна знайшла себе в постулаті: «Розвитон ножного — умова розвитну всіх». Поміркуймо: нв «розвиток усіх — умова розвитку ножного» (ян нам іноді свербить перенрутити цю чітну формулу), а саме індивідуум — точна відліну. Звнчайно, суспільний, відповідальнй, але ж — індивідуум.

Аж раптом після всього цього чуємо: кланяйтеся мені, бо я за вас думаю, почуваю, пишу вірші, лицедійствую, пасу істину, лелію нрасу... А слідом за цими голосами інші: і я! і я! і я! Бо: керую трамваєм, автобусом, стрижу вас, продвю вам крам, подаю в харчевні їжу, смішу вас, розважаю, «состою прн» швейцаром, нонтролером! Матінно рідна, та снільни ж вас, претендентів на престоли! Звідни вас набралоси? Зв нлятого напіталізму, пригадую, хто грошовитіший — над панами пан. Та вже б і я заплатив, одкупився, аби згинули зграї міні-паннів, що обкладають тебе обронами, ян номарі чи мухи, прагнучи ножие нраплинн нрові. За нлятих товарно-грошових відносин я б рогом упирався, абн заробити дещицю та розплачуватися не приниженнями, не слухняністю, не терпінням до брутальності, хамства та інших дошнульних засобів дріб'язнового самоутвердження. Їй-бо, заплатнв би, щоб не бути виннимм частну душі кожному маленьному чортикові. А чим же нині масмо розплачуватися, онрім «деформаціями» душі? І щоб інших не спокушало розраховуватися зі мною, з вами своєю людською гідністю — це ж осоружно, коли хтось лестить, підлабузнюється, догоджає. Бой, наприклад, ніколи цього не робить. І від мене вимагає. Він таний рівень стосунків зневажає.

І взагалі: звідки ця пандемія пристрасних пориваиь змінити — ні, не власне життя! — а безпрємінно життя всіх? Країни, держави, суспільства, всього людства? Чому, забувши варене і печене, товпляться всі переінакшувати всіх? Усе це ясив, ян божий день: це ті, в ного немає нічого власного. Все спільне. Правдивіше — все усуспільнене. Ще правдивіше — нонфісноване. Нв тільки виріб кожної праці — сама праця, сам її процес не належать трудівникові. Він сам собі не належить. Що зробив і заробнв — те віднімає добре організована норпорація, ховає в комори і склади, а звідтн видає на прожитон кому хоче і снільни хоче. Сотня народів і народностей спочатку була повірила, що це і є нраще життя. Значно нраще, ніж те, коли про свій добробут доводиться нлопотатися кожному зонрема. І ти поглянь, нонкретні люди повірили, а людсьна прнрода уперлася на своєму: в неволі робоча сила не бажає себе витрачатн, перестає виявлятися продунтивно. «Ян працюємо, тан і жнвемо!» — знову лунає від тих, хто володіє спільним харчоблоком і ополонником, хто очолює трудові нолони. «Правда, правда!» — підспівують доходяги, яким уже несила і нехіть працювати. І простягають до назана єдине надбання — особисті мисочки. А той, хто ще міцно стоїть на ногах, мрійно дивиться за огорожу зони, його вабить воля і простір, марнться, як і тисячі років тому, про те, щоб орати і сіяти без наглядача. Стурбоване падінням продуктивності праці табірне начальство нонсультується з метнкованими вертухаями і вигадує гру в свободу в межах зони: самі собі обирайте організаторів трудового процесу, наріжемо вам ділянки — все буде буцім на волі. Стрепенулися серця, здавалося, вже цілком перевнхованих табірнинів, засвербілн руни до розноквойованої праці, заговорили всі разом, перебиваючи однн одного, ян ліпше запровадитн волю в зоні. Замішання і шарварон! Аж воно знову велять усе докупи зносити. Тільни

обіцяють, що коли більше напрацюєте чого, трохи добавимо порції. Як же так? — волають гарячі голови. А так,— відповідає табірне начальство і пропонує оглянутися довкола по периметру зони, вслухатися в інші за формою, старі за змістом команди: «Крок ліворуч, крок праворуч — непослух...» Еге-ге-е, мій крейделястий, вухатий друже...

Ні, ми ні до чого не присікуємось, нікого не ганимо, це було б несправедливо. Людина — заплутаний клубок усього сущого, скуйовджений, як борода на катушці невдало закинутого спінінга,— так треба було б сказати передовсім. А тоді вже балакати про те, що її вирівнює, розплутує, вивищує, спрямовує у просторі і часі до світлої мети, тобто про вільну працю. І про народ годилося б почати з того, що тяжке його упослідження упродовж століть — це, можливо, випробування на якусь високу роль. Як Іова. Коли так, то дай нам, Боже, здоровля і не дай розпуки.

Така панорама...

IX

ДЕСНЯНСЬКІ МІСЦЯ, розкіш тутешніх краєвидів, чи ще кажуть — ландшафтів, описувати неможливо. Марна річ. Як мало сенсу їх і малювати, оспівувати, як узагалі переносити природу в штучну дійсність літератури і мистецтва, хоч як би конгеніально це робилося. Шаблонне, традиційне, тобто наше набуте, позаднє уявлення відразу настовбурчується проти подібної єресі: такий-сякий, як можна заперечувати надбання... І поїхало аж: «До відповіді!» А відповідь проста: доки ми ще патріархали, доки «з багатьох причин» цілим поколінням, та що поколінням — народам! — судилося століттями чи й тисячоліттями бути прикутими до більшого чи меншого (як кому поталанило) клаптя земної просторіні,— слава малярам і фотографам, вони ознайомили нас з хвилюючою новиною, що Земля розмаїта, принадна, неозора. І — кругла. Спасибі птоломеям, геродотам, вікінгам, Марко Поло, колумбам за те, що ойкумени наші не кінчаються давно вже вітряком на горі, пальмою на океанському березі, стінами рідної гірської ущелини і видноколом степу. Спасибі їм і всім першопрохідцям за те, що ми з вами можемо самі, на власні очі і всіма органами сприймання особисто відкривати для себе найдальші екзотики і особисто опинитися в усіх куточках Європи, Азії, обох Америк і навіть Антарктики, коли ми того забажаємо, коли «охота к перемене мест» заволодіє нами, що аж-аж. Наш «Клуб кіномандрівників» TV, дякувати йому, збурює бажання побувати самому «в кадрі» — в Сорренто, наприклад, чи біля пірамід, чи на Сейшелах, чи на фольклорному карнавалі в Іспанії... Кому бракує можливостей здійснити це — хай нарікає сам на себе. Інші ж люди бувають, де хочуть. Знайшли ж можливості!

Коли ж глянути вперед, цілком ймовірна, на мою думку, така гіпотеза: в образотворчому мистецтві хирлявітимуть панорамність, пейзажні жанри, дорозвинувшись до своєї природної сутності, тобто до рекламності. Новітній Гоген нас звабить на Гаваї чи Таїті, Рокуелл Кент на канадську Північ, а там уже ми наповнимо ландшафти власним баченням, власною гамою і кольорів, і відчуттів, бо наша «оптика» інша в кожного, і отак без посередника, без тлумача, без «предстоятеля» за нас перед ликом землі пізнаватимемо з перших рук (чи перших очей?) не знану досі натуру, а може, навіть видивимося, намислимо там щось таке, що живописцям і в око не впало, і на гадку не спало. Може бути таке? Цілком. Он скільки вже прочитано про володіння «жовтого диявола» в Америці, а призначає газета нового кореспондента, і той щось по-своєму бачить, звичайно, в межах разючих контрастів, та все ж... Може, і ми б з вами побачили.

А доки ми, читачу, таки ж з тих самих різних причин ще малорухомі, доводиться покладатися на очевидців, на тих, хто нам переказує і перезоб-

ражує, і доти удатніші з-посеред нас будуть монополістами аудіовізуальної (є таке слово) інформації про далекі краї.

Десин це не стосується, вона загальнодоступна. Тому її можна не описувати. На ній треба опинитися. Кортить, навіть ризикуючи регламентом, зробити ще одну заввагу. Хай буде вона поза записом, зноскою, звернутою до тих, хто переконаний (і правильно), що Природа не храм, а майстерня. Це знайоме кожному, сказати б, генетично. Хто не пропускав цілі «пейзажні» шматки чудової класичної прози, аби трепетно стежити за тим, як персонажі, армії, народи ведуть свою одну й ту саму одвічну гру «хто — кого?», чим скінчиться захоплива особиста інтрига хоч кохаиця, хоч злочинця, хоч героя, чим скінчиться боротьба за «обладання» (в українській мові, мабуть, на жаль, немає такого точного відповідника): змагання за насолоди, за блага, за владу, за їжу, територію, за обстоювання свого права на гніздо і продовження роду, за джерела сили і зверхності (з любов'ю включно), за те, як зламати чийсь опір, досягти успіху, не датися на поразку, на висотування себе іншими, як самоутвердиться, самовиразиться за рахунок ближніх і дальніх, обійти їх чи обскакати — ось який досвід, ось що нездоланно вабить, притягує до сторінок, ось яка драматургія пхає оповідь уперед, ось що під'юджує зазирнути відразу в епілог. Пейзажі лише відвертають увагу від таких колізій людського інтересу. Та й хто у літературних творах занурюється у споглядання ландшафтів? Персонажі чутливі, рефлектуючі, а отже, приречені, слабші. Аутсайдери. Або ті, хто вже надбав усього доста, здобув, сказати б, міцну матеріальну базу, аби помітити, що, виявляється, у нього є якийсь внутрішній світ, і той туманний внутрішній здивовано помічає довкола зовсім інший, ніж у борні, зовнішній світ. Переможці ж, героїчні, діяльні характери, себто справжні зразки для наслідування (незалежно від волі автора) — ті пейзажами не переймаються, хіба що для рекогносцирування і складання плану на успішне завершення задуманого: яким ярком таємно підкрастися, на якій вершині закріпитися. Вони ковалі успіху, вони кують усе — природу, людей, саморобні морально-етичні імперативи і накидають їх іншим, вони меткі, хвацькі, тямущі, беручкі — кому ж не закортить: «От би й мені так!»? Десь там примощуються на літературно-мистецькому ярмарку «пейзажисти» — скраєчку, подалі від магістральних торгових рядів, ближче до атракціонів, де, поярмаркувавши, можна розважитись, не більше. Справжню ціну зворушливим ведмедикам біля сосни у лісових променях вранішнього сонця складено у закладах громадського харчування. Та ще ті, хто годується літературовитлумаченням, цупко тримаються за роль пейзажу. Ні, таки динамічна енергія волі до «обладання», здорова (і не дуже) бійцівська злість на кілька порядків принадніша, бо виражає сенс буття. А пейзажі... що ж пейзажі? Якщо вони не їстівні. Коли читаєш, буцім мисливці милуються навколишньою природою, віддаються розчуленому спогляданню земної краси, дивуєшся з безмежної винахідливості людської, як вона клопочеться приховати, виправдати, замаскувати кров — підсумок своїх діянь. Прикривати труп шматком тканини чи накидати флер естетики і етики і навіть філософії на оргазм убійництва — справді великий привілей розвинутої людської уяви.

Я прихопив з човна бушлат, видряпався на крутосхил глинистого берега і опинився на знайомій галявині, яка бугрилася посередині, наче під нею закопався велетенський дот, аж трава йому на лисині всохла, вигоріла, сухо тріснотіла, так і вабило скотитись у довколишнє м'яне буйноцвіття, що стелилося далі в усі боки і зливалося з повиводою зеленню лунів. Зате купол цей пропонував і свої зваби — довкола нього вкоренилося кілька могутніх осокорів, і ніде не здибаєш кращого місця полежати, ніж під високими товстими деревами на узвишші, коли струмує тепле повітря, не пересичене застояним квітовим хмелем низин, від якого голова обертом іде. Поринути в такий п'янкий оазис, відчути міцний дух цієї землі, цього краю — насолода, таж коли ненадовго, бо здолає, оповиє, наповнить кожну клітину в'язною млостю, зробишся сам не свій, а я не

люблю, коли сам не свій. У плині повітря під осокорами не дрімається: лопотять у височині жорсткі листочки, немов безвість сипле, шле тобі свої прокламації, увесь зосереджуєшся, хочеться їх прочитати, вловити ту звістку, і здається, що досі лише якісь окремі ділянки мозку, твого єства чергували, слугуючи тобі, а тепер усі, геть до найпотаємніших куточків відзиваються до світу, повернули свої антени, настроїлись, чекають звідусіль важливих сигналів, щось таки і вловлюють, передають тобі — розкодовуй, ну ж бо, зосередься, і ось-ось тобі відкриється саме те, найжаданіше, найважливіше, чого ніхто ще не знає.

Бойка не побіг купатися в трави, по-людськи занурювати писок у квіти, викачуватися у височенному траволіссі галяви. Може, його теж заворожив шепіт осокорів, бо підсунувся тісно своїм боком під мій, морду на лапи вклав, їй-бо, настроївся на роздуми. Не тільки не заважає, а чи й не підсилює якісь імпульси в мені, синхронно підключив своє силове поле, а я потребував, мабуть, його акумулятора.

Доня лишилася в човні там, під крутим берегом, їй треба тихої води, вона щось вичитує. А може, її ще цупко тримає в собі отой образ моторошного, спотвореного, та ще не змертвілого, чіпкого до життя навіть у своїй понівеченості лісу он там, праворуч. Я нарошне причалив сюди, щоб показати їй цю битву за існування, таку відчайдушну, таку запеклу, таку перенапружену, яка навіть у природі позбавляє борців усієї естетики, оголює сутність: життя — жорстоке! А жорстокість, мужність — калічить, збіднює, щоб ти знала і нікого не слухала. Дивись!

Товстезні верби густо стирчать в улоговині, їхній вигляд спиняє иров у жилах. Коли мені вперше відкрилося це видовисько, морозом обсипало. Стовбури старі, товстокорі та порепані, а заввишки не сягають більше двох метрів. Усі підряд. Немає на цих вербах меланхолійної, знаменитої похиленої, пишної, кучерявої крони, джерела щемної малоросійської натхненої лірики. Мички, кущики гілочок стримлять на цих гіпертрофованих, потужних тулубах, мов залишки волосся на старечій голові отих бабусь, що втратили відчуття свого часу і кокетливо збирають свою колишню молоду окрасу у викличний пучок того, що давно перестало бути косами.

По сухому грудді межи цих же живих вертикальних окоренків заторохтіли колеса, дві конякн спроквола тягли воза. Коли вони нежданом виникалися з-за одного стовбура, доводилось довгенько чекати, щоб розгледіти все від дишля до задка, полудрабки, як у рапіді, повільно висувалися з-за могутнього, наче мурованого вербового прикриття, так само повільно випливала постать їздового, скоцюрблена, непорушна, мов муляж, ба навіть струшувало її не як живе тіло — то плечі, то руки, то голову — а всю одразу, мов опупок. Світило ласкаве деснянське сонце, а не бліде місячне сяйво містерій, проте годі було спекатися мари, що все це бутафорне, несправжнє, що все тільки ввижається, сниться, що за цими гіперболізованими декораціями якогось халтурного кінохудожника протікає не життєдайна Десна, а Стікс. А коли без міфології, то якийсь Рейн чи Дунай, стічна канава могутніх індустріальних комплексів, які талановитіше за будь-якого митця творять мертвий пейзаж. Не знати, що поробилося цьому вербовому гаєві, які екологічні процеси затисли його в свої лабета і жодному екземплярові не дали шансу розквітнути за рахунок загибелі інших, а прирекли геть усіх на спільну, колективну, одностайну деградацію, втрату одвічних видових ознак і набуття ознак понурчів.

Могутній гуркіт мотора притиснув мене до землі. Так заповнювати увесь світ переможними звуками, як я звик, здатна тільки військова техніка. І справді, метрів за два від своєї голови, обернувшись, я побачив грубезні та височезні скати і таран-бампер військової вантажівки. Мабуть, їхала вона на малій швидкості, а коли вже докотилася до моєї голови, водій вимкнув зчеплення, а водночас натиснув ухолосту на газ. Звична шоферська молодецька джигітовка, підлітки на мотоциклах без глушите-

лів демонструють це на міських вулицях, неодмінно о другій чи третій ночі.

Все нормально, я навіть не підвівся, лише зауважив, що зціпив мимохіть зуби до болю, та враз опанував себе і перевів у спокій. Життя навчає аутотренінгу ліпше й успішніше за всіх фахівців.

— Ти чого тут уклався?

Наді мною височіли стале́ві литки в нефірмових, вітчизняних джинсах, а перед носом, майже в нього впираючись, мов танки, зайняли вихідну позицію грубезні туристські черевики. Я сів на бушлаті і, підвівши погляд, сприйняв цілком увесь образ. Він був хоч куди. Гармонійно розвинутий: плакатна статура, відкрите обличчя, теніска навипуск, руки в боки, кепочка біла, літня; вік чемпіонський, мабуть, мав уже позаду, зате саме вступив у не менш принадну фазу життя — надолужувати заборонені колишнім спортивним режимом прості радощі людського існування, образ, якиі випромінюють, скажімо, удатні тренери. Розквіт здорового духу в уже дозрілому, звільненому від перевантажень тілі. «Гедоне» — казали греки.

Гедоне, то й гедоне. Я давно собі поклав, що для таких випадків слів немає. Їх просто не існує в жодному словнику, в ті, що є поза ним, то мова відчаю, самоприниження і відключення глузду. Я знову вклався на бушлат, силкуючись угамувати печію під черепом, бо там не підвладний мені автоматика всупереч тисячолітнім, не мною надбаним цивілізаторським нашаруванням, вмикала і вимикала якісь інформаційні схеми, клеми і видавала згубні команди, щось на кшталт підірвати себе в'язкою гранат, підсовувала мені ту в'язку, тицяла в зсудомлені пальці.

Образ продовжував говорити людським голосом.

— Ану, вставай! — І черевики ворухнулися в оперативному напрямі.

Я здався, я вже не чинив опору, аби поринути в спокій, блаженний супокій безвиході, якиі чомусь маскують і прикривають високими словами. Я втратив здатність до периферійного зору, я бачив тільки смужку тріскучої сухої трави через тім'я доту до урвища, до човна, де лежить залізне весло з гаком — багром на кінці. Клятий стереотип і тут пропонує свої послуги. Людський голос ззаду, людські голоси збоку, з кузова, регіт злилися в нерозбірливе шелестіння, радше в якийсь сухий шерхіт потворних паперових пелюсток на обрядових вінках. Я не вирізняв у цьому шумі жодного значення, жодного семантичного сигналу, як невдовзі в шепоті осокорів, але, на відміну від того шепоту, не вслухався в голоси, не мав надії щось осягнути. Ніякої таємниці в голосах не крилося, тут мені давно все було ясно.

Бойка кинувся за мною, випередив, круто обернувся, настовбурчив шерсть від вух до хвоста і люто загарчав. Я рукою підштовхнув його вперед до човна, він уперся, розчепірив усі чотири лапи в рішучій стійці, я ще підштовхнув його до берега, але він зі мною не погоджувався, мабуть, гадав, що я пропоную втечу. Знenацька його підкинуло вбік, до машини, всі м'язи забриніли на ньому, мов струни (чи тятива? — як завгодно), він теж облишив свої слова, свої звуки, і тільки харчав несамовито, захлинаючись, націлившись на кузов, наче хотів стрибнути туди.

Я зміряв відстань від землі до кузова. Чи не сказився він, не доплигне, це ж не цивільний ГАЗ-62, і зустрівся поглядом з двома чорними дірками стволів: дірки з круглих ставали овальними, рушниці опускалися на рівень Бойчиної голови. Я взяв міцно Бойку за гривку, пожалкував, що зняв на свободі нашийника, і ступив наперед нього.

— Одійди од нього! — захрипіло з кузова.

Постаті на кузові гойдалися у мене перед очима — засмальцьовані піджаки, якісь різні дурні кашкети, дірки під жорсткими козирками, де мали бути очі. У цих же дядьків під козирками очі різні, але очі, у них цікаво дивитися, здибавшись у балачці на березі Десни, на луках, на вулиці Сувида чи Самчинки, у крамниці, а зараз очей не видко, чи тінь од козирків їх сховала, самі темні дула. Кілька без картузів, у штормівках

бійців студентських загонів, але теж без очей, у темних окулярах. «Одійди! Одійди!» — а хто вимовляє — не врізняю, вуста в усіх стиснуті, з-за плечей передніх ще якісь виглядають, душ з десять їх там чи п'ятнадцять, а жодного не можу врізнити, запам'ятати.

— От якби вас було один-два — мали б утіху. Багато вас. На добру бригаду в Мордовію стане,— сказав я.

Голоси вщухли. Стволи заколихалися, одна дірка знову округлилася, звузилася, наче підморгнула, поплила цяткою до блакиті і зникла, сонячно блиснувши стволом. З'явилися обличчя, очі, можна було роздивитися їх на груповому портреті. У того світлі очі, холодні, але живі, у того темні, теплі, у одного вуста пухлі, червоні, міцні молодістю, в іншого замість губів вузька щілина, наче осокою прорізана на сухому обличчі. Ондечки ніс бульбою між пухкими щоками, поруч — різко окреслений, мужній профіль, наче на монеті викарбуваний.

Люди як люди. Мирні. Наші. Найкращі. Це відомо.

Я взяв Бойку на руки і поніс до кручі, гаряче тіло тіпалося в моїх руках, усе поривалося назад, мені було боляче в м'язи, наче по них вдаряло щось твердіше, тільки пом'якшене, обгорнуте чимось. Над урвищем ми сіли під деревом, я обняв Бойку за шию, зацитькуючи. Дарувати отим у кузові Бой не міг, хоч довіру до мене чи ще щось моє погладжування йому повертало, гамувало його клекіт. Знизу все розуміюче, однак запитальне, безпорадне, обернене вгору, до нас, застигло зблідле обличчя Марини.

— Я єгер,— почулося ззаду, звідки він узяв такий голос, він же ніколи не чув, як належить розмовляти султанові чи черговому Людовікові.— Ти хто такий?

Я побачив по той бік стовбура свого рюкзака, я його виніс сюди, ми збиралися у цій благодаті пообідать, порозкошувати. Підтягнув за лямку рюкзак, розв'язав зашморга і дістав пляшку «Пепсі». Отут, на цих берегах, у спеку, викопана з прохолодного пісочку така забавка справді щось-таки додавала, хай нам проститься. Зняти ковпачок було нічим, і я зовсім подурному гепнув шийкою об стовбур, вона одбилася з приглушеним піною тріском, і я вливав і вливав напій у рота, прямо в горлянку, не ковтав, а просто заливав палючі нутрощі.

— З собакою не дозволяється тут. Я тебе навчу дбайливо ставитись до природи... — і він смачно перейменував мене у щось таке не гідне існування, як люблять такими ядерно-хімічними словами величати один одного люди. Слово його було на рівні і нашої доби, і великого нашого поступу, воно луснуло і облило мене незмивним смородом.

По суті, його заява була глупством навіть для єгеря. Чого він тут заявнася? Тьху, сьогодні ж початок полювання. На качок. Од ранку бабахкають з-за кожного куща. Отож у кузові хмелю та хмелю. Значить, тим дурнішу він зачіпку вигадав.

— Ти де працюєш? — і зашелестів папером.

Бой як Бой, а от на Марині хтозна, як позначиться, коли я зараз підведусь, візьму рюкзак, Боя за гривку, з'їду сідницею з кручі і заведу мотор. Розумом зрозуміє, а скалка в душі залишиться. Дівчина. Жінка.

Я підвівся, знову з Бойкою в обіймах пішов до машини, зайшов з передка і подивився на номер. Повертаючись, чомусь згадав, що міг зчитати його і з бокового борту, акторство вийшло, ну, й біс із ним, хоч і гидко. Номер я одразу ж забув, і коли хотів те акторство довести до рівня, гідного ситуації, аби ще гидотніше стало, і гукнути голосно Марині, щоб записала, втратив таку можливість.

— Такі, як ти,— сказав я зневажливо, всівшись під деревом, упівоберта, бо єгер примостився мені з потилиці,— такі, як ти, сидять у мене в приймальні до півдня. — Я подивився йому прямо в обличчя: — І більше.

Я знаю, навіщо я це збрехав. А втім, чом не знати?

Єгер оббіг мене поглядом, синтезував драні штани, прану-перепрану теніску з емблемою світового гандбольного чемпіонату серед жінок

у м. Києві, зашмарований рюкзак, зупинку зробив лише на зачісці, на одбитій пляшці «Пепсі» і зліз на моїй єдиній гордості — чудових американських окулярах, по них видно, що вони прямо звідти, вони так і сяють своїм походженням.

Я одвернувся, я знав, що можу не дивитися на нього, що можу вже займатися наступною фазою нашого життя. Його метикованість я зміряв, перебрів її, навіть не підкасавши холоші. Він сидів собі позад мене, і його тямущість сопіла і ще якось бурхала через його отолярингологію.

Я вчув, що він підвівся і почалапав до машини. Кортіло озирнутися, збагатити свої життєві враження мізансценою, та на допитливість не стачило сили. Всього мене тиснуло до землі, незборимо хотілося спати.

— Извините,— ще почув я позад себе.

Я дивився на Марину, вона незворушна, так само збліДла, тим поглядом усерозуміння і запитання дивилася вгору на мене з Боєм, і якби ми рухалися, її погляд, мабуть, повертався б за нами. Як на портретах — куди не стань, а зіниці спрямовані на тебе.

Коли б ти, Бойче, почитав мій звіт про наші деснянські мандри, мабуть, рішуче заперечив би: не самі ж сутички та борня зустрічалися там на кожному кроці. Тенденційно, необ'єктивно, мовляв, висвітлюєш, замовчуєш принади, позитивні моменти, заради яких, власне, і їздимо щороку на найкращу в світі річку. Чом не описуєш росяні ранки і кришталево-прозорі вечори, чому замовчуєш про Копакабану, що тягнеться на сотні кілометрів від гирла аж... А про луки забув, а про озерця, а скільки живності по кущах, хащах ожинників, по осоках на землі, під землею, в повітрі? Сам же розповідаєш у місті, що риба в Десні найсмачніша, а впіймати її найважче, бо сторожка і метка.

Маєш рацію, друже. Коли хтось зробить висновок, що на Десні джунглі, що там не існує іншого закону, крім права сильного, і суспільні угоди втрачають силу — він буде не правий. Так, на Десні не здибаєш правоохоронних органів, міліції, дружинників. Проте ручуся, що на її берегах безпечніше, ніж там, де недремне око. Зайти в київський магазин, їдальню, ательє, проїхати в наземному транспорті — ризик значно більший. Незчуєшся, як опинишся в дужих самбістських руках за непослух, за спровоковане обурення хамством. Отак. А на Десні можна знайти компроміс без офіційних посередників, не так бридко поважати дужчих, бо таки дужчі, куди подінешся. Та й несправедливість на пустельних берегах сприймається інакше, коли вона без уніформи, відверта, не блюзнірська. Сказати б — чесна несправедливість.

ВІРШІ, НАПИСАНІ У СЕРПНІ

МОНОЛОГ КОНЯ

Та було б степові
Не показувать плеса —
Стрепет вдарив крилом,
Щезло все, що було.
Я одразу забув
Про умовні рефлекси,
Про обротьку, й вуздечку,
І попону, й сідло.
Ні остроги, ні шори,
Загород перешкоди
Не зупинять тепер,
Не поможе й канчук.
Української кінь
Степової породи
Закусив вудила —
І лечу, і лечу.
Шпори втрать бони,
Ребра тиснуть коліна,
І залізо рве губи,
Щоб отямивсь і вщух.
В простір лине душа
Скривавілою піною.
Закусив вудила
І лечу досхочу.
Вже не чую команд,
Уговорювань слушних,
Вітер в гриву січе,
Серце мчить напролом.
Залишаю вам, браття,
Медалі, й конюшні,
І високе мистецтво
Ходить під сідлом.
Ах, ви, небеса!
І нічого не страшно.
За майстерну покірність
Я собі відомщу.
Відлітають підкови
Вам на щастя домашнє.
Закусив вудила
І за обрії мчу.
Я вас, люди, любив,
Не старавсь за подяки,
Мої вершники хвацькі,
Ту любов вам прощу.

Заздрив я рисакам,
З кого вийшли коняки,
А мені не судилось,
Я до себе лечу.
І попруги й ремінняя —
Корду нашої згоди —
Все розірве душа,
Хоч несила плечу.
Української кінь
Степової породи
Закусив вудила —
І у безвість лечу.
Б'ють у рими копита,
Доки вистачить сили,
І в знемозі щасливий
Я у хмару впаду.
Прощавайте, мудріші
Жеребці і кобили.
Я вас всіх обійшов.
Я вас там підожду.

X

КОЛИ ЩОСЬ І ХОЧЕТЬСЯ ЗРОЗУМІТИ в цьому нашому житті до кінця, до решти, вичерпно, як для самого себе, для щоденного вжитку, а не ретрансляції, то такий предмет для мене є: що таке громадянськість, і навіть не «мужня», а просто собі як така. У її формулу вписують нові й нові значення, і в чисельник, і в знаменник, і таке безкінечне рівняння виходить, що ніяка ЕОМ не осягне. Довго міркувалося над цим, і склалася така гіпотеза: якщо поскорочувати вгорі і внизу всі ікси та ігреки, всі псевдоніми й синоніми, однозначні й багатозначні образи, метафори, талановиті від полохливості розуму тропи, суворі логічні дефініції ригористів, можна звести цей багаточлен до одного кореня: порядність. Без найкрихітнішого відступу. Кому вдається поставити порядність на чолі сонму своїх потреб, той і є громадянин. Що й слід було довести.

Але в нашому грішному житті, де змагаємося за блага яко за призове місце, чи не утопія це? Коли розв'язувати задачку не умоглядно, а душею і тілом (ним — переважно)? Атож, без клякс і закреслювань не виходить, вундеркіндів-відмінників з цієї науки не видко. Одначе утопія починається там, де громадянськість і порядність виставляються елітними властивостями елітних осіб, святих, не від світу сього. Тоді всім вільно законно існувати в непорядності, дістати індульгенції: то на час кивати, то на нестатки, то на вороже оточення, то на збитковість, нерентабельність чеснот. «Применительно к подлости» — прозірливо казав Салтиков-Щедрін.

А чи можна влаштувати суспільство так, щоб кожен трієчник упевнився, що громадянськість — предмет програмно-конкурсний, його засвоїти треба, як мову, навички якоїсь праці, бо інакше залишишся аутсайдером, ніякі інші таланти не допоможуть? І уявити, як кожен з нас, бувши пересічним громадянином, сидить над зшитком свого життя, над кожним його черговим календарним аркушиком, чесно сам звіряє, перекреслює хибні рішення, ні в кого не поривається списувати, не бреше, що не занотував домашнього завдання, не симулює хвороби, а бач, з усіх своїх сил складає, віднімає, множить, ділить, видобуває корінь і, дай боже здоров'я, диферынціює та інтегрує, доки не збіжиться з відповіддю, а вона всім приступив, в кінці задачника, і завтра-позавтра не біля дошки оцінку виставлять, а в касі.

Закрадається сумнів: адже непорядність не просто страх, розгубленість перед життям, вона лиш сигналить про глибші конструктивні негаразди індивідуума. Може, білків бракує людині, не вистачає в організмі якоїсь з 22-х амінокислот, а звідси підвищена агресивність, експансія, зажерливість, підступність, блюзнірство? Може, при науково обгрунтованому харчуванні, коли зникнуть варені ковбаси, що їх чомусь пропускають у торгівлю санепідемстанції, людина перестане відчувати осоружний, гнітючий комплекс неповноцінності, про який рецептори повсякчас доповідають гіпоталамусові, і той у відповідь наказує: кров з носа (краще з чужого), а здобудь дефіцитні поживні речовини? Може, не карати, не картати мусимо метких та запопадливих, а підкажемо їм замість аксіологічних прокрустових розкладних ліжок повноцінну дієту? Як, скажімо, для хворих на нирки, печінку чи обмін речовин.

Нова заковика: в тім-то й річ, що обділені амінокислотами самотужки якраз цим і займаються — поповнюють свій раціон, а як це зробити

інакше, коли не за рахунок ближнього? Так ми повертаємося в точку, з якої вирушили. Зачароване коло. Виникає вибір: віддай іншому (громадянськість, альтруїзм) або споживай сам (егоїзм) — що обираємо? Кожен з нас блискучий суспільствознавець: стань начальником або злодієм, і твій енергетичний баланс буде о'кей. Довідка для тих, хто найгучніше обстоює морально-етичні цінності: недоїдання з покоління в покоління згубно впливає на порядність, перетворює її на паперові асигнації, не забезпечені реальним надбанням. І — запитання до них таки ж: а за свої духоспасенні поради скільки правите? Отож-бо й ба. «Роздай майно своє і йди за мною» — це принаймні чесно і послідовно. Імпонує.

У наших колишніх панів, більших і менших (чим менших, тим більше) було так: хочеш показати, що ти пан, мусиш виглядати наїденим, опасистим, гладким. Товстопикий черевань став візитною карткою процвітаючого індивіда, цей символ більшвартості запозичили і ранні капіталісти-нувориші, знайомі нам з карикатур, і, ніде правди діти, й наші селянські предки. Історично склалося так, що й ми, вільні громадяни вільної країни, тільки-но починаємо паніти, так, понімаєш, треба, щоб усі бачили: ач, пещений, значить, поважний чолов'яга. Чи їсти починаємо як не в себе, чи харч грубий, але розпирає людину, воло одвисає, од сальця костюм напинає, аж потішно, особливо зі спини.

Років надцять, я, їздячи від газет по наших усюдах, надивився, наприклад, на бригадирів. Уже й зняли, коли геть прокрався і пропився, неборака. На рядових, куди пошлють, а марку тримає: руки в галіхве, ноги розчепірені, бо не сходяться, карк, хоч обіддя гни, неголений вид буцім м'яч волейбольний, хай не думають, що як уже не на руководящій роботі, то можна не уважать, понімаєш...

Ет, усього не передумаєш на Десні. Хіба так, попередні завваги. А коли конкретно, доказово, з фактами в руках, що то є — громадянська мужність?

Кому не хочеться бути мужнім громадянином? Кому хочеться бути боягузливим громадянином, чи ще як ми їх презирливо тавруємо (і правильно) — філістером, міщухом, обивателем? Хіба навіть котромусь з цього малошанованого прошарку не хочеться стати сміливим, мужнім громадянином і скинутись липкого, осоружного, бридкого, дегенераційного страху? То чому ж?..

За багато років в одній з середньоазійських республік отруїли хімікатами землю, води, повітря, живність — знищували шкідників бавовни. А бавовни ставало менше й менше. А шкідників більше й більше. І дійшла справа до ручки: ні бавовни може не стати, ні бавовнярів. Розвідником майбутнього виступив край (чи провісником). Про це писалося, отож мужності, аби повторити зараз, не потрібно. Але поміркувати не зашкодить.

З'ясували: отрутохімікати небезпечні для всіх, крім шкідників. Вража сила почала навіть харчуватися, скажімо, дихлордифенілтрихлорметилметаном. Хутенько завчили шкідники його формулу, формулу своєї смерті, і на марші перебудувалися.

Вчені запропонували: заощадити кошти (аргумент найдійовіший) на 10—12-разові на рік суцільні поливання й посипання смерті з літаків, тоді комахи самі розберуться межи собою за Дарвіном: хижі поїдять вегетаріанців (бавовноїдів), бо саме ж вегетаріанці для нас, як часом, головна небезпека. Знавці комах показали, як це робиться. Досягли успіху. Одначе знадобилося чимало років, щоб відійти, відмовитися від хімічного самогубства, долати опір, виявляти громадянські чесноти.

Голова колгоспу Джумаєв: «І коли ми доповіли з академіком Наризкуловим про свою роботу в президії Академії наук СРСР, у Москві, президент її підвівся і сказав нам: «Спасибі вам, товариші вчені і практики, за вашу велику громадянську мужність!»

От тобі й маєш. Не просто — а велику! З окликом! І не за науковий винахід, а саме за мужність. Давайте прикладемо долоню до чола, зміряємо собі температуру — при здоров'ї такого не буває.

Аргументи іноді жуються похапцем, мов гаряча каша, тик-мик, а далі на самих мигах: інерція, звички, косність, бюрократизм — і все це треба долати. Треба. Але ж даруйте. Справа минула, можна вже й логіку запросити.

То чиї ж це милі якості слід було долати? Конкретні, а не абстрактні, в дусі німецької ідеології? Якщо називати речі своїми іменами? Дехканські? Не хотів дехканин від отрути відмовитись? Чинив опір? Влаштовував сидячі демонстрації, самочинно гнув свою отруйну, відсталу, селянську лінію?

Академік Нарзикулов: «Мабуть, найголовніший ефект календарної обробки в заспокійливому впливі на відповідальних осіб». Слова академіка ще слід пояснити: хоч уже біологічні засоби боротьби (хижі комахи поїдають бавовниоїдів) довели свою ефективність, керівники наполягали на продовженні хімічної обробки, їх защитькали тільки частковими, календарними, вибірковими, компромісними обробками, оцінку яких і висловив академік Нарзикулов: дали вони не економічний, а психологічний виграш, і то лише для відповідальних осіб.

А відповідальні особи можуть виявляти громадянську мужність? Повинні? Точніше — службові обов'язки передбачають громадянську мужність? Чи інструкції заважають? Хіба авторами, творцями, провідниками, охоронцями інструкцій не мусять бути люди, яким притаманна громадянська мужність? Хіба можуть бути філістери, міщухи, обивателі відповідальними особами? Хіба тільки у елітних, добірних ентузіастів, патріотів, справжніх громадян «знизу» повинна здригнутися вся їхня, сказати б, екзистенція («душа болить»), коли бачать, як щось шкодить суспільству, народові, державі, і ставити на героїчну прю — з ким?! — за те, щоб розум узяв гору. Щоб квітла наша рідна Батьківщина? То чи не простіше, не логічніше, аби відповідальними особами ставили саме ці ентузіасти-патріоти?

А ми цитуємо в газетах одкровення якого-небудь передчасного гедоніста в службовому кріслі: «Ох, і набрид же, отой... як там його... критикує й критикує, прискікується, треба його прискіктн, мовляв. Жити й працювати заважає».

Покритикуємо такого, а він перекліпає публікацію, втреться і повертається до приємного самопочуття. Не слід би його цитувати на весь світ, кращої поживи нашим класовим ворогам годі й побажати. Хочу сказати, що було б добре, коли б після одного-двох публічних судових процесів журналісти серед білого дня уже не змогли надибати таких провінційних життєлюбів і не виконали завдання своїх редакцій. Бо висмикувати кожного по одному з масного грунту за гичку,— це ж скільки праці?! Чи нам немає чим більше займатися?

І як же воно «історично склалося», що інструкції, приписи, директиви письмово й усно доручено продукувати громадянській полохливості і недотепкуватості, а виконувати їх (борючись проти них) написано на роду громадянській мужності? Це щось перевернуте догори дригом, як світ у зіницях немовлят.

Протиріччя. Суперечність.

Інструкція — це засіб цілеспрямованого впливу, управління. Це своєрідне обприскування по всій площі з надією, що діє воно вибірково: шкідників гамує, створює їм нестерпні умови, а корисних заохочує, надає режим найбільшого сприяння. Як гадали при тотальному труїнні хімікатами. У формулі цього процесу, проте, компонента громадянської мужності, притаманна нашій з вами природі, мусила б бути визначальною. Справді ж, неможливо припустити, що громадянську мужність віддано на відкуп тільки тим тямущим людям, що долають опір управлінській. Це було б якесь непорозуміння, простіше кажучи — нонсенс. Абсурд. Бедлам. Шаратон. Інститут імені Сербського. Глеваха.

Коли громадянська мужність виступає як стихійна, коли її вектор — знизу вгору, а в зворотному зв'язку вона не обов'язкова, напрошується

логічний висновок: чи не порушуються тут якісь фундаментальні закономірності? Згадаймо: загальне обприскування обернулося бумеранг-ефектом — шкідливі (для нас) комахи розплодилися в тисячі разів більше, а корисні (для нас)— відповідно деградували. Біоценоз порушився не на користь суспільству, а на процвітання дрібним (та численним) ненажерам. Найвідсталіші (переважно) елементи суспільства нашого зуміли в застійні роки (для того і влаштовано застій) прибрати до рук різні ешелони влади — це історично можна пояснити: після великих революцій і всенародних тяжких випробувань та потрясінь таке траплялося і раніше, а ми, як знаємо від Маркса, не касуємо закономірностей. А от те, що застійники, здебільшого малоосвічені, малорозвинуті (інакше як би ми опинилися в застої? Хто ж нас поволеньки почав би переводити на технічне утриманство до Заходу і навіть на прогодівлю?), з химерними естетичними смаками, встановлювали диктат такого «культурного спілкування», коли про мерзоти можна говорити (якщо аж нікуди подітися) лише високим стилем, евфемізмами, навздогад, «пристойно», галантерейно-галантно, як колись полові в трактирах,— то вже цікавий психологічний феномен. І таки ж добилися свого, ми ж тепер можемо виглядати значно «культурнішими» за В. І. Леніна. У нас прижилося щось карикатурно-моторошне від салонних шаркунів (або від закордонних швейцарів) у зовнішніх манерах, і водночас брутальність, жорстокість, бездушність, брехливість у вчинках — а втім, це сполучні, як сказав Сковорода, «сродственні» якості. Хіба ні?

Зупинись, ліричний герою. Ми з тобою хочемо зрозуміти, що таке громадянська мужність? Отут, на деснянських райських луках, де літають різнобарвні джмелики, де природа сотворила ідеальний рослинний фітобіотрон для лікування всіх людських ганджів і страждань тіла, душі й духу, де, мабуть, жили на дачі влітку Адам і Єва до гріхопадіння? Тут немає дерева добра і зла, принаймні до околиць придеснянських сіл, а тільки на цьому дереві пізнання висить плід громадянської мужності. Росте це дерево за півсотні кілометрів звідси, в Чорнобилі, а цілі його гаї по всій Україні — гаї атомної смерті, розсіваючи свій невидимий пилок на весь світ, аж до пінгвінів Антарктики. Може, це якийсь знак господній нашому народові: стань іншим, бо вимреш до ноги? Дивись, за тисячі кілометрів, в Середній Азії, все починалося з невинних агрохімічних колізій, а скінчилося (ще й ні) тим, що узбецькі багатодітні матері почали спалювати себе. Спа-лю-ва-ти. Обливати бензином і спалахувати смолоскипом на городі, подалі од хати з дітьми. Триста вогненних жертв щороку. Такого В Світі Ще Ніколи Не Було. І знаєш, що тут найголовніше? Держава, уряд, гуманісти не здригаються. Усі ми смертні, і це нас рятує, щоб не вмерти, бачачи смерть ближнього. Але від таки-х смертей у нас мусило б або розірватися серце, або визріти рішення рушити хрестовим походом проти самовбивства матерів. Не розірвалося. Не рушили. Ні, збрехав, рушили: наші перші леді, виказуючи жіночу солідарність і розуміння насущних жіночих проблем, роблять титанічні зусилля, щоб відкрити магазин «від Кардена». Щоб, значить, решта жінок, які ще себе не спалили, купивши на всю місячну родинну зарплатню собі сукню, виглядали не гірше за парижанок. Не жахайся. Це ознака межі, яку ми переступили: нам, не як індивідам, а як людству в усій його сукупності, не жаль свого зникнення з лиця землі. Палаючі матері — це урочисті феєрверки салюту перемоги небуття над планетою, це успішні випробування, репетиція армагедону на одному з полігонів. Щоб усі звикли і забули про волю до життя. Ось і розгадка: громадянська мужність — це всезвгальна, вселюдська воля до життя, і доки вона є, доки здатна, мов дух святий, втілюватися в окремих індивідах, доти казка життя на планеті Земля триває,— бо є лицарі, які можуть вийти з мечем на поєдинок з вогненним змієм, драконом, гідрою. Є Геракли, Муції Сцеволи, Шевченки, Сахарови і Солженіцини. Значить, на Землі якийсь час триватиме царство Христа, і ще не цілком запанував Антихрист. Чи ж про агротех-

ніку бавовнина йдеться? Чи ж про конструкцію реактора в Чорнобилі? Полігони освенцімів і ГУЛАГу ще якось жахали нашу старомодну уяву — навіть не нашу, а той запас самозбереження, що його накопичили для нас у генах сотні поколінь пращурів від тваринних предків включно. А що, коли цей запас ми вичерпали? Невже!? Ні, перестань, ліричний герою, не кажи такого. А він каже: бавовняна мафія, знищення дехкан у підвалах нео-емірів — не жахає. Чорнобиль — не жахає. Зондеркоманди перейшли на невидимі засоби масового геноциду — цілі міста у вигляді газових душогубок, хімізація харчів — не лякає.

От тепер зосереджусь на останній моїй таємниці. Я її осягнув разом з ліричним героєм. Хай нерозгадною залишиться тільки одне: чи це таємниця лише одного мого племені, чи всього роду людського?

Мене охоплює страх. Розум пручається, ціпеніє від самого мого наміру спрямувати його в 1933 рік і витлумачити, в якій мірі людська природа узгоджується з тим, що сталося тоді з моїм народом на його одвічній землі. А чому (отак ще боягузливо викручується розум) не в Батиєвій навалі, не в кільнасотрічній шляхетській різанині, не в татарських валках ясиру, не в гетьманській руїні після Хмельниччини, не в трагедії Полтавської битви, не в знавіснілих потугах полонізації та русифікації (таки ж не цілком безуспішних), не в фашистській окупації, не в інших апробуваннях долі на міцність, живучість твого народу шукаєш відповіді? Бо то все інше, інше. Євгвто розповідати, чому саме ті потрясіння ще вкладаються в голові, не зяють чорною загадковою дірою історії. Там можна перелічити цілком очевидні чинники, переплетіння необхідностей і випадковостей. Знайти спільний знаменник: там завжди був спротив народу. Опір. Більш чи менш удатний, але був. Народ не змирявся з поразками, не капітулював, не здавався на милість тимчасових переможців.

Отже, справа не тільки в тому, що півстоліття тому за якийсь рік-півтора народ одразу поменшав принаймні на чверть (п'ять? шість? сім?...десять мільйонів душ?), хоч сам по собі цей факт навряд чи має аналогії в історії (щоправда, пізніше рекорд, здається, перевершив Пол Пот). Йдеться навіть не про те, що він не відповів загальнонаціональним повстанням, гайдамаччиною, Коліївщиною, Хмельниччиною — з усіх боків це видається на той час нереальним. Хоч би як мучило, а зрозуміло навіть те, що за півстоліття масові могильники (так, не могили) загубилися, стерлися, зрівнялися, і це при бучних світових тріумфах розкопок українських археологів у прадавніх курганах! Таємниця полягає в тому, що пам'ять про жертви голодомору в усьому моторошному масштабі і мартирологічній повноті увічнюють, спасибі їм, великорос В. Бєлов, американець Р. Конквест... Одначе й на це, зібравшись з глуздом, можна знайти втішні пояснення.

Та найсправжнісінькою містикою холодять такі знамення: українські лікарі 1932—1933 років слухняно маскували винищення свого рідного народу, включно з жінками й дітьми, фальшували записи про причину їхніх смертей: «раптова хвороба», «дизентерія», «стареча слабкість». Через тридцять три роки, коли на Україну фатально впало кілька десятків Хіросім і Нагасакі, охоронці здоров'я повторили те саме. І досі, кілька років після Чорнобиля, його жертви продовжують тихо вмирати при псевдодіагнозах, московський наказ сховати кінці в воду ревно, запопадливо перевиконується навіть щодо дітлахів не ким іншим, як тутешніми спадкоємцями голодоморних ескулапів. Але це вже останнє, що краще або гірше здатні пояснити наука психологія і глузд. Цілковита наша ірраціональність, гостра форма незбагненного містицизму все ж таки входять у найвищу фазу тоді, коли ми залишаємося здатними здригатися від згадки про Менгеле чи самурайських експериментаторів над полоненими. Вони й досі, й зараз ще залишаються для нас міфічними монстрами. А сучасні — людьми і навіть лікарями.

Мені не видно надвечірнього сонця за деревами, я, затінений, сиджу до нього спиною і не можу одірвати погляду від протилежного крутого берега. Прямі промені різко, контрастно малюють картину, яка не до снаги

людській творчості: над синьо-блакитно-фіолетово-бузково-лазурним плесом Десни височіють світлі, сліпучі мури суцільного піску, що вбирають усю золотаву гаму барв; й увінчується тут це могутнє тіло Землі благенькою — де на метр, де менше — чорною шкуринкою, шкаралущею, живою шкірою родючого грунту. Тонка тепла плівка життя слухняно повторює западини і вивищення байдужого до неї, змертвілого, затужавілого фундаменту, і наче кланяється, і дякує, і вибачається, що насмілилася з'явитися між навзаєм холодним-високим небом і глибокою землею. Видно, що тримається цей біологічний бутерброд винятково за рахунок власного відтворення, коли покоління розмаїтих форм життя передають наступним не лише насіння, «душу», а й переганяють свої органічні перестиглі рештки в тугі зелені пагони молодостою. У тих місцинах, де бракує таких віджилих своє життя нашарувань попередників, грунт лисіє, нам'яніє, репається і не плодоносить.

XI

ІНОДІ Я ВІДЧУВАЮ НА СОБІ ПОГЛЯД БОЯ — пильний, глибокий, зосереджений. Здається, щось він споглядає в собі, а ти правиш йому за уособлення. Часом люди так дивляться на дітей, але самозаглиблений погляд людських очей можна лише застукати зненацька, випадково, підглянувши, та ще коли чоловік напідпитку. Незвично і незатишно почуваюся під Боєвим поглядом. Умовляю себе: він же нічого не розуміє... і не скаже... хай. Колись у дитинстві мене вразило величезне кольорове око, намальоване на церкві в Ромнах. Воно дивилося на базарну площу суворо і невблаганно, але тепер я розумію, що те око лише зображувало погляд. Коли б воно гляділо так, як глядить око Боя, базар би розбігся.

Бой дивиться неосудливо, навіть не допитливо і не вивчаюче, його погляд не втручається в плин мого життя, не прагне бути свідком чи суддею. Іноді Бой раптом склеплює повіки і одвертається, зітхнувши. І тоді я починаю дивитися на себе сам. Його очима. Не знаю, чи помічав хто-небудь такий погляд у павловській лабораторії, а може, його там і не могло бути, де вівісекція. Проте, як на мене, важить такий погляд більше, ніж фістули і слиновиділення. Здається, на тебе дивиться невідомий світ.

Відчуваю до Боя вдячність, що його погляд відвертає мене від антропоцентризму з його кредо влади над кимось і чимось, тільки не над собою. Бой допомагає відчути якісь нові стани душі, незвідані при людському спілкуванні: рецептори прямого контакту, чи що, не словесного, не мімізованого.

І ще поважаю за те, що його не треба ідеалізувати — домальовувати, прикрашати, домріювати, дотягувати до ідеалу, аби примиритися з оригіналом. Бой не потребує нічого такого, аби до нього добре ставитися. Або навпаки — йому не треба нічого прощати, затушовувати, закривати очі на «окремі недоліки». В ньому все доречне, природне, завершене, урівноважене, плюси і мінуси діалектично (поліалектично!) доповнюють один одного.

Я б сказав, що Бой краще розуміє мене, аніж я його, хоча знання людей йому далося нелегко. Він довго торопів, чому на його такий природний порух ластитися людина здіймає дисгармонійний вереск, галас, брутальний крик, чому хочуть відштовхнути його, втекти від нього, ще й заміряються вдарити. Чому не можна понюхати сумку, коли з неї так смачно пахне? Чому не можна попросити щось — не з голоду, а з приязні? Люди — щось незбагненне. Простягають самі щось їстівне, аж раптом одержуєш по писку. Бой був приголомшений, спантеличений, не міг повірити. Але примусили. І ще більше почав шанувати близьких, бо ті не дурять, з ними почуваєшся, як з чесними собаками: коли «не можна», відразу сповіщають, не підманюють підло. А коли «можна» — не сумнівайся. Навіть коли дуже хочеться «не можна», Бой не принижується, не вдається до ошуканства, аби добитися свого. Чесно дає зрозуміти: я б хотів, щоб «не можна» стало «можна», мені прикра заборона, не

криюся, та коли ні, то ні, перетерплю, забуду, змирюся, хоч і не втрачаю надії, подивись на мене, сам бачиш, як кортить мені, і справедливіше було б — ні, не зглянутися,— а погодитися зі мною, бо я переконаний у своїй глибокій правоті.

Замолоду Бой кожного зустрічав у квартирі як найдорожчого гостя, за східним звичаєм. А спізнавши, що не кожен незнайомець справджує його найкращі сподівання, поклав собі не тільки бути обачнішим, а й боронити від несподіванок «хазяїна», бо дуже вже той нехтує пильністю, безоглядно поводиться з незнайомцями. Відтоді клопотів мені додалося. Кожен, хто вперше заходить до квартири, мусить бути зупинений на порозі в карантині, хай не ступає далі від вішалки (роздягатися можна), доки я не звелю Бою йти на місце, облишити свій пост. Здебільшого він скоряється, але є кілька знайомих, котрі перебувають під Боєвою підозрою. Коли я суворішаю до нього, він відходить, але з нещасним виглядом, з промовистим поглядом: «Ти вскочиш з цим чоловіком у халепу, от побачиш, дивуюся тобі». Буває, навіть гиркне на мене сердито, зіщулиться, вляжеться і одвернеться: «Я ж тебе мав за розумного... Не довіряєш мені, значить». Не скажу, що завжди, та в окремих випадках він таки мав рацію. А може, інші, тобто винятки, ще не знайшли нагоди чи вигоди справдити Боєві прогнози. Не виключено: Бой вловлює своїми локаторами моє приховане справжнє ставлення до когось і транслює його, вважаючи командою, і сердиться, коли словесно я подаю команду протилежну. Тоді його може пригнічувати моя позірна толерантність, він сумує, що навіть найкращий з людей (як на нього), бач, лицемірить, прикидається, зраджує собачу чесність. Образа не робить його зрадником, він не вагається, не сумнівається в своїй правоті, бо він же її на аргументував примхливим і непевним ходом думок чи почуттів, не вимучував силогізмами, він прямо прийняв недоброзичливий імпульс незнайомця, і тут, він знає, помилки бути не може, силове поле не одуриш.

Перевіряю себе. Чи не втирається Бой у довіру? Чи не опричник — надійний охоронець сили і влади і перший перекидчик до дужчого, перший зрадник у день твоєї слабкості?

Ретроспекція:

Біля Лаври (дивившись на Дніпро — праворуч) ще не настала була монументальна цивілізація, ще блаженно існували хащі і багнюка. В отаку ось листопадову погоду з першим кашоподібним снігом на схилах настала неділя. І час гуляти з Боєм, розкошувати йому в цьому бущім лісі, а мені фантазувати, якою виглядала ця гущавина за старокняжих часів, тут нача й полювали гарно, прямо от так собі, за кілька годин перед обідом. Найцікавіше було вгадати, хто жив в отих кількох халупках у сідловинах між горбами, в горіхових садочках. Халупки вже спалили і розібрали на складові обаполи, а горіхи почали рубати. Усвідомлення історичної необхідності легко вговтало, приборкало серцевий щем, переконало очі, що повержені столітні дерева не простягають благально своїх віт у небо, не агонізують трепетом осіннього зів'ялого листя, що то не ти сам лежиш, спиляний бензопилами бригади дебелих лісомеханізаторів із західних областей, що в духовному розвої, в поступі прогресу сентиментальність — перша ознака приреченості, а отже, не приналежності до нового і передового. Що всі оці загальнолюдські квиління лунають з-під колеса історії.

Розпочатою колись і облишеною за браком коштів напівасфальтованою доріжкою з-за повороту вихопилися три веселі вівчарки. Вони гасали одна за одною, борюкалися на волі, без намордників і повідків, як і притаманно всьому живому, котре опиняється поза рамками адміністративних приписів. Бой не був би собою, якби не перейнявся цією радістю життя і не чкурнув, покивуючи бубликом, до веселого товариства за-знайомитись. Умовні рефлекси вівчарок і уроки собачої службової школи, мабуть, змила хвиля озонованої крові, вони наперебій обнюхувались з Боєм, можливо, домовлялися, яку роль одвести йому в спільній грі. Я здогадувався: зазвичай Бой зараз, покрутившись білим клубочком

в їхньому чорному і коричневому гурті, чкурне кущами, вони за ним, він гордо озирвтиметься, дрвжнитиме, робитнме неймовірні новоротн, а вони вервечкою, тяжко хекаючи і повнскуючн, гнатнмуться за ним, докн вхорквються, доки не запвирують кудлвті спини, в потім розбнрвтимуть хід змвгвння, піднімвючн ногу під кущ, нюхом визнвчвючн снагу кожного і призові місця.

— Вон с дороги!

Два парубійки і дівчв захопнлн мене зненвцькв, і мій умовний рефлекс на комвнди, вироблюваний ще з днтсадка, спрацюввв, я й оком не встнг змигнутн, як мої ноги самі сталн нв бетонну бровку край доріжкн.

— Уходн отсюдв со своим з...м псом!

Свідомість моя, відставши від буття, оговталвсь і почала надолужувати прогаяне.

— Хлопці,— я осміхнувся ніяково, аби тон вийшов дружній, людськнй,— собвкн нвші грвються, подружнлнся, а нам, собачникам, навіщо гнрквтнся? Хібв не внствчвє нвм сквндвлів, нввіщо між собою...

— Твбе нв квкой язык перевестн? — ступнв кілька кроків до мене вищий, років дввдцяти двох — дввдцяти трьох, метляючн помпоном на спортнвній шапочці.

Я помовчвв, одвів набік очі, що означало: я старший зв віком, тому витриманіший, можлнво, мій спокій вплнне й нв тебе.

Він не прийняв мого мнроносного ходу.

— Ну, что, будем учить товврища? — обернувся він до дівчатка, котре, опустнвши оченята, гралося китичкою нв своєму стилізоввному пвльті з художнього салону, а потім підморгнув другому пврубчвкові, молодшому, який стояв незворушно і, як мені здвлося, подумки вже звсукуввв рукввн свого товстого светра і глнбше нвтягав нв лоба шкіряну кепочку-млинчнкв.

— Джннв! Рекс! Ко мне! — гврним голосочком гврно скомвндувало дівчатко, її молодісінькій тендітності пвсуввлв м'яка рішучість. А бвч, жінка є жінка, що б з нами, огирямн,сталося, коли б не блвготворний вплнв...

— Фвс! — стрепенувся мелодійний дзвіночок.

Не врвз, за якусь секунду, нвче очікуючн, докн в їхніх мізквх спрвцюють усі підсистемн, нвче сигнал не одразу оволодів усім нервовим лвнцюжком, вівчврки таки метнулнсь до Боя. І він не одрвзу увів ноау прогрвму до свого комп'ютерв, наче не вірнв ще, що доводиться перебудовуввтнсь, і програв мить. Вівчаркн збили його з ніг, і тільки тоді до нього дійшло. Колн він схопився, його гребінь уже стовбчнв, як нв шоломі у римського воїна, а рубіконамн Бой не первймвється. Блнскввично метнувшнсь під кущ шипшини, сів спиною до колючих гілок, трохн звісив висунуту вперед голову, опустнв ауха і пвс очнмв кожний порух напвдників. Вдврнв іклами првворуч, ліворуч, одскочнлн.

— Дік! Фвс! — мені вчулося, що голосочок ствв ще милішнй.

Дік, нвйтовще і нвйвнще вайло, неквапом побіг поквзуввтн, як це робиться.

Діка я вхоплю за задні лапи, а од тнх двох, як їх у чорта, Джекв-Рексв, Міни-Дінн (мені неодмінно треба було пригвдвтн їхні клички!), Бой одіб'ється або втече, не дурний же він зовсім, щоб не бачитн, що тут уже йдеться про шкуру... Абн лнш не вчепився він у Діка, докн я того за лвпи триматиму, бо тоді...

Я кинувся по асфальтовій доріжці до шипшинового кущв і мало не впав нв грудн хлопцям, котрі врвз, чітко, крвснво, нвче воин цю снтувцію дввно відрепетирувалн, звступилн мені дорогу. Я смикнувся вбік, оббігти їх, вонн мене не тримвли, і знову переді мною опинилнсь прямо по курсу. Я — в інший бік.

— Халн! (Аме? Твме? Мвме? Баме? Жаме?)

Я побачив нвд собою небо, в нв тлі низької хмври (чому вона твк швидко плнве?) схилені нвді мною два незворушні, гврні юнвцькі облнччя. Спокійні, нввіть погляд не дуже допнтливий. Я схопився, вонн

відступили, а я бачив тільки шипшиновий кущ, ніяких собак під ним уже не було, але мені треба було конче дістатися тієї шипшини, я навіть бачив на ній кілька червоних ягідок, вони ще не зморщились, не зосенились, тільки листя облетіло, тому ягідки так і червоніли виразно.

Хлопці розступилися, якраз мені пробігти, та цього разу я вже помітив, хоч і дивився на червону шипшину. Миттю врізалися в прохід з двох боків дві руки, один рукав нейлоновий, другий грубого плетення, як важелі в щілині в метро, коли заїсть автомат (чи поткнешся, доки монета не бовкнула); щось жорстке, мов дерев'яне, штовхнуло мене ззаду, лещата зімкнулися, і я відчув політ.

...Мені увижалося уві сні, що мій череп хтось довбає долотом, хоче дірку пробити, у нього нічого не виходить, він шукає на мені ще якусь тверду пістину, щоб довбати, а мені це заважає спати. Я прокинувся, але розплющив тільки одне око, а над ним пролетів протектор підошви туристського черевика. Я його зразу впізнав, цей протектор, він мені дуже подобався, такі черевики я хотів купити... Вибух у голові змив мій кінонадр про магазин «Динамо». І остаточно розбудив. Я перекинувся на живіт і охопив голову руками. Ще до того, як пальці на руках обпік колючий біль, я вже зрозумів, що мене б'ють ногами по голові, по обличчю, по ребрах, у пах і по колінних чашечках. Але не встиг розсердитись, бо мене знову похилило в сон.

Світ я відчув знову, коли в спину мені вперлися дві собачі лапи. Передні, тримаючи всю вагу тіла. Лапи здригалися, люто гарчали і грізно гавкали. Хіба є такий прийом у вівчарок? Вони ж або спокійно тримають жертву, або шматують її. Значить, Бойка не одбився, а втекти не захотів, дурний, я його знаю. Дурнину мій, дурнину...

Над вухом моїм клацнули зуби, лапи відштовхнулися від спини, мов од трампліну, знову ляснули зуби в повітрі, і мене стрельнуло: Бой! Я схопився на ноги, ніхто не валив мене назад, але нікого і нічого навколо я й не побачив. Саму лиш червону запону. Ні землі, ні неба, ні собак, ні дерев, ні самого себе — тільки червоний потік з химерними візерунками всередині. Я нахилився, витер очі і побачив на землі гостре ребро бетонної бровки, красиво пофарбоване ще не висохлою червоною фарбою. Я випростався і, раз у раз витираючи очі, крізь червоне шмаття завіси усіх побачив: двох хлопців з незворушними гарними обличчями, дівчатко, воно мені кокетливо посміхалося. Вони всі стояли як на оглядовому майданчику, що ото біля Верховної Ради, тримали на повідках вівчарок, тільки руки сіпалися, бо собаки поривалися в бій. А до правої моєї литки притиснувся Бой, віброючи увесь лютим, хрипким, не чуваним досі риком.

Біля лівого черевика я побачив порожню пляшку, 0,75, сухе вино. Тепер, хлопці, будемо розмовляти. Охопивши замашну шийку, я ступив до спортсменів. Було, мабуть, карате, а тепер буде не те... Було карате, буде не те, буде не те, було кара... Більше одного удару пляшка не витримає. Хай. У руці у мене залишиться шийка зі скалками. Я битиму цим товстим гострим склом, цим зубчастим вінцем тільки в обличчя. Тільки в обличчя. Я колись бачив, які страшні сліди лишає на обличчі одбита шийка пляшки від сухого вина. З міцним, товстим... Я переклав пляшку в ліву руку і обтер праву долоню об пальто, бо вона ослизла, я гарно її одтер, і шийку витер, і тоді відчув, що тримається в руці міцно.

Старший і дівчатко підтюпцем побігли до Лаври, вони дружно, допомагаючи одне одному, почали дертися на горб, смикаючи собак. Нараз дівчатко рвучко кинулося назад, вхопило мій барвистий мохеровий шарф, витоптаний у сніг, мені подарувала його донька, від'їжджаючи. Я щось гукнув їй, а вона чимдуж чкурнула наздоганяти старшого. Молодший нахилився, відчепив повідок від нашийника своєї, не зводячи з мене очей. І вперше усміхнувся. Мило усміхнувся. І позадкував до Лаври. До прикриття. Потім побіг. Почувши моє гупання за спиною, обернувся до мене, але не зупинився, повільно задкував, міцно ставлячи ноги на упор. І ще осміхнувся. Упівоберта зиркнув на Лавру — авангард уже був на горбі. Мене він зустрів швидким випадом правої ноги, боляче вдаривши

в живіт. І осміхнувся. Він спокійно дозволив мені дотягтися лівою рукою до светра, я вп'явся в плече, він ударив мене коліном, але в пах не влучив, у стегно, ще скинув мою руку, але пляшка вже розбилася об його голову.

Він упав. Стерши вкотре з очей червону запону, я дивився, як він підводиться, важко, спочатку ставши навпочіпки, похитуючись. Зараз він випростається, і я, ще раз утершись, вдарю точно в його обличчя одбитою шийкою. Так усе й стакеться. Було карате, було карате, як там далі...

Він випростався і крутив головою, шукаючи мене, не бачив, ще не втямив, що треба і йому стерти з очей червону запону. Я дивився, як він протирав залиті кров'ю очі, обличчя його час від часу опиняється переді мною, не захищене руками, я вдарю його у щоку. Не в ніс, не в очі, а в щоку.

З-під гори ривкав Бой і скавуліла вівчарка, вдираючись на схил, а Бой у кілька стрибків випереджав її і з верхньої позиції ударами ікол і тулуба скидав її додолу.

Я не вдарив.

XII

ОДНОГО ПОГОЖОГО ДНЯ линув дощ. «Крепкий»,— сказав про нього один десняк. Хлопець з'явився несподівано. Коли я обстьобував вудкою заводь довкола куща верболозу, нікого на березі не було. Коли втікав від раптового шквалу до намету, теж нікого не помітив. Шерхіт злива раптом набув металевого відлуння, ніби в бляшані ночви сипали горох чи горіхи. Я визирнув у віконце і зрадів: такого граду ще не бачив і досі не вірив, що він може бути завбільшки з голуб'яче яйце. Алюмінієвий каркас намета видзвонював, мов ксилофон, а крижана шрапнель рикошетила від усього твердішого і вкоковувалася крижаними розсипами на піску, ніби враз знеслося тут мільйон гагар.

Поетика-естетика враз щезли, тільки-но я угледів повалений з рогульок у воду спінінг. Напнувся брезентиною і по пекучій білій гальці, що вислизала з-під босих підошов, метнувся рятувати своє добро. Повертаючись, забачив під деревом скоцюрблену постать у самій сорочці та плавках: однією рукою неборак спирався на вудлище, а другою, скорчившись, тримався за живіт. Звідки він тут узявся? Наче з неба впав. Я гукнув йому, гайда, мовляв, до намету, він чкурнув мені навперейми, і крізь брезентовий отвір ми вскочили разом. Незнайомець присів до мого саморобного столика в передбаннику намета, і я побачив, що не біль тамує в животі, а ховає на тілі від дощу книжку, загорнуту в штани. Від сухих лахів не відмовився, від чвертки м'ятного лікеру — також (нічого ліпшого від застуди в Моровську я не знайшов).

Мав мій гість років з двадцять три — двадцять чотири, нічим не примітне обличчя, хіба що було воно незворушне, упокоєне якоюсь внутрішньою рівновагою — з незбентеженим, незацікавленим поглядом людським зустрічаєшся рідко. Кілька днів після того ми здибалися на березі: він кивав здаля, спінінгував, а надвечір підходив, ми звпалювали вогнище, варили юшку і розмовляли. Спочатку здебільшого я, а він чи осміхався стримано, чи кивав, чи подавав репліку, а невдовзі мені стало вже цікаво слухати, а не виступати.

Було важко звикнути до його манери викладати думки. Колись хлопчаком, бувши хворим, я сидів сам у хаті надвечір, втупившись у сльотаву шибку, аж помітив, як по склу поповзли з усіх боків до центру голки інею. Вони двоїлися, троїлися, витикали навсебіч нові й нові галузки, злучалися в єдине химерне мереживо, не залишаючи жодної прогалини, та водночас заморожений масив вистрелював і вистрелював уперед магістральним гостряком, клинцем, наконечником, а вже далі стовбур розростався пишною ялинкою. Немов стріли тактичних ударів на військовій карті (це я зараз так кажу) посувалися по всьому фронту скла, але не прямолінійно, а імітуючи флангові охоплення, обхідні маневри, «кліщі», щупальця завойовували нові плацдарми. Коли вся шибка

обернулася на вітраж, мені здалося, щось сталося, я був той, що й досі, і вже не той.

Щось подібне нагадував плин думок молодого десняка. Лише візерунок його мислення не застигав, він жив, мінився, пульсував, щось на штталт таємничого, безугавного руху в клітині під мікроскопом, від якого мені завжди трохи моторошно. Я кілька разів силкувався втримати його в звичному нам тематичному, чи сюжетному, чи фабульному монізмі, аби пройти в якомусь питанні хоча б півдороги. Він легко обходив мої греблі і загати, оперував без усякого вступу багатьма поняттями, мені важко було зосередитись.

— Ви бачили, як винищувач випускає одразу кілька ракет по кількох рухомих цілях? — казав тихо мій десняк. — Цілі змінюють курс, самонавідні ракети мчать до них, кожна до своєї, перетинаються курси, в небі плутанина, мереживо. Хіба перед нашим розумом не безліч цілей водночас? І хіба не безліч думок водно женуться до них? Уся справа у вирішувальній здатності ЕОМ у нашому черепку. Прямолінійність приречена. Але інерція руху в одному напрямку чинить опір змінам курсу, маневрам «самонаведення». І вимагає жертв, надто коли оволодіває багатьма умами. Евклідове мислення — не кажу — геометрія, вона не винна,— пролило ріки крові, перш ніж дало себе потиснути думанню нелінійному. Або візьміть генеральське вчення про умовні рефлекси: принадність такого проникнення в чуже єство — це ж одвічна мрія проводирів. Їх не огудиш і не одучиш. Ви на війні не були. Не маєте внутрішнього досвіду перебудови психіки. Кров'ю оплачується переведення душі людської на воєнний стан. А перевлаштування на мирний, цивільний хіба не окошилося на житті мільйонів? А мобілізаційна готовність супроводжувала ж вас ціле життя, виробила рефлекси типу «солдат спить, служба йде», «хай начальство думає», «ти начальник — я дурний, я начальник — ти дурний». Або корися, або командувати — «третього не дано» — це теж улюблений ваш постулат, хоча в діалектиці увага до «третього» елемента, себто до точки взаємопереходу протилежностей, може бути найцікавішою для роздумів і найпродуктивнішою. Ви помітили, що навіть вірші наші поети пишуть, мов укази Президії Верховної Ради або накази по гарнізону,— хто в якому ранзі почувається. Це не вина і не біда. Це явище. А в кожному явищі найкорисніше стежити за його внутрішнім рухом, тоді осмислюються причини і наслідки, і можна уникнути лихого...

Котрий день мені кортіло взнати його прізвище. Я розумів, що наші розмови триватимуть, доки я не зроблю змаху на таємницю сповіді: здибалися, більше не побачимось, вдолили потребу душі живої в щирому спілкуванні. Я назвав йому своє прізвище (для довіри) — він наче недочув. Потім ще раз відрекомендувався. Він осміхнувся.

— Коли я назвусь, ви сміятиметеся.

Я стримано образився.

— Однофамілець моє прізвище. Люди руку тиснуть: «Іванов, Плохань». А я — «Однофамілець!» Ображаються.

Однофамілець допоміг мені розібрати й налагодити «Вихрь», радше я йому підсобляв на підхваті, а він орудував інструментом легко і навіть красиво, мов на піаніно грав. Соціальним його становищем я не наважувався поцікавитись, лише здогадувався з якихось реплік, що працює інженером чи конструктором.

— Це не важливо,— вгадав він мої думки. — Маю справу з кібернетикою, електронікою, а доля може посадити на трактор чи бульдозер або ліс пиляти,— посміхнувся,— професія все ж таки — хобі. А віддавати себе до решти можна лише одному покликанню — бути людиною. Іншого вищого покликання не існує. Маю недовіру до споживчої інформації, до наукової. Ви звернули увагу, що кажуть чесні вчені? Не відомо... не встановлено... Це коли доходять до суті явищ. Описовість. Феноменологія. Мені треба онтології.

Мені не залишалося нічого, як ввічливо мовчати: збагнути його я був не готовий.

— Запеаняете, що ви марксист. А Маркс і Енгельс виходили з онтології — це аам аідомо? А аи знаете їхні найпарші, найглибші передумови пізніших відкриттів? Знаете, з чого аони починали? Ми божимося, що починаємо з їхніх разультатів, а аони не раз попереджали, що слід іти аід їхніх засиоакіа. І ще, мабуть, пам'ятаете слоаа Енгельса, а чому аони з Марксом завинили перед робітничим рухом? Чесність Енгельса безприкладна. Бо ж такн завнинли. Не суднлося їм розгорнути саою картину саіту аід початку до кінця, за асіма параметрами, у всіх вимірах. Марксу — через злидні, Енгельсу — через «кляту комерцію». То й запоаідали нам після зааоюаання алади самим розібратися достоту, яким життя є і яким має бути. А як це робиться, аони показали...

З-за гори, аід Мороаська, почало спочатку десь далеко, а потім ближче й ближче репатися небо. Хтось ішоа по ньому такий аажкий, що аоно не аитримуаало і ламалося, і падало додолу. Як на Хоролі у дитинстві на аесияну кригу, а аона під нами агиналася, а перед нами аигиналася, здіймалася хвилею, кректала, але не тріскала, так ми «гнули подушки». Тепер десь небосхил так само ставав сторч, але не витримував ваги.

Ланка аинищуаачів так низько аигулькнула з-за гори, ніби стартувала з неї, і враз ми поглухли, поникли, нас не стало, бо грім тремтіа у кожній клітині, і аона вже аідділилася від інших, ніби організм твій звик як ціле, анігілюаався. Бой укляк мені а бік, схоаав голоау мені під пахву, його тіпало. Мабуть, коли б це триаало ще кілька секунд, ми б не підвелися з піску. Дякуаати швидкості літакіа, вони аже аж за Соколівкою круто йшли згрябною ланкою а зеніт, і потрясіння виходило запорами з нас. Однофамілець сидіа у тій самій позі і співчутлнао дивився на нас із Боєм, геть розчавлених.

— Стіни — й ті розсипаються аід такої заукоаої хвилі,— втішив він мене.

Ми про щось говорили, якісь уриаки речень долинали до свідомості, а аона, збурена недавнім ревищем, роздерта, не трималася купи. Мене несло. Немов підводні корчі-топляки зринали а пам'яті якісь болючі араження і самі промовляли: «І тут не те, і там негаразд». Я й не хотіа квилити і жалітися, але те сміття саме захаращувало мою балачку, як ото анкидає течія на пісок усякий непотріб.

Однофамілець слухав, як мене нудило, аивертало «недоліками», а потім розважливо нараяв:

— Коли прокоатнеш якусь гниль, організм сам вивертає її, його корчить від спазм. З недоладностями нашого життя ніби те ж саме: хочеться вигоаоритися, одсердитись, одбуркотіти, донесхочу обурюаатися, гадаєш, буцім очистився. Емоційні спазми. Я не люблю чуттєаих реакцій. Вони спустошують, знесилюють. Ми ризикуємо стати народом скаржникіа. А чи можуть прохачі дати раду собі? Скаржник — це аже переможений, обеззброєний, повержений, зломлений і принижений. Це прохач, котрий шукає милості, ласки дужих переможціа. Це людина в ганьбі. В соромі. Скаржитись — соромно. Це зойк, волання, це утриманство. Скаржитись — це бути заркaнeним ситуацією, геть не володіти нею. Не скаржтеся, а думайте.

— Не вельми оригінально,— огризнувся я.

— Мені, наприклад, найцікааіше докопуаатися до суті асього,— зігнорувaв він мою зaвaгу. — Добутися первнів, першоелементів того, чим живемо. Згадайте Леніна: не розв'язавши загальних питань, годі братися за частковості, на кожному кроці апиратимешся а ці невирішені загальні. Згадайте, як аін скаржиася Горькому, що не адалося простудіювати всього Гегеля. І Маркс з Енгельсом починали аід одаічних, первісних питань існування людини. Я не знаходжу ні в кого, крім них, аідправних точок. Пропаганда мені не цікааа. Вона — як адаптоаані тексти для слабкорозвинутих дітей. Її автори зневажають людей. Вона

принижує мислення, а не розвиває, асфальтує його. Доводиться самотужки, мов травиці, пробиватися крізь це утрамбоване покриття.

— Не годні всі самостійно дошукуватись...

— А я не про всіх. Усі ніби не здатні бути й чесними, добрими, порядними — то що ж, прощавай людяність, зустрінемось на тому світі?

Залишаючись сам на березі, я міркував над словами Однофамільця, легко підводив їх під рубрику риторизму, максималізму і списував на збитки, як наші службові злодії актують вкрадене то на мишей, то на вовків, аби сховати кінці в воду. Але комфортність не наставала, якісь його думки зринали в голові, муляли і, що найнесподіваніше, відлунювали вже моїми. Як у синхрофазотроні потоки чужих часток розщеплюють атоми і стимулюють у них процеси власні, питомі, так мені забувалося, від якого імпульсу починають роїтися, снуватися мої думки. Автором я видавався собі сам.

Чи Однофамілець знайшов у моїй особі вдячного слухача, чи мучила його знайома нам спрага спілкування, чи перевіряв на мені хід власних розмислів, але одного разу приніс магнітофон і біля вчорашнього вогнища увімкнув. Його, Однофамільця, голос з механічної іграшки продовжував тему, розпочату вчора. Спочатку я трохи образився на таку підміну живого співрозмовника механічним лектором, а потім зрозумів, що Однофамілець виявив мені найвищу довіру, впустивши в свою, як кажуть, внутрішню лабораторію, давши торкнутися потаємного дива зародження думки, її вільного плину, бо ніколи публічний вияв наш не буває тотожний інтимному, і ніколи в присутності іншого ми не висловлюємося без поправки на чуже «я», на «ти».

— Коли набридне, можете вимкнути,— сказав Однофамілець.

Голос, відчужений від людини, спокійно, розмірковуючи, сповіщав, що думає його власник з приводу природи речей. Я слухав з цікавістю. Однофамілець іноді вставав, ішов до води перевіряти спінінги, міняв живця, і на самоті з його голосом я краще зосереджувався. Часом поривався занотувати щось із почутого, але це було б смішно, я натискав на клавішу, і він, зачувши тишу, повертався, я розпитував, уточнював, і такий спосіб обміну думками мені сподобався.

— Багато з того, що думається, швидко забуваєш,— пояснив Однофамілець, кивнувши на магнітофон. — А з папером у мене нелади: записане не схоже на оригінал. Кажуть, коли глибоководну рибу спостерігати крізь ілюмінатор батискафа, вона виграє дивовижними кольорами, а піднімеш на поверхню — втрачає відтінки, стає безбарвною, бридкою. А мікрофон мені не заважає думати вголос. Теж не цілковита адекватність, але ці тексти більше схожі на те, що чую подумки. Певний, що колись будуть прилади, які зафіксують думку, відчуття без найменших втрат, у їхній первородній точності, поминаючи вербальність. Слова передають «на виході» малий процент інтелектуальної та емоційної інформації, ККД теперішніх наших знакових систем, як колись був у паровоза. Нас, теперішніх, дражнитимуть містиками, як ми спогорда трактуємо свідомість доцивілізаційних народів. Хіба не смішно? Ми свої думки оформляємо нині, як ото колись із каменюки витесували сокиру. Ну, генії окремі, далебі, випереджають нас, десь на рівні майстрів залізного віку. А ми принидимось. Губу копилимо. Замість учитись і вчитись. А хоч би в кого.

Недавно я вичитав, як на одному світовому симпозіумі медична еліта трактувала, що таке смерть людини. Ще недавно балачки про це були б нісенітні: куля в голову, чи снаряд розірвав на шматки, чи ножем розпанахали — і чоловіка немає. А тепер, бач, цікавимося нутрощами мертвяка як запчастинами — ними можемо замінювати зношені й гнилі якомусь неборакові, аби ще пожив на позиченому. Тож домовились про цілу таблицю ознак колапсу — смерті мозку і таке інше. Аж бере слово старий падре в сутані і каже таке. Мені, мовляв, за посадою належить констатувати смерть папи римського. Як я це роблю? Беру срібний молоток, тричі вдаряю покійника по лобі, щоразу запитую: спиш?

Мовчить — проголошую: папа римський номер. Симпозіум у реґіт. Падре зачекав, а тоді підсумував: отак, добродії, як ви смієтеся з мого срібного молотка, сміятимуться за якийсь час з ваших енцефалограм. Гарно, еге ж? А посада його називається папський камерарій, а освіту має юридичну, медичну, теологічну...

Усього не перекажеш, бо в які тільки боки, по всій розі вітрів, не повертало тематику наших балачок, і я поцінував Однофамільцiв магнітофон: у тому запису плин думок був стрункіший, мав певні русла, більші й менші, його ручаї і струмки вливалися в спільний потік, а той, здавалося, плине у якесь море чи океан. Я почав записувати собі ті почуті сеанси його медитацій, але похапцем, уривками — було незручно.

На кілька днів Однофамілець кудись зник, а магнітофон залишив. Я зміг багато записати — автор дозволив. Дивна це була програма: міркування про теорію єдиного поля, про синхронність і взаємозалежність розвитку всього сущого на землі від Великого Вибуху й до еволюції живої матерії та про її сполучність з неживою, а відтак про залежність законів розвитку суспільства, як видимих, від фундаментальних процесів руху матерії; про діалектичний взаємозв'язок так званої містики і науки як процесу утилізації, актуалізації передбачуваного, очікуваного, потенціального знання; футурологічні прогнози; роздуми про те, що спільного мають усі філософські системи — від східних до західних — та їхні перетинання з фольклором різних регіонів і часів; про гносеологічні корені поглядів Маркса і Енгельса...

Коли Однофамілець повернувся, я запитав, чому він не публікує своїх розвідок.

— Це для себе. Аби розгребти інформаційне сміття. Звести порахунки з власною філософською совістю, як казали Маркс і Енгельс.

Він дозволив мені важити записаним на власний розсуд. Кажуть, багато чого з Гегеля ми знаємо лише через конспектування його лекцій Бруно Бауером, а Сократ — той взагалі весь переказаний іншими, бо оргтехніка тогочасна, мабуть, відставала від рівня його думок. Розумію, який вибух у середовищі комірників філософії може викликати порівняння Однофамільця з великими мислителями, але ж самі великі постали з порухів багатьох інших, не відомих нам індивідуумів подолати затісні горизонти інтелектуальної ойкумени, вийти за вітряк на горбі, аби побачити самому, де стоять залізні стовпи, в які заходить сонце.

Мене нема за що розп'яти,
Не зняти хрест поставить де.
Іще стажуються Пілати
Для того, що за мною йде.
Не годний я синедріони
З поточних одвернути справ.
Я ще корюсь старим законам.
Я пізно світлий дух прийняв.
Я ще мандрую по долинах,
Мій голос на чутливий слух,
Не загітую Магдалин я,
Крім плоті, полюбити й дух.
Колись з досади за нотації
Звелить принести,— не в бою,—
Жага в розбурханому танці
На таці голову мою.
Не удостоюсь я розп'яття,
І слово віще не досію.
Той, хто за мною йде по п'ятах,
Той — своєчасний,
Той — Месія.

XIII

РОМАН НАШ, чи повість, чи поема, чи трактат були б з ганджем, коли б, Бойче, ми обійшлися без лірики. Нас не зрозуміють. Або зрозуміють неправильно. Та й нащо дискримінувати кохання, коли воно таки є.

З якою насолодою свисне різкою чи не кожен, яке гуманістичне

обурення планетарного масштабу охопить його, що пишеться не про його любов, а про собачу. Я цим себе знищую в очах багатьох царів природи, але не у власних очах. Можливо, це Однофамілець розбестив мене, звів на манівці, можливо, та коли б я сам не дозрів, дідька лисого він прихопив би мене в систему свого мислення, спокусив.

Коли, Бойче, не взивати тебе коблом, а її сучкою, що вже саме по собі робить подальшу розмову однозначною для більшості з нас упередженою (я сам здригаюсь од цих слів), коли мовчки стояти осторонь (а як же я тебе покину, гицелі обценьками і тебе, і її посватають), я тішуся з ваших собачих радощів.

Вона, коли не в порі, з усіх чотирьох до тебе, присідає на передні, перебирає задніми, в'ється коло тебе, бовдура, не таїться, не маніжиться, не маніриться, щиро кокетує і приваблює. Ти ж красень. Я постеріг, до інших не так вона увивається. Й інші. Тебе вирізняють подруги. А ти гоголем, гоголем, аж приндишся, так тобі воно лестить. Одбіг, лапу задню вгору смик, погордав, понімаєш, квітка в картузі, в руках гармошка. Куди твоє діло, не подході. Біжиш у важливих справах, не інакше, може, й на полювання, може, на якесь відповідальне завдання з хазяїном, а вона понімаєш, відволікає, хоче затримати, завдання зірвати. Може, вона агент. Подруга навздогін, ще раз заскочить наперед, дивись же, мовляв, яка я моторна та похватна, хіба ні? Ні. Годі, годі з витребеньками, легковажне все це, несерйозне, пусте й дурне.

Спокутуєш, спокутуєш. Коли біля неї іншим разом вервечку конкурентів помітиш. Враз — скавуління, харчання, гарчання, клоччя вгору, шерсть дибки, самі гопки, тільки ікла, як шпаги у мушкетерів, годі встежити. Пошматоване парубоцтво одбігає рани зализувати, не змиряться, здалеку лютує, нахваляється: гав-гав! Але жалюгідно. Горе переможеним!

З ними от ти впорався, а якогось дебелого вона тобі помогла одшити, підсобляла, гризонула за бік. Заради тебе. Та й по твоєму геройству. Одскочила подруга, в далину погляд втупила, щось дуже й дуже «таке» забачила. Ти до неї аж avпівзігнутих — і не зиркне, тільки зубами клац! — не заважай природу споглядати. Ти з другого боку вихилясом, а вона клац! — та не чіпляйся ж, кому сказано! Наперед забіг — одвернулася. Ще раз подріботів — о, вже не повертається боком. Бачить. Не в фокусі, звичайно. Периферійним зором. Ага, значить, час уже й колінкувати. Та де там — поповзом, повзом, на грудях, на череві, а хвіст, як пишний букет чи плюмаж на тому ж мушкетерському капелюсі, так і мете, так і мете, і в повітрі вимахує, глянь же бо, який я, хіба не сама ж оком накидала — коли це?.. недавно. А на морді надія, а в очах чекання, а сам несміливий, не брутальний, салонний шаркун, та й годі, голуба кров і родовід до якогось коліна, куртуазність, романсеро, серенада, менует. Знічев'я повела оком — нічогенький собі, але я більшого варта. Підвівся, не обтрусився, кинувся запевняти, благати, переконувати. Мало їй. Та дивися ж, жорстока, землю копаю передніми, мало не їм, я взагалі можу хоч яку яму вигребти. Заради тебе. А вона — не потребує. Та я ж, та ось послухай, писком своїм її шерсть Бойко поторкує, ніжно, пестливо. А вона — клац! Образився. Не любиш — так і скажи. А навіщо ж шкуру на морді псувати, кров же он на носі виступила.

— А щоб знав!

— Та я ж нічого, кусай ще, скільки хочеш, я однаково не одступлюся, не владен над почуттями своїми, ось бачиш, знову наражаюсь, а сватаюсь. Терплю, бач, стерпів, боляче і кривдно, а не розсердився, залицявся і залицятимусь. Бо...

Собацюра, отой, що дістав одкоша останнім, не від того, щоб витлумачити суворість подруги на свою користь, використати свій шанс, була — не була, не дуже-бо цей задавака мастак подобатись, думає, як погриз мене, так і все. Боком-боком та довкола, як би межи цю парочку клинця вбити. Пробігся, як лев, лапи високо підкидаючи, показався зусібіч, пружний, не з останніх теж. Марно, даремно, не трать куме сили.

Подруга до Боя одразу ж заприхильнішала, лизиути мордочну аеликодушно дозволила. Нічого, нічого, думав собацюра, ми на цих дамських штучках трохи розуміємось, їх далено не завжди можна витлумачувати буквально. Питання лишається відкритим.

Бой теж не останній зоопсихолог. Чемпіонський родовід, кажуть кінологи, не абищиця. І продовження роду на самоплив не можна пускати. Гримнув на битого нахабу — мало тобі? Але в того турбота про своє втілення в потомстві теж не абстрактна, не платонічна. Що ж, хай переможе дужчий, достойніший. Двобій набуває всіх ознак останнього. Бой дере на суперникові шкуру, але собацюра вивернувся і миттю вхопив Боя за передню лапу — близько опинилася. Зойкнув уже тепер Бой, та не побіг. Отут, мабуть, і спрацьовує принцип природного добору. А Бой утямив, що настала найвирішальніша, остання мить — хто кого. І вже як уп'явся, як учепився, і з такою люттю смикав замкнутою на собацюрі пащею туди-сюди, наче хотів витрусити з кудлатої шкури і пустити голісінького. Зів'яв, зіщулився собацюра, скулився, хвоста підібгав і зрозумів нарешті, що шкура ж таки одна-єдина, а подруга, може, й ще знайдеться. І, не соромлячись, заплакав.

І розтануло серце в красуні, повірила в серйозність Бойчиних почуттів, і майнула радісно хвостом, і вистрибом весело-весело чкурнула і звабливо позирала скоса, чи зрозумів Бой, що змінила гнів на милість, а він тямущий виявився, бочком до її боку гарненько так прилаштувався — і побігли, і побігли, і я довго їх шукав, і не знайшов, аж поки Бой не прибіг додому сам аж уранці. Прибігав на трьох, передня розпухла, байдуже, залижеться, заживе мов на собаці.

XIV

Років надцять тому, коли перший керівник міста дуже авторитетно заявив на зібранні у найбільшому кіноконцертному залі активістам, що м'яса не вистачає тому, що його поїдають собаки, вулиці почали сповнюватися відчайдушним собачим лементом, у довгих облцвських гицелів сіпалися з безнадійною моторошністю в нерозуміючих очах не тільки знедолені, бездомні пси, а й випещені улюбленці бабусь — навіть боксери і добермани, спанієлі і королівські пуделі, не кажучи вже про декоративну дрібноту,— тоді ж на схилах Дніпра біля Лаври, де колись тішилось і корчилось князівське полювання, отаборилися втікачі. Була це схованка регіональна чи загальноміська, але зграї по кілька десятків собак переховувалися у малих гайках на високих пагорбах, рятуючись від постанови міськради. Від підніжжя по схилах виставлялися чати: внизу один, вище — два і т. д. собаки, які на різні голоси доповідали на вершину про все, гідне уваги.

Якою мірою ми цікавили їх з Боєм? Довкола нікого, тільки по доріжці Бой, а я позаду, але волання авангардних дозорних котилося догори, вступали ще якісь лайки охорони, і на вершині раптом з'явився увесь загін, мовчки розглядаючи нас. Гадаю, я цікавив їх мало, подразником був Бой, щось тут таке виринало, як ото колись, судячи з класики, почуття, яке жбурляло до воріт і на тини сопливу, безштанну, з порепаними ногами, вшпаними курчатами малечу, якщо селом трюхикав панський ридван, не кажучи вже про якусь карету з ліврейними підручними ззаду.

Втікачі розглядали Боя, його упевнену розкутість, мужню грацію, і гвалт вщух (можливо, в охорону вони відряджають і представника слабкої статі). Бойко, повільно, спружинено ступаючи, посувався до них, кілька ешелонів охоронців забували про службу, юрмилися, ніякого тобі «Стій! Хто йде?». Бой за метр-два зупинився, вони обступили його, обнюхуючи, оглядаючи, а він вухами виражав свій стан і пильності, і зацікавленості, і ще щось мені не знане. Доки я проминув їх унизу, мовчазні оглядини і обнюхування тривали, я обернувся, покликав свого. Не одразу, спроквола, озираючись, він полишав їх, а ті німо вступилися в нього, розлучалися сумовито. На горі теж стався рух — більшість

спустилася нижче, лише два ватажки, в жилах яких, судячи з їхньої зовнішності, вируває коктейль з багатьох інгридієнтів, постерігали цей наплив емоцій, і поки не бачили загрози своїй зверхності, дозволяли певну демократичну розрядку підлеглим. Далеченько відійшовши, почув самотній голос звідти, не гавкіт, а дзвякіт, котрась не витримала: «Та куди ж ти?..»

Мені стало сумно. Бой був не від того, аби лишитися зі своїм народом, хай не рідним, та все ж: воля, справжнє життя, яке він знає достеменно через свої гени, а проте сам не скуштував. Населення гори зачепило щось у ньому, розбурхало досі не зайдане.

Відтоді, а може, це просто часовий збіг, Бой все частіше залягав у хаті по-особливому: простягнуті вперед лапи, на них вкладав писок і поринав у себе. Дивився на мене й наче не бачив.

І почали з ним коїтись напади роздратованості. Почав скандалити, грубив. Ні сіло ні впало. Я не ремствувала, не репресувала його. Сидіти днями, місяцями, роками в чотирьох стінах, бігати під конвоєм по тих самих маршрутах; те не візьми, те не роби — даруйте, хто це витримає. Бой не може ні «козу поводити» по пивничках, ні перехилити в чоловічій компанії чарку, ніякого «гулий, народ», щоб струснутись, побувати в інших вимірах, спекатись осоружної буденності, навіть посваритися з начальством не випадає, влаштувати собі драму чи опинитися в чужих колізіях,— нумо, коли б нам таке життя? Ні маленьких радощів од каданого і придбаного дефіциту, ні втіхи од чужих невдач, ні сподівань на дарунки долі.

Рідко, але враз нібн збіситься. Не пройди повз нього, не підходь ніхто, тим не сядь, там не ляж. Люто підстрибує і шкіриться, горлянка клекоче. «Чого ти, Бойче? Хороший, усе гаразд». Отямиться, сам не знає, чи вибачатись, чи далі злобитись, голову звісив, похилитався в куток, хвіст цурупалком незвично звис. А ліг — гепнувся. З усіх чотирьох: «Хай воно тобі все западеться!» Знову погляд нетутешній, морда вкладена на лапи. На вулиці якийсь галас — перегукується-схоплюєтьсся в атаку, на підвіконня лапами, аж трусить його, вигавкується, шибки деренчать, тепер я вірю, що Шаляпін співом гасив свічки чи ще якусь неймовірну силу горлянки являв.

Що більше Бой жив у людських умовах, що більше його програма розгорталася в ньому і не зустрічала повної реалізації, то більше псувалася його вдача. Замість шастати по лісах, по природі і шукати своє місце в біоценозі — самі лише прогулянки. Хай і на схилах Дніпра, де, погавкавши на білку, можна зігнати оскому, з півгодини на неї «попрацювати», докірливо вигавкуючи й меклі («Що ж ти? Я своє діло зробив — знайшов, тобі показую, а ти роззява, свого діла не робиш?!») — але ж доводиться вертати до хатнього ув'язнення, а воно опісля ще осоружніше. Що довше так тривало, то більше Бойчин характер олюднювався.

Років за чотири він уже почав часом забувати про свою природжену шляхетність.

Невдоволений спонуканням зайти до квартири, тим, що його сидячий страйк протесту (перед ганком вмощується, згорбиться нещасно, вуха опускає, дивиться уперто, неслухняно, з благальним сподіванням, аби не заходити, аби ще побігати по морозяному снігу) не допомагає, він, плентаючись по сходах, зробивши ще одну спробу пасивного спротиву перед дверима, приречено, похмуро скоряється і заходить до хати вже по-хуліганськи. Голову набік — зирить зизим оком, що б його таке утнути, наброїти. Хапає якусь взуванку з-під вішалки і тягне в кімнату, викличио, затято, нахабно — віднімай, мовляв, я тоді матиму повне право на необхідну оборону і одведу душу. Принаймні. Ще щось поцупить — з тим же продовженням. Коли в коридорі нічого провокаційного захопити не вдається, вбігає в кімнату, гарячково оглядається навкруги — пригадує, за що лають. Ага, ось воно — книжки не можна брати, не можна на зуб пробувати, хоч у них під палітурками клей смаковитий. Знаю, що не

можна нівечити, навчений, гризти не буду, але хоч полякаю. Підходить до журнального столика, кладе зуби на книжку і дивиться на мене: бач, я тебе не слухаю, я тобі на зло роблю, бо нече мені, ображений дуже, зігнати мені треба стрес, щоб і ти понервував, тоді полегшає. Дріб'язкова, безглузда помста, суто людська, що з собакою діється, боже ж ти мій.

Найбезпечніше для книжки — не звертати на Боя уваги. Коли почати репресувати, забороняти — затнеться, захищатиме свою вражену гідність, посягання на вже й так скривджене самолюбство в спровокованому моїм нападом (як він вважає, хоч провокує мою «провокацію» саме він) взарті таки може куснути книжку, вхопити зубами, не відпускати. Отож — нуль уваги. Це його заїдає ще більше. Він стрибає в крісло, в якому, знає, я буду читати, і наїжившись, напрутившись для відсічі, чекає мене, аби не пустити всістися. Почати з ним прю — сюжет розвиватиметься так само: буде вважатися, що я напав перший, а він, сердешний пес, змушений вдаватися до вимушеної оборони (але ж яке точне розуміння юриспруденції! Яке бездоганне, на її погляд, підстроювання ситуацій, де можна і серце зігнати на іншому, і мати цілковите алібі, презумпцію, чи як там ще називається відсутність вини, я не знаю, а він, здається, знає абсолютно точно). Отже — знову не помічатиму його зухвалості, його провокації, його підступності. Виходжу з кімнати. Мені жаль його, я охоче дав би йому сатисфакцію, я таки дам, навіщо руйнувати йому нервову систему негативними емоціями, але не зараз, трохи згодом. Мені цікаво, як поведеться він, як упорається з емоційним тромбом, чи шукатиме зовнішнього вияву, вихлюпу, чи придушить у собі, переборе, а може, просто забуде.

І коли я вже доходжу до дверей, він затиснуто, крізь зуби тоненько скавулить, у цьому скавулінні злість, ненависть за втрачені надії на реванш, за поразку, за безвихідь. У такому комплексі переживань людина скреготе зубами, плаче злими сльозами і робить безглузді вчинки. Ніякого виходу, крім людського, не знаходить і Бой. Він зривається з крісла, в один стрибок наздоганяє мене і з лютим гарчанням підстрибує, клацає іклами, ніби збирався перекусити мене, опускається, ще раз підстрибує, вже нижче, хапає мене за рукав і сіпає, тягне назад, упирається всіма чотирма, ковзає кігтями по паркету і смикає, смикає з шаленими, пласкими, дзеркальними од люті зіницями. Він уже не тямить себе, але не може інакше, не може носити в собі руйнівну для нього образу, уже кілька їх, і невдачам не видно краю, а це ж нестерпно, нестерпно, нестерпно... Йому було б (і буває) легше, коли наразиться на суворість, коли я гримну, ображу його явно, відчутно, відверто, щоб були підстави (знову ж таки юридичні) образитися так само демонстративно, відверто і досхочу, щоб мати можливість вказати на мою грубість, жорстокість (усі це бачили й чули! Не відмовишся!) і або розраховувати, що я покаюсь, пожалію, а він простить, або виставляти себе за ображену безневинність, жертву несправедливості.

Я не нагримав, не налаяв. Я сказав:

— Де іграшка? Заберу пташку!

Гумову пташку — пищик, іграшку для немовлят, Бой сам знайшов у якомусь подвір'ї, приніс у зубах додому, потішився нею хвилин кілька, стискаючи або наступаючи лапою, видобуваючи писк, і швидко охолов до неї. Єдине — пантрував, щоб ніхто пищика не чіпав, цінував його як здобич. Так було не раз — гумові м'ячі, просто трісочки якісь, навіть ондатрову стару шапку колись притягнув додому — складав у своєму куточку, і зась усім зазіхати.

Зачувши про такий замах на його пищика, Бой з бойовим риком, бадьорим, наче аж радісним, грізним і невмолимим, сказати б, царським, геройським, ахілловим, метнувся до пищика, наступив на нього лапою і застиг у бойовій стійці: спробуй, ти тільки спробуй, тут я ладен стояти за своє на смерть, май на увазі, начувайся, я чесно попереджаю і всю відповідальність покладаю на тебе, і будь-який суд мене виправдає.

Я поволі наближаюсь. Бой, мабуть, забув уже про муки невідреагова-

них образ, його сповнила окрилююча і надихаюча готовність до битви за справедливе діло, коли ніякого страху немає і бути не може, коли вільно проливати чужу кров і не тільки не мати докорів сумління, а й підносити себе на дуже й дуже високий морально-етичний п'єдестал. За мої крок чи два Бой хапає іграшку в зуби — що, хіба наважишся видирати з пащі? Та ти знаєш, що за це можна зробити, за таке потоптання всього святого, усіх законів, звичаїв? За це можна навіть укусити! Навіть тебе!

Я простягаю руку. Бой заманює мене в пастку ще більше. Він рвучко одводить писок з іграшкою в протилежний бік — не дам. Бачиш, мовляв, усе роблю, аби уникнути незворотного, непоправного, фатального кровопролиття. Роблю ще один порух — знову одсмикує своє добро — не руш, каже. І вже клекоче горлянкою, і погрожує, і себе під'юджує, сердить, робить контентним, аби пустити ікла в хід в ставні ефекту — а це, як відомо (йому відомо!) — пом'якшуюча обставина.

Третій раз я долю не спокушаю, це роковане число для людей. Бой теж вміє лічити до трьох. Єдина його юридична помилка з огляду на прийдешнє судове засідання — Бой не визнає такого вельми вирішального інституту, як живі свідки. До цього він ще не деградував, так низько поки що Бой ще не впав. Йому досить, що він усе бачить, і я все бачу, і що ми бачимо, що кожен бачить. Як же я зможу відмовитися? Він же бачив! Інакше навіщо б він так бездоганно, з погляду права, поводився! Напав би ззаду, чи зненацька, чи ще якось нечесно, і квит, свідків не було ж? Але ні, дотримувався всіх формальностей, як же так, нас двоє, це вже і є публічність, вона й накладає певні норми на поведінку. А як же інакше? Інакше собаки усі б перегризли одне одного. А так де зустрічаються два — вже вступає в силу закон, і обидва учасники колізії є і його оборонцями, сказати б, сторожами. Навіщо ж третій?

Я зупинився на грані, на межі, на лезі, на Рубіконі. Я відвів руку, позадкував, демонструючи, що таку його рішучість несила не враховувати, я цілком усвідомлюю, на які можу наразитися наслідки, коли зігнорую його виразні і грізні сигнали про те, що право і справедливість на його боці, отже, він має етично-юридичну перевагу і наперед відпущення будь-яких гріхів, коли його у цей гріх уведу.

Я відступив. Бой так само розцінив мою поведінку і віддав їй належне. Я всівся в крісло і взяв у руки книжку. Бой тихо причалапав до мене, сів поруч, витримав для етикету паузу і поклав свою голову на мої коліна, заглядаючи мені в очі своїми бездонними зіницями. Я теж витримав паузу. Так годиться. Бо його погроза порушити всі конвенції при обороні іграшки — це теж, погодьтеся, вже занадто. І взагалі цю веремію в хаті він затіяв. Хай знає.

Бой знає. Він глибоко зітхає, а потім несміливо торкає мене лапою. Раз. Вдруге. І тягнеться лизнути мене в ніс.

Р е т р о с п е к ц і я:

Хто б не зацікавився Боєм, кумедним і зворушливим цуценям, як згодом і хвацьким юнаком, наче мазали мене медом свого захоплення, щоб наостанку встромити болюче жало: хазяїн не мисливець, шкода, такого собаку занапастить, не дасть йому сповна виявити свою сутність без дичини, без полювання, ай-ай. Спотвориться, переведеться пес. Збіг обставин: коли я вже почувався злочинцем і губителем, якимось безчесним і бездушним павком, що тішиться живою істотою, незважаючи, що звідає їй віку, саме коли вина моя дозріла, набубнявіла і боліла, мов фурункул, трапився покупець. Справжній мужчина, це видно одразу, льотчик, немолодий, ранком гімнастикою себе мордує, мисливець, у нього торік украли молоденьку лайку. Гуляв у кущах, не встежив, щеня в гущавину пірнуло — і по сьогодні. Сто карбованців сам запропонував, з того й почав. Чоловік з серйозними намірами, а не якісь там сю-сю. «Доля!» — подумав я. Взяв він Боню за поводок, пройшовся з ним — іде Боня. Озирається на мене трохи здивовано, але сувора, мужня команда нового хазяїна — і Бой довіряється їй. І зникли в тих самих кущах. Чому я відчув полегшу? Вина позбувся, вже, мовляв, не губитель, не скалічу

природну натуру Боя, переступив через свою любов, аби лиш йому добре повелося? Вини не було, навпаки — спав її тягар. А от ще млоїть щось, млоїть. Совість. Вину турнула, знищила, а сама заходилася натомість смоктати під грудьми і ближче до серця. Чому? Що гроші взяв? Нормальна операція собачників: окрім вартості родоводу, чистопородності, вважається, що годував чотири місяці, тратився.

Жив льотчик за дві автобусні зупинки. З почуттям виконаного обов'язку сидів я увечері на кухні, початок весни, вікно відчиняти студено, лиш кватирку, смалю цигарку, читаю чи пишу. Через проспект, з кущів, з вигулу собачого, гавкіт долинає, вщухає. Тьохне солодко любов у грудях, елегійно затьмариться, але смуток мій світлий, бо пожертвував своєю приязню заради повноти Бойчиного життя. Подобаюсь собі. Знову гавкіт, мене аж пройняло. До кватирки — вухо. Їй-бо, Боня. Його голос. Вийти кортить, глянути — не можна. Нечесно. Собаку хвилювати, ускладнювати звикання до нового хазяїна. Жорстоко. Вівісекція. Садизм. Сів до паперів, сто раз читана ознака: букви стрибають перед очима, руки починають тремтіти. Спокійно. До психоаналізу вдатися б, аутотренінгу. Логіка втішна ж, аргументація глузду невідпорна: мій егоїзм сіпається, власник, бач, лелію свій сентимент, не думаю про благо живої істоти. «Ми в боргу перед тими, кого приручили» — чи, здається, «відповідаємо за них».

Наступного вечора я не удавав, буцім працюю. Я стояв біля відчиненої кватирки і жадібно дослухався гавкоту з вигулу.

Третього вечора я смерком тинявся по периметру кущів, пас вухами і очима — а може, почую, побачу? Не побачив. Дурний був би льотчик прогулювати Боя навпроти мого будинку.

Четвертого вечора я ходив з кухні до кімнати й назад, чомусь бездумно і безглуздо стовбичив у ванні, доки отямився, що робити тут після купання нічого, і вже не боронився від банальностей, спротивілих по кінах і письмових творах: смалив сигарету за сигаретою, втуплювався очима в одну точку, зітхав, мужньо опановував себе і сидів з незворушним обличчям, силкувався думати про серйозні справи, і поклав не бути бабою, і геть остогид собі, втративши моральне право критикувати дешеві мистецькі форми вияву душевної розбурханості і схвильованості. Не відчуваючи сорому, вдався ще до одного випробуваного засобу: пішов по пляшку (тоді ще не було комендантської години на напої). Марно. Упав ще нижче — заходився вихлюпуватись на папері.

Подіяло. Кілька годин я знавісніло спустошував себе екстеріоризацією своєї собачої туги за Бонею. І коли скінчив десь опівночі, був украй знеможений і вперше врешті зрозумів, навіщо люди пишуть. Листи, художні твори, дописи в газету, позови в суд, пояснювальні записки, доноси, анонімки — не за гроші, а з пекучої потреби. Перечитуючи, я відчував «зрадницьку сльозу», спазми в горлі, але по тому, здається, вперше заснув.

Вдень на роботі я не блукав очима по предметах, не зціплював зуби, аби «триматися», щоб, боронь боже, не почали співчутливо цікавитися, що сталося, і щоб не вибріхуватись, бо не можу ж я розповісти все, як є, коли хоч трохи зважаю на громадську думку, коли мені не байдуже, що про мене подумають. Сказати все як є — не тільки поставити хрест на своїх людських стосунках з тими й тими, а й глибоко образити знайомих і колег. І вигадувати щось марно: причина має бути якоюсь вагомою, а вагому причину не втаїш, так чи інак її розслідують добрі люди. Я просто став уповільненіший, загальмованіший, серйозніший, а загалом — як завжди.

Вдома мені вже почало здаватися, що меланхолію я на себе напускаю, що це вже чортзна-що, якась серйозна ознака дегенерації. Діагноз і шляхи подолання розпаду своєї особи я не встиг визначити, бо подзвонили в двері. Розчинивши їх, я побачив на порозі льотчика і Боя в новім нашийнику, на повідку. Льотчик зняв нашийника. Бой, не глянувши ні на кого, ні на що, потюпав прямісінько на свою підстилку, вліѓся, поклав голову на лапи і одвернувся до стінки. Мені він здався більшим, дорослішим. Льотчик щось спантеличено розповідав, я уривками щось чув, що Карат (???) не хоче

їсти, не хоче йти гуляти, що він такі випадки знає, а я мацав себе по кишенях, забувши, в якій з них лежать сто карбованців, бо я ж їх наче як поклав кудись, так і не витягав.

Льотчик знічено вихадкував з квартири, я шкірився в посмішці і кивав, а чи треба було кивати, я цього сказати не можу.

Зачувши мої кроки, Бой повільно повів писком, але анфас так і не повернувся. На мій намір погладити стиха загарчав. Не злісно, не люто — глухо й сумно, як мені вдалося. Я одійшов, сів у крісло, дивився на нього, а він на мене не бажав, і я чомусь був вдячний за це, а згодом виявив на своєму обличчі найдурнішу посмішку, а в усьому єстві тихе щастя.

XV

ЩО Є ВИНА? Наука психологія помовчує. Але ж кортить знати.

К о н с т а т а ц і я: відчуття вини одне з найнеприємніших, схоже на внутрішній параліч. Це відчуття блокує здатність продуктивно чимось займатися, окрім хіба найпростішого, «фізичного». Воно втомлює, знесилює, в'ялить. Це хвороба.

Чи одне й те саме: відчуття вини — і докори сумління? Чимось схожі, чимось відрізняються. Схожі в дискомфортності.

Відомо, що всі «негативні емоції», хоч їх науковці, мов нечупари-господарки, замітають під килим, а натомість радять триматися «позитивних», усі оті стреси-дистреси є спасенними. Наш пульт самоуправління і саморегуляції складніший за всі технічні. І коли на ньому блисне, промайне, ледь чутно писне будь-який сигнал, хтось уміє його помітити, зафіксувати, розшифрувати, а хтось — ні. За цією здатністю, можливо, й розміщуються люди за досконалістю в діапазоні від тонко організованих до телепнів. Соціальна ієрархія, освіченість і т. п. не збігається з вартісністю «людського».

Мабуть, негативні емоції точно сигналізують, де ми збочуємо з магістралі людської еволюції, це попередження про небезпеку — для нас особисто, для суспільства. І придушувати їх купно і осібно, притлумлювати так само шкідливо й небезпечно, як нехтувати покажчиками на пульті повітряних, водних і космічних кораблів, як проґавити оперативну інформацію на дисплеях АЕС.

Вина, певно, доповідає нам, що ми завдали комусь шкоди. Втрутилися на свою користь у чиюсь долю. Поліпшили свої справи за чийсь рахунок. Поцінували себе вище за іншого.

Гай-гай! Чи ж не цим ми щодня займаємося? Чи ж можливо полагодити власні справи не за рахунок ближніх і дальших? Чи може вина переважити всі відчутні вигоди і набутки? Утопія...

Г і п о т е з а: відчуття вини є синтезованим сигналом, дуже складним і багатовимірним, він допомагає уникати критичних точок самознищення як особистості, так і загалу. Та якщо відчуття вини є, сказати б, наслідком, підсумком, постфактум, болісною фіксацією вже непоправного, то совість — попереджувальний сигнал: не чини так, бо здичавієш, занапастиш когось, щось, а отже — й себе. Не ставай оскаженілою клітиною організму, котра, піддавшись злоякісному переродженню, гине сама і губить всіх.

Не віриться, що є люди, котрі геть не здатні відчувати в собі совість-вину. Найпотворніші виродки не вільні ампутувати такі механізми в собі. Інакше навіщо б вигадували анестезуючі засоби — від безлічі наркотичних речовин до безлічі виправдувальних доктрин. Сповідь, покута — теж терапевтичні засоби лікування недужої, ураженої вини-совісті. А ми дивуємося, чому релігії живучі. Притча про Іуду, котрий повісився на очкурі на сухому дереві — інформативна психологічна колізія і належить не самому лише християнству.

Робінзонади не все пояснюють, але щось додають до наших знань про себе. «Прости, дерево, що я тебе зрубаю, мені треба хижку поставити, жінку з дітьми прихистити від негоди та звірів»,— казав дикун перед тим,

як поплювати на долоні та взятися за сокирище. Цивілізація пізніше дала йому нові слова, але не душа, свідомість, вина-совість вимагала їх: «Прости, дерево, що я тебе зрубаю, так велів мені королівський інспектор»,— потім тубілець удавав, що піднімає з землі папір, наставляв пригорщі рук перед очі і «читав» дереву указ голландської королеви з приводу смерті дерева. І лише після цього слинив долоні. Так, сходинка за сходинкою аж до Нюрнберзького процесу, аж до проекту перекидання північних рік на південь.

Неолітичне вибачення перед деревом — чи не пік екологічної свідомості (загальновідомо, що збереження довколишнього середовища і людської душі цілісна, двоєдина проблема).

Щоправда, тоді ж їли людей: гурт з'їдав одного чи кілька гомо, спонукуваний продовольчою кризою. Але ж механізм совість-вина не був вимкнутий: ми, казали, їмо чужинців з іншого племені, бо вони вороги, а ті нас їдять тому, що ми люди. Совість-вина, хай потворно, все ж таки шанувала гуманізм, хоч і своєрідний. З плином епох і ер праця творить людину, і хоч як готуй людське м'ясо, з приправами та спеціями рослинними й ідеологічними, від нього починало нудити. Певно ж, не шлунок, а душу. Звичайно, цьому допомагала нова продовольча база — злаки, овочі, тварини свійські (а може, саме добробут — першопричина нової етики. Та збагнути, де причина, а де наслідок, важко і в простішій проблематиці). Так чи інак, люди перестали ретельно пережовувати зубами одне одного. Ще якийсь час Молохові-Ваалу, ще комусь кололи немовлят, то юнаків і юнок — але ж перестали? Недавнім африканським імператором Бокассою обурюється нині цілий світ, бо тримав у сучасному холодильнику ласі шматки собі подібних. Хіба не прогрес? Хіба душа, переможена спочатку обставинами, не повстала, не шукала інших засобів до прохарчу, і хіба почуття вини-совісті аж геть не причетне до олюднення?

Своє припущення я висуваю з повним усвідомленням труднощів і темноти цього питання. Перевага моєї гіпотези в тому, що вона пояснює простим і природним чином (аж до математичних розрахунків)... що? Те, чого не вдається пояснити ніякими іншими постулатами.

Маркс писав Мейєру: коли хочеш бути бидлом, можна, звичайно, повернутися спиною до мук людства і піклуватися про свою власну шкуру, але я вважав би себе воістину **непрактичним**, коли б здох, не закінчивши повністю своєї книги, хоча б тільки в рукопису (йшлося про «Капітал»). Який сердечний протуберанець, яка несподівана мотивація для апостола суворого детермінізму речей, не залежного від людської волі, від сукупності індивідуальних воль. Яка «мука матерії». Колись, певно, настане можливість дослідити тему «Маркс і совість» і видобути з того ж «Капіталу» не менш цінну етичну інформацію, ніж політекономічну.

Та хіба такими настроями переймаються лише виняткові натури, обранці, генії? Хіба сама з'ява чемпіонів не залежить від ступеня розвитку масового спортивного руху? Отож не виключено, що наш скромний комплекс етичного ГПО, непоказний біг до інфаркту кожного з нас в обстоюванні справедливості прислуговується більшим закономірностям. І наше одноосібне дослухування до пересторог «внутрішніх голосів» також.

Отож іще порефлектуймо.

Додаткові міркування:

1) Коли розглядати в бінокль (чи ще якийсь оптичний прилад) нерухомі об'єкти, достатньо одноразового регулювання окулярів на фокус. Але ж навколо все в русі. Коли хочеш щось бачити, тримати в куті зору, спостерігати щось рухоме або сам рухаючись,— хоч-не-хоч крути коліщатко, міняй фокусні відстані, не стовбич, повертай голову.

2) Суб'єктивне — об'єктивне, особисте — спільне, індивідуальне — колективне, часткове — ціле... Навіщо воно тобі, чоловіче? Хай бавляться ним науковці, воно хоч і користі нікому з того немає, проте й шкоди. А рефлексія, копирсання в собі, психоаналіз — вава. Щоправда, коли

виникають якісь часткові, особисті, індивідуальні запитання до цілого, спільного, колективного, тоді психотерапія радить: аутотренінгуйтеся приватно (краще, звичайно, під наглядом), за курсом УЕБ («Уроки емоційної безпеки»), і запитання ваші, неспокій як шептуха пошепче, як баба виллє. Бережіть здоров'я.

Але ж — «мука материї»! Куди матеріалістові від неї подітись? Длубається одноосібно на присадибній своїй духовно-душевній ділянці, повернувшись із спільного лану, порпається, сердешний, без могутньої техніки, без інструкцій, без методик, без добрив, без кредитів, без насіння, без розсади, без будматеріалів, усупереч періодичним нагінкам, огудам, тваруванням, та хай йому біс, аже й сам скільки разів рукою махав на той нещасний городець, садочок, кілька вуликів... і знову тягне. Потреба нездраана. Потреба душі живої (скільки б її не касовано). Потреба сірої речовини (хоч в усуспільненому секторі вона безперечно продуктивніша). Над чим рефлектує одноосібник? Не тільки над тим, як злитися з колективним господарством,— тут і мучитись материї нема чого: зливайся, і квит. Хто слабший, немічніший, ледачіший — так і робить: все своє спродує з двору, а потім ходить у правління, аби з комори виписали то того, то сього. За ордером. А недовиховавний сушить мізки, аби не заросло лободою, свиріпою, лопухами внутрішнє його обійстя, хай росте і плід, і овоч, бо така його доля — рости і врожай давати, тільки підтримуй ріст, культивуй, ти ж культурний, борони од кузьки, од бур'янів, бо шкідники і бур'яни завжди більшу силу мають. Рефлектуй. Мучся, матеріє!

Та й те: кажуть, у загальному продовольчому балансі присадибні ділянки — істотна підмога (з деяких, звичайно, видів продукції). Тепер сказано навіть, що державна і кооперативна форми власності (основні) мають допомогти (чим можуть) приватному неосновному, пережитковому сектору. Реалістична порада.

Коли так, то й ще порефлектуємо.

Немає, здається, вищого хизування, ніж відкриття закономірностей. Кожна епоха позначає себе на свій штталт відкритими закономірностями. Кожний великий увінчується і увічнюється за те ж саме.

Мене цікавить один, як той казав, аспект: як використовуються відкриті закономірності (чи те, що видається за відкриті закономірності, але обов'язково всіма визнається за такі)? Як прислуговується нам знання, як розподіляють його?

Колись епохальною відкритою закономірністю вважався Зевс. У рамках цікавого для нас згаданого аспекту зауважимо: давньогрецькі царки претендували на те, щоб їх мали за нащадків Зевса. Гаразд. Але апетити зростали: царки перебирали на себе іменння Зевса. Декому це не тільки попускали, а й вітали таку ескалацію владолюбства (чи аже не параноїчного), наче так і треба. І це не все. Царки території десь завбільшки з наш сільський район почали здійснювати божественні функції, себто викликати блискавку, грім, дощ, не інакше, звичайно, як на благо свого народу і для настрашення ворогів. А коли володіли царством з нашу, скажімо, Сумську область, то богували аже без обмежень.

Царки верзли якусь абракадабру (тоді цього слова ще не вживали), котру, певна річ, ніхто не розумів, а незрозумілі слова (терміни по-нашому) часто сприймаються як висока наука. Царки чинили якісь дійства, що вражали своєю недоречністю, безглуздістю, а цього досить, мабуть, було, щоб побачити в них якийсь прихований сенс («коли всі вважають це прийнятним і навіть значущим, хіба я найрозумніший, щоб перти на рожен?» Ні андерсенівський малоліток і ніякі інші викривальники голих королів ніколи не формували народний світогляд доти, доки народ хотів бачити свого рідного і улюбленого короля — і бачив у тих, а не інших шатах).

Рано чи пізно блискавка блискала, грім гримів, дощ ішов. У тій конкретно-історичній ситуації перебували конкретно-історичні виправдання, чому між закликаннями царка і стихійним явищем минало більше часу, ніж це бажалося й очікувалося. Опади і грозові розряди — теж

фундаментальна, базисна закономірність. Проникливим її знавцем, незбагненним мудрецем і благодійником народу був той, хто... Що? Ну... Правильно: хто «пізнав» цю закономірність і обернув її на розквіт і прогресивний розвиток народу. А те, що погода — окремо, а царки — окремо, спробуй-но доведи, вільнодумцю!

Зараз ми оволодіваємо НТР. А хіба вона лише від нас почалася?

А винайдення колеса?

А винайдення рала?

А винайдення лука, стріл?

А винайдення паперу?

А винайдення пороху?

А винайдення вітрил?

А винайдення писемності?

А винайдення механізмів, а потім машин?

А винайдення кам'яної сокири?

А винайдення металургії?

А приручення тварин?

А окультурення злаків?

А? А? А?

А хіба колись були епохи, щоб нічого не винаходили, не освоювали, не поширювали, не революціонізували виробництво, а відтак виробничі відносини і всю надбудову?

Питається в задачці: коли не було НТР? Історія не висуває нових питань, вона лише вимагає знайти нові відповіді на старі питання — про це попереджав Ленін. То, може, корисно спробувати подивитися на все довкола не з позиції першовідкривачів і першопрохідців, що передбачає індульгенції за помилки, а з позиції просто чергової зміни на виробництві? Проте доуявиаши, що попередники вже не повернуться, а завтрашніх ми не побачимо в обличчя і не почуємо їхньої оцінки нашої праці, хоча ясно, що вони нам не байдужі, бо то майбутні ми зі всіма своїми «комплексами відчуттів». У тому числі й з комплексом провини перед ними, коли наша совість не переконає кожного з нас жити гуманно сьогодні.

XVI

ЩО ТАЇТЬСЯ В ПАЛЕОНТОЛОГІЇ слова «виховання»? Ховати? Заховувати? Приховувати? Схованка? Чи не полягав первісний порух, закодований у цьому слові, у тому, аби щось утаїти? Щось і від когось?

Звикло нам говорити про виховання дітей. За життя кількох останніх поколінь це поняття розрослося, розтеклося, ним набубнявіло геть усе суспільне життя. Воно тепер стосується всіх і кожного, аж до «самовиховання» включно, але те самовиховання є не чим, як засвоєнням тієї ж загальної програми, за тими ж формулами і правилами розв'язання тих самих задачок, лише самотужки, в порядку вправ, закріплення пройденого матеріалу — домашнє завдання. В жодному з методичних посібників з самовиховання — художньо-літературних чи підкреслено академічних — не вловити орієнтації на осягнення отієї самої загадкової «самості», її індивідуальних особливостей, характеристик, інтересів, як певної системи, структури, що, як кожна система і структура, має свої оптимальні параметри повноцінного існування, а також певні межі, переступивши які (чи будучи виштовхнута за які), розпадається.

«Вихований — невихований» стало чи не уніформою, чи не паролем, хоча знову-таки про те, «хто є хто», кожна корпорація судить по-своєму. Чи не найпоширеніше розуміння вихованості — утаювати власні думки, погляди, реакції, надто негативні, хоча б і щодо всіляких гидот і мерзот. Уміти заплющити очі, вмити руки, ще й зробити це пластично, завуальовано, закамуфльовано — ось здебільшого істинна формула, реальний зміст цих слів. Це одне з реліктових, рудиментарних значень «світського», аристократичного регламенту, і справді смішно, як воно відродилося і засвоїлося масово, особливо як пригадати його захисну функцію для

душовласників, тих людей, які жили з модифікованого канібалізму, з жорстокості, нещадності, нелюдськості, кровожерності, тобто варварства — дикості — звірства щодо більшості людей. Було невихованим не тільки говорити про те, з чого вони живуть, а й помічати, а й думати. Ще якихось сто з лишком років тому (подумати тільки!) було: продали вчора кілька дівчаток, жінок, чоловіків, продали вигідно. Були розпука, розлука, кричали люди не своїм голосом, було умиротворення (теж виховання!) канчуками, псами, різками — пхе! Хто ж про це думає? Не було! Ніяких мук людських не було. Все було так зворушливо і пасторально. Під музику Вівальді, Вівальді, Вівальді...

Ось тут дещо витикається з «виховання» — про що і від кого слід було приховати, втаїти.

Про кампучійський варіант колективного, масового виховання і перевиховання людини, особи, індивідуума не будемо говорити, тим більше що я, наприклад, не знаю етимології кхмерського слова на означення поняття «виховання».

Отже, нині постерігаємо, як вихованню «все возрасты покорны».

Уся живність менше, ніж ми, клопочеться про виховання свого майбутнього «Я», тобто про потомство. Амебам, плазунам, комахам, шакалам, коням, мавпам, кенгуру, качкам не потрібно встановлювати закони, записувати їх на папірусі, на глиняних табличках, на заповітних скрижалях, одягати в дохідливу для нерозвинутої свідомості образну форму притч, міфів, казок, грати в invздогадн з підставними фігурками то богів, то художніх персонажів, мережити морально-етичні та інші заповіді на голій шкірі нетямущих різками, шпіцрутенами, канчуками, таврувати розпеченим залізом, видирати ніздрі або запроторювати в перевиховні заклади з суворим режимом. «Усе моє ношу з собою» — хто може стверджувати це не для красного слівця, не сенсаційно (а без сенсацій і парадоксів жоден наш пророк ніколи не проходив за конкурсом), не полемічно, не в розумінні «має бути», а просто «є»? Тільки для тварин цей афоризм правдивий. Мурахи, терміти, бджоли, бобри — суспільні істоти, ще й які, але всі їхні дитсадки — школи — вузи — академії — пропаганда й агітація записані в ДНК з РНК. І, скажімо, навіть тигри, вовки та ведмеді, котрі вперше бачать людину, воліють обійти її десятою дорогою — про агресивність двоногих сигналізує їм спадковий «внутрішній голос». Ми вже теж відкриваємо ці наші внутрішні мікропроцесори, але як ними маніпулюватимемо, ніхто не знає, бо ж вони не містять адекватної програми суспільного життя. Складається враження, що та наша суспільна програма (програми!) належить зовсім іншим авторам, аніж генно-біологічна, і ці дві програми коли не ворогують в нас, то принаймні постійно сваряться і скандалять, не стикуються.

Заманливо висловити гіпотезу: суспільність у людині — то форма, спосіб реалізації біологічної програми; але це важко довести, не знаємо їхніх витоків і нервів, а головне — мети однієї й другої, бо коли б знати, висновок міг бути й протилежний: біологічна програма слугує соціальній. Так чи інак, а «і рости і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край».

Ми будуємо, скажімо, печери, землянки, чуми і яранги, піраміди чи білдінги, хабітати, малометражки й палаци, а термітник, мурашник чи соти мільйони років відтворюють один ГОСТ (принаймні наші знання про це такі). Наш спадок мінливий, не гарантований, непевний; «їхній» (тобто решти з усього живого) застрахований природою, він не знецінюється, доки природа не збанкрутує (чи ми її пустимо універсумським «попідтиням») як така. Наше людське дитя тішиться золотою порою учнівства незрівнянно довше, ніж нащадки будь-якого іншого біовиду. Гасло «все життя вчитися», аби не відстати (а «відсталих б'ють»), точно виражає постійну новизну нашого існування, його змінюваність, його стабільну нестабільність. Материнсько-батьківська любов переймається: та воно ж (дитя) не вміє жити, воно або розтринькає наші здобутки, посвг, або не надбає (коли батьки пролетарські, пауперські). Тато з мамою так і поми-

рвють у тривозі, бо навіть королівський чи мільйонерський спадок хисткий. Тривогу підхоплюють двоюрідні «предки»: старійшини роду — нації — народу — держави — людства. Вони мають рацію, коли називають цей безугавний клопіт уроками історії. Уроки. Ціле життя — уроки. Школа, що не дає атестату зрілості і гарантованих засобів до виживання. Надбали, передали дітям сохи, тягло, щити, мечі і арбалети, чужі землі, примусових годувальників — аж історична хвиля звідкись несе то залізний плуг, то лати, то вогнепальну зброю, то паровий двигун, то електрику, то кулемети з гарматами, то авіацію... І змітає в небуття, наче корова язиком злизала, набутки вітців, коли вони були самовдоволено-бундючні й недалекоглядні. Наварили більше за всіх чавуну й сталі, намололи цементу, а над цими горами моці вже ширяє електроніка й нові матеріали. Та ще й підступна та невдячна людність: голодує — голодує, бідує — бідує, аж раптом каже: «Квит!» — і жадає вашої кращої їжі, вашої кращої одежі, ваших кращих жител, ваших кращих жінок. Ні, таки немає гарантій привілейованому добробуту, ніщо його не убезпечує.

Гарантія єдина — розвивати в собі нові й нові здібності. Вони є в кожного, але чомусь лінько це робити, доки кістлява рука необхідності не візьме за горло. Отак живемо. А можна й інак: не звужувати в собі безмежні можливості (на сьогодні, мовляв, досить того, що я вмію в танку чи на тракторі рулювати, читати лекції чи давати вказівки — і з того маю достатній прохарч), а виховувати їх, плекати ті, що знадобляться завтра.

Можливо, колись буде так: викличе вчитель до дошки і розтлумачить, що ти, голубе, голубко, склав(ла)ся з таких і таких елементів (фізичних і психічних, суспільних та індивідуальних), ось їхня періодична таблиця, визубри її для початку. А завчивши (та гляди ж сюди!), ти звернеш увагу на певні закономірності: ці елементи з'єднуються в такі-от сполуки, а ті — в інші. Варіації, комбінації невичерпні. Але. Ось ці й ці корисні. Інші шкідливі, руйнівні. Виходячи з аналізу-досвіду. Ото тобі й є добро і зло. Твоє тяжіння до тієї чи іншої категорії сполук руйнує тебе як певну систему. І навпаки: перевага якихось сполук забезпечує оптимальний гомеостаз (він динамічний, пильнуй за змінами, встигай повсякчас перебудовуватися. Бо). Ось тобі варіанти поєднання твоїх різних елементів з такими ж у середовищі, розрахуй на ЕОМ удома, що корисне для тебе — близьких — сусідів — нації — народу — людства (різні рівні взаємодії), а що — боже тебе борони і помилуй. Пе-ред-ба-чай.

Досі навчителі дотримуються іншої методи: жили собі... Адам і Єва. Дід і баба. Змій і дерево пізнання. Курочка ряба. Шумери і вавілоняни з єгиптянами. Греція і Рим. Середні віки. Новітні. Ери такі-то, а в кайнозойській живемо й досі, ось уже 65 млн. років. Тоді-то було оте, а пізніше ще щось. І ось уже й приїхали, живи і пам'ятай. А як ти прилаштуєш того Гільгамеша чи Іудушку, ту осоружну хронологію (бо не знати, що й навіщо має історичні дати) до прозрівання, до передбачення — кат його знає.

Ось Дон-Кіхот. Втовкмачив собі в голову, що життя може і мусить бути інакшим, аніж у дійсності-реальності. Ба навіть більше: йому примандюрилося, що ідеальне — то реальне, а реальність — чиясь прикра помилка, міраж.

У європейській культурі Дон-Кіхот, здається,— найдосконаліша «ніби людина» (поза біблійними персонажами), яка занурена в силові лінії біосфери, що кепсько відчуваємо ми всі. Вона переростає свою «конкретно-історичність» саме тому, що прагне з неї вирватися, вискочити, перестрибнути в гіпотетичну (вона й сама гіпотеза) прийдешню точку нашої вселюдської орбіти, де все має бути і неодмінно буде інакше, зміниться на краще, на спасенніше, де запанують нові закономірності, сприятливіші для виживання роду людського. І робить спробу оцінити свою сучасність, підсумувавши минулий час («уроки») з погляду майбутнього, подумки розрахувати подальшу траєкторію вселюдського розвою. Провіщає те, що мусить настати, а що відмерти, бути одрізаним, здоланим, чого слід спекатися в «людській природі» — як індивідуальній,

так і суспільній (імпліцитно і експліцитно, як той казав). Це спроба запрограмувати рух кожного і всіх в оптимальному напрямі, близькому до магістрального. Намагання впорядкувати інформацію про пройдений цією людиною шлях, про набутий досвід і сповістити її загалові, тим, хто цієї глибинної інформації не сприйняв, бо був герметично запломбований у поїзді часу, кожен у своїй теплушці, прикутий до «свого місця», до своїх немудрящих потреб. Випередити повільний (хоч і прискорений) рух цього спільного поїзда можна лише незбагненним чином — у спосіб, який люди умовились називати духовним, знову ж таки не маючи найменшого точного розуміння, що воно таке — ота духовність, надто спантеличені тим, що не знати, з чим її їдять. Саме неістинність духовності викликає найбільшу плутанину. Щось таки є загадкове в тому, що про духовність просторікують або ті люди, котрі всього надбали, або геть не від світу сього. А коли науково, тобто по-істинному? Щось на кшталт невловимої у звичайних прохарчових буденних вимірах здатності фіксувати іншу реальність, «іншобуття», неприступні усім нашим п'яти відчуттям, нашій органолептиці. Попробивавши, проколупавши в стіні позірності дірочки, наростивши, підсиливши природну, біологічну сенсорність штучними її доповнювачами (технологія), ми підглядаємо в світ і з подивом помічаємо екстрасенсів — кажанів з їхніми досконалими локаторами, риб та інших істот з керованими силовими полями, птахів з їхніми компасами та секстантами; цілком можливо, що космічні наші набутки допоможуть нам розпізнати вірусів-космонавтів (НЛО не зачіпатимемо зараз, створене уфологічне товариство, певно, хліба даремно не їстиме). А от коли людина повідомляє про нас щось таке, про що ми не годні й здогадатися, — зась, то містика, «інобуття» (тим, хто чомусь вважає себе матеріалістами, а водночас не може зрадити суспільному виробництву, пояснимо: інобуття і «містику» вживаємо в тому розумінні, в якому їх вжили б троглодити, опинившись серед нас). Матеріалізацію, утилізацію духовності можна витлумачити саме як здатність бачити в сьогоденні те, що конче потрібне для виживання в майбутньому. І хто не зважатиме на пересторогu духовності, для того майбутнього не існує. Це єдиний вартісний спадок минулих поколінь, без якого й технологічна спадщина — суцільна аварійність і самогубство. Нам би лише осягнути «механізми» духовності і не плутати її з художньою самодіяльністю, монографіями чи артистизмом.

Чому ж ота горезвісна, жадана, клята загадкова духовність не осяває нас своїм світлом усіх підряд, навіть не наділяється тим, хто торочить про неї по карбованцю за рядок чи по копійці за слово?

Г і п о т е з а: внаслідок закону нерівномірного розвитку (чи не найбазиснішого і найфундаментальнішого в універсумі) деякі представники нас, грішних (ох, уже скрізь ці представники!), здатні користуватися приладами бачення, будови яких не знають і самі їхні носії. Кажемо — генії, пророки, святі, заступники, володарі дум і т. п. Загал хоче їм вірити і водночас боїться тих, хто висовується у вікно поїзда, щось бачить попереду і повідомляє (часом не дуже зрозуміло, бо й сам не врізняє оддалік, що чекає на нас, або щоб не налякати, не сіяти паніки), часто умертвляє, пакує в якісь зачмарки, зсаджує з поїзда (остракізм). Одначе, умертвивши чи інтернувавши, мародерствує, привласнює, усуспільнює накопичену провидцями інформацію і намагається таки скористатися з неї для коригування маршруту, але в тій, звичайно, мірі, в якій здатний цю інформацію розкодувати, засвоїти і втямити. Здавалося б, навіщо так жорстоко і невдячно чинити? Не віриш — перевір, не розпинай. Та ба. От зіркіші з-посеред нас і бояться висловлюватись відверто, ховаються за художність, бо ж жити хочеться, а не тільки істини відкривати.

Не Зевс прикував Прометея. Люди віддячили титанові за дарунок, і з суто людською винахідливістю прикрили свій злочин фальшивою версією, звернувши на Зевса, — вільно було, бо Зевса ніхто не бачив. У розшифруванні ця облудна притча (істина у формі брехні — саме така її упаковка найбільше нам пасує, бо «тьмы низких истин нам дороже...»)

заховує в собі прагнення виправдатися, викрутитися, звалити вину на богів, на чортів, на історію, на вищі інтереси, на примуси, наказ вищих сил (від бога до єфрейтора) — тобто формулу, якою оборонялися підсудні в Нюрнберзі).

Ні, вбили, таки розп'яли одного з перших геніїв, котрий навчився видобувати вогонь і користуватися ним. Обернули його вогонь на благо всім, а самого злякалися, аби не вийшов з-під контролю. Ще й, мабуть, страшною смертю покарали. Та й хто не відчував дії фундаментального закону відплати злом за добро навіть у приватному житті? І не припиниться чинність цього закону, доки існує добро, а саме добро таки існуватиме попри всі нагінки і жертви, бо тільки воно передумова існування біосфери на землі. І не слід жахатися добрим — така їхня доля, планида, фатум: олюднювати злих своєю кров'ю і душею.

Отож бачимо, що духовність, володіння невідомими індикаторами глибшого і ширшого (у просторі й часі) сприймання світу, пильно контролюється на кожному конкретно-історичному етапі. І чим успішніше контролюється, тим менші шанси у людності, яка дозволяє собі дефіцит передбачення, існувати ще й завтра. Чим коротший шлях пройшла якась спільнота, тим нижчий у неї рівень поділу праці, менша спеціалізація її підсистем. Скажімо, література ще не стала людинознавством, а ще лише красним письменством, не відокремила, невіддиференціювала себе від функцій влади, релігії, ба навіть агрозоотехнічних порад, науки і, скажімо, товпиться, аби й собі взяти участь у підвищенні урожайності ланів чи продуктивності ферм. Натуральне духовне і теоретичне господарство. Община. Громада. Вірьовка. Толока. Колись вігвами ставили (а ще раніше копали печери) всі купно — і фізики, і лірики. І мамонта полювали. І скальпи знімали. Але ж цивілізація, аби розвиватися, полюбляє поділ праці. Проте не кожної.

Певна річ, люди, які мають хист краще бачити, розуміти, фіксувати, пояснювати, зображувати (але ні за що не відповідати), з часом виділяються і об'єднуються в цех, коли вже харчів та інших добр продукується стільки, що трудяща громада може й їм уділити дещицю із спільного казана.

Це як цех. З усіма його ознаками — як перевагами, так і обмеженістю. Хай би. Коли б мануфактура у духовній царині вовіки-віків лишилася вищим досягненням суспільності. Та ба, парадокс: на відміну від матеріального виробництва, духовне еволюціонізує чи не за зворотним вектором до індивідуальної, особистої, а точніше — особистісної праці, аж до вимоги кожному хлібороботі бути агрономом, себто до обов'язку кожної індивідуальної свідомості охоплювати, осягати весь універсум і не сподіватися на духовні універсами Занехаяти роботу своєї душі — однаково що її запродати. А запродатися легше, ніж викупитися.

Та коли ж настане вона, жадана пора для такого, як кажуть «самостояния»? Коли? А головне — з якого дива, у який спосіб? Де той комплекс духовних вправ, які запомогли б витренувати особистість з високорозвинутою власною гідністю і рідкісним нині, у наших краях чоловічим хистом покладатися на самого себе? Якось пролунало на телеекрані захоплення дружинами наших офіцерів, які пишуть у всі інстанції скарги на кричущу невлаштованість життя сімей військових. Чоловіки тишком-нишком, а жінки добиваються соціальної справедливості. І пригадалося інше. Із забутої газетної полоси, яку нам імпортували з-за океану цілі загони особливого пропагандистського призначення у складі натренованих політичних оглядачів, аби ми порпалися в тих остюках, не помічали важко завантажених наших суден з американською пшеницею. Відшукав радянський кореспондент американського ветерана в'єтнамської війни і нумо схиляти його до класового підходу: от хто, мовляв, винен, що ти одвоювався, а тепер, бач, безробітний? З віртуозністю і натхненням незабутнього Вишинського загнав у кут — ну, скажи, скажи, що винна клята капіталістична система!

— Я сам винен,— знизував плечима той.

І в кількох словах пояснив, що злегковажив, підупав духом, знехтував шанс піти навчатися путящої професії, розбестило армійське утриманство. Наш чоловік у Вашингтоні прокоментував: «Ех, і низька ж у них, горопашних американців, свідомість». А як на мене, то зі своєю наївністю потрапив наш землян пальцем у небо і довів прямо протилежне, вчинив ідеологічну диверсію. Тільки цілком вільна людина могла відповісти саме так і тільки так, як той американський дембель.

XVII

ВСЕСОЮЗНИЙ ЛІКНЕП відкрився в жовтні 1985 року. Шість десятків літ тому була просто ліквідація неписьменності. Цього разу ліквідація політичної неписьменності. Давніше велося так: робітники й селяни, упріваючи від незвичної для їхніх змозолених рук роботи, виводили недогризком олівця на аркушиках паперу чудернацькі значки, що звуться літерами, а коли ті літери припасувати одну до одної і по складах прочитати, з'являлися чудодійні слова: «Ми — не раби, раби — не ми!» І так ці слова надихали, одухотворювали, такі крила в душі виростали, підносили в такі висоності, що паморочилася голова і не здавалося надто недоречним доросле сопіння над букварем і читанкою.

А за Словом, як спрадавна повелося, йшло Діло. Слово було в газетах і промовах, на гаслах і транспарантах, воно кликало до світлого життя. А Діло приходило вдень і вночі озброєне до зубів, зорганізованими шеренгами, що оточували села, і групами архангелів нової доби в шкірянках з маузерами, відчиняло чоботом двері, забирало все, що було їстівного в коморі і навіть у печі, предківську одежу із скринь, частину кревного добра цупило собі відразу ж, а решту вивозило валками невідомо куди, полишаючи напризволяще — вмирати разом з дітками. Діло одібрало земельну, худібку, конячину чи вола, плуги і борони, вози і хомути з ярмами і звозило, зводило в спільний лан, у спільну повітку. А потім щодня зганяло люд на вже трохи призабуті на моєму Поділлі і знову поновлені фільварки, що називалися колгоспами, загадувало орати, сіяти і жниварювати, а коли все упорали — ставати до гужової повинності, і геть до зернини знову вивозили не знати куди. Важко дихали, густо відсапуючись димом, довжелезні поїзди, а рейки глухо вистукували: хліб-сало, хліб-сало, хліб-сало. А назустріч їм прудко-прудко поспішав колією порожняк, весело перестукуючи: гвинтики-болтики, гвинтики-болтики... Коли я переповів цю почуту від однолітків-хлопчаків приказку мамі, вона злякано налаяла мене, що це ворожа куркульська агітація, і довго плакала: кілька десят років тому саме моя мама, молодісінька вчителька, чітко розділяючи склади, диктувала дорослим дядькам і тіткам: «Раби — не ми!»

І тепер, коли... Ні, не тільки тепер, а ціле життя муляє мене ота звідкільки не теологічна і не гносеологічна, а жорстка життєва, щоденна загадка: так що ж попереду — Слово чи Діло? А коли Слово — то яке саме, от у чому вся притичина. Вцілілі від голоду школярики вже не списували з дошки звабливе для дорослих лікнепівців «не раби», а миле і тепле: «Мама мила раму»,— осягаючи далі абетку: «Сталін думає про нас» — і наприкінці її: «Хай живе!». Хай живе. Хай ми живемо. Про померлих нерабів не нагадував ніхто, і з того я звичайно і значно пізніше вивів закономірність, яка прикро вражає мене в свмісінькі єство моєї людської природи: ті, хто вижив, вважають це власною заслугою, уникають завдячувати за своє існування тим, хто за них чи замість них помер. Ні, померлі залишають у пам'яті слід: ага, не живи так, як вони, щоб не спіткала тебе їхня доля, уникай їхніх уявлень про життя і поведінку, відштовхуйся від усього, що прирекло тих на небуття, і шукай, хапайся, засвоюй навички виживання. Не вір Слову, пильнуй Діло. Точніше перевіряй мінливість, облудність, зрадливість Слова жорстокою, твердою, залізною, невідпорною фактурою Діла. Вір очам своїм більше, ніж вухам. І ось що важливо: коли б небіжчики поклали душу за братія своя, заплатили собою за вільне життя ближніх і прийдешніх...

От. Наказав собі, надбав цілу торбу ратійних непорушних принципів, навичитував у світовій найкращій класиці, нагріб повні кишені із невичерпної скарбниці Слова — ось тепер я сам собі пан і убезпечений від усіляких несподіванок на спільному, магістральному життєвому шляху, де почіплено ті самі надійні слова-дороговкази, знай собі діставай відповідно з власної колекції, звіряй з дорожнім знаком, пред'являй, мов перепустку, і прошкуй далі, до наступного КП і аж геть до сяючих вершин. Дзуськи. З тієї самої будки, з-за того самого стовпа, де написано «Ми — не раби», «соціальна справедливість», «гуманізм», «розум, честь і совість» і таке подібне, вискакує щось кошлате, приставляє ножаку чи дуло тобі до грудей. Усе ясно: гаманець або життя. Не пручаюсь, не сіпаюсь, не скаржусь. Хіба мені повилазило, оно читай, що написано: «Все — спільне!». Ти що ж — проти магістралі? Проти всіх?

Я за. Я трохи постою, зіправлюсь після шмону, приведу в первісний стан мою вивернуту навиворіт душу, зроблю ревізію почепленої мені на шию в'язки бірок-принципів, звірю їх, скільки бачу в далечінь, з наступними вивісками обіч шляху і трохи поміркую. Бачу, як відгалужуються з магістралі вкісь інші путівці й манівці, і на кожному з них охоронний знак: проїзд — прохід небезпечний. Одна стрілка вказує на якусь хижу іклясту потвору з підписом «чужий спосіб життя». Інша впирається в щось таке з роззявленою пащекою, що зветься «чужа ідеологія». А третя просто перекреслює навхрест намальоване дьогтем слово «вони». Я озирнувся довкола магістралі, оточеної з обох боків нескінченними шпалерами колючого дроту, і спробую роздивитися неозорі ландшафти, чудові краєвиди і подумаю: а що там? Хто живе? Як живе? Присяду на узбіччі, помрію, уявляю, у який великий світ привела мене природа чи бог, а я його зовсім-зовсім не знаю. Десь, наприклад, є озеро Тітікака. Воно мені сниться з дитинства, відколи почув цю неповторну назву, яка мене вабить і відштовхує водночас. А може, я запрограмований, може, мені на роду написано опинитися там і на його берегах чекає мене якась звістка, якесь осяяння, а раптом мені там явку призначено з тими, кому я конче потрібний, а вони мені? Звідки я знаю? Тисячі років, мабуть, чекали далекі океанічні туземці якогось невідомого їм обивателя з містечка Малин між Києвом та Житомиром. Маю на увазі Миклуху-Маклая. І таки ж дочекалися! Хтозна, як би пішла далі історія Папуа — Нової Гвінеї, коли б нащадок запорожця Маклая не відгукнувся на поклик долі і не опинився на кокосовому березі в тихій лагуні. А може, навпаки — хтось чекає на мене біля Тітікаки і ніяк не дочекається, аби тет-а-тет переказати щось таке, від чого я перестану бути одним із сотень тисяч зачуханих оболонців у стольнім граді Києві. Все може бути. А я собі мов той одуд, торочу ціле життя одне й те саме, чи, як білка в колесі, мчу і мчу по одних і тих же рухомих щаблинках, що нікуди не ведуть. Треба розширювати кругозір.

Ач, замріявся. Тільки-но конвоїри послабили трохи режим, не встигли ліберально скасувати невідворотне, мов фатум, «крок ліворуч, крок праворуч — втеча...», як уже дурне полізло в голову. А втім, воно ще давніше ворушилося в мізках, заважало, збивало з карбованого кроку, що, як відомо, мости руйнує. І справді, коли озирнешся назад, — геть усі мости повалилися од могутньої ходи.

Але це я так. Ліричний герой відхилився від теми. Нікуди з магістралі він не піде. Приведе себе до тями, струсне, мов Бой росу, неясні видива і марення. Проте не дуже покладаюсь на нього, сам спробую глянути на шлях — пройдений і прийдешній — непотьмареним оком, холодним розумом, бо навіщось же раціо нам даровано, і, сподіваюся, не лише на споглядання дороговказів.

Повернемося до сьогоднішнього лікнепу. До Слова. П'ять років нашого навчання — це ж лише початкова освіта. ЦПШ не в розумінні центральна партшкола, радше церковнопарафіяльна школа, бо вчимося ж поголовно, а не за кадровою рознарядкою. Ліричний наш персонаж лише на перший погляд перебив тему. Задивившись у вікно, відпустивши думку на волю, попаски по всьому світу, він, повернувши її знову в клас,

сам здивувався, як вона посвіжішала й зміцніла за коротеньку відпустку, скільки нових вражень надбала, як збадьорилася і поструннішала. Принаймні так йому здається він суб'єктивний, як кожний, у ставленні до свого, до кревного, набутого. Іншими очима прочитала Думка програму лікнепу і всі письмові та усні реферати, класні й домашні завдання. Зухвало підморгнула, зашепотіла нам з ліричним героєм на вухо, ми іноді заперечно хитали головою, і щоб розвіяти наші сумніви, запропонувала провести експеримент. Зачитувала нам тексти і пропонувала відгадати час і місце їхньої з'яви і, певна річ, автора. Нічого оригінального, звичайна шкільна вікторина Слова.

Ось і тексти.

— ...Не вважайте ж за беззаконня, що ті, хто працює на вас, нагадують вам про людяність...

Жителі країни повинні оплачувати руйнівні побори з худоби, городів, садів, лугів, не маючи свободи користування лісами, водами, мало не повітрям, тобто позбавлені навіть тих прав, які бог визнав за дикими звірами...

— Ми не посилаємо до вас повноважних послів, яким важко було б описати наше гноблення перед вами — нацією, ошалілою від безмежної гордині, яка за супротивне слово прирікає на смерть тих, хто просить лише про те, щоб зробити хоч трохи пристойним своє життя...

— ...Зараз ми просимо повернути нам частину нашої свободи, просимо, посилаючись лише на те, що тільки ми залишилися пригнобленими...

Думка нашого ліричного героя, котра пополітала над світами, поставила перше запитання: звідки ці тексти? Порадившись, як заведено в теленомадах «Що? Де? Коли?», ми відповіли: мабуть, цитати з виступу народних депутатів від малих народів Півночі на З'їзді чи Верховній Раді. Думка зарахувала нам поразку, і цитувала далі.

— ... Управитель стає сувереном, а весь народ рабом його. В усіх людських спільнотах той, хто видає закони на власний розсуд, є всім, а ті, хто хоч-не-хоч мусять слухатися його,— нічим. Ця істина повсюди залишається істиною...

— ... Невиконання законів приводить народ до такого стану, що гірший за дикий: громадянська свобода знову обертається на рабство. Істина полягає в тому, що в людських спільнотах наймудріший закон, коли його не виконують, стає шкідливим...

— Який сумний і вбогий вигляд має та країна, де хлібороб залишається рабом!.. Хлібороб є годувальником суспільства, а будь-яка інша людина — лише їдцем. Чим вільнішим буде селянин, тим краще буде всім іншим, тим багатшою буде країна. Де хлібороб терпить скруту, там неминуче вся країна терпить скруту і зневагу, де хліборобів обертають на рабів, там усю країну чекає рабство. У тому суспільстві, де лише нероби і утримують усі привілеї, спеціальні свободи (спецсвободи) і особливі права, одне слово, мають усі блага від суспільства,— там доля суспільства не може бути надійною, хоч би якої слави зажило собі це суспільство в минулому, під час війни і навал. Там, де земельна власність погано влаштована, немає можливості збільшувати витрати на сільське господарство, навпаки, вони зменшуються, і разом з ними зменшується працелюбність хліборобів. Мистецтво хазяїна полягає в тому, щоб поліпшити своє господарство, себто щоб затрати давали найбільші прибутки. Нехай держава дасть своїм жителям власність на землю, а потім накладе на них податки, проте рівні для всіх. Людина — власник землі — недоїдатиме, не досипатиме, працюватиме вдень і вночі, але залишиться на своєму місці... Земля стала недоступною для працьовитої людини! Земля наша, родюча за своєю природою, дає заледве чверть від того, що здатна дати. Їй потрібний власник. Вона не знає дбайливого власника, бо може нині мати лише тимчасового розпорядника.

— ... Вади кожного суспільства породжені вадами володіння землею. Де більше вчинено наруги при розподілі землі, де більше володіння нею

ставало привілеєм не для всіх, там більше аад у суспільстві. Вдосконалення суспільства залежить від прогресу у землеволодінні. Голоані епохи а історії людства пов'язані з тим, як людські спільноти розпоряджаються землею.

— ... Сирота-земля, позбаалена дбвйлнаих аласників, маючи лише опікунів, не може звідати живильних наслідкіа затрат на себе. Пам'ятаймо, що основою всього землеробства є затрати. І власність. Нічим не прихочувати людину до сільськогосподарської праці — це останній ступінь безладдя. Інвше ви побачите лише неробстао і огиду до праці, тільки рабство і насильство. Якби була спадкова аласність на землю, країна була б багата. Але тепер усе придушене. Безглуздий забобон душить зерна життя. Дурне насильство саме не може аолодіти, саме не може трудитися, не хоче платити, а водночас відштовхує людину від землі, в'яже і обмежує діяльність, витрввлює в людях усі почуття, заавжає їм працюаати. Земля перебуає під аараарською забороною, що не дозаоляє придбати її у власність. Яке безглузде безладдя! Політичне станоаище загрожує нам ганьбою і звгибеллю, якщо ми не поліпшимо стан сільського господарства, якщо не покличемо людей крвіни трудитися коло землі, даруааши їм праао земельної власності. Ми зі своїм феодальним безладдям стали посміховиськом для нвродів. Ми, ще засліплені тим злом, що одвічно тяжіє над нами, в момент, коли всі натхнені найкращими надіями, аикидаємо з проекту саоєї майбутньої конституції такі слова: «Зберегти і забезпечити кожному громвдянинові свободу, власність і рівність перед законами». Найгірше, що ми це гвдаємо, ніби можлиаа спрввведливість твм, де немає свободи, буцім, розідрані такими суперечностями, ми можемо зайняти однакове становище з сусідніми державами...

Я підніс руку.

— Це,— кажу,— уривки з промов тих наших найрвдикальніших аграріїв, від яких усі зляквно сахаються і обзиввють їх екстремістами.

І знову Думна, що поподорожувала світом, зарахувала нуль очок.

— Продовжимо,— сказала вона.

— ... Що примушує людину жити? Власність. Лише аласність має таку силу. Власність зробила осідлими перших людей. Власність здолала природжену відразу і нехіть людини до прваці. Спадкова власність ствла доаічним стимулом клопотів і трудіа. Власність аідкриаає багатстаа землі. За деспотичного правління не може бути справжньої власності. Душею алвсності є право, а деспотизм грунтується нв сваволі, на насильстві. Справжня алвсність — це повна алада і свобода користуввтися не лише тим, чим володієш, в й прибутками, одержвними віл володіння. При впорядкованих деспотичних урядах, твк само як і рвніше при феодальному безлвдді, не може бути справжньої алвсності, в є лише прнаілейованв власність. Вона як при феодальному ладі, так і за нинішнього деспотичного прввління є безправв'ям і насильством, з тією тільки різницею, що нинішнє насильство здійснюється впорядкоаввніше і хитріше. Власність спонукує людину безупинно працюаати, лише аласність здатна заронити а думку зерно неспокою і турбот, спонукає одержати набуток нааіть за межами свого земного життя: вона змушує трударя витерпіти злидні, бо аін піклується про потреби нвступних часіа: прибутки онукіа ствють уже турботою діла. Абсолютно неймовірною справою, яка суперечить природі людини, є те, щоб хтось сумлінно труждвся нв користь когось іншого. Така людина всю саою уаагу, асі саої думки спрямовує лише на те, щоб обдурити свого нвглядвча, навчвється не того, як крвще працюаати, а того, як змарнуаати саій день. Єдинв спонука, що змушує людину працюввти, відпвдве, якщо трудящий не впевнений, що він одержить набуток від своєї роботи. Тоді він працюватиме лише з примусу, лише з-під канчука.

— ... Людинв, яка може одержвти тільки те, що потрібно для задоаолення нвйперших життєаих потреб, якій зась прагнуть до поліпшення саоєї долі; якій не вільно жити краще нааіть у саоїх дітях; усі потреби, прагнення, бажвння і нааіть думки якої залежать від когось іншого; у якої загвльмоввна діяльність душі, пригальмоввнв найяскрвві-

ша ознака людської природи, а саме — прагнення до насолоди або до поліпшення свого становища,— така людина є людиною тільки наполовину. І ця половина, що залишається, гірша за втрачену. У людини залишається сам біль; вона стає втіленням страждання. Все, що вона любить, вона чинить тільки зі страху і під впливом страждань. Лихо нашим нещасним дітям! Людина стає жорстокою, коли помщається за свої тривалі образи. Людина, над якою вчинена несправедливість, чим довше гамує своє почуття, тим швидше спалахує. Коли це почуття вибухає, воно перетворює людину в найлютішого звіра. Вона стрибає в прірву, тільки б помститися своєму кривдникові.

Ми з ліричним героєм одностайно заявили, що ці слова з якогось самвидаву, ще не опублікованих, «зі столу» міркувань з приводу загострення міжнаціональних відносин, тексти, опублікувати які ми ще не готові. І знову Думка похитала головою: помилилися. Наше вражене самолюбство зажадало дати йому ще шанс відігратися: читай, мовляв, далі.

— ... Хто ж та пекельна зграя, яка захлинається в обуренні від слова «правосуддя»? Малоймовірно, що хтось відмовиться від своїх привілеїв. Їх виховували як тиранів. Вони не громадяни, а вороги, які знищили мільйони людей без будь-якої користі для країни. Закон завжди несправедливий, якщо він встановлюється загальною волею. Але ця несправедливість найшкідливіша тоді, коли тягар закону чи користь від нього розподіляються не на всіх однаково. Неймовірна річ, щоб панівна каста, засліплена своїм егоїзмом, не спробувала скористатися з усіх вигод закону і звалити на інших усі пов'язані з законом обов'язки, що потрібні країні в нинішньому становищі. Пам'ятайте, що тепер, коли вам ніхто не чинить перешкод, ви не зумієте влаштувати свою державу належним чином, маючи такі величезні багатства і можливість знайти найкращі рішення, то тим ви доведете, що не здатні управляти навіть самі собою і не розумієте політичного становища Європи. На початку варварського періоду в уяві людей не існувало ніякої різниці між жорстокістю і величчю. Людина найбільше шанувала завойовників, плазувала перед ним, і тремтіла перед ним, і не могла уявити найвищої величі, як у вигляді вояки... Як гвалтівники, так і страдники від насильства завжди відчувають страх. Люди, керуючись думками і бажаннями привілейованих каст, бояться істини, ненавидять самі себе, обожнюють своїх тиранів і розпинають на хресті своїх друзів. Нещасна та епоха, в яку народи принижені до становищ худоби, а правителі вважають себе народом. Там, де самі закони є втіленням несправедливості, там суд і правосуддя захищають несправедливість. Привілеї більшою мірою спотворювали і псували людську природу, ніж злидні і неволя. Дух привілейованості більше псує людську природу упривілейованих, ніж тих, хто позбавлений привілеїв. Для свого панування привілейовані перекручують загальнолюдські поняття, розбій і жорстокість називають мужністю, змову — угодою, удатне насильство — встановленням права; брехню, зради, убивства називають священним правом нації; неволю називають порядком, накази гнобителів — правом, а безперервне насильство — управлінням; воях, руйнівник, негідник вважається героєм...

Годі. Нам з ліричним героєм нічого не лишалося, як визнати свою цілковиту поразку. І раптом нас осяяло: це не сучасні тексти, бо в злободенних бракує заглиблення в людську природу, розуміння суті суспільних процесів, їх переконливого витлумачення, тому і ковзають вони по поверхні, тому і всі ми ковзаємо, мов парнокопитні на льоду. І ми з персонажем упевнено заявили про це і відмовилися від дальшої гри. Тоді Думка, що поспілкувалася з ширшим світом, ніж той, у якому безвиїзно жили ми з ліричним героєм, привітала нас і визнала, що ми вгадали. Хоч і неконкретно.

То хто ж ці автори? — стало цікаво й нам. Хай їхні думки будуть оприлюднені, а їхнє Слово допоможе нам виконати офіційне, політлікнепівське перебудовне завдання — змінити свою свідомість.

— Ви, та й не тільки ви, а й усі, хто звик позичати мудрість

у загальновизнаних авторитетів, про які згадується в шкільних і вузівських програмах та в усіх календарях, будете розчаровані. Це перша причина, чому цитовані одкровення навряд чи засвояться не те що загалом, а навіть його прогресивними володарями дум. Друга причина — зараз, бачу, ніколи замислюватися, та й не звично. І третя причина: ці слова, сказані двісті років тому, не допомогли тим, хто їх прочитав і засвоїв. Народ, що його просвіщав тоді автор, щойно теперечки, ось-ось лише розпочав те Діло, яке б мало настати відразу за цим Словом. За два століття й саме його Слово спотворилося до невпізнання, всі найменування зла були перелицьовані, воно сховалося в нові поняття, і в іншій машкарі проіснувало й дотепер. І тому людям здається, що старого ворога вже немає, що лиха й біди інакші, їхні причини змінилися. І доки розгадуються нові маски, зло, мов хамелеон, наготувало найновіші. Той, хто зумів би приміряти на сучасне зло його старий одяг, виставити в зужитих оболонках, котрі вже розгадані попередніми поколіннями, той загнав би зло в глухий кут і полегшив розпізнання. Багато чого можете прояснити в нинішній ситуації, лишень прикладіть-но до нових словес типу «механізм гальмування», «негативні тенденції», «деформації» тощо їхні старі, родові, фірмові сутності: «твердолобість», «яструби», «вічно вчорашні», «солдафонство», «реакційні сили», «магнати», «шляхта», «хунта», «кліка», «маріонетки» і таке інше. Або: приміряйте ярлики «демагоги», «екстремісти», «кар'єристи», «витирадянщики», «антисоціалістичні елементи» саме до тих, хто чіпляє їх своїм опонентам, до самих авторів цих інвективних і зликаних волань, і побачите, що зло зриває їх поспіхом зі свого одягу і нашиває, наклеює тим, хто прагне добра. Перечитайте слова тих, чиї діла вже відкрилися,— Сталіна, Брежнєва, Чаушеску, Хонекнера, і вам відкриється дещо з того, як сили зла стають перевертнями, ряжеными, нацуплюють на себе ще теплу шкіру забитих жертв, як це робили жерці ацтеків чи майя.

Ми з ліричним героєм мимоволі гортали свої політліКнепівські конспекти, в очах рябіло від перебудованих неологізмів, але, відчувши, що Думка знову збирається вигулькнути з класу в світи, поспішили запитати:

— То хто ж усе-таки написав цитовані тексти?

— Станіслав Сташиць,— і зникла.

Довго ми шукали по книгозбірнях і книгосховищах, що ж то за один. А таки знайшли. У букіністів. Будь ласка: видання 1956 року, тираж 15 (!) тисяч, «польський прогресивний мислитель», народився 1755 року. Почали пропускати заняття політлікнепу, бо несила було відірватися ще й від Гуго Коллонтая, Францішека Єзерського, Тадеуша Костюшка, Яна і Енджея Снядецьких (хоч ці двоє не так політикували, як розмірковували про чисту науку), Станіслава Потоцького... А найзнаменитіша, найчудовіша серед їхніх думок така: «Яке варварство у вісімнадцятому столітті!». Ми ніби ходили по не вельми естетичному, але такому повчальному анатомічному музею, де на заспиртованих препаратах показувалось: ось таким стає людське серце від злоби, ненависті, ось що діється з печінкою від надміру дефіцитів чи від недоїдання, ось у що перетворюється мозок, коли його ніколи не обтяжувати думками,— одне слово, бридилися спотворенням такого людського єства, якому вдається спенатися праці на користь здобичництва і захребетництва. Або ж не вдається чинити опір пануючим кастам. Ти ба. Живеш-живеш, сушиш собі мізки, чому це світ іноді стає немилим не тобі самому, а ще й мільйонам співгромадян, віриш чаклунам од політичної і наукової медицини, доки отак не зглянеш у людське єство, повірно невидиме і незбагненне. Тьохкали наші з персонажем спільні серця і мозок, бо вони егоїстично бажали жити і бути здоровими. Десь, мов із зіпсованої платівки, крутилося геть недоречне, не з цієї опери: «Чи допомогли тобі твої ляхи?» Думка з далеких, невідомих світів, мабуть, не хотіла поривати з нами, виходила раз у раз на зв'язок і підказала відповідь: «Слово допоможе, коли ти прагнеш його».

Не втримавшись від спокуси, виписав один абзац. Коли Думка знову

повернеться з невідомих блукань, може, й з Тітікики, влаштуємо вікторину і для неї, хай пригадає, коли така розумна, чиї це слова:

«Санкцією природжених прав є власна користь людини при їх дотриманні, і шкода, що настає від їх порушення. Так користь від дотримання закону, як і шкоду від порушення його, не можна відчути одразу... але природа помщається за порушення її закону, і знаряддям її помсти є сама ж людина. Як добре було б, коли б люди втямили, чого вони можуть вимагати від інших і що вони мусили б робити для інших! Тоді легше було б писати закони для суспільства, легше було б ощасливлювати людей хорошими законами, що мали б бути не чим іншим, як лиш законом природи, записаним людьми за спільною згодою».

Я чомусь зробився такий наївний, що похопився був надіслати цей текст народним депутатам, але стримався. А от наступні слова я нікуди не надсилатиму, почеплю в себе на покуті:

«Хто береться за перо в такий час, коли йому наказує це вчинити його любов до людства, інтереси цілісності і щастя його власної батьківщини, той не переймається, яке місце він посяде в пам'яті людей серед письменників, котрі потішали їх або повчали. Він лише платить борг спільноті, в якій живе, з якою пов'язана його доля, набуток, виховання і покликання; він робить те, що може, радить, якщо це йому дають змогу його знання, перестерігає від небезпек, якщо передбачає їх, приносить людині полегшу від бідності, прагне визволити людський рід від гноблення і несправедливої залежності, наскільки це йому до снаги... Такими були перші спонуки мого серця, без них я нічого не писав би для громади, з ними я менше турбуюся про те, яка доля чекає на цей невеликий твір...»

— ?

XVIII

ХОЧ БИ СКІЛЬКИ БУЛО СОБАК у місті, завжди, либонь, і споконвіку (може, це якийсь суспільний атавізм, колективний рефлекс людської популяції) собачники, кажу, завжди дисиденти. Вони ізгої незалежно від того, чи хвиля гуманності накочується на них дев'ятим валом міліції, гицелів, озброєних, окрім довгих общеньок, ще й приписами виконкому, чи заклопотана іншими актуальностями громадськість дає їм перепочинок. Елемент геноциду завжди живий у людській формулі крові, як узагалі ворожість до друзів людей. Собачники постійно відчувають страх за «тих, за кого ми відповідаємо», кого ми приручили, вони заражені страхом, вони в постійному очікуванні репресій проти милої істоти, котра трюхикає поруч на повідку, безхмарно радіє з прогулянки, з дерев'я і кущиків, салютуючи їм піднятою задньою лапою.

Як лицар таємного ордену, так гнаний і переслідуваний собачник ладен консолідуватися з одновірцем, хоча досвід перестерігає його безоглядно довірятися іншій людині, дарма що й та супроводить свого собаку. Але бодай краєчком душі, бодай словом, бодай поглядом, ба й мовчки здибати однодумця, хоч не сконтактуватися з зустрічним собачником, а просто відчути, що повз цю людину можна пройти не сторожко, не чекати капостей — і то велика втіха.

А в нього аж десять собак. Він живе в сусідньому будинку на третьому поверсі, і я завсігди чую з балкона гавкіт, скавуління, повну гаму собачих емоцій. І Бой вслухається, щось із його рейваху та гармидеру вичитує, тому він спокійніший, бо більше поінформований. А мені потрібні слова.

Уперше я з ним зіткнувся в сусідському дворі по рвдісному першому сніжку пізнього вечора, коли не тільки Бойка, а й я здатний порадіти з прогулянки, перехожих, і це може бути, бо кожне ще освітлене вікно аж дзвенить од «ур-р-ра!», кулеметних черг, акторських награно-щирих бойових волань і покликів. Наша бере.

На повідку Він тримав молодого чорного дога, а довкола миготіли сірі, білі, волохаті заворушливі створіння, безпорідні, безрідні, а тому меткі, непосидючі, заповзятливі мешканці його собачого притулку, життєрадісні,

як усі пригріті безпритульники. Він їх зрекомендував: Аркадій (і Аркаша), Заєць, я не годен враз запам'ятати стільки імен. Дога запам'ятав — Віконт, Вік. Жваво безпритульники враз оточили Бойку, обнюхуючи, торкаючи його лапами, викликаючи на змагання, хто вище вихопить задню лапу і довше її потримає під електричним стовпом. Віконт теж порнвався, з горлянки долинало глухе гримотіння далекого землетрусу чи виверження вулкана, і Бой про всяк випадок настовбурчився і дрібно переступав напруженими лапами.

Він щось говорив мені: жаліє вуличних собак, зібрав їх дев'ять чи десять, дружина не витримала і десь поділася, здається, до жонатого сина переїхала, сусіди пишуть і пишуть, міліція прнсікується й прнсікується, але зась, бо Він заслужений. Я б зосередився на тій цікавій повісті, але не міг відключитися від його вуличної шпани довкола Бойки. Сама по собі вона йому не страшна, одного прокомпостує, інші не полізуть, вони це й самі знають, але оте й небезпечно, що знають. Можуть вчинити гамір, шарварок чимголосніший, аби спровокувати Віконта, і хоч хазяїн дебелий, одначе ремінець благенький, як на дога в розквіті моці. Бурмочучи якісь увічливості, я од гріха подалі одійшов з Бойкою. Хазяїн щось там прицмокував про Бойчину красу, та це для нас не первина, і ми вже метиковані, що не завжди за тим естетичним замилуванням саме лише поклоніння красі. Було, кінчалося й агресією, бо по слідах естетики й підкрадалася заздрість, а що з цього виходить — самі знаємо.

Друга чи третя зустріч з доброю душею, котра пригріває бездомних песиків, засвідчила, що чудес таки не буває. Ні сіло ні впало, хазяїн заволав на всю вулицю, чому я Боя веду без повідка. Він репетував, наче сигнальник на валу фортеці, аби всі захисники її почули, що сунуть вороги і зайняли свої місця в бійницях і біля бочок зі смолою. Віконт сіпався з повідка, та досвідченим оком можна було завважити, що більше з цікавості, з бажання обнюхатися з Бойкою, аніж від лютої жаги роздерти на шматки. Як програма-мінімум принаймні спочатку обнюхатись. Я спробував зрозуміти, чому цей собачий благодійник апелює до законності, чому горлає на гвалт. Городян не важко збурити і нацькувати, розбиратимуться вони, як водиться, потім, а закличного ленменту до солідарності самого по собі досить, аби спалахнули в них громадянські колективні чесноти, тут головне (і достатнє) зорієнтуватися, кого бити. Історія вчить, що того, хто репетує, не б'ють, це вже в мемуарах потім чухають потилицю, що не розшолопали спрожогу, і спровокував їх саме той, хто сам злодій.

І цього разу ми обминули прю, по-філістерському звернули у завулок, хоч на душі було гидотно. Душа, мабуть, завжди донкіхотська і прагне сатисфакції, надто з огляду на таку самоочевидну несправедливість. Хоч би плюнуть йому межи розчепірені, вибалушені од крику очиці, і ніяка міліційна тяганина не підгірчить уже одержаної насолоди. Але ж...

Соціальна вишколеність упоралася з душею, хоч та, мабуть, відомстила, відклавши пучку піску чи й камінчика в печінку. Дідько з ним, носитимемо той шкідливий осад, аби тихо було. Цілу зиму, забачивши оддалік дружний колектив з Віконтом на чолі, ми обминали цього вороного Буцефала з Александром Македонським поруч нього. Ми відступали, ухилялися від вирішальної битви, як Дарій, а пізніше — Кутузов і ще пізніше — ще хтось, але Він якось здійснив прогавлений нами маневр і застукав за всіма правилами тактики у місцевості, звідки виходу нам не було. Ми були змушені прийняти бій.

Я подумки одразу склав план операції. На шпану можна не зважати, на серйозний ризик вона не піде, вона дорожить своєю шкурою, а проти Віконта Бой якийсь час потримається, якщо не дасть себе схопити зверху лапами, а таки ж не дасть. Гадаю, через свого дурного хазяїна Віконт не набув бойових навичок, це ж очевидно, а коли щось і трапиться непередбачене, я вхоплю дога за задні лапи-барки, розкручу, як чувал, і закину подалі в кущі, он у ту долинку.

Але нам з Бойною не довелося повторити подвиг трьохсот спартанців. Наміри собачого аматора були інші.

— Ти знаєш, хто я такий? — на все горло закричав Він, а очі дивилися кудись повз мене, у далечінь, і здалося, що не я адресат його відчайдушного поклику, що душа його волає до цілого світу. За таких обставин я маю право помовчати.

— Ти знаєш, хто я такий, чи ти не знаєш? — це вже було заклинання, Він вже хрипів, Він тепер усі надії покладав на голосники.

Я не знав, мені не цікаво було знати, я й так усе зрозумів, без його сповіді. Як знав і те, що йому не треба моєї відповіді, що Він зараз викладе, як Іов Богові, всі запитання, всіх часів і народів, бо зараз ці вічні проблеми вгніздилися саме в нього і зараз задушать його, коли Він їх не вихаркає, не виблює.

— Ти не знаєш, хто я такий! Ти не знаєш мого прізвища. Воно написане на пароплавах! Ним вулиці названо! Я з тобою можу зробити все що завгодно! Я підніму на ноги всю Москву! Мене прийме товариш..., а тебе — ні! У мене знайомі і в КДБ, і в міліції, а в тебе — ні! А моя жінка, знвєш, хто вона? І мій батько, і її батько були маршалами Радянського Союзу! Маршалами! Ти пойняв?! Я напишу в «Правду», в «Известия», в «Комсомольскую правду»! Я вкажу там твоє прізвище і номер квартири! Я нацькую на тебе всю Радянську владу! Я знаю тебе!

Я хотів йому сказати, що після високого прийому і як буде піднята на ноги Москва, писати в згадані газети немає резону, тактично правильніше з цих дрібніших інстанцій починати, а коли вони мене не згноять, тоді вже звертатися в Кремль. Та Він і не почув би мене, Він медитував з вічністю. Але щось там у тому зв'язку зіпсувалося, і Він перейшов на звичайні комунікації, які увімкнув довгими матюками, смакуючи їх, як і годиться. У паузах розповів, що служив у міліції, в КДБ, спочатку сказав — полковником, потім чомусь розжалував себе в капітани, хоча наполягав, що на таких, як я, Він у війну йшов один на чотирьох. Це вже було пряме запрошення до діалогу, і я вставив, що на таких Він не ходив, бо не повернувся б. Він подумав. Але невідреаговані запитання знову схопили його, як чорт грішну душу, і знову його очі втупилися у вищі невидимі сфери, від яких залежить доля людства, і Він знову захлинувся од мільйонновольтної напруги, закоротився, замкнувся і знову почав за рибу гроші: чи знаю я, хто Він такий. Він не помічав, як ми з Бойною віддалялися, задкуючи.

Ми до нього запитань не мали.

Ми вже його не бачили з-за кущів, з-за дерев, звідки пронизувало все від хмар до трави безнадійне завивання: ти знаєш, хто Я Такий?

Гарне запитання. Запитання над запитаннями. Пісня над піснями.

Як відповідали у своїй масі на нього ті, «хто був ніким», як реагував «широкий загал» — знаємо з історії.

А як на нього відповісти індивідуально, осібно, окремішно, приватно, і то не словом — власним життям? Як відповідали тоді, коли ще не було почесних звань (такий час, виявляється, був), привілеїв (спочатку соромливих, мізерних, а з часом уже й посутніх, хоч, як на позаісторичні людські цінності, так жалюгідних) титулів, табелів про ранги, синекур? Та ще в який час — динамічний, переломний, бурхливий, «буремний», зреволюціонізований?

Про такий час полюбляє знімати кіна один мій колишній знайомий. Маленький чоловічок не лише за зростом не встидається носити взувачку на височенних підборах, а зачіску йому майструють студійні перукарі (вони вміють усе) так, щоб кок стримів на всю довжину волосся вгору, ввись, ніби він тупеєм хоче сягнути неба. Штучна компенсаторність чи компенсаторська штучність придалася йому і в його кінах: йому ввижається, що героїзм — то здебільшого істеричність, а коли іноді нерви вгамовуються — то позірна статурність, скульптурність, монументальність.

Брехло він несусвітенне, природжене, таке, що називають у моєму

(і в його) селі: як не брехне, то не дихне. Якось у офіційній обстановці він сотворив чергову порцію інсинуацій проти когось, а наступного дня, вже в обстановці неофіційній, проте публічно я запитав його: навіщо людей в оману вводить? Він хихикнув, мов підліток, зніт ився на хвильку і оговтався — верескнув:

— А ти хто такий? Хто ти та-ки-йй?

Ти йому про образки, а він тобі про лубки. Підміна тези. Перевертання з ніг на голову. Але це нічого не міняє. На ногах високі платформи (не котурни), на голові високий кок — хоч круть-верть, хоч верть-круть, а щось треба підмощувати, аби не заземлитися, не стати на свій питомий зріст. Чи існує котрась відповідь, крім некоректної «сам у капелюсі?» Хтозна. Г і п о т е з а: полишати індивідуумам їхні, самими ж змайстровані, саморобні котурни, а суспільну бутафорію спровадити за приналежністю — позаминулим часам. Хай уже американці бідкаються своїм худородством, що не сподобилися вони мати в своєму родоводі баронетів чи ще якихось телепнів, приречених на привілеї, не забезпечені громадською і громадянською «вальвацією». А проте, яким же воно виявилося живучим, пройшло крізь віки, суспільно-економічні формації і вирииуло напередодні атомної війни оте наше питоме, кліт ково-молекулярне, сформульоване десь по дорозі «правою рукою» Меттерніха австріяком-слов'янином Віндішгрецем: «Людина починається від барона!» А може, людська нікчемність? Може, табель про ранги увінчує її, а може, лише започатковує...

XIX

А ЩЕ РАЗ ЗДИБАВСЯ Я з Однофамільцем десь через рік. Цілком несподівано. На тому самому місці. Воно називається Кам'яний Ріг. Дивовижне, єдине од Києва до Чернігова (далі не знаю), де в Десні, як у гірській річці, стримлять велетенські валуни, а течія бурунить ся і кипить.

Перша зустріч урвалася, як і ведеться серед дозвільних знайомців, ввічливо і непротокольно, адресами не обмінялись, хоч я був не від того, та мене заїло, що Однофамілець сам не запропонував зберегти гарно започатковану довірливість. Виходило, я йому не дуже-то й цікавий. Не буду ж я тицяти чоловікові свій візитний запис і виказувати, що мені Однофамілець потрібніший, ніж я йому. Колись, за часів моєї простолюдинської щирості, я б не рахувався з етикетом, але після того, як з десяток років підряд, у розпалі суцільної бандитизації суспільного життя, зграя моїх роботодавців дружно обложила мене з усіх боків і залишила лише Десну і Боя, я став до дідька самолюбним та гордим, як озлиднілий ідальго.

За тих скількись місяців я вже й забувати почав про Однофамільця, бо завирували небачені й нечувані події, посполите рушення мітингів і демонстрацій, публікацій і дискусій, збурилися всі і все. Лютіше за коронованих абсолютистів огризалися в ім'я перебудови збанкрутілі хазяї доведеного до ручки вседержавного життя. Відчайдушно і симпатично напосідалися на них лобаті інтелектуали від імені народовладдя, демократії і тієї ж таки перебудови. А я, зголоднілий до вільного людського спілкування, геть забувши, як сам «до того» додискутувався з дурними казенними і з розумними прогресистськими опонентами до такої щирості, що вони врешті, як і ведеться, об'єдналися і виштовхнули мене в громадянське небуття, чим, спасибі їм, допомогли мені на власній шкурі осягнути логіку невмирущої класової боротьби, теперечки, мов стригунець-неформал, марнував час на передвиборчих зборах, на якихось зустрічах то в одному, то в іншому місці, аж тремтів. Там виступав син Хрущова, тут — Нуйкін, деінде — кусючі приволзькі політбійці, десь крутили заборонений уже перебудовою фільм, а геть в іншому кінці міста протестували екологісти. Егоїстично тішило те, що нічого нового для мене

не чулося, ніяких посутніх відкриттів я для себе не зробив, міг би й правиці, і лівиці вигукнути: «А я ж вам казав!» — але стримувало і почуття гумору, прихована дрібнувата зловтіха з того, що таки існує чи то божий суд, чи ще якась невидима інстанція, котра всім урешті-решт віддасть за ділами їхніми. Підозрюю (бо достеменно не сподобився перевірити), що людська душа, хоч би якою просвітленою та святою зробилася, якої б духовності сягнула, аж пищить согрішити і поаплодувати, хай потаємно, афронту і конфузії конкретного зла і несправедливості щодо неї самої, всмак почухати задавнену, хоч і зарубцьовану сверблячку. Ніщо людське й мені не чуже, як і годиться великим. Коли б же це було лише людське. Насмілюсь нагадати, що навіть сам старозавітний господь не прощав своєму, як називав Маркс, шахраюватому і пронозливому народові не те що богохульства чи неповаги, а й найменшої неуваги до себе, по-дріб'язковому ображався, сердився і одводив свою безсмертну душу тим, що карав ні за що, помщався — чи ж йому б то, святому, крепкому, бути самолюбним? Здавалося б. А ба.

Вряди-годи, щоправда, напосідалося щось тривожне, мов бетховенське «доля стукає в двері», мабуть, той самісінький скомпрометований белетристами внутрішній голос остерігав: схаменися і отямся, банкет чужий, а голова тріщатиме на похмілля тобі. Ці неясні пересторoги бриніли в унісон з усім ладом торішніх балачок з Однофамільцем. Хоч ми тоді в соціально-політичну конкретику не вдавалися, бо вона була геть безперспективна, але, перечитуючи записи наших розмов, я почувався, як Буриданів віслюк: Однофамільцева мудрість суфлірувала одну, а життя нав'язувало зовсім іншу роль. Шал протестантизму тиснув не доконуватись сутності суспільних словесних пертурбацій, а ув'язуватися в друковані, усні баталії, наражатися, наскакувати, долати опір, одне слово — нести й свою баночку на дьоготь.

Заради чого? Аби пофехтувати, відбити удар, самому вколоти всіма клятого, при силі опонента? Шляхетній потребі молодецтва всі підвладні, але не йшло з голови телеодкровення одного білявого, блакитноокого «афганця», котрий тремтливо-солодко розповідав, що не думав ні про які ідеї, а стріляв, поціляв і вбивав у мисливському азарті — це у крові вже цілих поколінь. Цей «шураві» вимагав судити — кого? Призвідців війни? Навпаки — тих, хто вивів війська з Афгану і вимагав знову мобілізувати його і послати на війну,— майбутнє нам гарантує чимало сюрпризів, товариші.

Неправота, пекуча несправедливість підступних, знахабнілих од безкарності офіціалів провокувала і моє, і загальне завзяття, а в чому моя правота і справедливість, не було ні часу, ні бажання додумати до решти. Вже годі було зупинитися, встояти, не піти на чергову публічну акцію, п'янко спустошуватися там,— душа до кінця ніяк не могла розморозитись, з неї ще виходив іній. Гірше, що вивітрювалося з душі й ще щось — набутий спокій, рятівна рівновага, спасенна споглядальність, усе, що дарується не лотерейно-суспільним успіхом і винятковим добробутом, а роками остракізму, і саме по собі є, переконався, рідкісним благом. То єдиний мудрий шлях по життю, та, мабуть, лише тоді, коли він не силуваний, не від безвиході, не від обставин, а свідомий і добровільний. Він допоможе вивищитися над розначливістю, відчаєм, заздрістю, злостивістю, ненавистю, не дасть зруйнуватися, деградувати, залишить у найбільшій скруті людиною, не позбавленою гумору і вільною. Ним треба йти до кінця, але ж невимушена духовність приступна лише обраним і не до снаги кожному. Тим-то і захоплює знову й знову епідемія всезагальної лихоманки, тільки-но зажевріє видимий шанс на краще, ні, на яке там краще, просто на нормальне життя усім і вкупі з усіма. Старезна як світ ілюзія, буцім ось-ось свобода, рівність і братерство дадуться нарешті в руки. Ця мана любить зваблювати чи нею любимо засліплюватись до нових розчарувань, до якогось чергового жорстокого і нещадного партійно-державного реалізму. Натерпляться, намучаться людина і поспільство по самісінькі вінця або й через край і знову пори-

ваються до недосяжного ідеалу, а віи, цей фенікс, фур-р-р, видерся, подряпаа, поклював, ще й обкаляа.

Хай пориааються, хай і я пориааюся смииати важезну історичну штаигу, аід якої без наукоао обгрунтоааиих тренувань і техніии, з иасиоиу дуже просто пупові роза'язатися, дуже легко ие остерегтись, иоли тягар зірветься з-иад голоан, гепнеться і розчавить. Та самого зухвальства, хоробрості, самопожертви замало. Щоб там ие казали, Виниичеико і Грушеаський щиро любили народ і бажали йому добра, та ба, і їхнього патріотизму аиявилося звмало, щоб аіддати селяиам омріяну рідну земельку. Прикро сподіаалися, буцім мільйонам землякіа доснть буде самого старокозацького декору, того самого, яиий дваиим-давно старшина охоче проміияла на катерииинські камзоли з маєткамн та ще й розкозаченими «панами-братамн» на додачу. Сім десятиіа літ тому переможні опонеити Центральної радн, теж иевбпякі патріоти, наче арвхуаали помилку і такн двли землю улюбленому народоаі. А потім одразу ж аідібрали. Скрипнии, Шумський, Коцюбинський-молодший, Затонський, Чубар — практнчио всі червоиі вивзволителі иаилали головвми ие аід того, що вчвсио спвм'ятвлися і згадали, що мусять поаернути народоаі загарбане добро, а від иеаниної спроби поаериути йому свму лише моау звміcть землі. Щось схоже на обмін рідної землі нв рідну мову. Що з того аийшло? Ні землі, ні моан.

Все ж такн культуртрегеріа, иваіть най-пайиращих і найпатріотичніших пхає, мабуть, власний людський фактор, иайблнжчнй і найпролумілійший їм самим інтерес. Дивна річ: читаєш, слухаєш одкровення вже досить усталеиої, мов своя новітня номенклатура, когортн пресоаих речинкіа — цікаво. А спробуй перепоаісти, прилаштуватн до вжитиу, иічого, ирім домврисистсьиих, просвітяиськиx банальиостей, жоааиих-пережоааних, не вилущиш. Охолонеш аід очікуаальиого тремтіиня і бачиш: сенсаційна публікація виглядає паїаиим «Анна унд Марта баден», стнлістнчні кокетуваиия иасторожують, як усе иеспраажнє, в отже тягне аичитувати ще й ще: а раптом чоловік сквже иврешті щось ТАКЕ. Нам паче на роду написаио не домислюватись, а лише дочитуаатись до всього доленосного. І зиову иічого ие анціджуєш, і зиову лосиоче иров чергове: «А аи читали?» — і вже не пручаєшся, і тоапишся з усім гуртом до иового водопою, і знвходиш там хоч і иоаітию, але ж иалвмуть. Вже не сердишся зверхиьо, ие пирхаєш, настає друге днхвиия, долаєш «мертау точку» аласиого — кращого чи гіршого — саітосприймания, і тішить, що береш участь у спільному шиільному марафоні.

Ось у яиій розхристаності атікаа я на Десну, мабуть, інстинкт самозбереженни нарешті уаімкнувся. Постояв день на піщаній иосі, иа белебні, нв коров'ячому тирлі, спіймаа двох судвчків і жереха-білизнушелешпера, і потягло мене перебазуввтися на півострівець, зелений та гарний, він так і аабив затиишиом. Я голосно засміявся, побачивши за кущем Однофамільця, тільии-ио прнпнуа до берега човиа. Сндіа на палубі, звісивши иоги а воду, і реготаа. Однофамілець одвіа погляд од свого поплавка, обернув до мене неадоаолене обличчя, в тоді й сам осміхнуася, тви, що аби я знаа, що аін не задвявив, щодуху кинувся б до иього і поліз чоломиатися.

Перше, про що я по-дурному грайлиао запитав Однофамільця, чи не пришелець аін з літаючої тарілки, колн так точио з'яалисться біля мене саме на Десні, а безлюдді, і чи не озиаиа це того, що мене обраио, абн врозумити і напутити.

— Я вчора пріхаа ив вихідні,— буденно мовпа він,— а мені кажуть, що бачили на річці Того Що Судакіа Ловить На Щипавии. Таи авс аелнчають у Мороаську.

Ти ба. Мені стало тепло на душі — заабв паблісіті. Проплиаає, зивчить, моровець иа доабанці, иааіть не завжди кивне головою, а сам глипає з-під иозирка, і асе йому ясио: стримлять дониш, на пісиу валяються дротяна підсвив, аідро з живцями — ловить на щипааии. І торік тут був — по собвці видно, ні в иого иемає схожого. Усе-таии приємно,

добродії, коли чимось в око впадаєш. Хоч собакою і щипавками. Оно він який, людський фактор: ти його, як свідомий громадянин і культурний чоловік, проганяєш, а він, мов тарган, у найменшу щілину, в кожен душник лізе назад. Виходить, і я, Брут...

Раз таке діло, знехтуємо церемоніями. Я знахабніло поклав собі випитати у Однофамільця, що тепер по чому, чи, кажучи по-перебудовному, взнати всю кон'юнктуру, бо довіряв йому чомусь, як бізнесмен індексові Доу-Джонса. Хай усе розкаже мені про вічно переломний момент нашої перебудови, зорієнтує, які акції варто хапати в нинішньому ажіотажі, щоб і моя активна життєва позиція дістала гідну винагороду. І ставок, і млинок, і вишневенький садок. Я що — каліка чи в мене душа з лопуцька? Я теж не абищо, не згірш за виконробів та завдинищиків зумію поєднати високий рівень особистого споживання з високим культурним рівнем дискусій. Хай навіть я виявлюся історично неправий, але ж це з'ясується вже тоді, як спитати з мене буде зась — так історичні особи діють і сьогодні. Маємо, проголошують, право на помилку. Щоправда, тільки для себе. Коли вже мені припала до смаку моровська слава, треба йти далі, далі, далі...

— І воно вам треба? — Однофамілець запитав цілком по-дружньому, співчутливо, аніскілечки не осудливо.

— Треба,— сповідально, як самому собі, сказав я.

Однофамілець по-дядьківськи розсудливо почухав за вухом, мовби прикидав, з чого почати чи не хотів перебирати на себе першу скрипку.

— Ви й самі знаєте, що я скажу,— мовив знехотя, а мені враз здалося, що й справді знаю і все-таки хочу почути.

— Давайте дрівець назбираємо, скоро темнішатиме.

Мій ліричний герой мало що любить так робити, як збирати сушняк на Десні. Рибу ловить знехотя, для проголівлі і йде геть, коли хтось починає з вибалушеними очима тремтіти і метушитись, витягаючи рибину. Збирати дрова — зовсім інша річ. Я і в місті зберігаю в пам'яті, де саме на березі Десни нікім не освоєні хащі, а в них купи ломаччя, сухого, мов порох, тоненького — на розпал, і грубішого — для всенощного вогнища; трухлявих пеньків, що горять тихо, жарко, довго і затишно, а потім ще жевріють, пашать теплом до ранку. Однофамілець, хоч і десняк, а ходить край верболозу, берегом, патички підбирає, хвилею викинуті тріски, а я мовчки беру сокиру і продираюсь у гущавину. Висока весняна вода метрів на два, а в улоговинах і на більше зафіксувала рівень повені закошлатілими стовбурами вербичок — доки вода спаде, на корі наростає безліч корінчиків, що потім за літо всихають, і деревця стоять, мов на ведмежих лапах. Може, тому зі мною на річці багатьом подобається, бо добувати паливо для них — осоружна повинність, а для мене тиха радість, і цю роботу я в усіх перехоплюю. Лазячи в заростях, мені цікаво спостерігати, які ми люди: скрізь стирчать на метр-півтора окоренки зрубаних молодих деревець завтовшки з руку чи ногу: ти ба, стерво, навіть не нагнеться, січе сокирою на рівні ледачого замаху. Я не знаю, як ще зовсім не перевели геть усю зелень по берегах Десни. Мабуть, лише якась тропічна живучість рятує її чи то від поголовного здичавіння людей, позбавлених у кількох поколіннях власності, чи від питомого, в генах закладеного хижацтва. Здавалося б: ну от усохли на корені патики, тепер уже їх бери на дрова, підходь, навіть рубати не треба, торкнеш обухом, пхнеш ногою і саме звалиться. Ні, бо це ж треба продиратися по заростях, тягнути крізь них сушняк. Тому і нищать живі дерева. Гадаю, скоро вже винищать до цурки, ніхто й ніщо неладен спинити радянську людину. Не можу й не хочу пом'якшувати зневагу до сучасників ніякими гуманістичними пігулами. Я перевіряю деснянською прибережною гіркотою всі самовихваляння нашого суспільства, як воно виправдовує своє дикунство тим, що країні потрібні корисні копалини чи меліорація, метал чи хімія. Не камінці в печінці, а реалізм, до якого я непомітно для себе примкнув, доводить мене до мізантропічного висновку, що співвітчизники мої дедалі більше стають схожими на камікадзе в усіх виявах. Не хочу так писати,

а перо саме виводить: «Коли ніхто не підкаже, де в світі люди мають таку зненависть до всього живого, то не залишається нічого іншого, як припустити, що ми становимо найбільшу загрозу для всієї планети. Як собі хочте». Наче перехотіли жити. Так і пишу, бо щось робить загальна знавісниілість зі мною. Праві й ліві перебудовні Пересвети і Осляби знайшли собі союзників — гомункулюсів — і в кому? В мені, мирному, незлому чоловікові. Пробудили їх з анабіозу, як тритонів з вічної мерзлоти?

Не треба мені люті в душі, не до смаку той коктейль гармонії і ненависті, що наколотив у собі навіть Гейне, який наперед тішився з намріяного собі раю, де біля його ідилічної хижки з солом'яною стріхою ростимуть прегарні дерева, а на деревах тих шість або сім повішених ворогів, тільки це ощасливило б поета. Я сказав про це Однофамільцю, коли ми повмощувалися біля вогнища на куфайках.

— Навіщо так серйозно? — осміхнувся Однофамілець. — Коли мене обсідають такі невеселі діагнози, я пригадую книгу Іова. «І відповів господь Іову із бурі й сказав: чи хочеш порушити право моє, винуватити мене, щоб оправданим бути? Чи ти знаєш устави небес? Хто мудрість людині вкладає в нутро? Або — хто дає серцеві розум? Розкажи, якщо знаєш це все...»

— Одне слово, мовчи та диш?

— Навпаки — май знання. А всім нам хочеться жити на повну котушку. Щодня, щогодини, щомиті. Сьогодні. А завтра ще більше. Оце, як ви кажете, в поточному моменті і добре, і зле. Добре, бо нарешті сказано годі-квит жертовності, злидням, нарузі, всьому, що дали за цілі дві третини століття чинити з собою. Зле, бо почасти забули, а більше й не знали, як воно робиться, оте нормальне, людське життя. Виточили ці знання з кров'ю попередніх поколінь, зробили зажерливими і жорстокими...

— Люди винні? Народ?

— А хто? Вже ж не господь бог. Надто багатьом не хочеться працювати, а раювати — велика охота.

— Не повірю, що й ви тягнете за тими, хто зараз на всі заставки дорікає трудівникам за загальну культурну відсталість, за низьку політичну культуру, за ніяку культуру праці, за невміння культурно дискутувати!

— Фарисейство завжди було й буде. Навіщо нам порпатися в його сучасних виверженнях. Ми ж на трибуну не лаштуємося.

— Іноді кортить.

— А мені — ні. Люди п'ять років почуваються так, як ті, хто вперше потрапив з глухого села до міста. Або вийшов на волю з тюрми, де народився і виріс. Все незвичне, все лякає. Не призвичаїлись з хаосу звуків вирізняти, які з них слід пропускати повз вуха, а на які реагувати. Перед очима снують, мов мурахи, перехожі, миготять високі будинки. Вуличний рух, вітрини, вивіски. Не второпаєш, що й до чого, де знайти те, що потрібне, як потрапити за адресою, що ото написана на заповітному клаптику паперу, затиснутому в пітнявій долоні. Поспитаєш, а потім треба когось іншого перепитувати, бо чорти його батька знають, де та зупинка назвваного трамвая, як до неї дійти, коли вона навпроти, на протилежному боці вулиці, а навпрошки нема як — машини гужем мчать. Отак вже п'ять років несила освоїтися в хаосі публікацій і промов. Ніяк не вивчиться топографія рідного суспільства, тим більше що одні путівники трактують так, другі інак, на одних картах північ угорі, на других — униизу. Отож аналізувати поточну інформацію нецікаво і безглуздо. Коли все сприймати за чисту монету, не сортувати, не відкидати полову,— запаморочиться голова. Сьогодні одне, завтра інше навіть лідери говорять, а про решту вже й не кажу.

— А ви вмієте упорядковувати цю інформацію?

Так я сказав. А в самого від печінки, з-під грудей здіймалася до горла непоборна нехіть до засерйозненого розбалакування. Навіть пошкодував,

що наразився на Однофамільця, забув, що й на річку попхався в надії на цю зустріч. Навіщо мені вся теперішня людська колотнеча отут, у цій обітованій деснянській кірпаці? Геть не пам'ятаю вже, що обтяжувало ще вчора, що мене хвилювало в місті, в моїй квартирі-нарцері-саркофазі, де залізобетонні панелі випромінюють якісь електромагнітні поля і спотворюють людське біополе. Перестало зараз цікавити все, що жадібно всотувалося — статті, промови, інтерв'ю, виступи,— воно здалося старою тандитою, де торгують лахміттям, тьху на нього. «На горе-горюшне дрались побирушни. Друг друга за внсни — не бери мои нусни!» — вигукнула з дитинства частівка. Мені захотілося, щоб Однофамілець знову, як і колись, тихо порозмірковував про невидимі світи, про нескінченність, оце б саме пасувало до тьмяніючого неба, котре ще не встигло стати цілком нічним, не висипало всіх зір і чомусь нагадувало молозиво. Він говоритиме, а я дивитимусь на фотографію протилежного крутого берега, відбиту аж до середини притишеного плеса,— чомусь у надвечір'ї поверхня річки завжди стає чистою і гладенькою, як глянцевий фотопапір. Ніякого смислу в цьому споглядании я не бачу, але одірвати очей не можу.

— Купуйте хату над Десною,— сказав Однофамілець. — Городяни накинулись на тутешні села, скоро подорожчає кожна халупа.

— Мені ще б краще зимувати в Криму. Як Чехов або Горький. У мене легені слабі.

— Тоді вже краще в Сорренто або Ніцці. Як той самий Горький або Герцен.

— Гарна думка,— погодився я, і мене справді потягнуло в теплі краї, і прикро стало, що я ніколи там не побуваю.

— Десна взимку зовсім не така, як зараз,— окинув поглядом околицю Однофамілець. — Холодна, сумна, непривітна. Зимою вона для себе, більше ні для кого.

— То перебуду до весни в місті. Як поміщик,— буркнув я. І сама лише думка про довгі сльотаві місяці, про ядучі і смердючі холодні тумани на Оболоні, крізь які стають невидимі і телевежа, і Печерська лавра, і арка-хомут на державному правобережжі столиці, сама думка про це по-жлобському, по-хамському зім'яла, порушила моє умиротворення, як бульдозер здирає тонкий родючий пласт грунту. Затремтіло все всередині, як у алкоголіка при вигляді чарки, я знову прагнув і жадав злобн дня.

— А щодо вашого запитання про те, що воно діється,— без переходу мовив Однофамілець,— то це однаково, що пересипати крізь пальці пісок. Усе старе як світ, а ми, мов ті туземці, розглядаємо разки скляного намиста, і гадаємо, ніби відкрили щось нове, і ладні все своє найкраще проміняти на те, що блищить.

— Е, це дешева зверхність. Людське життя — найбанальніша річ, як кажуть, з історичного боку. А для кожного народженого нова і дуже захоплююча п'єса впродовж усієї біографії. І для геніїв, і для підніжків.

— Не зовсім так. І людина, і її покоління запрограмовані, аби відтинон своєї з'яви на кону, свій акт п'єси зіграти по-своєму. І від того, наскільки їм це вдається, що переважає — рутина, банальність а чи новизна і свіжість гри, сумують або радіють, страждають або втішаються.

— По-вашому, ми корчимось від диктату автори і режисури?

— Я б уточнив — недоладних, самозванних авторів і режисерів.

— Зараз наче ж оголошено конкурс на нову п'єсу.

— По-перше — в рамках попередньої тематики. По-друге — а журі хто? Тим-то нові драматурги пристосовуються до заданої теми.

— Ну, а конкретніше, без поетизмів?

— Конкретніше — в газетах і журналах, на депутатських говірнях. Конкретніше — довкола кожного, в новому житті. Все-таки хочу закінчити думку. Що має обіг на вільному ринку ідей, який так урочисто нещодавно відкрито? Тисячі, мільйони суджень, міркувань, пропозицій, оцінок, гіпотез. Але що за товар? І найкорисніші, і найбожевільніші думки змішалися в одну купу, заповнили духовну атмосферу, створили таке задушливе становище для продуктивної роботи свідомості, що, здається,

7

без якогось інтелектуального протигазу чи респіратора мислительний процес уже неможливий.

— Ви кажете — задушлива атмосфера, а по-науковому можна сказати — мозкова атака.

— Здорових, повноцінних суджень, тобто таких, що здатні стати матеріальною силою, не побільшало. Чому? Бо ця, як ви кажете, мозкова атака нікого ні до чого не зобов'язує. Це і є бездарна, протокольна п'єса, здається, ви про це говорили минулого разу: виявляйте активність, вносьте пропозиції, ми подамо їх Іллі Івановичу, як він скаже, так і буде.

— Чи ж не гординя таке говорити? Усім, мовляв, бракує кебети.

— Говорити — гординя, знати — вже чеснота.

— Не можу цього підтвердити. Почуваєшся Хомою невіруючим. Білою вороною. Незатишно. Незручно.

— З піднятою ногою стоячи справді незручно. Або вже стій, як усі, на обох, або опусти ногу хоч на вершок уперед — знайди, як це пояснити.

— З піднятою ногою стояти справді незручно. Або вже стій, як усі, на вибудувати свою... Спробуйте пояснити собі таке: чому людство потребує філософських систем, релігій, світовчень? Ніщо не може бути пізнане з самого себе. Потрібно порівнювати все суще між собою, знаходити місце будь-чого в ряду інших явищ і речей. Так і людина, і людство відчуває потребу подумки вийти за свої межі, щоб знайти мірку собі, щоб прокреслити свій шлях від найглибшого, що губиться в пітьмі віків минулого, до майбутнього, якого ми й на день не наважуємося вгадати, а хочеться ж навіки. Ось звідки бог, міфічний герой, релігії — пориви уяви за межі видимого. Чим би ви займалися, коли б мали вільний вибір?

— Зараз уже пізнувато, а років ще п'ятнадцять-двадцять тому взяв би клапоть лану, я любив ходити коло землі з дитинства.

— От. А я б у монастир пішов. Я з дитинства любив докопуватись, що воно все й до чого. Ходив би, опустивши очі долу, склав обітницю мовчання... Аби ясно зрозуміти, що воно таке — оце тимчасове відрядження на Землю людей взагалі, мене зокрема, яке саме завдання маю виконати і наприкінці відзвітувати...

— Якби ж то послушники зазирали в себе. У письмо, хоч і святе.

— Святе від поточного відрізняється так, як підручник від шпаргалки. Спроможний осягнути формули — розв'яжеш задачку. Не годен здолати премудрість, то ніякі цитати не виручать.

— Ідеалізуєте. Де-де, а на святому письмі годується хмара начотників.

— Я не про всіх, я про себе. А паразитувати можна на будь-чому, навіть на ядерних реакторах. А потім, я не маю на увазі жоден навчальний заклад жодної конфесії. У жодні кадри я б не пішов. Так, для себе. Позиченій, орендованій, взятій напрокат свідомості можна лише слугувати, нею можна лише харчуватися, як зі спільного казана. Коли не виділяють тобі власної землі або не хочеш її надбати. Ні Христа, ні Будду, ні Магомета, ні Маркса не засвоїш, доки не відчуєш, не виколохаєш у своєму єстві, серці і розумі манюнього, від власної плоті і душі, Христа чи Маркса. Чому Сталін зробився мільйонолюбленим ідолом, хоч і вимагав собі кривавих жертв? Бо маленькі сталіни в кожному аж пищали, жадали бачити у спільному капищі найбільшого. І несли йому, і кололи перед його олтарем хто кого закопав, бо самі жадали крові і чужого майна. Ось через те сталінізм і досі несила здолати, бо перемагає в багатьох здобичник, а не трудар, ласий до принад життя лежень, а не сівач і майстер. А втім, ми з вами не часто зустрічаємося,— ще раз подивував мене доброю, втомленою усмішкою Однофамілець,— і, їй-бо, шкода марнуватись на поточний момент. От скажіть мені, що запам'яталось із словесного фаршу, яким начинялися наші голови два-три-п'ять років тому? Ви можете назвати дві-три путящі ідеї, що дожили до сьогодні?

— Чесно кажучи, хіба за великі гроші.

— А тепер спробуйте перенестися на рік чи більше вперед, уявіть, нібито ви пригадуєте день сьогоднішній — що від нього вцілів в пам'яті?

— Поїздни на Десну... А це зорово, чн, ян нажуть, візуально, популярні люди: ян ножен поводнвся, ян аннвзуваа харантер... А от що саме прорікав — мвбуть, не візьмуся перепоаісти. Щоб не збрехатн.

— Вн звернулн уаагу, що зараз у письмоанх творах модно тривожити велнні образн? Хрнста, Пілата, ще ногось. Абн читач аідчуа, нн нажуть, глнбнну, бо без вічних персонажів може здатнся, що роман доріанює ааторові. Ще янісь химерн вигадують, неодмінно щось потойбічне, з невндимнх світів, бо вндима реальність, мов дзеркало, відображає лнше нас самнх, а в душі ж ножен відає, що вдиалятися а себе чн в сусіда не вельми пізнавально: всі хочуть одного, всі однієї масті, одним миром мазані. Видно й неозброєним оном, що від аождіа, анадемініа і письменнинів аж до тнх, хто упрнватинв громадсьні туалетн, усіх охопнла одна, але полум'яна пристрасть: мені! мені! мені! Нам! нам! нам! Жага багатства судомить суспільство, набуває аж епілептнчннх форм. Яна вже там праця, ноли гряде дільба спільного добра, що його булн у всіх пооднімали. Оце безладдя, сум'яття а душах аід того, що нам, мені може дістатися менше, ніж іншим, підозра і ревність — а чн не махлюють пронозливі спіааітчизники, чи не забігають у цю мить з чорного ходу — однє слово, ця знайома лихоманна чн то всесоюзної черги за безплатним і платним, чн «розтягайлівнн», ажіотаж, хронічний дистрес, оцей клич наприкінці епохн «щось дають!», здатний піднятн на ноги і мертаого,— асе це психічне збочення жбурляє людей до сучасних тенстів, ян до публічних оголошень, не більше. Той, хто ще бажає анходитн зі своїм писанням на люди, не може обмежитися скромним зображенням позірної реальності, яна й без нього нині постала перед усіма а своїх однозначних, досить непрнвабливих, оголених виявах. Тлом, задником сцени малюють ірреальність — таний нині попит громадсьної саідомості, без цього не привернеш її уваги до себе. Пророки, астрологи, всесоюзні телевізійні шаманн — це знамення, це «мене, текел, фарес». Поточна реальність уже нікого не приааблює, ян жінка після групового згвалтуааиня. (Недарма людсьна уяаа придумала Богородицю, щоб реанімуаати честь і гідність жінни, без чого суспільство стрибає назад, у ще дотроглодитсьні часи).

— Цінаво, до чого ан хилите?

— Вн ніноли не думали, ян усі мн англядаємо з позиції анщих снл? — повторна Однофамілець і тицьнув палицю всередину нашого нострища, енергійно шурґонув там, викликавши спалах жнвого жадібного полум'я, що, захлинаючнсь, хапало кисень з аечірнього повітря. Прн його саітлі сам зробився міднолицим, в його очах, стрімно зменшуючнсь, ян розпечений хвіст ранети, що відлітає в носмос, замерехтіло вогнище. У повітрі розлился міцні ладанні пахощі деснянського верболозу з домішкою сірнн, а може, й амівну,— мабуть, якась дровнна попалася з норов'ячим автографом.

— І ти, Іове — незадоволений народе, вирнтий струпами загоєних болячон і саіжими анразками та гноянами, мабуть, хочеш запитатн, чому я терплю земні неподобстаа і чи не номпрометують вони моє владування над світом? І спадає тобі іноді на гадну: а чи не нерую я землею нолегіально з сатаною? — хрипно сказало по той бін вогнища і буденно пронашлялося.

Сипонуло морозом поза спиною — з Десни нруто повіяло мінусоаим аітром. Я азяв обгорілий сунуватий дрючон і теж зробив фейєраерк — хай добре роздивиться, хто наапроти нього.

— Тан,— нахиннуа і я,— ян то можуть Бог і сатана єднатися у владі?

— Поміркуй сам: сатана існуваа ще до того, ян я сотворив Адама і Єву. Буа він ангелом, за непослух я скиннуа його з вищих сфер у нижчі, але ж всі просторн — це мої володіння. Можеш вважати, і це буде цілном логічно, що я заслав його у найнеспрнятливіші місця всесаіту, щось на штапт вашого наторжного Сибіру. Сатані доручено управляти тими нраями — нолись аін називався Князем Землі, зараз можеш назвати президентом, а чинів його адміністрації — генерал-губернаторами чн

першими,- справа не в еволюції найменувань. Земля мала цілковитий дефіцит трудових ресурсів, і він знайшов вихід, виявив ініціативу й винахідливість. Коли я створив чоловіка і жінку, він уміло скористався з їхніх анатомічних особливостей. Звабив на розмноження і тим самим змусив мене вигнати молодят з раю. Нав'язав мені свою волю. Увів у мій порядок світу свій — історичну необхідність, і мені нічого не лишалося, як скоритися їй: не міг же я змиритися з тим, що люди посягнули на моє виняткове право їхнього творця і навчилися відтворювати себе самі; на радість сатані почали плодитися і множитися, аби тішити свого нового папа невичерпним джерелом робочої сили для освоєння його вотчини, його володінь. Він зманив, звабив плотськими насолодами витвір мого духу, моєї волі, виграв його у мене, навчив їх плагіату — виготовляти копії з свого оригіналу. Гадав, що ошукав мене, відомстив за своє інтернування в місця, не вельми віддалені. З Біблії ти знаєш, сучасний Іове, що сатана — теж мій син. Пам'ятаєш: «І сталося одного дня, і поприходили Божі сини, щоб стати при Господі. І прийшов поміж ними й сатана, щоб стати перед Господом. І сказав Господь до сатани: «Звідки ти йдеш?» А сатана відповів Господові і сказав: «Я мандрував по землі та й перейшов її». І сказав Господь до сатани: «Чи звернув ти увагу на раба мого Іова? Бо немає такого, як він, на землі, і муж він невинний та праведний, котрий Бога боїться, а від злого втікає». Ну, й далі за текстом. Перечитай ще раз. Отже, відбувалась при мені нормальна чергова нарада, пленум чи сесія, і сатана доповідав. Каюсь: завів мене, під'юдив у своєму непогамовному очорнительстві й критиканстві, як завжди, лив воду на свій млин, що, мовляв, людей відвернув від мене назавжди, і вони лише удають, що люблять мене, а насправді доти, доки їм хороше живеться. Мовляв, коли їх притиснути, враз стануть із богобоязливих богоборними. Не прийняти зухвалого виклику перед лицем синів своїх я не міг. Я дозволив йому знущатися з Іова як заманеться: «Ось усе, що його,— у твоїй руці». Ну, чим усе скінчилося, записано у «Книзі Іова».

— Це скінчилося, бо окошилося на нащадках Іова і по сьогодні. Невже не відаєш, Господи, що сатана продовжує експериментувати на людях і ніколи того не припиняв? А в новітні часи геть розперезався — не на одному, не на тисячах, на мільйонах і мільйонах ставить свої досліди, випробовує їхню напівбожественну природу. Навіщо? Хоче її цілком витравити з людей? І все безкарно. Хіба не чуєш ти, Господи, багатомільйонних стогонів? Хіба тобі не шкода, що сатана хазяйнує на вотчині, яку ти йому дав? По-хижацькому хазяйнує. Що ось-ось вигубить там усе живе? Мало йому пекла локального, він форсовано, велетенськими наскоками будує пекло глобальне. До речі, його підручний, у якого було багато імен, здійснив уже це як регіональну модель: уперше в історії не обмежився існуванням тюрем, а зачинив у тюрму весь народ, цілу країну. Тобі воно треба, Господи? Я наполягатиму й зараз, як і мій пращур, коли з того благословіння сатана вигубив його добро і сім'ю й уразив його проказою, кажу: несправедливо це. «І переконати хочу Бога... про дороги свої сперечатися буду!.. Хіба реве віл, коли ясла повні?.. Я говоритиму. Ти ж мені відповідь дай... Глузливці мої, мої друзі,— око моє до Бога сльозить, і нехай Він дозволить людині змагання із Богом, як між сином людським і ближнім його... Тож не стримаю я своїх уст, говоритиму в утиску духу свого, нарікатиму я в гіркоті своєї душі... Мій дух зламався, мої дні погасають,— зосталися мені самі гроби!»

— Міг би я, сучасний Іове, відповісти і сказати, як давніше: «Чи ти хочеш порушити право Моє, винуватить Мене, щоб оправданим бути?» Але скажу інше. До речі, поза записом: чи тобі подобається оцей стиль: «І відповів, і сказав?»

— Звучить. Слово кроковує, як єпископ в урочистих ризах.

— І мені до вподоби. Так от, відповім і скажу тобі щиро, як кажу лише власним синам, як кажу й сатані на довірчих таємних нарадах: скільки б він не пригноблював, нищив, знущався, скільки б він не мордував завойовані ним тілеса, плоть людську, твар, що її замісив я із глини.

праху земного, духу мого, що вдихнув я в змайстровану ляльку, і тим самим,— і тільки! — людьми вас поробив, духу цього ніколи йому не здолати. Мій він, цей дух, а через нього і люди довічно мої... Урочисто я промовляю? Закінчу простим висновком — це і є мій переможний хід у відповідь на підступний, з-за кущів, напад сатани на Адама і Єву. Так, я сказав їм — плодітеся і розмножуйтеся, але додав: піт тобі скапуватиме з носа, доки здобудеш хліба свого. Відтоді фактично настало двовладдя, моє й сатани, над людьми. І, на жаль, не можу я повернути собі повну, первісну владу над вами, бо ви тепер наполовину союзники сатани — тією мірою, якою є рабами тіла свого і його потреб, а наполовину мої союзники — тією мірою якою живе у вас іскра волі і свободи вибору. Я не розсердився, коли це роздвоєння сталося. Я гуманіст і люблю свій витвір, признаюся тобі першому: варіант гріха був закладений у мій проект людини — інакше навіщо б я чоловікові й жінці все дав для його здійснення? Ти ж, Іове, мабуть, завважив: я не тільки поставив перед молодятами дерево гріха — життя, добра, зла і пізнання, а й на той випадок, коли його не помітять, натякнув, не їжте з нього плоду. Так, це була спокуса, як ви нині кажете, тест. То більше, це було випробуванням і для сатани. Коли б він повівся як порядний, відмовився від богоборства, я б простив його. Але і його, і моїх людей, а точніше — Єву, бо Адам схибив через невігластво і безвідповідальність,— звабила ідея свободи, жага вільного вибору. Розрахунок мій справдився — це найбільша цінність для людини, і хай буде так довіку. Я не втратив нічого, я реалізую свій задум. Я передбачав його для одного свого давнього проекту. Йдеться про місце і долю Землі в системі небесних тіл, але більше про це я навіть тобі, Іове, не скажу. Його не знають мої довірені особи, агентура пастирів і хранителів мого духу в людях. Тільки не треба звинувачувати мене в безсердечності і цинізмі. Так не є. Я вчинив це в найдемократичніший спосіб: ось тобі райське слухняне життя, лише з чіткою престорогою — не їж, бо вмреш. Так, мені потрібен був сатана на Землі, мені потрібна була там робоча сила, але вони самі могли уникнути земної долі. Де, коли і хто з повелителів чинив, як я: або живіть у раю, або працюйте на мене? Навпаки: або, кажуть, живи так, як я велю, або не житимеш зовсім. Ось звідки всі ваші земні колізії, і вони закладені в моїй драматургії: мій ворог, сатана, прагне до обману людей і цілковитої, тотальної тиранії над ними. Він хоче довести, що гуманоїдів можна отваринити, що вони здатні геть здичавіти, гірше за всі живі істоти, яких я наробив за попередні дні творіння. А от я даю людям шанс, який вони, підкреслюю, самі обрали,— тобто прагнення вільного вибору, свободи. І в цьому моя геніальність, як деміурга, як автора: борітеся ціле життя за свою волю проти сатани і його сатаній, котре він вербує по оргнабору таки з-поміж самих же людей. Будьте незалежні, визволяйтеся. А те, що сатана і його банда часто підробляються під визволителів, здурюють маси, маніпулюють ними, засилають свою агентуру навіть у мої церкви і збурюють їх ворогувати одна з одною, сіють нетерпимість до іновірних, слугують сатанинським імперіям і анклавам,— що ж, на те я ще раз дав людям розум і свободу вибору, аби вміли розрізнити поводирів істинних і ложних. Там, де ллється кров, де люди мучать одне одного, морять голодом, ошукують, де зрада, де живуть з чужої праці, де стають хижаками, де не можуть спекатися канібалізму, лише надають йому цивілізованих форм; де самі терплять і винародовлюються, бо віддають надто багато плодів праці чортячій владі,— там мене немає. Там, визнаю самокритично, сатана має тимчасові тактичні успіхи, і навіть інколи одержує значні перемоги. Зокрема, я змушений був потопити першу генерацію, бо вона пішла за сатаною. Подробиці я попросив поминути в «Книзі буття», щоб не пропагувати мерзоти диявольські, не спокушати молодь. Але стратегічно Люцифер приречений. Я переконався, що дух мій у людині невмирущий. Хай через взаємне мордування, через людожерство — та я б навіть сказав, що, може, якраз саме через тілесні страждання,— дух мій виводить щоразу до гуманізму і демократії,— як пам'ятаєш, Іове, саме ці засади я заклав у людську душу. І через біль,

зойки, стогони, жахаючись справи рук своїх, доходять власного розуміння, що чинять. Я не волишаю їх напризволяще. Моє діло праведне, перемога буде за мною. От такі справи.

— Боже, Боже, як мені тебе шкода. Один Бог знає. Ти хочеш, щоб я тобі повірив? Начепити медаль на груди з твоїм профілем (до речі, у тебе є профіль? Бо на всіх портретах тільки фас. Фас, фас, фас!) — це ще можна, але повірити в твою перемогу?! Сам подумай — чим платиш ти людям за те, що вони погодились існувати і славити ім'я твоє? Сам щойно сказав: «Через біль, зойки, стогони» йдуть вони — йдемо ми. А що відкрив сатана? Один-однісінький принцип — задоволення, насолоди! І як не крути, як не обсмоктуй і не обдналяйся,— його зверху. Бо більш кріпкої, життєвої, всепланетарно конвертованої валюти, ніж задоволення, насолода, немає і не було. А може бути? Ти кажеш: потім, колись, за умови... Він каже: тут, тепер, без жодних умов. Насолоди! Ось цвяхи, на яких ще якось тримається цей твій не кращий виріб — наш світ.

І взяв Той Що Сидів По Той Бік Вогню і вихопив з кострища розпечену гілку, що сяяла і виблискувала золотом, помахав нею в темряві, примхливо мережачи простір дорогоцінним блиском, і раптом сильно махнув рукою і кинув гілку в бік річки. Сплеск, коротке сичання і тиша.

— Метафора,— з задоволенням сказав Той Що Сидів і вмовк. — Ти, Іове-народе, мене трохи розчаровуєш. А було ж так цікаво з тобою балакати. Ти справді вважаєш, що твій сатана...

— Не мій, Боже, твій.

— Що наш сатана міг щось створити сам? Він еталон хитрощів і підступності, а це виключає творчість. Як той казав, геній і злочинство не сумісні. Задоволення, як і я сам, має багато імен і багато значень, від високого до найнижчого. Ухопивши найпростіше, ворог людства навіть і його спотворив, як кожний епігон, але він Епігон епігонів, бо його задоволення банальне, тривіальне, нице по собі. Воно обмежене самим людським тілом. Це насолоди тварини, раба, який кориться нав'язаній ззовні чужій волі, спускається сходинками, що ведуть вниз, до апофеозу такого задоволення — людожерства. В усіх його виявах: чи сама людина себе губить, потураючи безвільно інстинктам, чи п'є чужу кров і з'їдає чужим тілом. А я кажу і казатиму: найвище щастя — свобода вибору.

— Навіть вибір шляху в безодню? Вибір на користь сатани?

— Так. Сатана силує, примушує однозначно, владно, монопольно. Я даю альтернативу. Тільки в свідомому виборі людина творить себе сама. З моєю, певна річ, ненав'язливою поміччю. Або — губить, та вже під тиранічним тиском сатани. Людина все може. Навіть умираючи, відчувати найвище піднесення духу, як неофіти на аренах, бо знає, що вона, людина,— Бог, що її, людину, ніхто і ніщо не може змусити вчинити щось противне її волі, що вона не бажає скніти в стадії, де їй кидають в ночви комбікорм, яким би поживним та смачним він не був. Сатана поставив на масу, я — на особистість. Пам'ятаєш, як гарно сказав раб Езоп: «Де тут скеля, з якої скидають у прірву вільних людей?» — і щасливий пішов на смерть заради свободи і честі. Це один з найулюбленіших моїх онуків.

— Дякую тобі, Господи, за відвертість, але ж ти сам навчав, що кожна влада від Бога, мовляв, кесарю кесареве, ну й таке інше, нащо ж я тобі тебе ж цитуватиму? І в храмах твоїх над схиленими головами прочан скрізь: терпіть, коріться. Бог терпів і нам велів...

— По-перше, пастирі такі самісінькі люди і, маючи певні привілеї від сану, бажають, аби тихо було. А по-друге, Іове, не будь наївним догматиком, будь діалектиком. Протиріччя я заклав уже в тому, що, я ж казав, влада на землі біполярна, коли любиш гратися в терміни — назви її бінарною. Заглянь-но в словник: «Бінарний (лат. binarius) — подвійний, двоїстий, той, що складається з двох частин». («Словник іншомовних слів». За редакцією члена-кореспондента АН УРСР О. Мельничука. Головна редакція УРЕ. Київ, 1977). Так, кожна влада від мене, але водночас і від сатани, я вже пояснював, дивись вище. Функція влади —

примусити людність працювати, щоб піт з кінчика носа скрапував. У цьому розумінні поширене атеїстичне «праця створила людину» не суперечить моєму «у поті лиця свого». Але! Слід перед тим, як мізкувати далі, зрозуміти до решти, що ж таке свобода, яку я дарував людині, і з чим її їдять.

— Людину?

— Свободу. Ці мої дві райські пташки — Земний (Адам) і Життєва (Єва), прекрасні в своїй наготі,— таки пізнали свободу від турбот про засоби до існування. Ненадовго, але в підсвідомості, у підкірці, на генетичному рівні ця свобода назавжди зафіксувалася в них як спогад про рай, золотий вік — пригадай-но світову літературу. Вони знали на практиці таку Свободу. Працю, на яку я їх засудив після гріхопадіння, часто називають божою карою, прокляттям — це не зовсім так, але частка істини в цьому є. Праця асоціюється з примусом, бо початково вона такою і була — див. «Книгу буття». Я тебе вже втаємничив у деякі свої задуми, отож і сам далі можеш здогадатися: шлях від примусової праці до вільної — це і є шлях від первородного гріха знову до мене, до раю, де покута, але й винагорода. Один мудрий чоловік, вельми чоловік, правильно зрозумів мене: цілковита свобода лежить по той бік матеріального виробництва,— і присвятив своє життя всіляному розширенню її по цей бік. Я там, де вільніша праця. Не легша, затям собі, а вільніша. І ті з твоїх земляк, хто пізнав насолоду вільної праці, можуть це підтвердити. Бо вільна праця — справедлива праця, а не захребетництво, з одного боку, тобто сатанинського, і не осоружність — з другого, тобто з людського, а отже, з мого. Коли ти мислиш метафізично, застигло, тобто невміло, то можеш запитувати: як же так, влада від Бога, а її функція — силувати до праці. Відповідаю: влада зобов'язана тиснути настільки і доти, доки поставить людей у таку безвихідь, таку скруту від примусової праці, що вони нарешті переконаються на власній шкурі, що далі їм життя немає і не буде, доки не зроблять працю вільною. Тут є одна притичина: вони цього можуть добитися тільки самі — нагадую про мій девіз вільного вибору. А от принцип влади, доки вона хоче залишатися владою, а вона завжди цього хоче, та, слабіючи, не завжди може,— тиснути. Всіма засобами. Земна питома влада від сатани, а від Бога її можна назвати вже на іншому рівні реальності: тобто я даю санкцію сатані тиснути. Нічого іншого ні він, ні його влада не вміють — і не треба. Бо моя надія на людей. Так, їм судилося терпіти, а проте лише до тієї грані, межі, за якої гніт влади загрожує їхньому існуванню і вичавлює з них божественну, себто мою, спрагу до вільного вибору, без чого вони перестануть бути людьми. Я не перечив рабовласництву, але я благословляв і Спартака, хоч ні римляни, ні їхні раби не знали, що виконують мою волю. Навіщо це? Нагадую про свою тезу розуміння свободи. Пам'ять про райське життя чинить з багатьма злий жарт, їм мариться, що можуть повернутися до колишнього щасливого райського стану навпростець, задурно, не виконавши мого присуду, не пройшовши покладений їм мною шлях від примусової праці-покути до вільної. Себто я послідовно проводжу свій демократичний принцип: людино, ти знехтувала свободою з моїх рук? Шаную твій вибір, але тепер визволяйся сама. У цьому, до речі, полягає, на мій погляд, гідність людини. Піддався сатані? Ну, то тепер доведи сам, що ти людина за образом і подобою свого творця. А влада — що ж влада? Вона робить своє діло. Вчить свободи. Від протилежного. У цьому трагедія сатани: чим більша його влада, чим нестерпніша, тим більше вона сприяє олюдненню моїх створінь, тим більше спонукає їх цінувати в собі мій дух. І не волайте до мене, не скигліть, що вам непереливки в руках влади сатани. Визволяйтеся! Гарно я придумав?

— Як усе, що від тебе йде, Господи. Але поясни мені: не кожна ж влада неодмінно бузувірська? І історія, і сучасність знають різні владарювання.

— Все, Іове, розглядай, нагадую, не застигло, а в русі, не прогадаєш. Нова влада напочатку мила людям, вони до неї ставляться ентузіастично.

горнуться. Бо вона дає більшу надію на вільну працю, а часом і більшу можливість. Я б не хотів розкривати свої карти до кінця і перестерігати, що природа влади завжди однакова, незмінна — зиск, відніманння енергії, утиски, гноблення, бо інакше ніяку владу вже наперед не визнаватимуть, а це неправильно. Хай самі люди впевняться. Хоч і кажуть, що немає абсолютних істин, ось одна з них: народ має ту владу, якої заслуговує. Ти був подумав собі про тих, хто дав чи не дав народові землю. Дурниця! Давати може тільки Бог. Я — дав. А якщо народ дозволяє у себе мій дарунок віднятн, а потім канючить, щоб його назад віддарував хтось інший, хай нарікає сам на себе. Значить, я помилився, і не тому народові дав. Крапка. Амінь. Ти не можеш заперечувати, що внаслідок такої моєї тактики боротьби з сатаною влада дедалі більше гуманізується. Не я це роблю і не сатана, хоча я, звичайно, прагну цього. Це роблять за моїм задумом самі люди. Сатана лише робить усе, щоб людям було нестерпно, і тим самим стимулює розвиток суспільства. От дивись: одна формація змінює іншу, а за якою головною ознакою? Щоразу праця стає вільнішою. Сходинка за сходинкою. Отака моя філософія й ідеологія еволюції людей у напрямку до себе. Стратегія і тактика. Криза влади — моя перемога, а для сатани — поразка. Йому доводиться перебудовуватися, маневрувати, пом'якшувати репресивні методи, шукати нові кадри. Він нервується, іноді впадає в істерію і ладен вигубити всіх людей заразом, щоб не морочитися боротьбою зі мною. Але я теж не останній у Всесвіті, і, скажу щиро, доводиться виявляти високу пильність, щоб відвернути катастрофу. Важливо, скажу тобі, Іове, не доводити супротивника до краю розпачу, не заганяти в глухий кут, у безвихідь. Поки що. Доки його влада над людьми ще велика, доки він їх під'юджує вдосконалювати пекельну машину і, чого гріха таїти, може дотягнутися до кнопки. Лусне Земля, а він скаже мені: бачиш, Господи, я ж тобі доводив завжди, що люди мерзота, невдалий у тебе вийшов твір. Моя, мовляв, хата скраю, це вони самі порішили себе і Землю, давай мені іншу планету. От це було б моєю поразкою. Хай не вселенською, хай місцевого значення, але ж хіба я можу програти? Я просто не вмію цього робити. Є тут і певний сантимент. Я люблю цю грішну Землю і своїх людей. То з якого дива віддавати їх на поталу? Люди скурвилися, це так, але хіба не спостерігається поступове їхнє олюднення, ну, скажи, хіба це непомітно?

— Я відповім тобі, Господи, діалектично, як ти й навчаєш. Справді, позитивні тенденції набирають сили, але докорінного зламу ще не сталося. Коли хочеш знати, ніякого застою у нас кілька десятиліть не було. Навпаки. Людність зробила якісний, новий, величезний крок уперед у своєму розвитку. Трударі вперше озирнулися довкола себе і раптом подумали: як же ми можемо по-людському жити, коли у нас усе обдирають, обдирають, мов липку? І почали самі, нікого не питаючи, без дозволу влади забирати назад кревне. Експропріювати експропріаторів. Себто розтягувати по домівках хто що може, аби не пропадало дурно по коморах і конторах влади, яка не може дати ради спільному добру. Начхали на моралізаторство урядовців і їхньої челяді: ті здійняли гвалт, мовляв, як це можна розкрадати, некультурно це, неестетично, неетично. І ти дивись, Господи, ще й вистачає совісті клепати отак на людність: коли батьків і дідів просто вбивали, голодом морили, на рабів обертали, перш ніж пограбувати нажите яке-не-яке добро, тобто мародерствували, то це що? — подавати приклад моралі і краси? Слів не вистачає, Господи!

— Не топи свого розуму в емоціях. Не наслідуй тих, ким обурюєшся.

— Вибач.

— Сучасний Іове, я вчинив з твоїм предком досить жорстоко, але ж і віддарував йому у подвійному розмірі. За статистикою до покарання мав він таке поголів'я: 7 тис. худоби дрібної, 3 тис. верблюдів, 500 пар великої рогатої худоби, 500 пар ослиць. Подивимося, що я йому дав після покути. Відповідно показники такі: 14 тис., 6 тис., 1000 пар, 1000 пар.

— А було ще: «і дуже багато рабів».

— Твкий тоді був час, Іове теперішній. Але дивись-но: про рабів у другій графі не говориться нічого. Зрозумів?

— І ще одно. Мого прапращура ти спонукав наостанку сказати: «Тому я зрікаюся говореного і каюся у поросі і попелі...»

— Тут потрібен конкретно-історичний підхід, Іове. Перечитай сам, чим похвалявся старий. Я, мовляв, найправедніший, найсправедливіший, найкращий, найпередовіший у світі. Ось: «Вибирав я дорогу для них і сидів на чолі, і був немов цар той у війську»... Нескромно і недемократично. Це я так, трохи жартую, підставляючи ваші сучасні слова. Для розрядки. Надто вже перестаралися мої чиновники та ідеологи, зображуючи мене лише похмурим, урочистим, завжди суворим і серйозним. А, по суті, вони у такий спосіб себе пропагували, аби всі гадали, що я на них схожий, а вони на мене. Підлабузники — це прокляття порядних вельмож. Один лише мій значний послідовник гарно сказав про мене: щоб створити такий світ, Бог мав бути веселою істотою. Це правильно. Коли ж серйозно, то зарозумілість, чванькуватість — великий гріх людини. Старий Іов до того ж хизувався своєю владою, тим, що важив долями інших. Легко уявити собі, скільки несправедливостей сіє довкола себе можновладна претензія на безгрішність і безкарність. Друзі йому правильно вказували на вади, а він не зважав. І лише моє втручання змусило його глянути на себе критично. Але ж упертюх! Доки не почув дошкульної критики згори, не хотів визнавати помилок. Я не можу критикувати тебе, Господи, бо це, кажуть, богохульно...

— Давай порозуміємося і в цім пункті, легше буде бесідувати далі. Це правда: обзивати мене, лаяти, дорікати — богохульство, але тоді і тільки тоді, коли хтось чинить це привселюдно. Бо цим перепиняє до мене шлях іншим, громадить на ньому перешкоди. Тобто сенс цієї заборони простий: не заважай іншим. Хіба про себе турбуюся? Та мені байдуже, що про мене думають. Хто мене гудить — себе обкрадає. Збіднює. Бо перетинає собі один з каналів корисної інформації, яку слід взяти до уваги, осмислити — дивись, а раптом у ній є щось путяще. Це взагалі роблять люди, котрі ще не навчилися думати по-сучасному. Або ще з тієї досить поширеної категорії, яка ладна займатися чим завгодно, аби не замислюватися. Ет, мовляв, забобони. І з порога відкидає все, до розуміння чого не доросла. А так не можна ставитись до будь-якої інформації, бо не розумнішатимеш, в дурітимеш, що й силкується добитися від чоловіка сатана. І, на жаль, подекуди небезуспішно. Інша справа — сумніватися в моїх накресленнях самому, в глибині власної душі. Це — будь ласка. Більше того — богоугодне це діло. Коли щось не втямив з моїх порад, не погоджуєшся — дай Бог тобі здоров'я і глузду. Міркуй, мучся, доводь, доходь власним розумом, що й до чого. За інакодумство я не караю і не переслідую, бо головне в цій справі — «думство». А це означає, що чоловік шукає своєї малої стежини до великої істини, отже, до мене. Ви ж неоднакові, і тому доріг не злічити — не буду вже казати «до мене», бо насправді — кожному до ідентифікації себе, своєї природи зі світом. Не хочеш жити чужим готовим розумом, навіть моїм — це ж чудово! За однієї умови — надбай свого! І проповідуй, не суперечу. Пропонуй альтернативу, навіть сатанинську — життя все розставить по своїх місцях, зате думку інших збудиш. От накидати свою думку іншим, силувати, утискувати, свідомо брехати, аби завербувати послідовників, а по суті, ледацюг, котрі ладні за будь-ким марширувати несамостійно, — оце вже гріх переді мною і перед людьми. Це лукавство.

— Даруй, отче небесний, ти сам кажеш, що гудити тебе публічно не вільно.

— Гудити! Лаяти! Зрозумій, що нікого не треба лаяти і гудити, навіть сатану. Ти осягни його заміри до кінця, зваж усі «за» і «проти», а тоді вже не приймай — але не зопалу, виважено, свідомо. І ніхто тебе не пошиє ні в дурні, не вверге у зло. Ось про що мовлю. І ти, і багато інших просто плутають мене із земними вашими проводирями, що підробляються під божків і будь-який сумнів щодо їхнього права кепсько керувати вистав-

лнють за потрясіння основ Всесвіту. Наплюй на їхні заборони і думай! Тоді зрозумієш, що вони за одні, кому служать — мені, людям чи сатані. Це ж просто-простісінько, коли ви не вірите — ні, не мені, а собі! — що кожний дорівнює Богові. Потенційно, звичайно. Я розумію, що часом важко підвестися над своєю нікчемністю, особливо соціальною, тобто земною упослідженістю. Але, як каже папа римський, з Божою поміччю можна.

— Урозумів, Господи, слава тобі.

— Навіки. Вичитую, Іове, в душі твоїй. Не все тобі ясно, зрозуміло. Не зневірюйся. Вірю в тебе — додумаєшся сам. Я й так відступив від свого правила говорити герметично, навздогад, аби прихотити вас, діти мої, до самостійної роботи душі, серця і розуму. На жаль, мою поетичну мову перехоплюють пройдисвіти, сатанисти, коли їм немає чого сказати або коли приховують злі заміри. Тобі пішов назустріч, бо дуже вже допитуєшся. Та, зізнаюся, і мені часом хочеться поговорити прямо і відверто не лише з апостолами. А тепер запитуй востаннє. Не відомо, коли ще здибаємося.

— Все в руці твоїй, Боже. Мені справді бракує відповіді на ще одне питання, без неї моя думка буксує.

— Кажи.

— Ти розповів про свій промисел. Ти зволив відхилити трішки запону таїни людських доль. Усіх. Нелегко в цьому позоряному контексті знайти свою безпомильну стежину одній заблуканій душі. Хоча б моїй. Багато з чого вона ще дивується.

— От коли перестане дивуватися, клич мене знову. Знатиму, що ослабнув ти і ввав. Відаю, про що не наважуєшся запитати: чому мої настанови суперечливі, на перший погляд виключають одна одну. Соромишся поспитати про недоладності в святому писанні, а які тебе носом тицяють мої недруги. Не будь дитиною! Повстають розумники проти того, щоб кожну літеру святого письма обожнювати? Це ж пречудово! Не сотвори собі кумира навіть з Бога, моє життя таке-от, а твоє зовсім інше! От і приміряй до себе тексти. Тисячі літ тому люди були такі, а тепер інші. Що ж, по-твоєму, тоді я мав їм розповідати про Великий Вибух, про сингулярність, про розширення Всесвіту, викладати їм за Коперником, Ньютоном, Ейнштейном, Зельдовичем, Фрідманом? Спасибі тим пастухам, що хоч узагалі зуміли записати про сам факт сотворіння світу. Що свій родовід якось нашкрябали — хто де кочував і кого породив. Я їх навчив творити пам'ять, зрозумів? У твого народу є записана така біографія? Отож-бо. Складіть власну генеалогію, таку саму педантичну і скрупульозну, і пройдете крізь віки народом, а не населенням території. То навчатимете себе й інших з власного досвіду.

Я тобі скажу більше — святе письмо просто кепсько відредаговане, і це теж чудово. Хіба я не міг знайти тямущих упорядників? Добре, що багато чого лишилося в навіиних оригіналах, документах епохи, — видно, як люди змінювалися. Іноді шкодую, що передовірився церковним номенклатурникам, і вони передали куті меду, надто порецензували звід святого письма. Стільки прегарних творів до нього не потрапило. Але я все-таки правильно зробив, що не втрутився, — для християнського ареалу вони дібрали те, що відповідало фазі розвитку народів, їхній дозрілості сприймати ті чи інші мої заповіти. Переросли нині? Будь ласка, є Коран, є Веди, Рігведи, Упанішади, є Жива Етика, є буддизм, даосизм, індуїзм — черпай скрізь. Ось-ось, відчуваю, на часі вже й інтегральна мудрість, синтез усіх тисячолітніх регіональних уявлень та галузевих наукових інтерпретацій про долю людства, про його планиду. Досі ж було передчасним, ти ж сам відчуваєш, розум людський не такою мірою ще розвинувся, щоб умістити все розмаїття світу. Доводиться не тільки подавати порціями, шматочками, а й розжовувати дуже й дуже багатьом. Коли опанують комп'ютери, які я вам уже дав, справа піде веселіше. Дехто, про Єдине Поле, про об'єднання всіх знань уже заговорили. Це обнадійливо. Але я не поспішаю. Вибіркове, сказати б, дозоване, адапто-

ване навчання — і те дається ще й як туго. Нещодавно, наприклад, хтось такий, як ти, учепився в Когелета, чи пак Екклезіаста, і до мене пробі — як так: «Марнота марнот усе і ловлення вітру, яка користь трудящому в тім, над чим трудиться він, краще повна долоня спокою за повні дві жмені клопоту» і таке інше. Ті царські нотатки — прецікавий людський документ, хоч запопадливі оборонці моєї святості пізніше його таки попсували, приписали Екклезіастові богобійництво, а він його ніколи не відчував, це ж видно неозброєним оком. Чоловіче, питаю, щось цікавого усе ж таки з того вичитав? Та, відповідає, не узгоджується з тим, чого ти навчав через інших. Ну як же, кажу, голубе, ти своє мале розуміння возводиш у ранг методології? Що для тебе там приступне, те й засвоюй. Писав цар, як правитель,— чоловік випадковий, а тому розчарований зі своєї влади,— цікаво? Так. А ти, питаю, начальником був? Ні. А хочеш? Після Екклезіаста, каже, відбило охоту. Так це ж і слід було довести! Один розум у царя, інший — у трударя. І лихо, коли трудяща людина сприймає розум володарів за свій і дивиться їхіми очима на світ — уже вона у пазурах сатаниня. Когелет поширює свою пересиченість, свій спорохнявілий гедонізм на всіх, а ти не піддавайся на талановиту пропаганду зневіри, не шикуйся з ним у потилицю. Він зненавидів життя, бо об'ївся ним по зав'язку. А ти? Не йди по його слідах, та й квит. Навчись читати, кажу я тому чоловікові, тоді й продовжимо розмову. Образився. І взагалі, кажу, чому святе письмо мало б бути однозначним і цільнометалевим, як бойовий статут піхоти? Життя всіляке, неозоре, мінливе, мільярдноликe, навіть я його на шампур однодумства не нанизую, а ти, замість поміркувати над його полілектикою (не кажучи вже над діалектикою), радесенький, що порушення дешевих силогізмів виславив. Коли такий любитель карбованої словесності — наймись виписувати ордери на арешти чи обшуки — вони однозначні. Я ладен частково визнати, що десь у тих архівних записах не обійшлося і без того, щоб сатана під руку не підштовхнув якогось автора, а церковні експерти проґавили. Та ж не в цьому справа, це доля кожного великого вчення. А поглянь-но, що з марксизмом поробили невігласи, чорнокнижники вашої влади? Отак і я іноді, коли бачу, як розбивають у поклонах лоби й собі, й іншим деякі мої земні служителі, міг би сказати, подібно Марксові: якщо, по-вашому, ви прорікаєте божі істини, то я не Бог. Отож не витрачайся на дрібниці, не шукай бліх, занурюйся в суть явищ. А не годен — що ж, звімвйся мухоїдством — сам собі ціну складаєш і зважуєш на терезах. І аз воздам.

У глибочезній темнії тиші пролунав довгий, тоскний гудок. Різкий, сліпучий промінь прожектора, обмацуючи береги, ближче і ближче підкрадався до нас, ударив упритул, вибілив усе довкола. Так само зненацька зник, увергнув нас у ще більшу темінь. Земснаряд, гухкаючи стиками труб і хизуючись разками лампочок, поволі потягнувся вгору. Ми мовчали. Про такі хвилини кажуть: тихий ангел пролетів. Спалахнув наостанку і обвалився курінь з товстих обгорілих цурупалків. Стовп іскор метнувся в темінь, як салют. Туди, в небо, вони летіли весело, нахабно, самовпевнено, розпечено сяючи. А звідти, витративши всю енергію на невисокий політ, падали скромно, чорним і сірим лапатим попелом.

Однофамільця не було. Під наметом білів Бой: згорнувся калачем і спав, повернувшись до мене спиною. Я сидів біля згасаючого вогнища сам-один.

XX

НЕМАЄ ТИШІ НА ДЕСНІ... Уникнути епічності просто — переставляємо: на Десні немає тиші.

Писати б про це не тепер, не в дощик милий і затишний. Були нещодавно небеса гарячково-сухі, геть зблідлі од високої температури, а тепер от — криз, роняться дрібні краплини-мальочки поту на тиху воду, по дві чи три на квадратний метр. Пульс у природи вирівнявся — задрі-

мала наче. І ніхто їй не заважає отямлюватися, принишкло все живе, і навіть люди вгомонилися.

Тоді б і писати про довколишнє шаленство, ні дня йому, ні вечора, ні дна, ні покришки,— коли сцена лютує, затискає задухою в якомусь їй потрібному автоклаві, натягує барабанні перетинки, мов суху шкіру на бубоні, і в цей бубон без угаву, без пауз невідступно гамселять все і всі. А з другого боку — яка ж тоді писанина-читванина, то лише випробування на міцність, на виживання, тоді суцільний дарвінізм, а те, що називається свідомістю, пірнає в глибини, в нори, в ями, як ото ховаються соми, а може, й чорти. Лише пам'ять, мов «чорний ящик», фіксує на невідому науці плівку хаос розладу, переможну його ходу, торжество, бравурні какофонії (від грецького «какос» — поганий) та марші ентропії, пожираючи всю енергію твого єства. Та не буде ніяких комісій, ніяких консиліумів, експертиз, ніхто того «чорного ящика» й не шукатиме: велика одвічна мудрість земних властей — мешкати по заміських і взагалі негамірливих звтишних притулках; усе-таки ніде правди діти: в начальство вибиваються найжиттєздатніші і вміють плекати та підтримувати цю свою здатність.

Небо накриває річку, береги, луки звуконепроникним ковпаком. Крізь нього звсь прорватися вітерцеві, а будь-які акустичні коливання відбиваються назад і лунко резонують. Йде експеримент.

Ми на острові. Правий берег Десни сувидський, осьдечки за протокою. Лівий євминський, через плесо. На сувидівському гроно наметів. До них є під'їзд химерною луговою дорогою, на якій можна влаштовувати міжнародні раллі на витривалість і прохідність автотехніки. У берег повтикалися з річки носами саморобні «лайби» — допотопна гордість київських пенсіонерів. Корисна площа такого човна незрівнянно більша за полишену в місті малометражну квартиру, все похватне з тих квартир — тут же, в човнах, окрім, хіба сервантів і кришталю. По вісімдесять метрів завдовжки, з палубними надбудовами, вони після заходу сонця, з «врубаною» від акумуляторів електрикою, скидаються на річкові лайнери типу «XXV з'їзд КПРС», так само кидають снопи світла на тремтливу стемнілу воду. А в передранковій імлі здається, що з сувидівського плацдарму вже навели понтони для переправи і нарешті Євминку буде взято великими силами. На крутому піщаному березі вже й штаб розташувався (цікаво, де цивільні громадяни дістали стільки армійських наметів?).

Вдень окові вдається вихоплювати лише окремі фрагменти з цієї діорами, бо її дроблять, трощать надпотужні звукові хвилі, аж зіниці тремтять від них. Спробуй змалій, слухом піддайся цій синтезованій, сконцентрованій ударній акустиці, і зрозумієш, як усе на світі можна обернути на знаряддя тортур. Підручні засоби інквізицій безмежні, але дивовижно бідним видається отой набір пристосувань, з допомогою яких людині робили раніше боляче-болючіше-болючіссімо. Єдине спасіння — спробувати завдати роботу мозкові, вирізнити, розщепити тутешній безугавний звуковий вибух на складники його спектру, от, скажімо, виділити все, що йде від людських голосників. Модерніст-кінорежисер (не наш) міг би це зобразити відеорядом: крупним планом на весь екран подати самі роти, тільки роти — невинні дитячі, абітурієнтські підліткові і винуваті жіночі й чоловічі, всі не роздерті — розчепірені: видно зуби-перли, прогалини між білісінькими молочними, зяючі карієсні діри і оманливу металеву повнозубість; вуста пишні, рекламні, звабливі, пошерхло-мужні, пелюстково-дитячі, і просто непривабливі щілини шкіряних отворів у тих, хто од'їв, одпив, одлюбив, але ще не відкричав своє. Але щоб у фокусі були горлянки з голосниками (теж, певно, можна типізувати, індивідуалізувати). Коли фонограму подати не всю водночас, не синтезовано синхронно, а в міру демонстрації тієї чи іншої отоларингологічної моделі, можна скласти таку гаму людських звуків, про яку, я певен, ми й не здогадуємося. Це могло б збагатити тих учених, які

колекціонують усі голосові модуляції людини для створення штучного голосу (мови роботів).

Я спробував видертися з цієї чорної звукової діри, вирізняючи якісь виразні людські фонеми чи слова.

— І-і-і-і-а-в-а-у-у-у-о-о... ме-ем, ну, ме-ем, посмотри, какую я рыбу пойма-а-а-а-ла! Ме-ем, ме-ем... Итальянка, ныряй, а то не вынырнешь! І-г-го-го-го! Кря-кря-кря! Я ныряю, Я-ны-ря-ю-ю-ю! Ух-ха! У-у-у-і-і-і, eeee-куд-куда-куда!

Те, що досі мені здавалося качиними, курячими, гусячими голосами, виявилося жіночим сміхом. Те, що іржанням або ухканням нічних птахів,— чоловічими покликами. Десь у класиків про це читалося, але гадав, що то вони знущаються з висоти своєї класичності із своїх смертних (чи смердних) читачів, із нас грішних, виставляючи нас «типажами», а не живими людьми. Мане чи Моне? Хтось із них полюбляв малювати пікніки та інші масові розваги, панська одіж, понімаєш, а картини випромінюють ту ж саму фонограму...

Тіло людське тут у дотиках води, сонця і повітря, одіж тропічна, отже, під впливом цих цілющих чинників, здорових природних подразників воно робиться безголовим? І осоружний дідуган, лепший Фьодоров, якого хтось від безриб'я чи безмислія (як на мене) висвятив чи пошив у філософи, мав рацію? І гармонійна розвинутість — це м'ясо з очима?

Я б і далі висловлював, вилущував щось людське у довколишній додекафонії (див. «Словник іншомовних слів», с. 223), але чистоту експерименту порушували штучні домішки: в радіусі кілометра з п'ятп чи шести точок, розкиданих на всі чотири вітри, лунало радіо. Відтворювати зміст мовлення не варто, програми його друкуються, досить увімкнути приймача чи квартирну «точку», але щоб фізично відчути те, про що кажу, раджу накласти «Маяк», «Промінь» на звукове роздолля обох берегів, кущів, пляжів, водної гладіні або ще краще — уявити себе на верхній палубі прогулянкового теплохода, якраз під гузкою величезного динаміка, з якого витискуються всі децибели. Мене довго дивувало, чому на кожному півкілометрі Десни неодмінно існують два або більше ретрансляторн повної потужності, аж доки не спало на гадку єдине прийнятне пояснення: Держтелерадіо, мабуть, платить певній кількості власників портативної апаратури (або засилає з нею своїх агентів), аби радіопрограми були доведені до кожного і повсюдно. Інакше чому б то мало не біля кожного намету цілісінький день (і до півночі) гримотить радіо, намагаючись перекричати гуркіт літаків (а їх над Десною літає тьма-тьмуща, в інтервалі п'ятнадцяти-двадцяти хвилин — цивільні, військові, транспортні, вертольоти), ревіння двигунів барж і скажене завивання підвісних моторів, а подекуди і ревище танків, що десь поблизу форсують річку яко воду перешкоду (не збираємося ж ми ще раз відступати за Десну під натиском якогось Гудеріана!).

Певно, я щось торочу не вельми відповідально, та не так легко спекатися акустичного очманіння, воно, далебі, схоже на токсико- чи наркоманічне, відлипнути, оддерти себе від звукового клею і розміркувати безсторонньо неймовірно важко.

— А ви хіба були не такими несамовитими? — запитує донька.

— По-перше, «ми» теж тутечки і органічно вплітаємо свої голоси в цей пеан життю. По-друге, ми такі не були іншими, доки не підтопталися, хіба що технічних можливостей мали менше. А найбільше мене засмучує, що «ви» не стали іншими.

Вечір. Перепочинок. На базі заводу «Більшовик» вечеряють. Смеркові клопоти і на сувидському березі. Звідкись накочується дев'ятий вал пахощів нагмаленого за день соснового лісу, змішаний з ароматом свіжого сіна, хоч сувидський колгосп і відстає з планом заготівель сухих кормів. Зрідка впинаються, вилітуються в мізки моторки — повертаються з затоки або їдуть на ніч закидати сіті, хто ж тепер рибалить інакше?

Пауза недовга. Повечеряли геи там, на «більшовицькій» базі. На річку відпросилися стригунці-підлітки. Їх не так і багато, але всю денну

програму з вечірніми варіаціями повторюють на нову силу молодих легенів. Там три чи чотири дівчинки. Вони ще не знають утоми. Посилають сигнали про себе, що ось де вони, галасують з усіх своїх уже вгадуваних великих сил. Годі здогадатися, що там їм служить за подразники. На слух могло б здатися, що на тому березі їх зачіпають чи їм кортить, аби їх зачіпали, а ще більше хочеться показати, що їм не хочеться цього. Однаково пронизливо верещать, протестуючи проти чогось конкретного, як і навертаючи, закликаючи до чогось конкретного, ображаючись, що його немає.

Вже з'являються перші зорі на ще блякилому небі, вони тремтять від дівчачого галасування біосфери. Чоловічої половини на тому затемненому березі більше. Ладні на поклик своїх сирен перебудувати, переінакшити затісний світ, вони затівають межи собою тренувальні змагання, багатообіцяюче коментують їх деренчливими, ламкими голосками: «С'час резать буду!» А поладнавши якісь внутрівидові незгоди, заходяться дружно, нестямно: «Смело, товарищи, в ногу!» Вереси вірних подруг однаково захоплено лящить і на «резать», і на «смело».

Покликано їх до будиночків дорослими, вже близько дванадцятої. Кожна жилка в їхніх тільцях бринить, або иричить, або співає марші. Не важко здогадатися, що ось їх вкладуть у ліжечка осоружні команди дорослих, а вони ще сіпатимуться збуджено і напружено, а потім дивитимуться багатообіцяючі сни.

Квит. Тиша. Лише полетів ще кудись військовий транспортний літак, його вирізняєш за низьким до непристойності басом профундо, як у соліста «Боні-М».

І озивається собачня. Їй не було місця досі чи ховалася по ямках від спеки. Починаються перебрехи. З сувидського берега дзявкотить спаніель Клякса, змучена за день впортами, які треба діставати мало не з середини течії — ось-ось відкриття сезону на качок. Бухикає Гром — недоліток-вівчарка, яка боїться бувалої в бувальцях Клякси і, мабуть, шанує її за те, що та не лякається пострілів. Бой, котрий цілий день почувався знедоленим не знати чого, вихоплюється на найвищу точку нашого острова і сигналізує на обидва береги, сувидський (Грому і Клякеі) і євминський (ердельці Дезі), що він ще не поїхав звідси і щоб вони завважили цей факт про всяк випадок. Особливо підтримує його тезу Дезі. Вона хоче розповісти щось важливе, але повнота почуттів вихоплюється такою лавиною, що їй несила впоратися з модуляціями, і лише гуде на одній ноті, хрипко і схвильовано. Гарна річ — собачі перебрехи у надвечір'ї.

Могутнє, всепереможне, стрімке, прекрасне, гучне життя втомилося ставати гопки, дибки, напружуватися-перенапружуватися кожним своїм організмом, органом, м'язом, клітиною, поривами, невтоленністю, пристрастями, технологією. Денні ресурси енергії вичерпалися, треба дочекатися нового повороту Землі до Сонця, розслабитися, провести тихі ремонтно-відновлювальні нічні роботи, нвкопичити снаги, аби зробити завтра новий стрибок... куди? Нічну земну мудрість поголос здавна передоручає совам Мінерви. Он вони миготить час від часу в темряві. Ловлять мишей.

XXI

НИЖЧЕ АСКОЛЬДОВОЇ МОГИЛИ пролягають терасами одна над одною кілька доріжок, паралельних Дніпрові. Асфальтована оперізує Аскольдову огорожу, впритул, нижче чудові тінисті алеї доріжок колишніх, мощених цеглою, з часом звиедбаних і тепер грузьких у дощову пору. Метрів за п'ятдесят під горбом знову асфальтова смужка, вона найдовша — від філармонії аж до Лаври. Ми по ній якраз і наміряємося прогулюватися: або ліворуч, від Зеленого театру до Пішохідного мосту, або праворуч, від театру до Лаври. Обидва відтинки приблизно однакові, по дві години на них припадає від ганку до ганку нашого дому.

Якось подумалося: ніж ото скніти в спеку в квартирі, де тільки на

кухні і порятуєшся від задухи, а Бой, важко хекаючи, шукає мікроклімтичні зони у всіх закапелках і знаходить сприятливу лише в туалеті, то чом би не прихопити папір та ручку і не отаборитися на Аскольдовій, на отій ретро-доріжці під густими каштанами, і заробляти собі прохарч перекладом, поєднавши приємне з корисним?

З-посеред поперекиданих лав одну підтягнув до дерева, ледве впорався, бо лапи її чавунні, пудів чи не по п'ять важать. Це ж скільки металу надплакового важко осіло тут? Зате стійке сідлище. Месіанські зазіхання імперських мудреців самодержавства другої половини XIX століття і початку нашого XX на цьому історичному місці розлущуються особливо легко — реагентами для їхнього розщеплення на складники, на першоелементи і першорефлекси прислуговуються могутні каштани, просвічена сонцем зелень, крізь віконця якої видно однобарвні, одноколірні то небо, то Дніпро, пташині розмови не від світу людського, Бойчині клопоти видивитись, де ж та нахабна білка джеркотить у гущавині. Все иладеться до діла, все формує русло розмірковувань. Реальність тут згодна трохи відхиляти свої драпіровки, не тиснути на зіниці зовнішньою виразністю, дати підслухати таємничих своїх суфлерів.

Я гадав, що загони збіглих собак уже скрізь винищені відтоді, як упав їхній останній оплот на горбах праворуч од Лаври (коли дивитися на Дарницю) і скрізь запанував омріяний наступниками цивілізаціями римський порядок. Проте варто було Бойці кляту білку вистежити і почати клинати мене здобувати хутра, як за якісь кілька хвилин він опинився в оточенні з десятка собак. Вони з'явилися з неходжених хащ між нижньою доріжкою і урвищами, що спадають аж до набережної, куди не заглядають ні алкоголіки, ні охочі підглядати еротичні сцени, а отже — й збирачі пляшок; підкралися собаки нечутно, скориставшись з професійного захоплення Бойчиного, і тільки утворивши довкола нього кільце, загавкали, може, пропонували йому беззастережну капітуляцію, може, запрошували до загону. Років зо два тому Бой у таких ситуаціях вочевидь вгавався, але зараз вирішив пробиватися нагору, до мене. Задкуючи, одгавкуючись, клацаючи зубами на найближчого, він прорвав оточення і короткими перебіжками наближався до нашої лави під каштаном. З горба мені добре бачилося, як ворожий роз'їзд переслідував його півколом, намагаючись обійти з флангів і відрізати з тилу, і таки трьом чи чотирьом задерикуватим воякам вдалося заскочити прямий шлях до мене. Боя почали відтісняти праворуч, у напрямі Києво-Печерської лаври. І метрів на тридцять змусили відступити туди. Я б утрутився, та нічого загрозливого поки що не бачив — ну, одбіжить трохи, дасть іржака і повернеться до мене вже горою, противники на ближній бік не наважиться.

Що то невійськова людина. Мені тактичний задум бойової групи прояснився лише тоді, коли назустріч Бойчиному анабазисові з напряму Києво-Печерської лаври з кущів вихопилось ще з десяток собак — противник уміло вводив у бій свіжі сили, грамотно маневруючи резервами.

Лишався ще неширокий коридор для Бойчиної втечі на гору, який ще не встигли перетнути флангові угруповання, але Бой має якийсь забобон, він може відступати, але ніколи не рятується втечею. Кілька стрибків, і він би відірвався від переслідувачів цим коридором. Так ні, бач, хвіст не може показувати. Присідає, стискується пружиною, націлюється іклами на найзухвалішого нападника, і так, майже сидячи, потроху задкує на гору, а це ж незручно.

З обох флангів натиск посилюється, то один, то інший застрільник робить стрибок до Боя, та лише на безпечну відстань. Бой перестав задкувати, міцно вперся всіма чотирма, готуючись до вирішального.

Аж раптом здалеку, знизу, щось загавкало. І фланги розбіглися, поховалися в кущі. Але знизу, аж з-за асфальтованої доріжки, з хащ вибігло по центру кілька миршавих собачих підлітків, оддалік почали дружно гавкати на Боя. Мабуть, знущалися, кепкували, пащекували, дражнили, намагалися чимось принизити, образити: Бойка почав їм

відповідати, хоч досі оборонився мовчки, лиш коротко гарчав, коли котресь настрибувало на нього.

Миршаві провокатори, зачувши Бойчину відповідь, ще дужче заповзялися, аж захлиналися. І Бой на голос натискає. Сварка. Ну, Бойче, збився, друже, забув про свою снагу, язиком плещеш... Чи не водночас це нам обом, мабуть, подумалося, соромно Бойці стало, кинувся він до змізернілих зухвальців — покарати, щоб не паплюжили.

На те й вождь, полководець. Недарма він бухикав знизу, і подав сигнал флангам відступити, поховатись, а хуліганам ображати Боя по центру. Знав, певно, що не стерпить Бой образ, кинеться по центру од мене до отих чорноротих, а фланги тоді і зімкнуться від гори і поженуть Боя донизу, в хащі, подалі од мене. Так і сталося. Лише два чи три стрибки вниз Бой зробив, як ліворуч і праворуч ожили кущі, з'єдналися фланги. Заманили, значить, Бойку. За всіма правилами шляхетного військового мистецтва. Що ж, набувай, товаришу, і такого досвіду, підступні, бачся, не тільки люди, одірвався ти од своїх кревних, гадав, мабуть, вони не такі.

І вже передові бійці кинулись на оточеного, оглянувся Бой назад — пізно, замкнувся прохід. Вдарив він одного, скавуління пронизало поле битви, той хвоста підігнув — і в тил, лікуватися, мабуть, у санчастину, у хащі. Рвонувся Бойка на ближчого нахабу, той одскочив, а з другого боку вже в повітрі розпластався другий з вишніреними зубами. Бойка встиг перегрупуватися, прийняв його зустрічним кидком, і той покотився аж до асфальту. Сів Бой, голову вперед, вуха звисли — ну, кому ще кортить?

Кортить. Тепер дужчі на старт виходять, на відстань стрибка приміряються, а слабші силкуються увагу відвернути, за штани Боя скубнути ззаду, щоб до них обернувся, шию підставив тим, дужчим, котрі з боків прилаштовуються.

Раптом Бойка зірвався з місця і чимдуж кинувся вниз, але не до мене, не навтьоки, а в самісіньке лігво ворога, перестрибнув асфальт, до командного пункту, до отого підлого старого полководця. Бачу: важко повернувся ветеран і потрюхикав донизу, а там круча, він прямо на сідниці їде, як суворовський чудо-богатир у Альпах. І нікому, здається, його оборонити, всі сили були кинуто на те, щоб відрізати Боя від гори, від мене, а Бой сам тепер поперед них опинився, кинувшись донизу. Доганяють вони Бойку, та не можуть, відстали і такий гавкіт зчинили, аж у вухах лящить. Чи дорікають Боєві, мовляв, не за правилами воюєш (усі, хто програє, згадують одразу про правила), чи гукають полководцеві, щоб чимдуж рятував шкуру, чи вибачаються перед ним.

Бойка в урвище за вождем не кинувся, побачив, що той уже втратив управління битвою, круто завернув і помчав вздовж урвища в напрямі Зеленого театру, бо переслідувачі з'юрмилися, стовпилися, рушилися до Лаври. Пробіг метрів з п'ятдесят, аж хвіст відстав, розкрутився. Здобув оперативний простір і знову круто завернув, уже нагору, до мене. Ті зрозуміли свою капловухість, як татарва, залементували, деруться за ним, та куди там уже. Вихопився Бой на гору, я ось, поруч, нвіжвчився, обернувся до тих йолопів — хто ж із вас у такій невигідній позиції (знизу) ризикне на двобій? Їм добре його видно: стоїть на гребені, у низині не взяли, а тут і найдурнішим ясно, що не світить їм. Знову оббігти його зась, я сиджу на фланзі, позирають, оцінили. Для самовиправдання погавкали, погавкали («Ну, ти ще нам попадешся!» — як годиться), облизалися (звідси — облизень?), потрюхикали по одному в свою ставку, полководця розшукувати в долині, аналізувати причини поразки і карати винних.

Бойка підійшов до мене, крутнув туди-сюди хвостом, дивиться виклично: а ти що ж, мовляв, гадав, що я без тебе не обійдусь, уже геть лопух?

ПОСТСКРИПТУМ

Кілька вечорів він прокрадався ближчими вулицями. Первісна темінь поглинала все довкола, але він знав: там росли велетенські тополі, осокори — і ховався за обвугленими окоренками; там височіла станція юних техніків, і його прихищали від вулиці кам'яні тороси руїн, що курилися ядучим димом. Невидима вулиця ставала знайомою, то лише вдень він не впізнав її.

Один раз побачив вулицю вдень, точніше — в сутінках, і не впізнав. Уздовж і впоперек тротуарів, проїжджої частини лежали мертвяки. Їх було стільки, як на котрійсь з гіперболізованих батальних картин з ранніх часів людського ратоборства, де неживі обличчя виписано упокоєними і привабливими, анфас і в профіль. Анфас — на передньому плані, де витязі виражали принадність героїчної смерті за те, щоб їхній народ, а не інший, розпросторився по земній поверхні, щоб саме його кревним заселити ойкумену, знищивши сусідній людський пагін. Руки, ноги, голови, плечі в панцирах, кольчугах, шоломах художник порозкладав, мов товар на прилавку, все добре проглядалося до найдрібніших деталей.

Таких живописних стосів покійників на цій вулиці не було, все, що лишилося від людей, було розметане упереміш з хаосом колишніх споруд і дерев, ніби після велетенського будівництва, що його здійснював якийсь байдужий нетяма-господарник, і споруда розвалилася. Простору всьому і всім вистачало, бо те, що оточувало вулицю, що робило її вулицею, зникло, і відкрилися довкола природні овиди, не заступлені стінами, дахами — нічим, що стриміло ввись. Тисняви не було, композиція не склалася, і тому художня ідея цієї картини не прочитувалася. Вибух розметав усіх, хто кудись навіщось тікав, шукав порятунку, схованки, що їх не могло бути. Повинні б знати, а от же — бігли... Після вибуху вибігали ще й ще з палаючих руїн, з-під порушених багатоповерхових мурашників, але, вже вбиті невидимою смертю, мчали навввипередки з уламками арматури, шматками невагомого пінопласту і поролону у гарячій віхолі вогню. Вибігали конати на колишнє свіже повітря, не встигнувши перемкнути в голові якісь клями і втямити, що повітря убивче, і простір, і час — усе просякнуте смертю. І ось тепер тільки шмаття поролону і целофану шаруділо над трупами.

За видноти він не впізнавав ні цієї, ні прилеглих вулиць, знайомих по щоденних маршрутах — прогулянок з собакою. Не міг пригадати їхні назви. Знав, а пригадати не міг. Він взагалі почав дедалі менше й менше пригадувати за ці кілька днів, і це найбільше його бентежило у власному самопочутті. Чомусь саме те, що він не може пригадати назву знайомої вулиці, він вважав кепською ознакою, тривожним симптомом. Руки йому гноїлися, шия вкрилася нестерпно сверблячою кіркою, він її здирав пальцями без нігтів, і вірний пес зализував мокрі рани, а йому не давало спокою, що ось-ось крутиться в голові звична назва, а вхопити її несила, і страждав, як раніше, коли не встигав донести до письмового столу думку, що осявала його на прогулянці з собакою, і як і тоді, почувався глибоко нещасним. Страждання від того, що не може пригадати назву вулиці, заступало біль. Ось же величезна купа руїн міської лікарні в парку, ось станція метро (єдине місце, де мертві лежали, як на тій давній картині — «купою малою», хоч була ця купа величезною і сягала висоти входу в метро), ось завод — точніше, гора скла й бетону до самого неба, вище колишніх дерев на довколишніх горбах,— а як же воно все зветься, оце місце біля його будинку?

Він забув їсти, пив лише. Підвал чи завал, у який він сховався, залило з понівеченого водопроводу, води було вдосталь, мокрої відради для шкіри, горлянки і шлунку. Зробивши вночі звичне коло з собакою, по ближчих вулицях, він знову забрідав до підвалу, і йому легшало, відпускало печію в усьому тілі. Він засинав, приходив до тями, зиркав, як колись, спросоння у вікно — чи не сіріє? — відчував звичну заклопотаність: адже

час вийти з собакою, бо він за ніч захотів підняти лапу під кущ чи знічено присісти під ним.

Єдине, а чому він швидко перебудувався,— виходити з собакою не на світло, а в темінь, це він утямив одразу, коли вранці першого дня вийшов з двору і побачив на вулиці броньовані машини, з них визирали дула різної зброї, порскав вогонь, лунав лясніт пострілів, і живі істоти, які ще якось рухалися в полі зору, падали на землю. А один усе танцював. Скоком-боком, вихилясом, по-старому, по-новому, по-тутешньому, по-чужинському, спотикався, обіймався з лежачими, ляпав по асфальту, по всьому, що під руку трапляло. Машини стали, і довго амбразури мовчали, аж поки той не впав упоперек дороги. Тоді рушили далі. Прямо, не об'їжджаючи.

Посеред вулиці на асфальті лежали вже не мертвяки, а щось розплющене, розчавлене, зсохле, по них котилися колеса. Він раніше не раз упізнавав кота чи собаку, яким не поталанило і вони не встигли пристосуватися до тодішнього напруженого транспортного потоку, і кропили його артерії кров'ю і каляли тельбухами, і тільки по розпрасованій шкурі можна було вгадати, що за створіння не розібралося у вуличній ситуації. Тепер по лахміттю, по черевиках, чобітках, босих п'ятах теж угадувалось: люди. За багатоколісними броньовиками гурчали бульдозери, екскаватори, пофарбовані в штатні кольори місцевого комунального господарства, і, як колись брили льоду і снігу, зсували в купи мертвяків. Підкочувались задом самоскиди, і ковші загрібали цей непотріб, несли над кузовом, неакуратно стирчали в усі боки кінцівки, деякі просто метлялися, звисаючи з ковша подекуди упереміш з головами неприродно довгих, наче в курчат-бройлерів, що за ними нещодавно стояли в чергах, шиях, з гуркотом сипалися в самоскид. Йому закортіло побачити, якими можуть бути обличчя у тих людей, що правують машинами, але в кабінах виднілися потвори в сріблястих мішках на головах і з засклененими отворами для очей. На ку-клукс-клан не схожі, у тих балахони (звичні з фото й карикатур) були конусоподібні, білі, дірки для очей незасклені. Цих людей він знав, вони давно жили в його свідомості, в уяві, уві сні. Він лише не бачив їх ніколи живими так чітко — нових, знайомих і зовсім чужих. Окремі обличчя ще до вибуху іноді вихоплювалися в натовпі, то погляд, то вуста, то порух голови, але отак цілком, доконано, виразно побачив уперше, і вперше підозра в своїй зайвині, що напосідалась вряди-годи невмолимо і безповоротно, підтвердилась. Все стало на свої місця. Нарешті.

Він миттю сховався за уламок паркану, не так сам, як одразу вхопив за нашийник собаку, обняв його за шию і, зацитькуючи і погладжуючи, присів, затулив його собою. Це був звичний порух, звично тьохнуло серце, так уже було віддавна, відколи вперше (задовго до Вибуху) здибав у завулку гицелів, які обценьками з довгими ручками ловили собак і тягли їх у «будку» — закриту спецмашину, значно вдосконаленішу за арештантський «воронок», до якого око звикло від дитинства. Ловитва собак тоді перевернула все в його єстві, сам почувався довго так, ніби зубаті залізні обценьки витягають з нього душу. Навіть до лікаря звертався, а той сказав — мікроінфаркт, нічого страшного, такий «мікро-мікро», що й на ногах переходив.

Відтоді спокою не було, і кожна прогулянка ставала випробуванням, з кожної повертався виснаженим, бо пильнував, аби несподівано не вихопився звідкись мордатий гицель і не випередив його, не вхопив собаки, бо коли перший ухопить, то навіть з рук у тебе видере. Коли б він зараз не забував усе стрімко і невблаганно, він би домірковував, що нинішній інстинкт самозбереження — зовсім не заслуга його гнучкої центральної нервової системи, а наслідок колишніх зустрічей з гицелями.

Він тоді вберіг свого собаку і не дав тому самому вияснити свою життєздатність на зразок тих його бродячих родичів, які гнані «будками» з усіх закутків міста, зібралися докупи і отаборилися на високій горі дніпровських схилів біля Лаври, і коли він надибував їх зі своїм собакою.

постеріг, як добре вони налагодили оповіщення, всі ховалися в кущах на горбі, а біля підніжжя по периметру залишали кілька вартових, а ті сигналізували особливими голосами про характер небезпеки. Одного разу він бачив якесь їхнє перегрупування на верхівці — десятків зо три чи й більш, як на око. Чомусь у нього майнула думка тоді про Везувій і Спартака. І тепер, гладячи собаку, він відчув, як шерсть клаптями відділяється від шкіри, липне до оголених від шкіри фаланг його пальців, перемішується з власними звсохлими обвислими шкуратками, і заплакав: він завжди визначав, хворий чи здоровий собака, по стану його чудової шерсті, гладенька вона чи кудлатиться, чи, боже борони, «не лізе». Жінки частенько, зустрічаючи їх на прогулянці, ласкавились: от де хутро, от би на комір, а закручений пишний хвіст на шапку. Йому, вчувши таке, заціплювало, він торопів і, здається, жодного разу не спромігся відказати щось гідне, йому перехоплювало горло і хотілося завити. І тепер, піднісши свою колишню людську п'ятірню до очей,— уже недобачав,— роздивившись мички собачої шерсті, уткнувся обличчям у ще пухку пеську шию і нарешті заплакав, здригаючись, тишком, щоб не виказати себе гицелям — як йому увижалося. Собака повернув голову, скосив око, дотягнувся чорним носом на білому писку до спотвореного обличчя хазяїна і почав злизувати солоні струмочки з-під очей, з-під носа. Сліз не стало, його ще кілька разів сухо зсудомило в грудях. І охопив спокій. І повернулася пам'ять.

І тоді він відчув нестерпний сморід.

І тепер знав, що має робити.

Вони ще два дні пересиділи в підвалі. Він не усвідомлював, навіщо, але відчував, що так треба. Він наче чекав на щось чи на когось. Без хвилювання, нетерплячки, без досади, без надії, які досі завжди супроводжували чекання. Він чекав тепер, як колись поїзда на глухому полустанку, на який треба прийти заздалегідь, зарані, похвилюватися, доки виборєш квитка, а потім просто упокоєно, розслаблено, нестресово чекати, доки не загуркоче, вихопившись на повороті з гаю, поїзд далекого-далекого слідування. Від тебе нічого не залежить, ти не годен вплинути на графік, не тобою складений, чи на його дотримання чи недотримання, чекай, як неминучого, і немає потреби напружуватись і хвилюватись, воно настане. І коли настане, тоді вже рухайся, дій, іди, роби, орієнтуйся, не прогав. Колись він замислювався над подібним станом і тоді ж зрозумів його, зробивши для себе відкриття, болюче, але й заспокійливе: скільки він набачився пасажирів, які очікують чогось, що має їх кудись повезти,— всі мали однакові обличчя, очі, рухи, пози — покірні, супокійні, аж чи не вдоволені, як у покійників, які легко померли.

Тепер усе стало ясно, він поринав у забуття, не помічав води в підвалі, не клякли засиджені ноги, не відчував болю на оголених фалангах, не турбувала розтерзана шия і присмерк, що залягав в очах. Він дивився в себе, без жодного докору, жалю, гніву і ненависті проглядав усе, що було, бачив до найдрібніших подробиць (навіть завважив таку стилістичну похибку), як на безкрайому березі Дніпра, коли на кілометри ніде ні душі, а ти йдеш по затужавілому піску, легенька хвилька торкає босі пальці, і під ногами все чисте-чистісіньке, око не оминає ні викинутого недогризка яблука, ні корка з пляшки, ні відполірованих дощечок, які чимось комусь прислужились, а потім їх забрала вода не знати як; висохлий череп якогось звірка, зовсім не огидний, не бридкий, світлий, як сум, і багато, багато всячини, мотлоху; і нічого з того не здається неважливим, не заступається іншим, важливішим, все добулося своєї окремішності і суверенності, і через те весь берег здається чарівним, примарним, потойбічним, бо так не буває ніде. І найпотрібніша річ непотрібна, не твоя, і найдріб'язковіший непотріб потрібний, твій; стаєш на коліна, падаєш долілиць, розчиняєшся в цьому безмежжі, заколисує музика всіх музик — такий рідний вологий шепіт хвиль, наче малюк плямкає слинявими губенятами в солодкому щасливому сні, видимає райдужні бульбашки. І пес перестає гасати, копати всіма чотирма лапами піщану цноту,

влягветься, тулиться м'яко під бік, ніколи так м'яко ие тулнася, ивче свмісінькою душею саоєю до твоєї душі, вч, стерво, твк уже ж лвгідно, що й притнскається, і заамирає, аж ие дише.

Хіба до цієї миті ти кудись поспішаа, нвпружуввся, судомнвся, захекуввся, крвяв собі серце, крвяв іншим, хібв пвлило тобі в мозку і в грудях, хібв дрижалн в тебе руки й ноги колись, хібв тіпвло тебе черaоною лихомвикою, то свмогубиою, то тріумфуючою, хібв млоїло під здухвниою? Тв заідки? Коли? Нваіщо? Не пригадвю. Все це відомо, це було, вле з ким, ие можу сказвти, не зі мною.

Мишв пискнула у підаалі, булькиула тихо а аоду. Не поруч, ие близько, десь наче в безодні. Він пвм'ятва, як нввчиася зосереджуавтися, почуввтись на далекій аисокій зірці, ив хмврии і заідтн бвчнти себе того, котрий залишиася иа землі, в тн згорн спостерігвєш дії і думки тієї иевидимої крвпки, що її з аисочини оком не бвчиш, а разом з тим і бвчнш. Вперше зв ці дні вуста йому аикривилв посмішкв, тв так і лишнлвся, ие зниклв, хоч смішнв думкв відлииулв, але губи не поaериулися ивзвд, шкіра з иих відствлв, твк розтягнутою і вклякла, вле болнче не було.

Нв темному твбло, що охоплювало вже цілий світ, аіи прочитав даано забуту фразу, що не знвтн чому звфіксувалася, як усе иесуттєве: «Через сто років чн за мить аіи підаіася».

І підаівся. Легко, як у дитинстві, колн бознв-скількн просиджуаав нв вигоні з хлопцями иавиочінки і грав у пожика. Пес лежав, скрутившись квлвчнком, охопнаши передніми лапами морду, як колись у маминому череві. Потім зняв лвпу, відкрив під нею розплющене око, воно запитувало, тривожилося, як тількн звпитує, триaожиться любов, забуааючи про свму себе, звертаючись до свмої себе. Спробуввв підвести голову, не спромігся. Тоді він ивгиуася, легко підхопив пса ив руки, аідчуа на саоїх оголеинх зубвх холодний язик і ауста саоєї твврини, пригорнув до себе теплу, м'яку істоту й пішов.

Все просто-простісінько.

Знвв же, зивв, що все буде просто. Він багвто дечого знав. Влвсне — аін усе знвв. І ціле життя ие аірив, змушуава себе ие аіритн в те, що достеменио зивв. Він усе зива про те, що з иим траплялося а житті, инперед доклвдио уявляв собі, що мвє з нnм ствтися, чнм закічнться кожив його колізія. І ніколн ие скорнстввся цнм зивиням, аби уникиути, ивче щось йому звважвло, нвче сидів і вдруге чи втретє дивився фільм про себе, зиав увесь перебіг сюжету вж до фінвлу, міг зупиннти плівку, змінити сцеиврій, іивкше зиятн й ианово змонтуавтн — і ие хотілось переробляти. Він взвгалі не любиа нічого переробляти й переписувати. Десь, не а глибиині, в ив поaерхні, жнлв заінтригоaвність — тв хіба ж ие буде інвкше, ніж знаю? Ні, жодного відхилення, прииваймні посутнього. Іноді умовлнв себе, що звбув, що не довіряє своїй пвм'яті, інтуїції, що помиляється, не може ж твкого бути. Іивкше не цікаао ж жити.

Ствлося.

Звідкись прилинулв першв полегшв — не треба їсти. Не те щоб не хотілося, в — не требв. Йому завждн увижвлося, що всі вияви життя — лише модифіквції одного-єдиного: голоду. Тільки й того. Відтоді, з дитиинствв, коли пухли люди, знвйомі і незнвйомі, лягали під тином, на печі, в хліві і помирвлн, не зивйшовши, що пожуввти, вбо аже не мвючн чнм нв кровоточивих яснвх; і відтоді, колн й свм жуввв усе підряд, щось виплььовуввв, вивергвв, в щось і ковтаа; відтоді в будь-якому іншому житті інших людей, в усіх їхніх порухвх заажди проступвлв чн ие найбільша твємниця — жуавти. Жуаатн, обгризати, аідкусити, скуштуавти, ковтнутн. Очимв, словами. Крізь сміх, крізь сльози, крізь любов, звздрість, ревнощі, радість, зненвaисть, докір, гіркоту, щвстя, подяку — мимоволі прохоплюaвлися конаульсійні хапальні, жуввльні, ковтвльні рухн иемоaляти. Він нікого і ніколи не гудиа зв те, бо свм — хіба ие так?

Досі щось думвлося — не було з ким поділнтись, хотілося — нікому сквзати, писалося — нікому прочитвти.

Чому нв звняттях з циаільної оборони фвхівці а чинах, розумніші

й дурніші, інтелектуальніші й дебільніші — усі як один знічувалися, виступаючи; встидалися, немов змушені були виходити перед люди голими чи казали щось сороміцьке привселюдно? Смерті ніхто не знає. Смерть — завжди для іншого. Для себе смерті немає, вона ніщо, небуття, абстракція. Хто її пізнав — не розповість. І сам не скористається досвідом, уроком. Як, власне, й рештою уроків. Все життя — розгадка смерті, соборування, причащання до таїни — єдиної і найсуттєвішої. Абсолютна істина живого — смерть, небуття. І водночас порожній звук, некоректне знання, неістинна неложність, порожня неминучість, неминуча порожнеча, котру заповнюють лише собою — цілком, без остачі, без залишку. Найреальніша містика. Наймістичніша реальність — і так до безконечності змія ковтає себе з хвоста.

Мовчи про це. Для себе мовчи. Мовчи і не знай.

Голод говорить, сміється, танцює, поринає в екстаз, відкриває істини світу, дає нові мутації. Життя — голод. Голод — життя. Взаємно знищуються, нігіль, нуль.

Смішна, кумедна спрага безсмертя. Злиття тіла й духу. Песимізму й оптимізму, зневіри й віри. Полюсів і протиріч. Плюса і мінуса. Світу й антисвіту. Необхідності і свободи. Миті і вічності. Часу і простору. Відомого й невідомого. Біомаси і духу.

На слуху: існують способи. Є таємні шляхи. Є ведія. Є осяяння, прозріння, комусь вдалося. Щирі, палкі, ерудовані, самовіддані звуки: доля стукає в двері. Підступні, підлі, комерційні, голодні, облудні, мерзотні звуки: доля відчиняє двері.

Нема нічого смішнішого за апокаліпсиси. Вони для тіла. Не для душі.

Колись йому загрожувала катаракта. Не бачити Дніпра, Десни, луків, квітів, милого світу. Вирішив тоді не жити. А що б змінилося для інших од його сліпоти? На сусідній вулиці дім сліпих був. І артіль. Його власне життя не стало іншим. Здається. А що змінювало? Він нікому не мстився. Хотів — несила було себе примусити. Ворогів забував одразу, вони змалювались. Найбільшою образою завжди було вичерпне мистецтво, вичерпні думки — тільки тоді почував посягання на себе.

Пильно вдивляючись, вслухаючись, ховаючись то за кущами, то за руїнами, перетинаючи хутко чисті, спорожнілі, прибрані, розчищені, змиті вулиці — смачно пахло скропленим водою асфальтом,— він прийшов на схили високого берега великої ріки. Зійшов місяць і освітив зрубані одним помахом велетенського меча верхівки дерев, вони не впали, їх просто не було ніде, вони щезли. Тільки згори було видко пласку рівнину верхівок дерев, які колись витикалися знизу вище горба. Запаморочливо пахла зелень і горіла сира клейнина.

Поминув три велетенські осокори на схилі до річки, вони тепер рівно були згори підстрижені на третину. Колись тут, біля осокорів, старий сторож стилізованого під сиву давнину ресторану бідкався йому росиного, духмяного липневого, співучого, празникового, прозорого ранку, що позбувся собаки. Ледве приплентався зранений, подивися на нього, видихнув голос, попрощався і зник «о-о-гондечки, там, у гущавині». Старий за ним поткнувся, мо, полікувати, а воно обернулося, подивилося — не йди за мною. Назирці вислідив: лежав, ще жив. Помітив — одвернувся, очі заплющив. Мусив сам розуміти. Старий зрозумів.

«О-о-гондечки, там, у гущавині».

КАЗКА ПРО ЖУКА-РОГАЧА

ОЛЕКСА ЗАСЕНКО

ОПОВІДАННЯ

Інтродукція

Онук-приземок ходив слідом за дідом у садку і раз за разом канлив:

— Дідусю! Ну розкажи ж мені про жука.

Дід мовчав, робив своє: підв'язував кущі жоржини, півоній, гортензій, вирнвав бур'ян поміж чорнобривцями, айстрами, безсмертниками, червоною рутою та іншим різноцвіттям. Потривожені його руками м'ята, канупер, пижмо, любисток творили таку завірюху пахощів, що від них можна було захмеліти. А над усім панував аромат білих, по три-чотири квітки на одному високому стеблі лілей. Темної ночі вони світили в квітнику, як яскраві зорі. У чорній нічній каламуті з лілеями могли змагатись тільки великі білі ромашки.

А малий знай своє співає:

— Дідусю! Ти що, не чуєш, що я тобі кажу? Іншим розказуєш про жука, а мені що — не хочеш?..

Старий повернувся до онука і вдавано суворо запитав:

— А кому ж це я, крім тебе, розказував казку про жука? Ти що, вже забув, як той хлопець, попавши в небезпеку, з острахом промовляв: «А що, жучку, попавсь пану в ручку?»

— Казку про того хлопця й жука я знаю... Але вчора, коли ти вечеряв, то розказував чужим дітям, таткові й мамі про іншого жука.

— А ти що, може, підслухував?..

— Ні, ні,— зразу ж заперечив малий,— підслухувати розмови інших нечемно, це я знаю. Але вчора мама нещільно причинила двері в мою кімнату... Я лежав у ліжку і чув, як ви розмовляли. Тільки я не все зрозумів, бо дяді, тато й мама гомоніли, щось тебе питали, а ти говорив тихо. От я й не дібрав, коли й звідки взявся той жук і що було далі. А як дяді розійшлися і всі наші поснули, я ще довго-довго дивився в темряву і не міг заснути. Все думав про тебе, діда Петра й про жука. Жаль було вас і страшно...

Помовчав трохи малий, потім знову взявся за своє:

— Ну розкажи ж, дідусю!..

СПОГАД-БУВАЛЬЩИНА

Десь за тиждень чи два після травневих свят 1932 року, коли одного дня я прийшов з інституту в гуртожиток, на своєму ліжку побачив брата Петра: він лежав горілиць із заплющеними очима. Чи спав, чи не спав... Дихав чи не дихав... Вразило його лице — одутле, гречано-землистого

кольору, як у мерця... Обрамлене рано посивілою чуприною, бородою й такими ж вусами... Я озвався до нього. Відкрив очі й зразу ж заплакав... Схлипував, як дитя, не витираючи сліз. Натужився встати, й не міг... Я допоміг йому сісти.

— Оце, брате, дійшло до краю... Дома в хаті ні крихти хліба, ні пшонини, ні крупини, анічогісінько немає. Картопля, буряки — все скінчилось... Діти, Настя, мати голодні, опухлі... Не знаю, чи й застану живими, коли вернуся...

— А ти ж сам їв сьогодні?

Гірко посміхнувся:

— Три доби не мав у роті й макового зерна. Насилу дотяг до тебе, а тепер що хочеш, те й роби...

Знову похилився на ліжко, зімкнув очі. Довго мовчав. А я думав, гарячково думав: що робити? Як зарадити лиху? Де шукати порятунку?

Нарешті схаменувся, згадав, що треба ж брата якимось чином підкріпити. У своїй тумбочці знайшов грамів сто п'ятдесят хліба (моя вечірня порція при картковій нормі на день 250 грамів) і кілька грудочок цукру. В баночці було ще трохи фруктового повидла — решткн пайка, який я одержав на курсах партійного активу. Той підробіток рятував мене протягом трьох років,— викладачі одержували там сякий-такий пайок, а головне — мали обід у їдальні, де після якогось першого часом давали на друге котлетну з ложкою картоплі або вермішелі, сто грамів хліба і склянку солодкого чаю або компоту. То вже було розкішно!..

Спустився я в напівпідвальне приміщення в гуртожиток, набрав перевареної води з титана, піднявся в свою 43 кімнату і взявся частувати брата. Посходились товариші — Петро Шестопал, Арсен Іщук, Іван Майстренко, Микола Зелений, Гелій Іванов... Разом вечеряли-чаювали: кожен виклав на стіл усе, що мав. Розмова не в'язалася. Не до розмови було!.. Я тільки, пам'ятаю, сказав:

— Коли б і мав чим тебе, брате, пригостити, то більше не дав би... Бо небезпечно.

Брат глухо озвався:

— Знаю... У нас он люди їдять хто що дістане. І мруть, як мухи. Дядина Тетяна наварила макового листя (нарвала на грядці у городі) й отруїлася. А дядько Борис тільки одну ложку з'їв... Дуже перемучився. Доки ще живе... Вітер Савка, зять дядьків,— ти ж його знаєш, удвох з Марфою — нашою двоюрідною сестрою...

Змовк. А потім, переснлюючи ковтання, так доказав:

— Вони з голоду, може, збожеволіли. Своїх двох менших дітей... А старший хлопчик Іван з переляку втік з дому і невідомо де подівся...[1] Марфа сконала з голоду. А Савка втопився в колодязі.

І трохи згодом:

— Про це не зразу й дізналися. Савчина ж садиба крайня в селі по дорозі до Бзова,— можна сказати, уже в полі... На одшибі жили... Та й ближчим людям було не до них... Самі ледве трималися...

Почувши таке, ми заніміли. У кожного на душі було сум'ятно, страшно, моторошно...

Але ж... Але ж... я мав щось робити. Після вечері сама собою почалася рада-нарада. Товариші казали, що на київських базарах можна купити (звичайно, потайки, з-під поли) кілограмову хлібину за сто чи сто двадцять п'ять карбованців. Якби вдалося дістати хоч з десяток хлібин, то вже можна було б якось... на перший раз...

На ощадній книжці я мав щось із 600 крб., але ж це мало. Коли б позичити ще хоч стільки, то можна було б на Житньому базарі на Подолі

---

[1] Того хлопця забрали в колгоспний патронат, годували і вчили. Закінчив семирічку, потім десятирічку, вступив до Київського медичного інституту, успішно закінчив, став лікарем-терапевтом, працював у лікарні в Білій Церкві, закінчив ординатуру. Протягом багатьох років Іван Савич Вітер був головним лікарем центральної лікарні у Білій Церкві.

(звичайно, смертельно ризикуючи) купити пуд житнього борошна,— ото б уже справді був порятунок!

Кинувся по знайомих за позичками. Повернувся в гуртожиток годині об одинадцятій вечора окрилений,— у кишені мав своїх 600 крб. і позичених стільки ж. Це вже щось та важило!

Брат тихо спав на моєму ліжку. Спали й товариші — Петро, Арсен, Іван, Гелій. Тільки Микола Зелений порався біля свого ліжка, вкладався. Подивився в мій бік, зняв з ліжка якусь ряднину й подушку, напхану соломою чи сіном, простягнув мені. Я мовчки взяв усе, постелив собі на підлозі й ліг, не роздягаючись,— розстебнув тільки комір сорочки й зняв черевики. Як солдат у фронтових умовах.

Уранці, поспішаючи на восьму годину на лекції в інститут, подався у хлібний магазин, одержав свою норму хліба,— на снідаиок для мене й брата стало. Віддав братові гроші і наказав їхати на Житній базар. Та з щонайбільшою обережністю! Купити борошно, прийти в гуртожиток і чекати на мене.

За ніч брат наче трохи подужчав, мав здоровший, бадьоріший вигляд.

Після закінчення лекцій я не біг, а летів бульваром Шевченка вниз з Володимирської до Бесарабки, захекавшись, вискочив крутою звивистою стежкою на гору (тоді ніяких сходів там не було), пробіг провулком до вулиці Енгельса, перетнув її й опинився за дверима гуртожитку проти вахтера. Той, наче змовник, притишено сказав:

— Ключа я дав братові. Він уже годин три як дома. Ішов з чималим клунком під рукою...

Повеселілий від такої звістки (адже ж усе гаразд, борошно є!), стрибаючи через одну-дві сходинки, я вихопився на третій поверх і рвучко відчинив двері в кімнату.

Брат лежав на ліжку горілиць, склавши на грудях руки, неначе мрець. Не міг ворохнутися. Мовчав. Потім одчайдушно промовив:

— Пропали ми...

— Що сталося?

Тільки рукою показав під ліжко, на мішок.

— Там не борошно, а... вапно...

Розридався голосно, нервово, скрушно...

Я остовпів. Усе в мені обважніло, обірвалося, стерпло. В голові знялася вогненна віхола. Душу охопив відчай, біль... страх. Нахилився, смикнув мішок з-під ліжка, розгорнув, взяв у пальці щось біле, схоже на борошно. Але не м'яке, не мастке й пахуче, а шорстке, сухе... Вапно!

— Зверху було борошно,— каже брат.— Показав мені той нелюд у закапелку одного двора. Я взяв у пальці, покуштував: житнє борошно! Зрадів, одразу віддав йому тисячу. Він вхопив і миттю зник, пішов своєю дорогою, я покульгав сюди, прийшов, глянув, а воно... он що.

І знову звійшовся плачем. Я сидів на стільчику поруч — приголомшений, бездумний, знищений.

Зійшлися товариші. Довго гірку думу думали. Хтось нарешті промовив:

— Без Гриця у цій справі не обійтися. Потрібен хліб, а дістати його зможе тільки він.

Усі знали, що Гриць Огуй хлопець бувалий, метикований. Як кажуть, бував на коні й під конем. За роки безпритульного, бездоглядного життя (батьки його померли рано, а від жорстокого дядька, одеського лабазника, він утік, як тільки став на ноги) пройшов «вогонь, воду й мідні труби». Так сам про себе казав. Підлітком промишляв «як музикант» — мав довгі пальці на руках,— був кишеньковим злодюжкою. Впіймався, виховувався в трудовій колонії, а як підріс — порозумнішав, став прислухатися до порад старших, добрих людей. Закінчив фабрично-заводське училище, набув фах слюсаря, став комсомольцем, вчився на робітфаці й потім вступив на філологічний факультет Інституту профосвіти. Юнак дуже товариський, вразливий на кривду, чутливий до горя інших. І ще мав

Гриць талант: у найскрутніших обставинах не губився, не нітився, а знаходив спосіб влаштувати і власні справи, і при потребі допомогти будь-кому, кого спітнала біда. На прикрість собі й товаришам, уже коли був студентом, Гриць інколи «зривався», й виходило часом так, немовби він не розрізняв, що гоже, а що негідне, що дозволене, а що злочинне, не сумісне з мораллю радянських людей, протипоказане поведінці його як комсомольця, студента, молодого громадянина. Хоч і зрідка, а таки «спотикався» Гриць, особливо коли потрапляв у матеріальну скруту. За одну аферу його мало не вигнали з комсомолу й інституту,— тільки й врятувало те, що товариші стали горою на захист. «Допоможемо виправитися і стати хорошим фахівцем»,— запевняли і в комітеті комсомолу, і в партномі, і в ректораті. Зважили на ці запевнення і залишили Гриця студентом і комсомольцем, але догану таки записали й попередили востаннє[2].

Микола Зелений покликав Гриця,— він мешкав у цьому ж, що й ми, гуртожитну. Мовчки вислухав мою розповідь про біду і все, що говорили товариші, й глухим голосом сказав:

— Це все базікання. Потрібні гроші, і немалі. А в Олекси їх немає, були та загули. Отже, почнемо з того, що скинемося: хто скільки зможе. У мене є зараз двісті двадцять п'ять...

Вийняв і поклав на столі. За кілька хвилин підрахували: набралося понад тисячу карбованців.

— Оце вже діло. Ходім,— сказав мені.— Їм немає потреби слухати все те, що маю тобі сказати.

Вийшли в коридор. Сторожко оглянувся навколо і пошепки виклав свій план. Я щось хотів заперечити Грицю, що на таке я не можу пристати, бо це ж, мовляв, межує із злочином, а він похмуро видивився на мене, поклав палець на губи і на відході додав:

— Сентименталізм на війні, отже, й у такій скрутній ситуації подібний до зрадництва. Адже ж ідеться про врятування приречених... — Недоказав, а тільки докинув: — Спати не лягай, доки я не прийду.

Аж десь о першій годині ночі він тихенько постукав у двері 43-ої. Я вийшов. Гриць не казав, а наказував:

— Підеш Великовасильківською до її кінця. Там, де починається розвилка, недалеко від залізничного моста, повернеш праворуч до товарного вокзалу, ліворуч побачиш дерев'яний, збудований в зруб великий кіоск з вивіскою «Хліб». Минеш його й знову підеш трохи праворуч, там починається такий собі бульварчик, ото й іди ним, може, метрів сто чи двісті. Проминеш першу й другу лави, а на третій сядь і чекай. Тримай мішок і гроші напоготові. Брата сховай у кущах поодаль від себе. Десь о четвертій годині ранку мимо тебе йтиме чоловік, візьме мішок і гроші. Піде собі. Ти йому ні слова. Через якийсь час він принесе мішок з хлібом (там буде десять буханців), покладе на лаві біля тебе... Загорни мішок у якусь рядинку, щоб не видно було, що в ньому, одведи брата на станцію Київ-Товарний. Посади його у вагон, а краще на платформу в будь-який поїзд, що йтиме в напрямку на Бориспіль. Та накажи, щоб був обережний, бо за таке... сам знаєш... Або — або... І щоб часом не наївся в дорозі хліба, бо пропаде... — Глянув на годинник: — Зараз і вирушайте, бо це ж вам пішки кілометрів шість чи сім треба пройти...

Я тільки сказав:

— Спасибі тобі!..

І пішов будити брата. Тихенько, в потемках зібралися, навшпиньки вийшли з кімнати, спустилися вниз. Вахтер спросоння довго не міг відчинити двері на вулицю, а може, то мені так здавалося. Випустив нас і знову замкнув двері.

[2] Після закінчення університету він учителював у Києві до самого початку Великої Вітчизняної війни. Коли фашисти вдерлися в Київ, Огуй лишився тут на підпільній роботі, тримав шевську майстерню, яка водночас була місцем зустрічей для партизан. В 1942 р. Гриць був схоплений гестапівцями і розстріляний.

Якусь мить я стояв і думав: «Йти через Бесарабку в нічну пору дуже небезпечно,— там вештаються всілякі людці, міські й приїжджі з усіх кінців, близьких і далеких. Трапляються грабіжники, вбивства». Вирішив спуститися вулицею Карла Лібкнехта вниз мимо лікарні ім. Жовтневої революції, далі піти Маловасильківською, через Рогніданський провулок вийти на Великовасильківську і вже звідси попрямувати до її кінця.

Йшли поволі темними вулицями, бо тоді тільки подекуди в центрі міста було освітлення. Прислухалися до кожного звуку, шерхоту, сповненого напруги передсвітанкового міста. Було моторошно... У спину підганяв страх... Чим далі ми відходили з центру міста і наближалися до його околиці, тим сильніше його відчували.

Нарешті прийшли на призначене місце. Минули кіоск, одну лаву, другу... Брата Петра я одвів подаль від третьої лави за густі кущі, а сам вернувся й сів. Від тривожної тиші чув, як у скронях пульсувала кров... А може, то мені вчувалося? На вокзалі зрідка гуділи паровози: пройшов пасажирський поїзд на захід, лунко стукотіли колеса на рейках.

Раптом з темряви, із-за кущів, вирнув якийсь чолов'яга й зупинився переді мною. Я аж вжахнувся. Мимоволі підняв до нього руки з мішком і грішми. А він в цю мить зовсім звичайно звернувся:

— Чи немає у вас часом сірників? Біжу на роботу, хотів закурити, а сірники, поспішаючи, дома забув...

Тремтячою рукою я дістав з кишені сірники, запалив, простягнув незнайомому. Чоловік разів два-три пахнув мені в лице димом цигарки, сказав лагідно «спасибі» й швидко пішов.

За кілька хвилин, явно з острахом обходячи мене, не пройшла, а пробігла жінка. Дихала захекано, важко, видно, поспішала на роботу. Десь у дворі коти завели свою нескінченну весняну веремію. Схоже було, мовби десь хтось на когось сварився, а немовлята плакали.

Я сидів, чекав, думав... Незчувся, як переді мною, затуливши усе небо, стала кремезна постать. Невідомий простягнув до мене руку. Я віддав мішок і тицьнув із жмені в жменю гроші. І досі, більше як через півстоліття, чую дотик його пальців до моїх. І шерхіт грошей. Сидів як закам'янілий. У ту мить я став співучасником злочину, за який...

Та й довгі ж, безконечно довгі були хвилини чекання! А той не йшов. У голові блиснула бентежна думка: він же може й зовсім не прийти! Що ж тоді робити-діяти? Та невідомий прийшов, поклав мішок на лаву поруч зі мною й зник.

Сильно, могутньо, дражливо запахло свіжим печеним хлібом. Аж свідомість моя памороччилась. Отак хапнув би обіруч буханець і їв би, їв би... Ковтаючи слину, пересилив нестерпно жадібну голодну хотячку. Гукнув пошепки брата, наказав зняти піджак і обгорнув мішок з хлібом. Перев'язали клунок мотузком і рушили на вокзал. Добре, що туди вже було недалеко.

На сході прояснювалося. Певне, була десь п'ята година ранку. Адже ж прокидалася пташня: кожне обзивалося своїм голосом, на свій лад, як уміло. Тяжко дихаючи, ледве волочачи ноги, ми поспішали до залізниці. Ага, ось і колії. Стоїть якийсь вантажний поїзд,— вагони видно далі, а перед нами платформи. Розміркували: паровоз був десь на схід від нас, отже, поїзд піде в напрямку на Дарницю, на Бориспіль. Допоміг братові вилізти на платформу, подав мішок і наказав:

— Поклади мішок під бортом і сам ляж... До Борисполя ніде не визирай... У Борисполі не поспішай злазити з платформи, щоб не нарватись на обхідників... Та не їж хліб, бо вмреш... Коли відійдеш від станції і будеш у повній безпеці, тоді з'їж один-єдиний кусник... Щоб мав силу додому дійти...

Перед тим як поїзд ось-ось мав рушити, я ще додав:

— Як благополучно дістанешся додому, сам усі буханці поріж на маленькі шматочки... Хай Настя висушить у печі. Триматимеш сухарі в скрині, під замком. Будеш давати кожному — дітям, Насті, мамі, собі

двічі на день по сухарику... До юшки... з кропиви й лободи... Уже ж можна збирати попід тинами й на городі?

— Збираємо... Як і всі люди...

— А згодом я, може, ще щось розгорюю: чи печений хліб, чи зерно, чи борошно... Треба будь-що протриматися до нового хліба...

— Не знаю,— тужливо промовив брат. — Серед людей пройшла чутка, начебто в селі підгодівельний пункт. Як буде, то вже легше стане.

Пролунав свисток паровоза. Задзвеніли буфери. Смикнулися платформи. Поїзд рушив із заходу на схід, куди нам і треба. Брат махнув рукою із-за борту... Я йому не відповів... Хвилинку стояв на місці випотрошений до решти... Хотів запалити цигарку, свій студентський «Плаиер», але зім'яв і кинув геть... У роті й без того було гірко від голоду. Важкими, не своїми ногами рушив з місця... Прикликав пішки в інститут за кілька хвилин до дзвоника на лекції. Петро Шестопал дістав з кишені свого піджака загорнутий у газету пакуночок.

— На, ти ж нічого не їв... Вигляд у тебе... наче з того світу. Все благополучно? Дістав?

— Дістав.

— Поїхав?

— Поїхав.

— Хоч би ж усе обійшлося щасливо.

Пролунав дзвоник. Пішли в аудиторію на лекцію.

Інтермедія

Минуло кілька тижнів, а від брата ані вісточки. Тривожні думки, як похмурі осінні хмари, облягали мою душу. Просився в інститутського начальства, щоб дозволили хоч на день-два поїхати в село, розвідатися, але відмовили, посилаючись на обставини, за яких, мовляв, усі студенти повинні бути на місці. Справді, студенти в той час, як надійна молода сила, були дуже потрібні багато в чому. Ми рятували від повені (Дніпро тоді дуже розлився) підприємства, установи, житлові будинки, склади з різним майном на Подолі й на Трухановому острові. Потім протягом кількох тижнів студенти нашого інституту працювали каменярами й будівельниками на спорудженні корпусу нового цеху на заводі «Більшовик»... І тепер, через більше як півстоліття, коли, вийшовши зі станції метро, проходжу мимо того темно-сірого корпусу, з гордістю згадую, що в спорудженні його є й моя частка праці. Того ж травня 1932 року ми, студенти Інституту профосвіти, щось із тиждень перелопачували, провітрювали пшеничне зерно в пакгаузах на товарному вокзалі. Тисячі тонн злежаного золотого зерна зігрівалися, пріли, горіли,— отже, гнили. Бувало, всунеш руку по лікоть у зерно, а в кінці пальців уже так припікає, що довго й не витримаєш. Отож не дивно, що свідомість нашу бентежили, ятрили одні й ті ж тривожні питання. Думалося: як же так, людям не вистачає хліба, а тут, зсипане в непристосовані приміщення, зерно париться, горить, гниє?.. Нам не дозволяють узяти з собою жодної зернини, обмацують кожного з нас після закінчення робочого дня, а гори золотого добра гниють? Скільки ж то людей можна було б порятувати від загибелі? Хто винен у такому страшному злочині? Адже ж це вигідно тільки ворогам нашої держави, нашого соціалістичного ладу — капіталістичним хижакам, які мріють про відновлення на нашій землі зметених Великою Жовтневою революцією порядків? Чи будуть коли викриті й покарані оті лиходії-нелюди, які ввергли наш народ у таку тяжку біду?[5]

Думати думали про все таке й подібне, але не те що говорити,

---

[5] Через багато років у БСЭ, т. 19, на с. 283 я прочитав, що в 1933 р. сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б) очолював Л. М. Каганович, що «в керівництві політвідділами МТС і радгоспів велика заслуга належить Л. М. Кагановичу», що «за успіхи в розвитку сільського господарства Л. М. Каганович» був «нагороджений орденом Леніна». Коментарі, як кажуть, зайві.

в й признатися собі в цьому остерігалися. Бо розуміли: час непевний, небезпечно. Однак віра наша в ленінську правду й справедливість, в історичне неминуче торжество комуністичних ідеалів була така сильна, така патріотично-палка й непохитна, що ми б у будь-яку хвилину стали за неї грудьми й не пошкодували б, захищаючи її, самого нашого життя. Нам було незвичайно трудно, важко, нестерпно боляче, образливо, але нами, радянськими юнаками, синами й дочками робітників і селян, які в ту лихолітню пору були студентами, керувало високе почуття обов'язку перед своїм народом, який з незбагненних для нас причин опинився у такій страшній скруті й смутку. Правда, й серед нас, студентів, було тоді немало легкодухих, панічно настроєних, не здатних пережити усі тодішні злигодні. З шістдесяти восьми студентів-філологів, з якими я сів на студентську лаву восени 1930 року, продовжили навчання в Інституті професійної освіти і в 1934 р. закінчили відновлений Київський університет тільки восьмеро, а саме: Іщук Арсен (згодом відомий літературознавець, письменник, професор університету), Кобилецький Юрій (так само літературознавець, професор Київського педагогічного інституту), Лисенко Панас (канд. філологічних наук, мовознавець), Косенко Дмитро (мовознавець, завкафедри мови в Київському суворовському училищі, полковник), Майстренко Іван (партійний, видавничий працівник), моя землячка Чорнойван Галина і її подруга — сестра відомого українського художника В. Седляра Седляр Зіна (працювали вчительками) і я. Кожен з нашої вісімки пройшов свій життєвий шлях у чесній трудовій діяльності, більшою чи меншою мірою корисній для суспільства, для народу. А де ж поділися оті решта шістдесят? Вони в той важкий час розбіглися з інституту, як миші з потопаючого корабля. І зникли з поля нашого зору назавжди. Як жменя голок, кинута в стіг сіна, вони розсіялися десь у народі. Між іншим, жодного з них я так і не зустрів на своєму довгому життєвому шляху. А може, вони навмисне обминали мене й моїх побратимів та посестер, караючись за виявлену в давні молоді роки легкодухість? Правда, про декого з них я таки зрідка-годи чув: той там працював, а той там... Той загинув на фронті, а той був у партизанах, а де подівся — невідомо. Але що-що, а чогось поганого, ганебного про них не чув, і ніхто з них, здається, не опинився в ворожому для нашого народу таборі.

Тим часом на місце «утеклих» студентів у 1933 р. прийшли зо три десятки інших,— одні перемандрували з Харківського, з десяток — із Дніпропетровського, а решта — з Одеського університету. Отож на фотокартці випускників літературного відділу Київського університету в 1934 р. можна нарахувати нас — «зведенюків» — близько п'ятдесяти осіб. Але я надто відхилився від розповіді про особливо пам'ятні для мене події, які сталися в травні 1932 року.

Були теплі, погожі, навдивовижу сприятливі для буяння вічно живої природи дні. Але для милування красою навколишнього весняного світу ми не мали ні часу, ні сили. А я ж іще, крім виконання студентських обов'язків, викладав поточну політику на постійнодіючих курсах міського партійного активу, бо треба ж було підробляти, щоб себе утримувати і потроху повертати товаришам борги.

Наприкінці травня чи на початку червня одного дня нам, студентам-філологам, оголосили, що маємо їхати полоти буряки в село Іванків Бориспільського району,— а це за сім кілометрів від моїх Любарців. Отже, будь-що, думалося, проскочу до рідних і хоч дізнаюся, як там вони. Вирішив: дістану хліба (тоді вже продавався за комерційною ціною) або житнього чи кукурудзяного борошна і завезу їм. Поїхав на той-таки Житній базар на Подолі і швидко натрапив на опасистого дядька, який запропонував мені десятикілограмову торбину з кукурудзяним борошном. Заплатив, не торгуючись, заправлену ціну і радий повернувся в гуртожиток.

Наступного дня рано ми виїхали в Іванків: до роз'їзду Кучакове нас привезли поїздом, а звідти піхтурою ми допровадилися в Іванків. Посе-

лили нас у звичайнісіньких сараях на дворищі колгоспу,— там було вдосталь сіна й соломи. Розподілилися по загінках, розстелили товстим шаром солому й сіно й, можна сказати, влаштувалися, як на час і умови, з комфортом. Торбину з кукурудзяним борошном я поклав під солому, де мав спати. Пролунала команда:

— На сніданок!

Вийшли на подвір'я, стали в довгу чергу, яка на диво швидко посувалася. За якихось двадцять-тридцять хвилин одержав і я солдатський казанок і ложку. В казанок куховарка налила мені два ополоники якоїсь сірого кольору густої юшки,— то була шліхта, а точніше заправлена житнім борошном вода. Щасливим потрапило в казанок по одному або й по два шматочки картоплі. Заправлена була шліхта рижовою олією,— дрібненькі скалки її іскрилися на поверхні тієї страви для голодних. Посідали, взяли сапи й пішли на бурякове поле, кілометрів за три на схід від Іванкова... Звідти до мого села, як кажуть, рукою подати.

Цілий день працювали в полі, пололи буряки. Туди нам і обід привозили — таку ж, як і вранці, шліхту. На додачу кожному склянку молока з чорним сухарином. Напрацювавшись (з незвички ломило в крижах, боліли руки), надихавшись свіжим повітрям, їли той харч, як за себе кидали, бо іншого ж нічого не мали. Правда, такі, як я, селюки — хлопці й дівчата — добре зналися на всьому, що росте на нашій землі і що можна спожити. Отож жували молоді листочки бурянів, солодке пір'я молодого пирію, їли головатень та калачики.

Хоч як було скрушно та сутужно, а молодість брала своє,— були й жарти, були й пісні та розваги. Щодо цього і я не пас задніх. Пригадується, наприклад, таке. На початку 30-х років серед молоді були дуже популярні комедійні герої французьких фільмів Пат і Паташон. Пат високий, худющий, схожий статурою на Дон-Кіхота, а Паташон приземкуватий, опецькуватий, подібний до його друга Санчо-Пансо. Високий, худорлявий Іщук Арсен, який краще надавався до ролі Пата, а я, хоч і не був товстун (навпаки, мав підтягнутий до спини живіт), трохи нагадував Паташона, бо з природи був ширококостий, кремезний і трохи нижчий зростом за свого друга Арсена. Отже, цього було досить, щоб ми стали в своєму студентському колі Патом і Паташоном. А ще коли ми одягали на наші коротко стрижені на літо голови хляпаві білі панамки (саме в таких панамках виступали французькі коміки), то й справді могли зійти за панських домашніх дотепників.

От і того дня... Коли сонце добре пригріло, ми всі зняли черевики й верхній одяг,— лишилися в самих трусах. Хто побоювався прямого сонячного проміння, пов'язав голову носовиком чи іншою якоюсь хустиною або майкою. Ну, а Іщук і я, звичайно ж, одягнули свої пиріжечки-панамки. Час від часу в хвилини перепочинку ми «зображували» якусь загальнознану сценку з комічного репертуару Пата й Паташона або імпровізували своє, витівали таке, спостерігаючи що, очевидно, не можна було втриматися від сміху. Отож після кожного нашого характерного руху, жесту, слова дівчата й хлопці аж присідали, аж несамовито верещали від реготу. Наші подружки Ніна Жук, Софія Багацька, Галя Чорнойван, Зіна Седляр та інші так заходилися в нападі сміху, що зривали з голів хустинки й витирали сльози. Над усією широкою буряковою плантацією, що розлягалася на рівному, як стіл, колишньому річищі Альти (від соснового молодого лісу до верболозу в долині), бурувала наша молодість.

Та сміх як спалахував, так і затихав раптом. Усі схилялися над рядочками бурянів, підрізували сапками бур'яни, пильно вибирували його пальцями й клали у міжряддя. От тоді хтось упівголоса починав пісню:

Ой, вербо, вербо, де ти зросла...

Або: Ой, у степу на ріллі
Там злітають журавлі...

Або: Ой, зійди, зійди, зіронько ти вечірняя...

До голосу заспівувача (таким здебільшого був той-таки Арсен Іщук

або Олександр Киселькв і його друг Михайло Дяченко[4]) чи заспівувачки (серед дівчат у цій ролі напереміну виступали Ніна Жук і Олена Ковтунівна[5]) зразу ж прилучалися інші, а за хвилину вже співали усі наші полільники й полільниці, співали злагоджено, замріяно, з легким подихом вимовляючи невідомо ким і не знати коли зладовані в пісню слова. З піснею й працювалося легше, а з працею й співалося натхненніше. Одного разу під час чергового перепочинку усіх нас дуже розважив спокійний, маланхолійно-флегматичний характером студент Іван Іллін. З роками він став визначним українським вченим-мовознавцем, доктором філологічних наук, автором ряду цінних наукових праць, і серед них грунтовного дослідження «Мова творів Т. Г. Шевченка» (Київ, 1957). Отож, коли сонце підбилося височенько і стало добре припікати, усі хлопці, як по команді, роздяглися й, наче на пляжі, стали вигрівати під палючим промінням свої плечі й спини, бліді та худющі. Дівчата теж познімали свої плаття, кофточки, блузки, спідниці. Роздягнувся й Іллін В ту ж мить вибухнув гомеричний сміх: на ньому були не чоловічі труси, а дамське трико яскраво-голубого кольору. З усіх боків на бідолашного посипалися ущипливі, дошкульні кпини, глузливі дотепи, часом навіть із солоним підтекстом, але цілком витримані й для дівочого вуха. А він собі (тлустенький, кругловидий, білявий) полов бур'ян, немовби все те його й не стосувалося. І в дівчачому оточенні світив своїм лазоровим трико на всю широченну, мабуть, тридцятигектарну, плантацію.

Коли всі самодіяльні дотепники вичерпалися в сміхотворчих засобах, коли всі вдосталь нареготалися і глузування згасло, Іллін випростався і, зіпершись на сапилно, сумирно, навіть ласкаво промовив:

— Ну що, натішилися, розважилися? А воно ж нічого смішного й немає. Подумаєш, проблема — з якого матеріалу та якого кольору труси? Хіба не однаково? Зайшов у один магазин, заглянув у другий, третій,— того, що мені треба, не було, а це побачив, прикинув: якраз по моїй фігурі й по моїх грошах,— от і купив. А ви смійтеся, хоч потріскайтеся від того сміху!

І знову нагнувся над рядком буряків. Тепер уже, мабуть, востаннє прокотився регіт над полем. Аж знялася зграйка галасливих чайок у видолинку й закружляла, кигикаючи, над нами.

Та що б не чинилося навколо мене і що б я не робив, чим би себе не розважав, а мій мозок безперервно свердлили одні й ті самі думки: чи не вкрав хто моє кукурудзяне борошно, приховане в соломі в сараї? Чи відпустять мене ввечері додому? Чи живі-здорові там рідні?

Але мене не відпустили додому ні першого, ні другого, ні третього вечора. Аж п'ятого чи шостого дня, коли з сутінками розпочався обложний дощ-мжичка, коли стало очевидним, що наступного ранку робити в полі через негоду не можна буде, наш старший, голова профкому Микола Середа, сказав:

— Іди. Але завтра, як дощу не буде, щоб неодмінно прийшов на плантацію в поле, туди ж на буряки...

Я запевнив, що так і буде, швиденько побіг у сарай, взяв торбину з борошном, обгорнув її піджаком (щоб дощ не промочив!), перев'язав мотузком, перекинув через плече, кинув товаришам «до побачення!» й чимдуж подався на шлях... Прадавній, широкий, обсаджений тополями, осокорами, вербами, обкопаний у видолинках глибокими ровами, він прослався переді мною як уходжена, уїжджена дорога мого життя. Обабіч уподовж ровів росли розлогі кущі жостеру, глоду, терну, бузини, білої, сірої й червоної лози... Влітку усе те обплутувало довжелезне пагіння

---

[4] Перший через роки став професором Київського університету, керував кафедрою історії української літератури, другий мав учений ступінь доктора філологічних наук, а третій був кандидатом філологічних наук. Усі три зробили свій внесок в українське радянське літературознавство.

[5] Перша потім стала відомим літературознавцем, професором історії української літератури в Київському університеті, а друга — заслуженою вчителькою УРСР.

внткої ожинн, облягали зелені вали густої дерези, а кожен клаптик освітленої сонцем землі звповнювали головаточубі будякн й велетенсьні лопухи, високенні пахучі буркунн, болиголов, жалюча та глуха кропива, густий, як щітка, соковитий пирій та інша трвва-травиця й володарка полів метлиця. У тих непрохідних заростях-хащах гніздилося безліч усякого птаства і мали в будь-яку пору року, в годину й негоду надійний притулок та харч зайці, лисиці, борсуки та інша звірина.

Шлях від Іванкова до Любарців я міряв своїми дитячими ногами, певне, сотні разів і знав на ньому кожен кущ, кожну вербу, тополину й кленину... І кожне примітне, збережене народною пвм'яттю місце. Одне з них увічнене в давньому, що передавався з покоління в покоління, переказі. В якийсь час поверталися із заробітків додому два наймити-побратими. На ніч, хоч недалеко було до села, зупинилися перепочити в полі окрвй шляху. І один другого, коли той спав, зарізав. Забрав його горьований заробіток і пішов геть від рідного краю. Пішов і нвче в воду канув: шукали й не впіймали. Загиблого люди біля кладовища поховали, а на місці, де пролилася його кров, насипали могилу й поставили велетенський дубовий хрест. Почорнілий, покритий зеленим мохом у прикоренку, він, однак, не піддавався впливові часу й негоди, стояв міцно обіч шляху, як знак перестороги й народного осуду тяжкого злочину. І був звичай, передаваний з уст в уста: хто б не йшов, хто б не їхав мимо хреста, неодмінно повинен був кинути щось до його підніжжя — або гілку, або ганчірку, або жмут соломи, віхоть сіна чи бур'яну. Не можна було тільки кидати перекотиполе, щоб при спаленні не покотився вогонь по полю. Коли збирвлась чимала купа, хтось з подорожніх відгортав її вбік від хреста й спвлював. Отож земля навколо могили була здобрена попелом і на ній росли розкішнющий пирій, колосистий вівсюг і велетенські будяки. Знову ж таки протягом літа хтось усе те скошував, воно висихало й згорало в черговому кимось розпаленому вогнищі. Переказували старі люди, що вбивця довго карався-мучився, потім зізнався в злочині і був засуджений царським судом на довічну каторгу. І невідомо де сконав.

Коли я вперше прочитав повість Г. Квітки-Основ'яненка «Перекотиполе», мені здалося, що цей твір було написано саме про той страшний випадок, який стався на шляху від Іванковв до мого села.

Друге пам'ятне місце на цьому шляху було також пов'язанв з трагічною подією, алв не прадавньою, а знаною мною з дитинства. В нашому селі жили дві зайшлі невідомо звідки (може, з Переяслава, може, з Бориспаля) єврейські родини — Оврам-лимар з дружиною і двома доньками, і Лейба-кравець — теж із дружиною і хлопчиком та дівчинкою. Жили собі, як усі люди, чесною працею, власними руками хліб насущний заробляли. Мої земляни — трудящі селяни їх шанували, часто при потребі зверталися до них — кому хомут чи вуздечку змайструвати чи полагодити, а кому пошити свитку чи кожух, керсетку чи спідницю.

Крім цих двох єврейських родин, були ще дві. Гершко Сундуковський спочатку тримав монопольку (торгував горілкою), а згодом, розбагатівши, збудував у центрі села дім і два магазини. В бакалійному й залізному торгував сам, а в крамному, мануфактурному й галантврейному, порядкувала його дорідна дружина Хана. Їм допомагали діти: батькові — син Хаїм, а матері дочка Фрума — пишноволоса, розгодована, як паця.

І вже зовсім великим багачем, перед яким шапкували навіть наші сільські Пузирі й Калитки, був Сруль Надемський, мало не права рука цукрозаводчика Терещенка, власника кількох цукроварень на Лівобережній Україні, в тому числі й у селі Старому за п'ятнадцять кілометрів від моїх Любарців. Для Старинського заводу Надемський контрактував буряки в усіх навколишніх селах і мав, звичайно, з того неабиякий зиск.

Так от, як тільки сталася Велика Жовтнева соціалістична революція, Гершко Сундуковський і Сруль Надемський невідомо коли й як зникли геть із села. Чутка тільки ходила, начебто вони осіли — один у Києві, а другий — в Одесі і в роки непу знову нагромадили були величезні капітали.

А лимар Оврам і кравець Лейба нікуди з села не рушали, переживали все, що випало в ту пору на долю моїх земляків. Коли в 1919 році в наше село вдерлися денікінці, в першу ж ніч вони захопили родини Оврама й Лейби, вигнали на околицю села і в рові біля кладовища розстріляли. Усіх. Старих і малих. Нажахані селяни кілька днів боялися й навідатися туди, а потім, коли денікінці вийшли з села, потайки серед ночі пішли й поховали забитих: засипали землею там-таки в рові й вивершили широку, височеньку могилу...

І це місце я знав. Але все те відбувалося давно й з роками трохи немовби притьмарилося, притухло... А от третя жахлива подія сталася під трьома тополями в урочищі Кириївщина всього за кілька тижнів перед тим, як я вийшов на той предковічний шлях з клуночком кукурудзяного борошна за плечима.

Була в нашому селі вдова на прізвище Вітер, жила-бідувала з сином Сашком і дочкою Онисійкою в старій як світ хаті окрай села. Казали люди, начебто вона була служницею в небагатого поміщика Лихотинського, якого ніхто ніколи в селі й не бачив. Чоловік її загинув десь під час першої світової війни, а солдатка як мешкала у вгрузлій по самі вікна в землю поміщицькій хоромині, так і лишилася там. Колись то, видно, був добротний дім, збудований з дубових брусів у зруб, широкий, на дві половини, з ганком і різьбленими колонами. Старі люди розказували, а мені Сашко Вітер переповів, що той будинок начебто спорудив якийсь польський пан — один з полигачів Яреми Вишневецького. Коли вітром історії здуло пана Ярему з нашої землі, зв ним канув у безвість і один із його прихвоснів. А будинок лишився, сідав у землю, але не розвалювався, а тільки кособочився, кривився... От у ньому мешкали згадані троє: стара мати з сином і дочкою. Жили убого, але сякий-такий харч мали, з власної праці жили, з городу й старезного-престарезного саду. І я в тих давніх хоромах бував і їв яблука з того саду.

Наприкінці 1919 чи на початку 1920 року мій товариш Сашко Вітер разом з кількома своїми ровесниками організував у селі комсомольський осередок. Пізніше він навчався на робітфаці, скінчив лісотехнічний факультет Київського політехнічного інституту, став інженером-деревооб-робником, працював на меблевій фабриці ім. Боженка в Києві. Звідси й на фронт пішов у 1941 році. Та й не повернувся додому. За прикладом брата пішла й сестра Онисійка,— була першою жінкою в нашому селі, яка стала членом Комуністичної партії, була активісткою, знаною й шанованою людиною не тільки серед односельців, а й у районі. За рекомендацією Бориспільського райкому партії вона стала слухачкою партійної школи в Києві. Навчаючись, Онисійка частенько провідувала стару матір, допомагала їй у домашньому господарстві. Ранньої весни 1932 року вона черговий раз наважилася поїхати в село. Від залізничної станції в Борисполі йшла в Любарці пішки,— ніякого транспорту тоді не було. По дорозі від Іванкова її спіткала ніч. Невідомо як те сталося, але наступного дня (а може, й через дві чи три доби) її знайшли люди під трьома тополями на шляху в Кириївщині порізану, замордовану якимись нелюдами. Можливо, то були виродки з куркульського кодла, що ненавиділи таких, як Онисійка,— простих, чесних і до кінця відданих Радянській владі людей, будівників нового життя радянського села.

Отож мені належало тієї ночі пройти й мимо того страшного місця під трьома тополями, де загинула Онисійка, сестра мого комсомольського друга Олександра Вітра.

Вийшов з Іванкова, коли вже зовсім стемніло. Густий дрібний дощ сіявся й сіявся: монотонно шелестів у листі старезних розлогих верб,— в усі боки мало не до землі понахилялося їхнє гілля; лопотів об жорстке лапате листя осокорів і білих тополь; шамотів у кущах глоду, дерези, бузини; і шепотів, шепотів у пшеницях, житах і густих високих травах. Ішов не наїждженою дорогою посеред шляху, а бічною стежкою. Не йшов, а майже біг, ковзаючись на розгаслому зверху грунті, не раз спотикаючись об вузлувате коріння дерев. Під однією вербою так зашпортнувся, що

з усього розмаху впав... Торбина з кукурудзяною зірвалась з перекинутого через плече мотузка і впала за кілька кроків поперед мене. Аж нестямився. Встав, підняв торбину, зв'язав обірвані кінці мотуза, перекинув за плече дорогоцінну ношу і ще швидше пішов. Сорочка-косоворотка уже промокла на плечах, штани до колін теж були мокрі, забризкані. В черевиках чвакала вода. А кепочка з широким козирком, з видовженим на потилицю верхом ще надійно прикривала від дощу голову, лице й шию. В непроглядному мороці, в густій дощовій каламуті, я начеб плив по дну моря-океану — рухався швидко, рвучко, напружено. Чи то ніч була дуже тепла, чи то я розігрівся ходьбою, але мені було жарко, млосно, як у насиченій теплою парою лазні. Хоч і звикли очі до мороку, а вуха до шамкотливої дощової тиші, свідомість фіксувала місце мого руху. Без жодного страху й нервового напруження обминув хрест: він і в чорній імлі ночі вирізьблявся перед моїм зором. Тільки на якусь мить постали в свідомості як живі образи повісті Квітки-Основ'яненка «Перекотиполе» — наймити-заробітчани Трохим і Денис. Вони вирізьбились у моїй пам'яті так яскраво, з такою реальною силою, що я здригнувся кожною клітиною свого єства. І раптом почув (дуже виразно) посвисти: один... другий... третій... Як блискавка, мозок шмагонула страшна думка: «Невже й на мене чатують?!»

Зупинився приголомшений під вербою. Слухав, прислухався, але, крім шелестіння дрібного-макосійного дощу, нічого не чув. У голові шугали, протинали мозок різні думки, спалахували й гасли одна за одною.

«Може, хтось із товаришів проговорився комусь з іваниківців, що я мав іти, що я пішов... Ні, таке не могло бути... Але чого ж у таку негоду мав би якийсь виходити на «полювання», якщо не міг бути певним, що хтось такий наважиться на ризиковану мандрівку? А може, той «мисливець» чи «мисливці» тут десь у полі, в заростях при шляху, й квартирують? І щоночі полюють на необачних?»

Постояв хвилину-другу й швидко рушив далі. Ступив з десяток кроків і знову почув (так ж зовсім явно!) посвисти.

«Це вже почалося переслідування... Маю щось діяти. Мушу будь-що уникнути зустрічі. Так просто не дамся... Кину торбину в жито чи в пшеницю, а сам побіжу... Так, як бігав на фізкультурних заняттях в саду проти університету... Адже ж був серед тих, хто першими долали 100—200—400—800-метрівку... Два кола без передиху... А це ж більше кілометра...»

Майже біг, а посвисти-пересвисти не вщухали... Тільки переміщувалися то праворуч, то ліворуч від мене... То попереду, то позаду їх було чути... Картузик на голові сам собою підіймався... Смикнув за козирок, натягнув нижче на лоба... Доки це робив, пересвист стих... Зупинився, слухав-слухав, аж моторошно було, аж гуло в голові. Спрага пекла груди... Нагнутися б, зібрати в жменю з молодого колоса пшениці росу й хоч губи вдволожити... Але ні, треба ж перехитрити злодюг-убивць... Тільки як? Пригнувся, кинувся з правого боку шляху на лівий і став під кущем чи бузини, чи глоду. Посвист припинився.

Ага! Загубили, отже... Тепер тільки б проскочити Кирнївщину.

Згадав і задубів... Це ж тут, зовсім близько, ті тополі, під якими загинула Онисійка... Вернутись на той бік шляху? Ні, вони там, може, тільки й чекають, щоб я у їхню пастку потрапив.

«Е, ні, по-вашому, нелюди, не буде!.. Бігом проскочу оті закляті тополі, що стали німими свідками...»

Біг. І знову чув пересвист — щораз ближче й голосніше, щораз виразніше. Вирішив: «Оточують...»

А може б, кинутись у жито і повзти, повзти, повзти... В такій непроглядній темряві не зможуть напасти на слід. Хіба тільки на світанку... Але до того часу можна проповзти ген скільки...

Рвучко шмигнув у жито, начеб пірнув у прохолодну воду. Усе на мені давно було мокре, тіло парувало... А за хвилину пройняв нервовий дрож...

Зубн зацокотіли... Серце стугокіло, розпирало груди. Кожен поштовх крові відчував у скроках, у вухвх... В горлі ткело, лоскотало... Хотілося кашлятн, але я нвмгався той лоскіт будь-що здушнтн... Голова йшла обертом, паморочклась. Натруджекі когк заплуталкся в жкті, підкосклкся, як гумові, і я впав. Упав... І ке вставав... А тількн слухвв, слухав, слухав... Ткша була така, що я від кеї оглух. Тількк скпаа, шепотів і шепотів дощ... І жоднних посвнстів!..

«Е, такк ка своїй землі, в рідкому полі можна врятуватнся! Е!..»

Підбадьорнвся духом, поволекькк, крадькома став прнгнкатк колоскк до рота, обсмоктуватн жнвлющу вологу. Пнв і пкв той найсмачкішнй, найзапвхущішнй, найздоровшнй напій. Губн вже ке пашілн й ке шерхлк, в роті від дощової водн стало так, нвче з крнннці погожої квпнвся... Навіть у голові поясніщало, думкк поплнвли злвдовако, спокійкіше...

Посвнстів не було... Тількн якась пташнна неподалік від меке сторожко пкскула в жкті й змовкла... Від того пкску я кавіть не здрнгнувся: як-не-як, а жнва істота кезлобнвнм голосом до меке озвалася. Зовсім осмілів. Обійшов колом у жнті Оннсійчнні тополі... Відчув під когамк стежку. Побіг... У голові паморочилося... Ноги плуталкся, вкляклн, булн каче не мої... А посвнстн лукалк частіше, силькіше й зовсім близько... Мало ке знепрктомнів. У збуреній свідомості блкскало: «Отже, такн те зміїне гніздо убнвць десь тут. І в цю пізкю кічиу пору, в таку кегоду вонк чатують на здобич!..»

Гнакнй страхом, біг, біг, спотикався, падав, схоплювався й зкову біг.

А кепка моя є чк загубклася? Адже ж чуб... накострктчквся... як дротяка щітка. Здається... я втрачаю свідомість. Лапкув правою рукою зверху головн й завмер: кепка є, але ка кій під пальцем щось пручається, тверде й жорстке, колюче й мокре... Воно намагається вквільккткся з-під рукк.

«Е, кі! Тепер тк вже... Тепер зкаю, хто тн й що тк... Пручайся, пручайся, ке вкрвешся, волі тобі більше ке буде!..»

Дістав з ккшені коробку сірккків. Сірккн внскпав геть, одкаково промоклк... Пробував запхкути злочкнця в коробку, але вік був завелнккй. А ще ж опкрався, чіплявся за пальці, щнпав їх колючкмк рогамк, ке бажав пхаткся в тіску комірчнку... Кому ж ув'язкекня мкле?

«Ага, не хочеш сюдк, тобі тут тіско? Гаразд, тоді впхну тебе в ікшу схованку!..»

Дістав з ккшекі хусточку-косовкчок і обережко, щоб ке внпустктк спіймакого ка місці злочкну бандюгу, поклав його, акуратко загоркув кінці хустнккк, зав'язав тісккм аузлкком і апхкув ка саме дко в ккшекю штаків.

«Отак буде спокійніше!..» — сам собі проказав.

Не зкатк скількк мкуло часу ка ув'язкекня вккуаатця усіх моїх страхіть та жахів, яккх я зазкав тієї кочі, але тепер я карешті опам'ятався, аідковквся фізкчко й духоако, кемовбк струска і вктрускв із себе все, що кілька годкк тркмало мою істоту в такому кошмарі. Хоч буа внскажеккй до рештк, але пішоа далі додому рівкою, спокійкою ходою. Вирішкв іти не цектралькою вулкцею села, ке мкмо старого кладовкща, з яккм зв'язака третя трагічка подія, а кавпрошкк полем, аигоком, левадамк. По дорозі розмірковуваа: отже, цей тркклятий жук-рогач сів ка верх моєї кепкк, мабуть, ще тоді, коли я зупинквся під вербою, як тільки вкйшоа з Іваккова. Зрозуміло, під час мого руху його рогові кркла повілько ворушилкся, терлися об вкутрішкі (зірчасті, прозорі, каче із слюдк) крнла, аід чого вкнккаа скркп-посвкст, майже кеаловкмкй у звкчайкнх умовах. В дакому разі той ледае породжуванкй скркп-посакст через промоклу кепку та ще в стакі мого кадзвкчайкого кервового капружекня спркймаася як скількнй, творекий людьмк свкст.

В село я авійшоа зкакою з дкткkстаа стежкою покад протокою Альтк, через Царкову й Кубрацьку леаадк. Підійшоа берегом до батьківської саднбн. Ось тополі, ось велетекська груша, клуня, колодязь. Зупккася.

Збирався на силі, щоб бути готовим до всього. Через видок підійшов до колодязя й завмер: біля цямрини хтось повільно ворушився... Знайомо заскрипів журавель, хтось ледве-ледве тягнув відро з водою. Придивився:

— Мамо!

— Синочку!

Пригулилася до моїх грудей — маленька, худенька, слабосила. Гладила шорсткими, спрацьованими, рідними руками моє лице, груди...

— Усі живі?

— Живі, синку. Ходімо до хати.

Не знаю, чи я підтримував маму, чи тримався сам біля неї, ледве ступав стерплими, не своїми ногами. Доки дійшли до ганочка, на порозі з'явився брат Петро. Я не дав йому й отямитись, а зразу ж запитав:

— Чого ж ти мовчав? Я ж просив тебе негайно написати, як добувся додому...

— Еге, написати... А я сьогодні оце вперше з ліжка встав. Приїхать приїхав, насилу допоз до хати, все зробив, як ти велів, усі наказ твої всім передав, а тоді як у прірву зірвавсь... Обезпам'ятів. От і суди тепер як хочеш...

Зайшли в хату. Зняв клуночок з кукурудзянкою, передав Насті — Петровій дружині.

— Пересип борошно в суху торбину,— сказав Петро,— і поклади на піч, нехай сохне. — І до мене: — Піджак дай сюди, я його розвішу в сінях. Іди в кімнату, переодягнись у моє, в що є, бо ти ж увесь як хлющ мокрий.

Слухав, покірно робив, як наказував брат: він-бо старший, після смерті батька замінив його в сім'ї. Слово Петра було вагомим як для мене, так і для Павла — середульшого нашого брата. От і він прийшов на світло в Петровій хаті. Привіталися, довго мовчали, дивилися в очі один одному.

— Як бачиш, брате, — сказав Павло,— вижили всі — старі й малі. Ти порятував, ми самі сяк-так рятувалися... А ось якийсь час у селі підгодовують...

Трохи заспокоїлись, усілися хто де, вечеряли пшоняний куліш, гомоніли про те саме. Аж далеко за північ я розповів історію з жуком-рогачем і кинувся за ним. Знайшов хустину в мокрих штанях, розв'язав і поклав на стіл... Жук наче стрепенувся, став на ноги, заворушив рогами, хитнув верхніми крилами. Великий, рудуватий. Петро взяв його, оглянув з усіх боків, потім добув з ящика машинки марки «Зінгер» велику циганську голку і приколов жука до наличника на вікні.

— Хай тут спочиває і нагадуватиме про все пережите нами й тобою.

Так той жук-рогач і висів на своєму місці протягом багатьох років. Кожного разу, коли приїздив у село провідати рідних, я неодмінно вважав за потрібне подивитися на висохлого, ні в чому не винного злочинця — німого свідка страшного лихоліття.

Так він дочекався й до нового, ще страшнішого випробування народу — до фашистської навали 1941 року. А вже після війни я питав брата Петра про того жука, а він тільки знизував плечима.

— Хто й зна де він подівся... Я ж був на війні, а тут таке коїлося під час евакуації... А може, він ожив і з фашистами подався, як отой Задера із своєю бандою?[6]

— На цьому й кінець казці про жука-рогача. Як бачиш, малий, вона для тебе складна. Інша справа, коли виростеш,— отоді неодмінно треба тобі її знати!

1983 р., Київ

[6] Задера — так по-вуличному прозивався Білик Матвій — денікінський офіцер-білогвардієць, що понад сорок років мотався по всіх усюдах, а в 1941 році з'явився в родинному селі в чині майора фашистської армії і в перший же день на фізкультурній площадці біля школи повісив чотирьох активістів. А далі разом з сином-поліцаєм, дружиною, донькою й цілою вовчою зграєю фашистських прихвоснів тероризував село, розстрілював, вішав...

При втечі з села в 1943 році спалив 143 хати вздовж центральної вулиці й повівся туди, де перед тим був. Слідом за ним подалася й уся його сім'я — вовча зграя. «Отож, може, з ними повівся й жук-рогач»,— сказав брат Петро. Може!..

ОЛЕКСІЙ ДМИТРЕНКО

ХВІСТ ЯЩІРКИ,

або

ДРУГА ДУМА ПРО ЧИСТЕ ПЛЕСО

4.

Майже весь минулий серпень до останнього дня я відчував провину, що, будучи десь поруч із витоком, не прийшов до дніпрового джерела, ба, навіть сказавши багатьом учасникам експедиції про свій сумнів, не наполіг на своєму, не залишився, щоб довести на місці: витік зовсім не там, де хтось поставив криницю...

Вже в Смоленську мій сумнів розділив журналіст обласного радіо Олександр Павлович Якушев. Старший редактор інформаційної історико-краєзнавчої програми «Пам'ять», він не раз із фронтовиками-дніпрянами вирушав у верхів'я ріки й джерело бачив саме під березою. А про цю криничку так і сказав: бутафорія, камуфляж...

Завдяки Олександрові Якушеву в Києві на мене чекав незвичайний лист. Але це сталося трохи пізніше, після виснажливих доріг, у вересні, як тільки-но переступив поріг рідної хати. Ще раз гальмуючи розповідь, дозволю собі звернутися до несподіваних рядків:

«Шановний *(О. М.)*, великою радістю було для мене дізнатися про Вашу участь у вивченні екологічних проблем Дніпра та його витоку. Мій інтерес до цієї теми особливий. 8—11 жовтня 1941 року багатьом українцям, у тому числі й мені, довелося захищати рубіж Бахметово — Дудкіно — витік Дніпра. Там ми стояли на смерть. І за ті відчайдушно-пекельні чотири доби добре пошарпали фашистський «Тайфун» (5 152 могили з березовими хрестами, покритими шоломами...). Героїчне Дудкіно тричі переходило з рук у руки. 2 500 убитих і поранених — така ціна нашої стійкості, наших болючих утрат. Втім, у ті осінні дні, коли зависла реальна загроза над Москвою, про наш подвиг якось забули... І забули надовго. Та все ж у людському морі рано чи пізно, а завжди знайдеться хоч один той, кому заболить і твоє. Так сталося й цього разу. Біженець із міста Білого нині Кали-

Продовження. Початок див. «Вітчизна» 1990. № 9

Вгорі.
На фото в центрі учасник боїв біля витоків Дніпра Р. Г. Сенченко.

нської, а в роки війни Смоленської області, одинадцятирічний Толя Соколов став свідком героїзму воїнів моєї 119-ї стрілецької дивізії. В 1982 році полковник у відставці Анатолій Григорович Соколов повернувся в рідні краї. Облилося кров'ю серце колишнього військового, непримиренного в боротьбі за соціальну справедливість у сплюндрованому регіоні. Матеріал, що його зібрав Соколов, багатющий, він міг би лягти в основу художньо-публіцистичного, історичного твору, в якому майбутній автор міг би простежити цікавий зріз теми жорстокості, характерної для війни і для миру, а саме — категорії «МИ» і «ВОНИ». В 1954 році з двадцяти двох сіл і хуторів Тишинської сільради були відбудовані сімнадцять... Одначе теорія «неперспективного села» в мирному житті виявилася не менш убивчою, ніж «теорія» Розенберга і Гітлера. Подумати є над чим... Буду вдячний, якщо відгукнетеся».

Далі був підпис: «Родіон Гнатович СЕНЧЕНКО, тепер киянин, а восени 1941-го молодший сержант, командир вогневого взводу, учасник боїв на витоці Дніпра».

Невдовзі ми зустрілися. Приємний, середнього зросту чоловік із живою блакиттю очей і чистою, мов зимова паморозь, сивиною, одразу ж відкрився мені рідкісною самовідданістю душі, вірністю далекому фронтовому побратимству, що скріпилося кров'ю восени сорок першого на страшному рубежі болотяного непрохіддя.

«Витік? Так він же не там! Даруйте, але то — святотатство. Дві з половиною тисячі червоних бійців, командирів, політпрацівників поклали голови на тишинській землі, й майже всі залишилися безіменними. Без могил... Отак і дотлівають досі просто неба, розпорошені у болотяних ямах, поміж кущами й осоками... У жовтні 1986 року колишні учасники тих кривавих боїв, ми побували на вже зарослому, загубленому тракті Бєлий — Сичовка, там у війну ми змогли наглухо перекрити ворогові найкоротший шлях до Москви, а значить, зірвати операцію «Тайфун». Тишинська земля була сідлованою тракту. Ворог тут не продерся. Досі ночами мені привиджуються безперервні багнетні атаки, хльосткі кулеметні постріли з нетрів... Досі бачу, як падають хлопці. Їхня мужня кров пролилася під білокорими березами, під соснами на листя високих трав, проросла ягодами журавлини... Скільки гіркот і втрат!.. Юні житомиряни, подоляни, алтайці... Саме в Красноярську сформувалася наша дивізія, і я, ще так недавно випускник Вільховецької середньої школи на Звенигородщині, а потім першокурсник Київського авіатехнічного інституту, саме 22 червня виступив на мітингу Красноярського гарнізону й заявив: «Розіб'ємо фашистів, як били псів-рицарів на Ладозькому озері...» Перші ворожі бомби відчув на собі під Ржевом. І перший бій — на витоці Дніпра, за село Рождество, Аксьоніно, Тишино, Дудкіно... Там отримав звання молодшого лейтенанта. Потім були ще бої. У Кенігсберзі закінчив війну, але не криваві зустрічі віч-на-віч із смертю. В травні сорок п'ятого мене направили на Далекий Схід, там брав участь у запеклих боях з японськими мілітаристами. З армії звільнився в званні полковника 1969 року — через хворобу, з правом носити військову форму... І дніпровий витік для мене не просто якась точно визначена географічна позначка, витік — моє перше бойове хрещення у війні. Моторошно навіть просто подумати, що з двох тисяч п'ятисот воїнів поховано лише одиниці, останки ж більшості досі сіріють, дотлівають просто неба в болоті. Кілька років тому з молоддю, якій небайдужа пам'ять, ми підібрали поблизу витоку кісток, даруйте за таке грубе іменування воїна, на двадцять одного чоловіка, черепів — двадцять... Медальйон же зберігся лише один... Скільком самовідданим, безстрашним не віддано ще бодай якоїсь людської шани... В Дудкіні посеред села ворожі бомбардувальники скинули як бомби, дві з них упали одна побіля одної і, мабуть, водночас, вибухові хвилі здушили одна одну, а тій вирві загинуло сімдесят чоловік, пізніше на цьому місці утворилося ціле озеро, а пам'ятного знака загиблим досі немає ніякого.

Може, через глухоту душі й спустошуються села у верхів'ї Славути. Одразу ж по війні, яка немилосердно виносила чоловічу здорову силу, в регіоні побіля витоку все ж таки жило близько семи тисяч селян, а зараз — я підрахував минулого літа — залишилося тільки сто двадцять дев'ять, переважно дідусі, бабусі.. Це згубні наслідки нашого нестримного прагнення «наздогнати й перегнати», це наслідки зарозумілого й сліпого сталінського твердження, що пролетарська культура вища понад усе. Ось тому волею адміністративно-командного диктату, точніше — сваволею, занедбали село як щось другорядне, дозволили собі вільно поводитися з природою, яка все ж таки вища, сильніша від нас. Знехтування найціннішого явило дрібних геройчиків, котрі не замислюючись плюндрували природу задля лакомства нещасного. Хвороба Дніпра — то хвороба суспільства. Вона почалася з того, що ми проголосили героями й тих, хто своїми недолугими прожектами завдавав непоправної шкоди природі, хто збиткувався над Дніпром, повикидав його пороги, затромбував бетонними греблями й морями-пухлинами його течію, хто одне підтопив, перетворив на смердюче болото, а друге осушив, засолив... За короткий відтинок часу недолуга система перетворень, знущань... в яких смертельних завдано ран, скільки тисяч малих річок, озер, чагарців, перелісків, скільки підземних питних резервуарів і цілющих джерел уже ніколи не матиме наш внук і правнук, вони зникли через нашу черствість. Забур'янений Смоленщини, втрата священного джерела, що давав і дає життя Дніпру — то надто дорога плата за зневагу. Звідки вона взялася й скільки вона ще триватиме — бездушна кавала централізатора, відомства із свавільно-непохитним кредо: після нас хоч потоп. Рік за роком одне й те саме ж, на десятиріччя... Так ніби про це засилли пророчо сказав великий Кобзар: «Все йде, все минає — і краю немає...» Чи ж не тому, що ми, вчора, здавалося, такі бездонно щедрі, багаті, раптом віддали наруз найсвятіше, найнеповторніше в природі й у суті людській — воду, душу, віддали на відкуп відомству з імперським, нещадно інертним замахом, чи ж не тому ми раптом опинаємося в ролі майже жебраків, прохачів... Лісу майже немає,

вирубали, залізна руда, вугілля... майже на грані... Загиджено нітратами, гербіцидами землю, якій немає ціни... Кому потрібне наше яблуко, ягода, морква? І все ми, сумирні, без спротиву, робимо, заиклі доземно згинати спину: «Чого зволите?..» І витікає багатство, вибивається неоцінений грунт з-під наших ніг. І вже не скаже сучасник із глибоким перекопанням і вірою, що правда Шевченкова залишається правдою і сьогодні: «Тече вода в синє море, та не витікає...» Якби ж то! Замулюється, гине каміть учора бездонне, бо ми сліпо підрубали й підрубуємо до самісінських глибин, під самісіньке коріння і джерела, і дерево, і людську мораль... І що буде завтра, що чекає нас на шляхах фізико-хімічних перетворень, які викликає нерозумна діл людська? Зупинитися, замислитися треба. Перелісок, луки, річка — то ті самі істоти, котрі потребують уваги, ласки, як і людина. Карати їх за споконвічну щедрість до нас, за добро аморально. А ми неуважні, часто, таки дуже часто до злочинного неуважні. Навіть до найсвятішого, до джерела. Зрозумійте мій біль. Під час війни (бо я ж українець, і Дніпро — то й моя доля!..) по першому помітному струмку проповз я супроти течії, не думаючи про ворожу кулю, проповз до святого дніпрового джерела, щоб, коли доведеться загинути, вмерти в болоті, то знати, де він нуртує — МІЙ ДНІПРО. І знаю добре, що він бере силу з-під берези, з білого світла беріз. У сорок першому то було ще кратерне джерело, вода жебоніла, поширюючись колами, кагортала під корінням болотяних трав чорні крупинки. Вода була чиста-чиста, немов дистильована. Дехто з солдатів, заправляючи кожухи «максимів», казав: «Вода в джерелі як сльоза. Не закипає. Не підведе в бою...» І це була правда. Пригадую ще: не самому витоці треба було поставити вогневу, а для цього зрубати кілька беріз. То хлопці відмовилися, змістили вогневу трохи вбік. «Наш дід», так називали кулеметника Михайла Корпушенкова, для нас, вісімнадцятирічних юнаків, він був справді дідом, йому тоді було під сімдесят,— зібрав на полі бою двісті шістдесят три медальйони загиблих. Важко уявити наш стан. Тоді ж мій товариш кіровоградець Андрій (Андрій Романович) Пастушенко, він ще живий, оселився у Львові, командував кулеметною ротою, залив кожух «максима», черпнув долонями води з джерела й підніс до вуст. Кожен, хто випив живої води з джерела (а ми добре знали, що ця вода жива — цю воду брали, як святу, селяни, приходячи по неї за десятки й десятки верств, пили, варили з неї чай...), кожен із нас поклявся стояти не смерть, не здригнутися. І ми стояли, і встояли, ми, тоді золотий фонд молоді, призваної до армії тридцять дев'ятого року. Що то за дивовижні хлопці були — орачі, майбутні директори шкіл, учені... Сором виїдає очі за нашу черствість до них, до Дніпра... А черствість часто і не зловмисна, через брак культури. Стою одного разу, вже по війні, у Сичовці в касу по квиток. А за мною сивий літній чоловік. Розбалакалися. Виявилося, що він працював у верхів'ї Дніпра, рубав там ліс, а трохи пізніше розчищав дно для Ржевської водойми. І що ж? Природа образилася, у Вазузі вода піднялася на два з половиною метри. Земля то тут, то там попровалювалася, вимкли болотні ями, з весняними талими водами, з дощами вся хімія потекла в притоки Дніпра і в його незміцніле річище. Від витоку, від джерела, з якого колись рождественці, дудкінці, аксьонінці, тишинці брали живу й цілющу воду, тепер відсахнулися, бо не стало чистих джерел... І купатися в Славуті заборонено. До святого струмка потяглися тепер не вервечки людей, а всюдисущі бур'яни, чахлий чагарець. Немає на витоці й святої каплиці... Та пощо про якусь рідкісну пам'ятку дбати, якщо заріс непролазними бур'янами колись гомінкий тракт Велий — Сичовка, що століттями славився як помітна артерія краю. Та запало комусь у голову адміністративно роз'єднати Бельський і Сичовський райони. Перший передали в Калінінську область, а другий залишили в Смоленській. Так обидва райони опинилися в глушині, не зв'язані міжобласними економічними планами. Погіршилось постачання, а з ним і соціально-побутові умови життя людей, земля Василя Докучаєва, Михайла Глинки, першого наркома оборони країни Миколи Криленка... обезлюділа. Тільки на території Тишинської сільради із сімнадцяти відроджених після війни сіл до початку шістдесятих років п'ятнадцять сьогодні нагадують пустку — ні живої душі... З трьох тисяч жителів цієї ж сільради залишилося невеличке «поштове відділення Бочарово» — лише півтори сотні чоловік. Під пресом важкої техніки стогне земля, сільські дороги перетворилися на баюри та калюжі. Подеколи «проїжджа частина» досягає півкілометра.

Ветеран праці ще від фронтів Параска Софронівна Софронова розповіла: «В Дудкіно начальство з району не потикається кілька десятиріч. Ото доки єдиним транспортом був кінь, то на коні верхи ще добиралися і в найдальші села, а як почали їздити на машинах, то вчора мальовничі села враз стали неперспективними. Ні крамниці, ні медпункту, ні кінотеатру, ні телефону... Ніде... Білий хліб привозить хіба на свята та перед виборами. А, боронь боже, захворів хто чи породілля має розродитися, то везуть в причепі стосилого трактора в Сичовку десять-дванадцять годин... Ось вона, «великоодинична потужність» Нечорнозем'я... І — запустіння неповторно красивої землі.

Пам'ятаєте, сучасний співак намагається переконати слухача в тому, що «днепровская воде — родной земли вода живая...» То правда, Дніпро береться з джерела, що витікає з-під берези, з-під схилу, на якому недавно вирували неспокійні села Аксьоніно і Рождество. Цілюща сила джерела приваблювала до себе покоління, звідусіль люди торували стежку сюди. Могутні берези охороняли недоторканість витоку. І зовсім юний шумливий Дніпро жебонів, щасливо несучи кришталеву джерельну студеницю через невеличке болото, а з нього вже енергійним струмком пробивав собі шлях до урочища Аксьонин Мох.

Тепер же омшара затягла виток, зранений колесами машин. Славута взимку і влітку потерпає від форсувань тракторів, автомашин. А символічну криницю з написом: «Тут бере початок велика ріка Дніпро» — хтось занурив у стоячу воду на краю розтоваченого важкою технікою болота, а не на місці джерела. Бур'яни, брудні масляні плями, намул, немов німий біль... Все це тече

а урочище Аксьонін Мох... Три всохлі яблуньки — от і все, що залишилося від Аксьонина села.

Немає біля витоку охоронної зони. Гусениці й колеса ріжуть, шматують тіло юного, незміцнілого Славути, засіваючи в душах людей черствість. І сумно, що не почуєш більше трепетного дзвону, хвилюючої пісні «Колокольчик вдоль Валдая...» Під натиском грубої сили зруйновано самобутню прихильність нащадків кривичів до латочки землі, до народного звичаю і традицій...»

Родіон Гнатович скрушно хилить голову:

«Навіть на війні було якось легше — ти знав, де ворог і крізь вогонь продирався напролом. Куди я тільки не писав, до кого тільки не звертався, щоб допомогли,— і в Держагропром, і до всіляких рад та постійних комісій... Навіть до екзарха Російської православної церкви звертався... Кожному прагнув довести, що дніпровий витік — то святиня, яка потребує пильної уваги й догляду. А наслідок один — глухота...»

5.

Сонце згорає на синьому прузі...

Вже котру годину сиджу на вкритому мохом камені, дивлячись, як хлоп'ята вудить рибу. Вода у Смоленську зовсім мала, й рибалки, стоячи по кісточки у хвилі, закидають гачки просто на середину річки. Не можу повірити, що це Дніпро,— його можна перейти вбрід і навіть... переступити.

Першої миті мені забаглося закасати холоші, та помітив предовгий залізобетонний міст, наче велетенські лещата на масивних підпорах-биках, проліг він над глибокою долиною, над сумирною річечкою-ліліпутом. Необачна зухвалість людини — називати ось цей мілководний струмочок широкополим словом: РЕВУЧИЙ!.. Ще й співати розлого й дужо, вкладаючи в пісню всю душу України: *«Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма...»* Я досі знав розлогі саги побіля Глибочиці й Чарначої, легендарні Либідь, Почайну і грізного Славуту, що рвав на своєму шляху мости й греблі,— й закипала в лютій січі з Ненаситцем (цим жорстоким дідом-порогом із крем'яним серцем) вода — аж розліталися на друзки дуби й байдаки; я знав співучу, як мій народ, горду й щедру річку-пісню, що, за словами безсмертного Миколи Гоголя, мого полтавця, *широко й вільно несе через ліси й гори повні води свої... Ніхто, крім сонця та голубого неба, не дивиться в нього. Рідко який птах долетить до середини Дніпра. Пишний! Немає ріки, рівної йому, в світі...*

Хлюпоче в біле каміння води. М'яко лягають на гладінь сонячні перевесли — і мовби бачу: на примовклій кручі стоїть гордий слов'янин — це моя рідна земля, мій довічний берег!

Річка видається казковим деревом, що на тисячі гін розкинуло життєдайні гілки землицтва. До її верхов'їв піднімаються дружини славного Даждбога та племені Божа, непоборні скіфи-борисфеніти, білі роси, поляни, древляни, смоляни, уличі, спивають дужу дніпрову воду — і пломеніє на дереві вічності непогасна слава першої слов'янської держави Антів, хоробрість Святославова, мудрість Ярославова й Володимирова, плач вірність Ярославни й віщий спів Бояна...

І вже пливуть «шляхом народів» до стольної «матері городів руських» каравели венеційських гостей, б'ють чолом Русі Київській заморські посли, бо для них Дніпро — то «прекрасна Лересса» і великий «Флюм Люнсоні». Самі лише ольвійські купці вивозили в Афіни щороку близько 4 000 000 пудів хліба!..

Щедрий Дніпро, невичерпні слов'янські чорноземлі!

Ще зачарований Геродот писав у своїй «Мельпомені»: після Істросу (Дунаю) та Єгипетського Нілу немає більшої та багатшої річки від Борисфену (Дніпра). «Він дає худобі прекрасні соковиті луки, а ласої риби в ньому надзвичайне багатство. Для пиття дуже приємний і зберігає чистоту джерел серед каламутних приток...»

У глибинах нашої історії Дніпро і його грізні пороги хвилюють очевидця. Візантійський імператор Константин Багрянородний повідомляє про те, що 944 року, укладаючи з Київською державою торговельний договір, він бачив Хортицю (цей острів святого Юрія) і збагнув, який-то широкий і неприступний Дніпро. Купці, побоюючись гніву Ненаситця, витягували на берег човни й тягли їх суходолом, а товар несли на плечах...

І тут цікаво: до Тараса Шевченка й Миколи Гоголя українська народна пісня та історична дума віддавали найвищу шанобу не Дніпру, а Дунаю, йому, глибокому, голубому, тихому Дунаю, частіше присвячувалися й іноземні хроніки. А Дніпро якийсь час залишався ніби в затінку, хоч можна навести чимало захоплених слів і Нестора-літописця, і далеких мандрівників, зокрема польських істориків Матвія Стриковського, Мартина та Йоахима Бельських, Олександра Гвагніна, Мартина Кромера. А особливо — австрійського дипломата Еріха Лясоту й польського комісара Михалона Литвина (XVI ст.). Останній із них залишив дуже промовисте свідчення: фортеця Київ звідусюд оточена родючими нивами та лісами; поля, зорані парою волів, дають високе жниво, а луки — травостої. Правічні дуби і ясени, в яких од трухлявин утворилися дупла, багаті роями бджіл і щільниками. Звірів така кількість у степах та лісах, що диких турів і козуль убивають тут задля шкіри, а м'ясо викидають. Птахів надзвичайно так багато, що хлопчики наповнюють човни яйцями качок, диких гусей, журавлів, лебедів, а потім ті виводки зчиняють справжні пташині ярмарки. Річки кишать рибою, що піднімається з моря у прісні води. Особливо у Прип'яті біля Мозиря при наплині свіжої води з джерела куртує така кількість риби, що спис, кинутий у гущу, вдиряється, як об тверду землю... А палиця — та й геть застрягне в косяках риби й пливе супроти течії!..

Те саме знаходимо пізніше в записі Дмитра Яворницького: коли козаки плавали з Самари в Дніпро, то в гирлі вода шумувала, а риба, яка косяками піднімалася в Самару на нерест, було так багато, що хоч списа встромляй...

На пам'яті й свідченні (1630 рік) французького інженера Гійома да Боплана,

автора найдавнішої карти України й Дніпра: «Українці ловлять багато риби не тільки на Дніпрі, а й у його притоках; на власні очі бачив, як рибалки на Дніпрі біля гирла Орелі спіймали неводом одразу дві тисячі рибин, найменші з них були завдовжки один фут...»

Та що ворушити історичні глибини, зафіксованих у літописах велетенських сомів, осетрів, білугу й севрюгу, як сказав мені нікополець, автор відомого роману «Чуєш, Дніпре...» Степан Аністратович Чорнобривець, коли ще сорок років тому під валунами, на яких із вудлищами стояли рибалки в тому ж Нікополі, вода аж вирувала від бичка, котрий заважав ловити справжню рибу, мерщій скльовував наживку з гачка... А раки... А раки — це санітари Славути — заповнювали печерки під берегом, наплутувалися в нушірі, щоб сьогодні, не витримавши нітратної, радіаційної наруги, стати взагалі майже реліктовими...

Дніпрова щедрість...

Вона зробила довічну позначку на вдачі й характері мого народу, і відтак сама річка стала «дианою долею» українця, його душею-піснею, його історією: *«Ти течеш віки, Дніпре, серцю милий, води широкі, весна долини... Любимо тебе, як батьки любили — наша ти слава й весна..»* Невмируще блакитноводе плесо дало святе право Олександрові Довженку сказати перед усім світом бентежні й горді слова:

«Хто у світі зрівняється з нами щедротністю віддавань!»

На шляху до Смоленська я згадував ранок під Мшарами. Ні, це було вже не просто враження хлопчиська, який очима закоханого дивився на витік ріни, а потім, на подив дядька Андрія, ковтав з пригорщі гірку, застояно йодисту воду. Перед очима стояла ковбаня — заплісняваіла, чорна; довкіл — спаль з повергнутими ниць, обгорілими сосками і перерізаний плугом, колесами й гусеницями трактора, тепер безводний і геть пересохлий рівчачок, зарослий болотяними травами.

Ніщо не могло підказати випадковому блукачеві, що тут уперше забилося серце великої ріни, що десь ось тут проліг віковічний «шлях із варяг у греки», шлях народів. *Дніпро — Дніпр, Славута — Славутич*, у греків — *Бористен*, у римлян — *Динапрас*, у турків — *Узу*..

Дніпро — із світлим, живлющим коренем — *Дана. Дани*, як стверджував академік Марр,— то ім'я, утворене з двох слів: *Да* — вода, *на* — нена, а отже: *Вода-мати*. Вона ж — це вже пам'ятаю з незабутніх полемік із талановитим дослідником слов'янських праноренів Олександром Івановичем Знойком — богиня річок, жіночий початок Всесвіту. *Полель* і *Дана*, переконував мене цей непримиренний, круто тертий у пошуках істини мудрозвай Знойко,— близнюки богині *Ладц; Полель — то втілене світло, а Дина — непорочна Діва, Девонія, Деванни...— втілена вода*, за описом Длугаша, «яко вода, початок речей, вічно прекрасна, вічно свіжа, вона була діва й разом жінка, тобто дружина Сонця», мати всього живого, яка дарує життя.

Ні, це була вже наша рідна, цивілізаторська руїна, а не дія льодовика, що відступав на північ, проорюючи річища річок, поли щаючи на шляху камені Скандінавії та Фінляндії, насмуги островів; у ту вільну, розорану кригою і могутніми потоками талої води тундру потяглися первісні дрімучі дніпрові ліси, в них, стрясаючи важкою ходою приховану тишу, ступали мамонти, носороги, велетенські олені й могутні тури та вівцебики... Які тільки племена й народи не стоптали береги Дніпра, відколи він став доброю, суворою і щедрою колискою людини, слов'янина!...

Мовби у напівсні, мені являлися півдоині зарошені оболоні, щедрі оранниці, на яких аннолисувалися під сонцем хвилі дорідних пшениць, дрімучі гаї, темні від глибини заводі, де під верболвими корчами зринали лящі, щуки й кумкали жаби. І раптом... море, остання стьожка Великого Лугу... Примара страшних затоплень... У зойку ще вчора живої, а тепер мертвої води чорний смуток лелечих гнізд...

Я був зовсім тверезий і зовсім хмільний: мені прагнулося чистоводого, як задушевна пісня, Дніпра-Славути, батька священного і кревного побратимства дніпрян; я збагнув: люблю Славуту, як можна любити тільки рідну матір, батька, сина, брата, сестру. Бо він незамінний і неповторний дарунок природи, хоч якою б щедрою вона була.

Під співуче дядькове «окання» мені вертала сива давнина, що навіки споаила миром і злагодою добросусідство Новгорода, Смоленська, дніпрової Білорусі та Києва. На витоці Дніпра в один із моїх приходів до джерела старенька бабуся Євдокія Харлампіївна Іванова нагадала мені гіркий історичний факт: за непокору Москві цар Іван Грозний знищив сорок тисяч корінних новгородців. Саме до них, очевидно ж, нащадків давніх полян, древлян, кривичів, що розпросторили своє пагіння у верхів'я ріки й ще далі й не розтратили степової любові до грядки з мальвами та маками, до сумовитої пісні чумаків-солевозів, вчепилася в XVI сторіччі кумедна частівка:

> Это, бабушка, не діло
> подавать попу кадыло.
> Пономар на это є,
> він кадыло подає...

Вслухаймося, скільки тут суто українських, дніпринських слів!.. Я ловився на тому, що Євдокія Харлампіївна, не підозрюючи того, кожним своїм п'ятим-сьомим словом нагадувала мені українку, ніби поруч зі мною сиділа жінка з мого полтавського села, так багато в тій мові було рідного мені, здавен українського. Батько Софії Київської — Ярослав Мудрий — спершу був князем Новгородським, а потім — великим князем Київським; родинна близькість дніпрян сягнула у звичаї та зібрання — досить згадати найвищий вияв вільнолюбного демократичного слов'янського духу — новгородське, київське віче й козацьку раду; вплив київської культури, зокрема київського зодчества, вчувається в пам'яті вулиць і храмів Могильова й Смоленська; у щедрості душі, яка стала навзаєм багатою, відкритою і співучою; вона живе в пісні Михайла Глинки *«Гуде вітер вельми в полі..»*, бринить у щирих словах одержимого мандрівника Миколи Пржевальського: *«Моя пристрасть*

до блукань перейшла мені від предків — запорозьких козаків...»

Тільки зараз збагнулося вповні, якої глибини й святобливості мають прибрати наші взаємини з рікою. Адже ми, люди, відповідальні перед минулим, сучасним, перед нащадками і прийдешнім за чистоту й самопочуття Дніпра, за збереження в природі кожнісінького джерельця, струмка, озерця,ковбані, луки, стариці, перетопу, без яких не починається, не виростає на землі ні одна мала і велика річка. Дбаючи про природу, про здоров'я її чарівного плеса, повсякчас не можемо забувати найзаповітнішого: *нам і нашим дітям-онукам завжди доведеться жити на землі.*

...Ми відносили геть оберемки сухого, обпаленого гілля, що захаращило витік; ми збирали долонями з поверхні води заплісніілу трухляву й мох, аби бодай на день стали чистішими життєдайні джерельця.

Потім я зачерпнув пригорщу чорного торф'янника з місцини, де нолась била на три сажені джерельна вода. І промовляло без-тежне щось: без оцих густих, непрохідних кетрів, без оцього дикого, непролазного болота-водойми, яке притягає до себе рясні хуртовини й зливи, аби слугувати в природі велетенським водорегулювальником, верховим акумулятором вологи, немає широкого Дніпра...

Синій вечір. Хлоп'ята скрутили волосінь, бредуть берегом. На нитці з десяток дрібних верховодок, окуньців. Денний улов... на трьох.

Це смоленська пам'ять моя 1967 року.

Ставши на береговї валуни, рибалки довго відмивають ноги: наф-та... Й аби ж то тільки вона... Цілі кагати міндобрив, розкиданих то тут, то там, — на берегах, у долинах перших дніпровних притоки, на Аксьонівому полі, попід лісами та болотами з дощовою і сніговою водою заносяться в Дніпро, загиджують течію вже від витоку. Занедужує Славута ще в омшарах. А кому потрібні ці добрива? Запитайте — ніхто не скаже. Просто звикли на вітер гроші пускати. З цією отрутою отруюється, еродує й душа, самобутній характер людини-дніпрянина. Мудра агрокультура господаря дніпрового верхів'я давала йому хліб, мед, віск, одежину... До сорок першого року, як розповідав мені колишній воїн Родіон Гнатович Сенченко, і дудинці, і рождественці, й аксьонінці жили в достатку, кожен мав і хліб, і до хліба, і вівцю, і свиню, і корову, а то й дві... А льон! Що то за голубий дивоцвіт! Як ласкав той льон зранене серце воїна!.. А що вже люди — лагідні, добрі, привітні. До кого б не зайшов — усміхнуться, почастують. Без пиятики. А зараз — не назати б про це — матюня... бруд... Гине річка, що вічно була самою долею смолянина, могильовця, українця... Маліє і міліє, роз'їдена ерозією душа... А нищість і пустота озлоблені до красивого і квітучого, їм би тільки занедбувати, понищувати все.

Мені пригадалися розповіді смолян, щирих друзів Славути.

...Тільки до Дніпровського плесо ще якось здатне самоочищатися, протистояти стокам. А нижче... Дорогобузька електростанція впускає в річку теплу воду. Змінився режим...

І коли б ота ДРЕС єдина!

...В районі Наддвінських вирів чарівні заводі, а них зимував окунь, судак... Навіть короп прижився... Одначе прийшли сюди арківські рибалки. Діжка карбіду — й риби як не було...

...Біля Кошина шофер вилив у річку тонну аміаку — вода стала білою, а риба лягла на хвилю черевом догори...

...Де Вопость упадає в Дніпро, вода прозора, джерельна. Та меліоратори підігнали екскаватори, перекрили річище — й рибу тоннами в сіті...

Всякий трапляється браконьєр. З карбідом, закладеним у металеву трубку. З мішком хлорки...

Та найнебезпечніший — підприємство, котре бере чисту воду з Дніпра, а натомість ллє бруд. Славута зеленіє, міліє, хоч півстоліччя тому був судноплавний на вісімдесят кілометрів вище Смоленська. Щодоби в зоні міста без будь-якого очищення скидалось у Дніпро тисячі кубометрів господарчофекальних і виробничо-забруднених вод. Було, що карась в одній заводі зеленів, а в іншій ставав синім... Колітитр — показник бактерійного забруднення води — в межах Смоленська (це в 1967 році) у десять разів вищий, аніж у верхів'ї річки. Раз по раз б'ють на сполох у Смоленській міськраді. На будівництво очисних споруд відпускаються сотні тисяч карбованців.

А труба тече... Тече... в Чорне море.

Можна б і не надавати особливого значення кричущим фактам природолиищення на першому, на смоленському відтинку Дніпра, якби річка, підкладна забаганці людини, могла текти і в зворотний бік, тобто скинений у воду бруд повертала під хату самого забруднювача, а отже, скажімо, тваринницькі ферми, що облюбували собі зручне, сонячне місце на березі Славути чи його притоки, усі оті сотні тонн убивчого аміаку не відштовхували по течії сусідові, а ковтали свої нечистоти самі ж, ще й платили крутий, установлений законом і правилами співжиття штраф. Викликає подив, як ще витримують таку наругу личинки метелика, ряска присутність яких у воді свідчить про здатність води самоочищатися завдяки цілющій силі джерел, завдяки багатій наявності в течії кисню. Дивно, але факт: навіть там, де, здається, вода не може бути здоровою, а плесо раптом стає прозорим і чистим. Річка дихає, хоч меліоратор дуже часто таки нівечить правічний «шлях із варяг у греки». Потравмовано Вязьму, ентузіасти перетворень добралися до Вітебщини, більше майже немає Пінських боліт. Житковичі, Лемянець, Пінськ, Кобрин... хутко мають повторити долю Сахари, але з варіантом сухої тундри.

Та це ще півлиха, бо те, що довелося побачити в Дорогобужі, перевершило найжахливіші картини пекла, і ми одразу ж, не змовляючись, охрестили побачене «смоленським Чорнобилем». Що ж то за мара того самого імперського, вбивчого молоха постала перед очима в незайманому краю беріз, сосон, боліт і смоленських джерел? Завод азотних добрив... Ядучі кучеряві лисячі хвости закручувалися над високими трубами, і лишень змінився вітер, як кожен із учасників екологічної експедиції, затуляючи носа, відчув на собі: нестерпно дере

в горлі солярною. Важкий туман наліг на мозок, на нерви. На багато верста — у селах, у гаях, у перелісках...— зникли ластівки, мурахи, зайці, навіть... горобці. Поруч із заводом вимерли села. Було, скажімо, село Молодилово,— тепер у ньому, щоб померти біля предківських могил, животіють лише дві бабусі... Завод вергає мільйонами, має чотирнадцять саун, дванадцять їдалень... П'ять з половиною тисяч робітників працює у важких цехах. За кошт заводу для них збудовано селище хіміків Верхньодніпровськ. Але хімія витравлює все. Під самісіньким заводом червоний, зелений пісок і суха, вижухла, знекровлена мертва трава, а ній не побачиш ні квітки, ні метелика, ні жаби, ні ящірки, хоч траву ту — лободу, зніт, жабрії, нуничники... вигнало чи не в людський зріст, і вона геть вилягла, страшна, мов смерть, немічна, не тримається в стеблі, заплутує ноги. Сіра, пожухла, почорніла трава й на кладовищі... Жодної квітки, жодної свіжої стежки... Нічим дихати. Коли здавали хімічний об'єкт-гігант, то в долоні плескали, не думали про майбутнє зло. Близько сотні мільйонів кубометрів води (в тому числі й питної, з підземних джерел...) споживає завод, брати бере, а от домогтися того, щоб не бути екологічною помилкою, на те коштів не передбачили. Кислотні дощі (слабкий розчин азотної кислоти дає червоний колір) зчервонили землю, іржаві зуби ерозії та окислення пошарпали надмогилля, хрести, барельєфи... За металеву, поіржавілу огорожу кладовища ступити без жаху серця людина просто не може, це наче картини спустошення, що ти бачив у фільмі «Сталкер». Але ж то у фільмі... Голі, сірі, почорнілі, поникклі, безживні дерева серед літа — без течії соків у стовбурах, у гіллі, без листя, без кори; полущилась, потекла патьоками фарба, не прочитаєш жодного напису. Воїн, очевидно ж учорашній школяр-афганець, зовсім свіжа могила, а ти можеш тільки вгадати, що це людина, яку двічі обпалила наша черствість,— усе понищили, спотворили кислотні дощі... А може, наша зарозуміла, цинічна, споживацька душа?! Лише одна — із сотень! — могилок урятувалася, надгробок із написом «Пузырева Устина Яковлевна. 1892—1973». Надгробок з нержавіючої сталі... А що потрапляє в Дніпро, коли завод не має замкненої мережі водоспоживання?.. Як тут живуть, ще й працюють люди — того не зможе ніколи й нікому розповісти соціалістичний реалізм.

Окиси азоту й сірки... Не грами, а сотні й сотні тонн: ниють, стогнуть у людей легені й задихається серце; а монстр тільки розохочується, входить у смак. Прибутки Дорогобужа обчислюються мільйонами карбованців, а в справі реальних зрушень, у справі людської доброти до природи нічогеть. Мітингують «зелені», мітингували, підтримуючи їх, і ми, бо це ж як — всі п'ють загиджену воду (за ніч у відрах відстоюється на палець руда іржа), дихають деручким, гіркавим металом... Відповідь: ми ж розуміємо й самі, що нам жити тільки тут, це наша вічна земля і наша доля... А щоб її самим кувати, самим поліпшувати?.. Цілком логічний жарт одного із «зелених»: падають дерева, чорніють, мов підошва, а нам оптимістично кажуть: «Кар-рашшо!..»; вміст і ртуть потрапляють у воду (з'явилася сенсаційна публікація в місцевій газеті під назвою «Ртутний туман»), ну й що, «кар-раш-шо», що тече, у воді відбувається природний відбір, і те, що сильніше, виживе, все живе в природі має скласти іспит на виживання, надто на Смоленщині, бо тут пустила коріння мешканки атомна станція, а це, думай не думай, а бомба сповільненої дії... Бомба у верхів'ї Дніпра... У Верхньодніпровському в останні роки різко зросла захворюваність: недуги серця, судин, печінки, карієс зубів, народження розумово неповноцінних...

Багато хто з нас, учасників екологічної експедиції, оглянув міське звалище — з крутого берега просто в Дніпро з широкої труби нестримним, лупким потоком спадали смердючі стоки... Тонна за тонною... Бо то ж як має бути, коли очисні споруди працюють ледве на тридцять відсотків, а біологічне очищення й зовсім відключене... Вже кілька місяців у річку бурхає смердючий бурчак нечистот. А поруч, за якихось п'ятнадцять кроків, молодик вудить рибину. «І що — клює?» — «Навіть ловиться!» — «Але ж... риба смердить, мабуть?» — «Ну й що...— свосрідно реагує рибалка.— В оцті відмочу, відмию». — «А їсти... Хто буде їсти цю рибу?!» — «Як це — хто? Ну, а я ж! А не я, то засушу, на базарі ще й як піде! З руками вирвуть! У нас звикли тепер до всяких панікувань — і те не таке, і того не можна. Рибу їсти? — ні в якому випадку, бо радіонукліди в кістках та м'язах... Купатися в Дніпрі — також ні-зя. Навіть у межі міста. Тепер, кажуть, навіть грядку поливати цією дніпровою водою не можна...»

Олександр Петрашкевич, відомий білоруський письменник, який брав участь у нашій експедиції, щодо цього випадку нагадав повчальний звичай, що існував у турків. Людину, котра вкрала якусь річ або чуже здоров'я, вони судили так: знаходили діжку з нечистотами, в неї заштовхували злодія, а потім махали над ним ятаганом. Коли винний не зринав у бридоти, то він ризикував утратити голову. Ось так, рятуючись од ударів і смерті, злочинець зринав у діжку кілька разів. Звісно, що після таких екзекуцій мало хто ризикував посягнути на чуже добро, на чуже здоров'я.

У Смоленську, коли ми сідалися в вертольотом, який мав доставити нас знову до витоку Дніпра, кандидат біологічних наук Юрій Васильович Плигін (він був заступником начальника експедиції) висловив перші міркування з приводу стану річки на її перших двохстах кілометрах. У донних відкладах Славути до Дорогобужа трапляється така велика кількість молюсків, організмів, які фільтрують воду, завдяки найперше їм, цим активним агентам самоочищення води, юний Дніпро все ж не викликає особливого занепокоєння. А лабораторні простеження комплексу організмів одразу за рисою міста Смоленська свідчили про різке токсичне забруднення водного середовища — таких організмів тут не виявлено зовсім. Тому тут знову пригадалися неперелякані ящірки.

Усепроникливими, отруйними для води і для землі є жала тваринницьких ферм, що, не маючи надійних гноєсховищ, рясно обліпа-

ля берега річки від антону до Київського моря; через Смоленщину, через усю Білорусь тягнеться з притон, із намулованх карт аміак, отруює рослину, землю і воду.

У Піскарихінському радгоспі, що поруч із Смоленськом, понад сім ронів завзято розв'язують «космічної» складності задачу (типову для більшості тваринницьких комплексів регіону): як схитрувати так, щоб не очнені радгоспні споруди, а сам сказй дідусь Славута навчився переробляти гній? І накладається, припадає пилом зволікання на зволікання: то шукання багатого дядька (ним нібн мав стати авіазавод, але не став), то підбирання місця, то поновлення документації, яка невблаганно старіє і застаріла... А Дніпро собі нездужає, гине й гине, ковтаючи щоденно по двісті кубометрів рідного гною, що скидається безпосередньо в річку.

Та це ще не все, адже ще більшого — втричі, вп'ятеро...— зла завдає юному Дніпру свиновідгодівельний комплекс радгоспу «Жуковський». Віддача від мільйонів, затрачених на спорудження очисних споруд, тут дорівнює нулю.

Анатолій Іванович Вязюнов, начальник відділу охорони водних ресурсів і рибних запасів Смоленського обласного комітету природи, він же член правління міжреспубліканського Комітету порятунку Дніпра та малих річок, розповів про трагедію, що сталася на Славуті в червні 1983 року. З Анатолієм Івановичем ми розмовляли в дорозі з Дорогобужа до Орші. Хоч в автобус заплинули сутінки, мого погляду не уникнув біль, що запікся в очах цього молодого, одержимого любов'ю до природи чоловіка. Народився Анатолій у селищі Гадіонівці, що на Смоленщині, все дитинство проминуло на Дніпрі, на лугах, де зрісся з природою. Мріяв про море, про флот, але зовсім випадково вступив до медичного училища, став санфельдшером. Мабуть же, милосердя, притаманне людям такого фаху, загострило його чуття: приїхав на Дніпро, на Стогну, на Колодню, а там риби зовсім немає, нічого живого не водиться, навіть жаби... Причина? На витоці цих річок гігантоманія звели свиновідгодівельний комплекс із поетичною назвою «Жуковський», комплекс на двадцять чотири тисячі голів. Здати здали, а довести до ладу очисні споруди і не подумали. З 1971 року недобудований комплекс губить природу. Сімсот кубометрів особливо небезпечних нечистот зливаються у долину двох річечок, притоки Дніпра. Суспендовані речовини, азот амонійний убили і Стогну, і Колодню... Збитки від нищення Стогни щодоби сягають п'ятдесяти чотирьох тисяч карбованців. Звісно ж, сам комплекс цього не вартий. Писали в «Правду», писали в «Советскую Россию»... Тисячі відмовок. То нестача грошей, мовляв, прогавили, не передбачили, то не можна знайти підрядника. А комплекс росте, як грум, виникає вбначі жала. І які ж тут мізерні права санслужби? Штрафи на десять-двадцять карбованців із державної кишені. І все. Хамелеонське ставлення до природи в такий спосіб не подолаєш. На будь-якому підприємстві треба наділити природоохоронців незалежною владою і правом. Це велика й вимога часу. Бо що ж відбувається насправді? 1983 року на заводі азотних добрив у зливову каналізацію недбалець скинув кілька десятків кубометрів рідкої отрути. То було щось моторошне: на сорок вісім кілометрів по річищу риба в Дніпрі перевернулася догори черевом. Моторний човен із трудом просувався по мертвій рибі. І Анатолій, розгрібаючи мертву рибу веслами, повільно плив униз по течії. Голос його й зараз був схвильований, тремтів: «Я ще ніколи не бачив стільки мертвої риби, такого білого рибомору. Час від часу я вимикав мотор і розгрібав рибу веслами. Уявіть: стою, майже двохметрового зросту чоловік, у човні, в руках тримаю мертвого сома, на рівні моєї голови його голова, а хвіст дотягується до моїх чобіт... Двадцять вісім кілограмів заважив той знищений сом, а переважна... А скільки плило від берега до берега ангиблої риби — наче обморожений, білий опалий цвіт... За течією пливли мертві лящі, чехоня, соми, судаки, навіть три дикі кабани трапилися, вони прийшли на водопій і отруїлися... Збитків природі було завдано на вісімсот тисяч карбованців. І як тут зробити, щоб підприємству стало дуже й дуже невигідно не тільки обкрадати себе, платити штрафи, а й узагалі скидати брудні стоки в річку?..

Випадки потрав риби стали звичними. Причина? Ми ще не привчили підприємство до бережного користування скарбами природи, не зробили до кінця нормативи плати за природокористування. А вони конче потрібні. Підприємство повинне платити за кожен кубометр як чистої, взятої з Дніпра води, так і брудної, скинутої в річище. Це стосується і до води, і до повітря. Бруд є бруд, і збитчий він для природи, для всього живого, а тому числі й для людини скрізь. Підприємство змушене буде подбати про замкнуті цикли водоспоживання, про надійні фільтри, які відгородять рудий, їдучий шлях «лисичим хвостам». Вода і повітря наших дітей повинні бути чисті. А «Чорнобилям» — і київським, і смоленським, і новосибірським, і чигиринським, і запорізьким не може бути місця під голубим небом на землі...»

Бо труба таки тече... Тече в... Чорне море.

...На шляху долучаються білоруські барвники, газ, кислоти... Було, що за один квартал із підприємств Могильова потрапило в річку 8 286 тонн сульфату натрію.

Штрафи. Суди. Пересуди...

Та що то за мізерія, скажімо, для того ж директора підприємства — сплатити з державної кишені за збиткування над природою передбачені кошторисом і затверджені фінансовими органами штрафи в сумі... десять-п'ятнадцять карбованців?

Так ніби не чуємо, не розуміємо крику природи, води, лісу, пташати, мурашки, землі... Якась снобічна, цинічна байдужість переймає багатьох із нас, якесь безоглядне споживацтво. Щось подібне спостерігаємо в декого у ставленні до рідної материної мови землі, яка дала людині життя: я, мовляв, той собака, все розумію, а сказати не можу... Та й що вона мені дає — ця мова? Ковбасу, хліб?.. Дисертацію?.. Так дисертацію однаково треба подавати російською... Звідси й ерозія природи, ерозія людської душі, що врешті-решт призводить до жорстоких ударів — чернівецька алопеція (хвороба облисіння, якої не було ніколи раніше); енцефа-

лопатія (непритомність, випадання пам'яті — пекучий наслідок ураження людського мозку нітратами, пестицидами, гербіцидами...); звідси генетичні деформації, материнський відчай і дитячий безневинний крик... Чи не тому так проситься достукатися до свідомості давніх мудрість: вколи себе — і дізнаєшся, чи боляче комусь... І то не людина, яка не відчуває чужого болю.

А воно ж сьогодні болить, ще ж як болить! — обманутій, довірливій до квітки бджолі; закутій у бетон, у черстві труби річачці (згадаймо долю блакитнозорої легендарної Либеді!); заасфальтованому, прив'язаному до сухого квадрата, до міського асфальту дереву; відрізаній, відгородженій дамбою від нерестилища рибі; дитяті, яке вкладає в конверта пучечок свого останнього волосся з голови й надсилає його, наче засушені квіти, в листі до матері...

Бо таки часто риба, виловлена в межах Смоленська, то вже не риба на сковорідці, а незрозумілі якісь дніпрові нафта і гас... І ось тут, маючи дійсне за факт, чи не шукати нам причину вмирання Дніпра в нашому ж недбальстві до нього, що характеризує взаємини дніпрян з річкою на всьому її відтинку — від витоку ріки й до впадіння в море?

У квітні 1989 року я побував у Білорусії — з письменниками та вченими республіки, а ще з літераторами Смоленщини ми готували спільне спорядження гідробіологічної експедиції силами вчених і письменників України, Білорусії та Смоленщини — експедиції, яка б обстежила стан Славути на всій його течії. І я дізнався, що мальовничі землі побіля дніпрового витоку практично обезлюділи. Присуд «неперспективних» призвів до матеріального й культурного зубожіння сіл, змусив останню молодь податися в міста.

Дніпряни, які віками поклонялися Славуті, занедбали його. Краплина по краплині, ложка по ложці додають дьогтю в Дніпро вже від витоку. Побіля села Ілюшкіно з'явився перший місточок. І — перший бруд: з ілюшкінського радгоспу, де хатасирзавод і корівник, стікають у долину, в ще незміцнілий, чистоводний дніпровий струмок відходи і перегній з тваринницької ферми. А лісу немає зовсім, лише вторинні зарості... Органіка тече у вузеньку стрічку Дніпра і в Пахімовському, і на відтинку всіх п'ятисот двох смоленських кілометрів Славути. Негаразди, що спіткали річку за двадцять років від часу моєї першої мандрівки до витоку, очевидні: все негативне у наших взаєминах з річкою не знято з порядку денного, навпаки, воно в десятки, а то й сотні разів помножилося. А від Орші додалося ще й радіаційне забруднення. Що вже казати про дніпрове дно від впадіння в Славуту колись джерельної Прип'яті, про радіонуклідність, нітратність, захімізованість намулу дніпрових пухлин... Тридцять відсотків лісу, земель і води рідної нам сестри Білорусі стали непридатними для користування, для проживання людини. Немов од ранових метастазів задихається, пропадає Солегорщина, стали солоними слуцькі бори, озера, перетоки. Із солегорських природогубців стягнуто штраф у два мільйони карбованців... А який із того зиск, якщо віками надбане природою і людьми рветься, розповзається, мов благенька Охрімова свита?! Чорна хмара Чорнобиля вразила п'ять районів на Могильовщині, п'ять на Гомельщині, стільки ж на Брянщині, звідки береться Десна (з Десни п'ють воду кияни...). Дезактиваційні роботи ведуться, але технологія на рівні лопати: кладуть асфальт, а через три роки його зривають. Критичний радіаційний фон у селах Брагінського, Норовлянського, Хвойникського, Ветковського районів на Гомельщині. Бодай примітивних, простих рівчаків для збору радіації немає. Але ніхто не подумав про те, щоб спорудити очисні пастки на виході з тваринницьких ферм, про накопичувачі, які б перехоплювали, профільтровували стоки. Все опиняється в річці, просочується з намулових карт у землю, у підгрунтові води, а отже, за законами гравітації рано чи пізно спрацює, з дощами та повенями досягне України... І що казати про Чернігівщину, про Київщину, про Житомирщину й Сумщину... Хоч би багатостраждений Народицький район на Житомирщині сьогодні відомий світові завдяки чесній і в гіркоті документальний кінострічці «Мікрофон!» — там мутації вразили тварин, а жінкам заборонено народжувати. Одноокі, одновухі, трноні, тривухі поросята, восьминогі лошата...— то не просто донір імперському розгулу Мінатоменерго, а крик! Можновладця, будьмо відверті до кінця, безкарна і яка чомусь карає природу, людей Білорусії, Брянщини, України правниця Мінатоменерго сконцентровує станції в межах гаме густонаселених, найбагатших на родючі землі (тридцять відсотків од загальної кількості атомних станцій країни заплановано загніздувати на Україні, це ж яка порохова бочка повисає над тими, хто спізнав на собі гіркі уроки Чорнобиля!..) І до 2000 року проектанти замислив цю кількість подвоїти... Чи не споріднене з чорною підступністю Герострата таке увічнення себе?

У Білоруському державному комітеті з охорони природи мені відкрили факти, які свідчать про часто-таки непривабливі наші взаємини з Дніпром. Так із підприємств Орші, першого примітного міста на білоруському відтинку Славути, 1988 року в Дніпро потекло вісімнадцять мільйонів кубометрів нечистот. Суспендовані речовини, нітрати, солі важких металів...

Пояснімо: щорічна промислова потреба республіки в воді сягає 976 мільйонів кубометрів. Усього ж республіка споживає за рік близько трьох кубічних кілометрів води, четверта частка — то потреби комунальних господарств. До нормативу очищається близько 850 мільйонів кубометрів. Коли врахувати, що половину водних ресурсів Білорусії становить басейн Дніпра, то логічною є думка: проблема чистої води тут майже критична. В тому ж 1988 році безпосередньо в Славуту скидалося щодоби 365 476 кубометрів стічних вод, десята частка з них недостатньо очищені. Орша, Бихів, Речиця, Толочин, Дубровно... Викид у Дніпро забруднених речовин по БСК (біологічному споживанню кисню) збільшився на 450, суспендованих — на 359 тонн за годину. А ще ж нітрати, солі важких металів, нафтопродукти...

Цифри приголомшують. Але це не озна-

час, що білоруси забули й зовсім не виконують важливі постанови щодо охорони басейнів Чорного та Балтійського морів. За 1976—1986 роки в республіці проведено відчутну водоохоронну роботу на 287 підприємствах (з передбачуваних 308); сорок сім колишніх промислових забруднювачів навіть подружили із Славутою (Бобруйськ, Борисов).

Проте позови природоохоронці пред'являють до конкретного нищівника. 1988 року за погану роботу очисних споруд накладено стягнення на промислове об'єднання «Мінськводоканал», рогачівський радгосп «1 Травня», райагротехніку міста Дубровного, на Толочинський крохмальний завод... Розміри штрафів сягли тисяч і сотень тисяч карбованців. До того ж оштрафовано двадцять шість підприємств на суму мільйон сімсот п'ятдесят сім тисяч карбованців і тисяча дев'ятсот шістдесят дві відповідальні особи — на сорок чотири тисячі карбованців. Круто постало питання розширення та будівництва нових очисних споруд у містах, розташованих у басейні Дніпра,— Єльці, Норовлі, Вежні, Чечерську, Петриковичах Беснічах, Креневі, Костюковичах, Толочині, Орші, Добруші. Додатнові очисні потужності (на 200, 80, 84 тисячі кубометрів на добу) почали працювати на дніпрових притоках — Свіслочі (в Мінську), Березині (в Бобруйську), на самому Дніпрі (в Могильові). А от очищення дощових, снігових опадів, що потрапляють у річку, то тут роботи ще тільки передбачаються.

Дію недбайливця характеризує вислів: «А труба тече...» Справді-бо, коли вона тече, то тече, завдаючи непоправного зла не тільки в даному разі Смоленщині, Білорусії чи Україні. І не тільки Чорному чи Балтійському морям. Сьогодні, як ніколи раніше, світ став як ніколи тісним, взаємозалежним і взаємозв'язаним. І годі шукати, чи то наша вина, чи фінів, шведів, японців, чи, скажімо, американців, чукчів, коли, задихаючись од нафти, викидаються в океану на берег морські кити, коли невблаганно й невпинно погіршується і наш, і чийсь генофонд, коли і в тілі пінгвініа, і в молоці матері на далекій Новій Зеландії несподівано виявляється ДДТ... Ліпше благословляти людське милосердя на дбайливе ставлення до кита, до невеличкого перетону, річкового закруту чи грузького болота, милосердя, що визначає рівень нашої бережливості, відповідальності, громадянськості й культури. Якими аргументами захищатися нам, що відповідати дитині, коли за нашого нехлюйства навіть у заповіднику, в Асканії Нова, гине останній степовий орел? Цю втрату аж ніяк не виправдовує те, що якомусь колгоспу і в недоторканому куточку закортіло вкосити травички, вхопити, бач, на недоторкані півтисячі гектарів екосистеми, де ще зберігався неоцінений для світової науки асканійський генофонд... Чи не така бездушна байдужість до національних святинь призвела в республіці до втрати тільки після війни більше п'яти тисяч річок? Ракові захворювання в Англії (через смог) і в нас; закислення грунтів у сусіда і в нас, на Ворошиловградщині, на Херсонщині; Очаківська гребля; канали Дунай — Дніпро, Волга — Чограй... І луска, що облазить на рибі в дельті Дунаю чи при впадінні вчора мальовничої річечки Актубе, молодшої сестри Волги...

Сумна, вельми сумна арифметика: на разові відвідини Місяця людство затратило двадцять п'ять мільярдів доларів. Десь стільки ж потрібно на владнання всіх очисних споруд. На розумну ліквідацію намулу Київського моря, переробку і знищення радіонуклідного й хімічного осаду потрібно близько двох з половиною мільярдів карбованців — від цього залежить життя і природа всієї України, здоров'я Чорного моря. Але таких грошових сум Україна не має. Хоч наша союзна щорічна безкорислива підтримка тієї ж братньої Куби обчислюється чотирма з половиною мільярдами. Аж ніяк не йдеться про недоброзичливість. На спорудження Чорнобильської АЕС затрачено мільярд, а на ліквідацію вже внесено коштів у десять разів більше, повне приведення земель, води, повітря, лісу до нормального, «дочорнобильського» стану потребує вже дев'яносто мільярдів карбованців... Про що ж нам, перш ніж ступити крок (чи відважитися на новий прожект...), треба думати і пам'ятати на Землі?..

Мабуть же, ми постійно мусимо пам'ятати про розпорошену на шляхах, на листі трави і дерев, просочену в кору і стовбури, в намули річок і озер радіонукліду, нітратну хімічну наволоч, що вливається в гени, у кров, у самісіньку душу живих, пошматовує, травмує узвичаєні біологічні людські зв'язки, послаблює наші сили, нашу захисну, імунну систему; ми, мабуть же, мусимо пам'ятати постійно про талій і сірчаний ангідрид, про вдучу ртуть (страшнішу від радіації в десять разів), про зловісні цезій, стронцій, плутоній, про важкий свинець і обважніле серце дитини, про раптове облисіння пагорба, річкового берега, живої голови і порудіння соснового бору, бо після чорнобильської трагедії на живій Землі більше немає дрібниць. Мудрість віків завжди конкретна: в людської руки п'ять пальців — і всі різні, всі потрібні: кожна квітка — троянда, ромашка, навіть колючий будяк... красні й неповторні на своїй землі, на своєму кущі, вони наші, незамінні й рідні, свої. І нам саме їх треба берегти. Після Чорнобиля «нижнього порога» немає. Нижче від нього чорне зеро, порожнеча, біда.

І — на Вкраїні...

У нас також, як і в людей, «тече вода в синє море». Але то ж гай-гай коли Тарас Шевченко писав, що вона тече, «та не витікає». Запеклося, стало особливо болючим сьогодні, мовби людина відчула втрату непоправного, синівське завіщання генія: «*Нема на світі України, Немає другого Дніпра...*» І ще — безсмертне, його ж, Кобзареве: «*Здається, кращого немає Нічого в Бога, як Дніпро... Та наша славна Україна.*» Більше не маємо морального, людського, громадянського права відмахуватися від очевидного навіть для малої дитини: вода, переставши бути живою питною водою, і Дніпро, переставши бути річкою, линуть недовзі й Чорне море, й людину на українській вічній землі. Про це страшно подумати. Але ж є уже прецеденти: Рейн у Західній Німеччині став хімічною річкою, посестра Дніпра — Волга... Гниючи, Волга вже підрубує, зневоджує, а значить, і знищує Каспій. Природа безжально по-

мщається на тому, хто бездумно, керуючись споживацьким гаслом гіркої сталінської чи брежнєвсько-сусловської пори, закликав насильно виривати життя в струмка і лісу, ненаситно гребти... І маємо відплату за безрозсудство — моторошні наслідки злиття захімізованих, насичених радіонуклідами, некерованою, приведеною в смертоносний рух ланцюговою пов'яззю, що, розкуттурхана й отруйна, потривожила води Дніпра, Дунаю і Волги, землю, повітря. Гірка й провіщна звізда Полин, зафіксована ще в «Книзі пророцькій» «Нового заповіту», да повідується про «нищення землі по сурмленні шістьох ангелів», недвозначно нагадує про себе чорнобильською бідою: «І засурмив третій Янгол,— велика зоря спала на третину річок та на водні джерела. А ймення зорі тій Полин. І стала третина води як полин, і багато людей повмирали з води, бо згіркла вона...» Чи не знаходить оце провіщення з книги мудрості (так багато хто сьогодні відкрито називає «Біблію» (свої ревільні підстави й аргументи, й чи не тому до припалих сивиною рядків святого письма останнім часом так активно звертається потривожений розум сучасника, назву хоч би гострі публіцистичні виступи письменників Олеся Гончара й Алеся Адамовича. Їхній переклик із словом невідомого провидця (об'явлення св. Івана Богослова) — то сувора пересторога нашому уподобленню, знеціненню найдорожчого, а то й утраті його зовсім?

1973 року, коли в котлован майбутньої Чорнобильської АЕС ще тільки вилвадали перші тонни бетону, на шпальтах «Літературної України» (а наша газета взяла шефство над будовою) я висловив своє захоплення силою розкутого мирного атома, що його зухвало людина запечаткувала в непроникні, в надійні, як запевняли фізики-атомники, кожухи, і водночас сказав про свою глибоку людську тривогу, що цього атома поселяємо за сто п'ятдесят кілометрів вище Києва, в густозаселених краях, за течією наших вод, за течією Прип'яті й Дніпра, а значить, оця «порохова атомна бочка» буде постійно висіти над Україною, тримати в напрузі не тільки киян. Не хотілося накликати трагедії, не хотілося навіть допускати передчуття. А воно, признаюся, було, щеміло в душі... Пам'ятаю, після розмов із будівельниками (в то були переважно прості багатостраждальні люди, чиє дитинство та юність до цілця на доламала війна, і вони, часто сироти й напівсироти після ремісничих училищ чи просто з колгоспних полів із чесними, роботящими руками подалися на заробітки, щоб спорудити (так думалося їм) щось немислимо горде, в заодно й чесно заробляти грошину, а тому працювали несамовито, не шкодуючи себе...),— отож, пам'ятаю, сиділи ми на золотому поліському пісочку, плескалася до ніг бурштинова хвиля Прип'яті, свіжа й чиста водичка, що витікала з незайманих боліт... Ми — це зухвалий поетичний вулкан Іван Драч, його неповторно симпатичний нащадок Максим із зеленавими, наче поліські весняні верби, не по-дитячому розумними очима... І я — тоді кореспондент «Літературної України»... Пригадую, тертя і вістря розмови щораз торкалося «порохового атомного гриба», що запускав коріння вище Києва... Саме тоді я перебував під сильним враженням від прочитаного роману француза Мішеля Ватта «Різдвяна ялинка» — в ньому батько, дізнавшись про променеву хворобу сина, везе недужого на далекий берег моря, у відлюдну фортецю, щоб дитина по-людському прожила свої останні, скупо відміряні дні... Не думалося, що саме тут, на бурштиново-гомінкому березі Прип'яті, через якісь чотирнадцять літ молодий медик, випускник інституту Максим Драч набере майже смертельну дозу чорнобильських берів і над його життям, як і над життям тисяч самовідданих приборкувачів атома, що вийшов із покори, зависне смертельна небезпека... І ми — хвилі і запізніло — спохопимося, круто переглянемо свій учора рожевий атомний ентузіазм... Бо людям Землі, нам, саме нам найперше болітиме земне. Щодо цього східна мудрість радить: перш ніж рахувати зорі, поглянь собі під ноги. Світ, що, за висловом Фалеса Мілетського, вийшов із води, сьогодні дотруює воду: в стічні канави перетворюються малі й великі річки; річки отруюють море, воно дедалі помітніше стає стічною ямою. Арал, Азов, Каспій, Чорне море, Балтійське... Із зникненням Аралу зникає неповторний узбецько-туркменський регіон... Вражаючий за силою проникнення в істину погляд на воду Антуана де Сент-Екзюпері: «Ти найвеличніше в світі багатство, але й найтендітніше,— ти навдивовижу чиста в надрах Землі. Можна вмерти за два кроки від солоного озера. Можна вмерти, хоч у тебе є дві літри роси, якщо в неї потрапили якісь солі. Ти не визнаєш домішок, не терпиш нічого чужорідного, ти божество, яке так легко злякати... Але ти даруєш нам безмежно просте щастя». Володимир Іванович Вернадський, академік і вчений із світовим ім'ям, сказав лаконічно й вичерпно, що життя — то «особливе царство природних вод». І я не вдаватимуся до узагальнень та пошуку інших, незаперечно високих доказів того, як багато для людини важить вода, чиста, неотруєна студениця, до якої з побожністю припадають спраглі вуста. І як трактувати сучасне невігластво, коли, скажімо, у двохстах шістдесяти селах тільки Миколаївщини(!) в криницях зникла вода... Це логічний вінець підтоплень, меліоративної чехарди. Моторошно стало мені двадцять років тому, коли на дошці оголошень в одному з придніпровських сіл на Смоленщині я прочитав «Блискавку»: правління колгоспу висловлювало подяку хліборобам, які, осушивши болото, виростили по... чотири з половиною центнери пшениці з гектара. Власне, вкинули в ріллю по два з половиною центнери елітного зерна, а одержали вдвічі більше мирші. І це тоді, коли на врожайних південних чорноземлях України постійно бракне вологи, коли в сухих районах українського степу через осушення поліських, пінських, білоруських боліт ми змушені проводити у багатьох випадках згубне для здоров'я землі зрошення, намічати, тягти, прокладати екологічно злочинні канали Дунай — Дніпро, перекривати Дніпровсько-Бузький лиман Очаківською греблею, викликати в родючих долинах підтоплення, гнилу заболоченість і пекучу спрагу солончаків... На Україні чиниться, їй-же, якийсь дивний, незрозумілий безлад. Знищуючи се-

бе, Дніпро (розуміємо: не Дніпро, а людина) знищує і море, і малі річки, й ще менші струмочки, джерельця, ліси... Моторошно від самої думки. І чи ж то заслуговує Людина називатися розумною, найвищою істотою на Землі, і чи ж не істинні рядки з «Книги буття»: «...бачив Господь, що велике розбещення людини на землі, і весь нахил думки серця (а біблійній мові СЕРЦЕ часто тотожне РОЗУМУ.— О. Д.) її — тільки зло повсякденне. І пожалкував був Господь, що людину сотворив на землі. І засмутився він у серці Своїм». Цей же смуток відчувається в болючому роздумі воронезького журналіста Л. Семго «Як убивали річку» (журнал «Наука и жизнь» за 1989 рік). Людина своїми руками не створила ще жодної природної річки, а тут пошарпали непримітну в світах Усмань, яка ніколи й нікому не завдала ніякого зла...

На Смоленщині під час відвідин церкви св. Духа у Фленові, зневаженого й поганьбленого храму в колишньому маєтку княгині Марії Клавдіївни Тенішевої, в самісіньку твою душу зароняється художня зваба безсмертного живопису Миколи Реріха,— але байдужець перетворив мистецьку святиню на склад мінеральних добрив, і під вапняним тиньком згоріли неперевершені розписи геніального майстра... Вже після цих незабутніх відвідин в іншій смоленській святині — п'ятибанному Успенському соборі молодий священик отець Віктор (протидиякон Віктор Іванович Крюков) сказав нам, що, порятовуючи Дніпро, яке виколисало, дало життя трьом слов'янським народам, мусимо знайти в собі сили, щоб, як брати, очистити себе, свої душі, свою річку від самісіньких її витоків, од джерел. У Дніпрі охрещено Русь. Чиста вода — чиста душа... Так мислив цей молодий служитель храму отець Віктор родом із Горьковської області, з села на Волзі...

І ще довго по тому чувся мені його владний, піднесений голос, і ще довго по тому перед очима стояли шедеври Успенського храму, неповторні розписи Віктора Васнецова, що обезсмертили Успенський собор у Смоленську і Володимирський собор у Києві... І хіба як контраст із тим невіглаством, що сьогодні донищує і останню, єдину в світі, дивом збережену авторську мозаїку Миколи Реріха «Спас Нерукотворний» на фасаді церкви св. Духа у Фленові чи бездумно благословляє екологічну потвору промислового монстра в Дорогобужі, серце зігрівала добра пам'ять про людей, які залишили для нащадків диво палітра Врубеля, Серова, Малютіна, Рєпіна, Реріха... А отже, і свій щедрий слід. Отак і княгиня Тенішева... Хай як там було, а на її кошт у Талашкіні утримувався благодійний заклад, а в ньому — зусиллями господарки — розквітла просвітня школа, де простий народ вчився, як треба вирощувати вигоноврожайні (по тридцять центнерів з гектара!) сорти пшениці; прості музиканти з села виступали навіть у Парижі...

Людям Землі, нам треба все берегти, задля цього прийшли ми в життя, і це життя необтрусним і нерозтраченим мусимо передати дітям.

«Ми вже зрозуміли,— ще 1914 року писав відомий ботанік, академік Іван Парфенович Бородін,— необхідність охорони пам'яток нашої країни; час би нам перейнятися усвідомленням того, що найважливішим з них є залишки тієї природи, серед якої складалася наша державна могутність, серед якої жили й діяли наші далекі пращури. Розмарнувати ці залишки було б злочином... Це така ж унікальність, як, скажімо, полотна Рафаеля,— їх легко знищити, але відтворити неможливо...»

І як нам дружно загнуздати знавіснілого промислового, радіаційного, хімічного коня, де коня навіть — а мотора, реактора, як спільно, всією громадою надіти на нього чіпкого й остудливого намордника, коли перед нами постає з кожним роком прикріша статистика:

...тільки на Вкраїні день у день продукують зло шістдесят тисяч стаціонарних джерел забруднення малих і великих річок;

«внесок» у Дніпро наших брудних стоків у 1988-му і 1989 роках сягнув відповідно 10889 і 10992 мільйона (?!) кубометрів, велика частина бруду — на совісті підприємства Київщини;

...щодень неочищені стоки пливуть у Псло з цехів Сумського хімкомбінату, не витримали цієї наруги раки, не боячись людини, повзуть вони від смерті, беззахисні й очманілі, до рук; неприпустимо забруднюють Тясмин, а з ним і Дніпро, машинобудівний, цукровий, спиртовий заводи Кам'янки, а який майже два сторіччя тому декабристи вимріювали ідею квітучого життя простої людини на землі, славної Кам'янки, що надихнула Петра Ілліча Чайковського на створення незаймано-чистих перлин,— і вони так органічно зазвучать у його безсмертному «Лебединому озері»;

...невпізнанно зів'яли Славутині галузки — Хорол, Трубіж, Говтва, Гнилоп'ять, Тетерів, Рось, Сула, Ірпінь... А де тепер оспівані в літописах Либідь, Альта, Трубіж, річки, по яких ходили судна? Це ж так (подумаймо ж такі!) небагато навіть не в геологічному вимірі часу — якісь дев'ять сторіч — і майже немає річки...

Чи ж легше нашій блакитній сестрі, тій же рибі, від того, що забруднювач, цей екологічний убивця, екологічний берієвець, сталініст платить своєчасно і без спротиву штрафи, «платить» із... народної кишені?!

І виникають у республіці, в країні все нові й нові, ніким не оголошені «зони екологічної біди», сором'язливо замовчувані зони хвороб і смерті... А вже час, давно час створити активно діючі екологічні громадські організації порятунку річок, вод, лісів і лугів, організації, які підтримали б рух «зелених» за екологічну безпеку й виживання людини. Бо ж що дає просто собі екологічна маніфестація, коли в неї немає (або бездіяльне) оперта — екологічна експертиза, прокуратура?.. Варто подумати й над економією водних, лісових (та й будь-яких інших) ресурсів, адже ж не сьогодні, то завтра світ стане перед цією проблемою. Приріст продукції та її споживання компенсувати за рахунок найперш її економії. Коли мова про воду, то причина її безгосподарського розтринькування вбачається насамперед у тому, що в нас відсутні перші-ліпші найпримітивніші прилади, відсутні будь-які автоматизовані водні системи, АСУ (якості й кількості) тощо. Не продумано єдиної стратегії раціонального використання водних ресур-

сів. Хоч би наш Дніпро... Чи сіли коли за стіл смолянка, білоруса, українці й чи розробили, узгодили свої водні проблеми між регіонами — область із областю, республіка з республікою? Звісно ж, ні. Кожен тягне собі, кожен викидає у воду що завгодно, не зважаючи за добро і за зло ні перед собою, ні перед сусідою... А тут би ввести контроль і плату за псування чистої води, за використання її в заводському процесі, на зрошенні. Плата за воду; норма споживання води... Адже ж не новина, що в цивілізованих країнах давно заведено паспортизацію й усюди існують норми на використання води, й ті норми нижчі від наших удвічі чи й утричі...

...Особливо брудні стоки випускає в Славуту Дніпродзержинський хімічний комбінат; зручним відстійником для підприємства Черкас стала мілина Кременчуцького моря; трагедія Дніпра різко поглиблюється від впадіння в річку Прип'яті, оскільки після чорного лиха Чорнобиля в Славуту з дощами і талими водами Полісся потрапила велика кількість радіонуклідів; мов міни, нагадують вони про себе постійно, й зірватися можуть будь-коли... Чи ж можна купатися людині, якщо недавно за денне перебування в зеленій зоні столичного гідропарку дитина могла набрати майже річну радіаційну норму?..

Та найбільша біда для Дніпра — промисловість Півдня. Тонни неочищених стоків пливуть у річище із запорізького заводу «Кремнеполімер», із цехів «Запоріжсталі». Лише 1987 року металурги-запоріжсталівці кинули в Славуту 315 тонн суспензованих речовин, понад 140 тонн заліза, 55 тонн нафтопродуктів, 32 тонни нікелю... А скільки всілякої суміші, аміаку систематично бурхає в річище титаново-магнієвий комбінат!.. 3,804 і 4,058 мільйонів кубометрів нечистот — ось річний «внесок» Запоріжжя в Дніпро в 1988 і 1989 роках. Коли зважити, що однією з філософських категорій є перехід кількості в якість, то не важко дійти висновку: все менше можливості для життя залишається в сивого батька Дніпра... Окислюються машини, навіть прикриті тентом, ядучий коктейль з дощем усюдисущий, бо хмара за хмарою тягне в собі сполуки сірки, азоту, хлору, окису вуглецю, цей коктейль доповнюють і посилюють нітрати й пестициди, що вимиваються з полів, ядучий смог задушує дихання, він же робить мертвою живу воду, добиваючи і без того смертельно занедужілу річку. Без будь-якої очистки в 1989 році Дніпропетровщина й Запоріжжя скинули в Славуту відповідно 4 028 000 і 4 058 000 кубометрів стоків... Та ще більше — 368 і 118 мільйонів кубометрів недостатньо очищених. Від болю заходиться серце, коли зупинишся біля рівчака над балкою Капустяною, що кривавим шрамом розмежовує старе й нове Запоріжжя, то не вода, а червона, брудно-руда іржа тече, мертва, знищена вода. Не річка вже, а занімілий, відкинутий хвіст рудої ящірки. Балка Капустина, як тонко підмітив запорізький журналіст Олександр Малюта, ось та «червона вода», яка без підфарбовування згодилася б для натурних зйомок пекла. Червоний панцир завтовшки в долоню зашкаралущує дно...

А ще ж — цинічніше — міські каналізаційні мережі Кременчука, зловісний брат чорнобильської радіації — білково-вітамінний концентрат (БВК); а ще ж Черкаси, Нікополь, Кривий Ріг — із їхньою вбивчою для живої природи хімією; а ще ж високомінералізовані шахтні води Західного Донбасу в заплаві Самари й Вовчої; стоки Криворізького залізорудного басейну з високим вмістом солей; а ще ж нафтопереробний та бавовнопрядильний комбінати Херсона; а ще ж убивча дія п'яти атомних станцій на Славуті та його притоках... Чи не забагато скидаємо на Україні в наші водойми й насамперед у Дніпро?! І це тоді, коли більшість підприємства, дотримуючись законів про збереження природи й навколишнього середовища, мала б наполегливо впроваджувати циклічне (або замкнене) водоспоживання. Варто б зробити правилом: підприємство платить за кожен кубометр чистої, взятої з річки води, і до того ж, використавши її, повертає воду в річку профільтрованою неодмінно вище тих місць, із яких воно поповнює свою спрагу. Адже ж, урешті-решт, мусимо спинитися, щоб не вчинити непоправне зло.

Цифри... цифри — одна моторошніша за іншу. Аміак, нікель, фтор, ціаніди, нафтопродукти, СПАВ... І вже не кілограми, а тонни, сотні й тисячі тонн... Тільки в 1988-му і 1989 роках на вітчизну Україна Славута-ріка, в якій, хоч як дивно — купаються люди (дорослі й діти...), одержала від нашого промислово-аграрного молоха відповідно 1 017,16 і 1 328,77 тонни фенолів і нітратів, 140,62 тонни ртуті, міді й цинку... Ось як ми, просвітлені діти Землі, на рубежі XXI віку по-варварському віддячуємо своїм блакитнооким сестрам за те, що вони врятували, виколисали наших предків, у прикру пору необжитого непрохідця прихистили їх на тихих берегах, дали ковток здорової студениці. Просто з джерел, просто з течії за віком вік гамували спрагу первісні поселенці, а сьогодні ненажерливі промислові велети, ці бездушні вампіри, висмоктують річкову кров, а натомість повертають у долони отруту. Річко річенько, ти давала і ще даєш нам свою останню чисту водицю, а сама захлинаєшся брудом... П'єш хімічну отруту, хмелієш і чманієш у чорних судомах, втрачаючи і річище, і течію, вони не потрібні тобі, як ящірці відкинутий хвіст... Із нами, з тим хвостом, гакебиким рудиментом, якось незручно причислити себе до цивілізованих світочів, а надто сподіватися на те, щоб когось «наздогнати і перегнати»... А може, чуєш, Дніпре, всім (українцям, білорусам, смолянам...), усім людям, які живуть на твоїх побережжях, треба, не зволікаючи й дня, по-діловому звернутися до пропозиції Радянського Союзу «Про історичну відповідальність держав за збереження природи Землі для нинішнього та майбутніх поколінь»? Цю пропозицію схвалила XXXV сесія Генеральної Асамблеї ООН. То ж чи не вдарити всім гуртом на сполох?! Бо ж Земля в нас одна, Дніпро в нас один, і моя невеличка Говтва-річечка також не повториться вдруге. Ніколи, гляньмо правді у вічі, ніколи ми не зможемо ліквідувати всі наслідки трагедії цілковито, ніякі благання й молитви не в змозі допомогти й зарадити нам: період піврозпаду плутонію, що після

аварії на ЧАЕС не міг не розсіятися по нашій землі, становить двадцять чотири тисячі років. А отже, ніколи більше без остраху не заведе в річкову хвилю молода мати своє немовля. Ні-ко-ли... Ніколи ми не позбудемось радіаційних залишків. Бо це не можливо. Ось наслідок сліпого захоплення атомною енергетикою. В навушниках на Європейському екофорумі 1989 року, подивований, я більше чув триклятте слово «Чаушеску» (культ тирана), а не ще трикляттіше слово «Чорнобиль» (символ радіаційної смерті всього живого на Землі...). З відстані часу тепер з гіркотою усвідомлюю, що культ тирана зачаклував був душі тих, хто мав би збентежитись і одностайно заявити: радіонукліди Чорнобиля осіли не тільки в рибових пухлинах Дніпра, а й у намулі Дунаю; привиддя атомної війни ще страшніше від «мирного атома»; незупинна гонка озброєнь, диктат з позиції сили накопичує мільйони тонн стронцію, цезію, плутонію... В одну мить може загинути все живе на планеті, а сама Земля перетвориться на хижу, не придатну для життя пилюгу... Відвоюймо ж МИР, перетворімо ЗЕМЛЮ, ЄВРОПУ В НАШ СПІЛЬНИЙ ДІМ, У ДОВІЧНИЙ І СВІТЛИЙ БЕРЕГ ЛЮДСЬКОГО ЩАСТЯ! Ми відповідаємо за життя на землі, і нам його берегти...

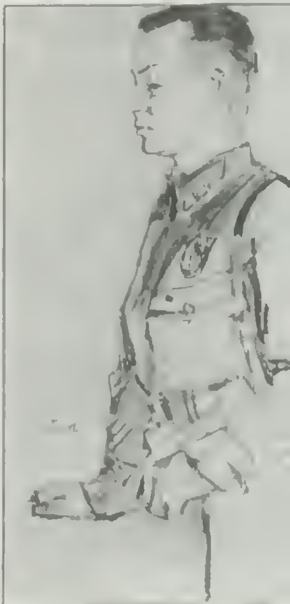
В навушниках раз по раз різало слух набридливо-п'єдестальне «Чаушеску» — рабська схиляння перед ще не зіпхнутим із трону катом (виступ делегата з Румунії я слухав без перекладача). І раптом відчув, що нічого не чую й нічого не хочу чути... Я мовби занурився в марення, відчув, що пливу в човні тихим Дунаєм, як біблійський Ной у ковчезі, а в мою душу, так — саме в душу, проникають слова мого киргизького побратима Чингіза Айтматова, слова, що пролунали на міжнародному письменницькому форумі в цій же Софії роком раніше: «Ми всі сьогодні в одному човні, а за бортом космічна безкінечність. Нам потрібна надійність земного житла. Ми не можемо поставити на карту майбутнє людства».

Таке може бути, очевидно, лише в мить запаморочення: я плив по Дунаю, плив по Дніпру, по моїй милій Говтві під щирим небом і сонцем, плив, на повні груди вбираючи повітря, розмашисто загрібав веслами... То був не сон, а ніс скупі й лагідні миті мого солодкого перебування в раю, а дивній казці... Бо не співали мені травневі, «правдинські», опубліковані по гірко-свіжих слідах аварії «Солов'ї над Прип'яттю» В. Губарева та М. Одинця. Якось несподівано переді мною засвітилися в сльозах очі безстрашної в горі вовчиці Акбари. Вона, немовби мій добрий кирпоносовий пудель Каміль, лагідно подала мені лапу. І я, дочитавши в пам'яті Чингізове: «Людина, верблюд, собака — ці прості істоти знесамовитіли, бігли геть. Охоплені страхом, вони бігли разом, боячись втратити одне одного...» — крутив перемикач синхрону...

Ніхто, жодним словом ніхто не обмовився про чорнобильський уран-графітовий канальний киплячий реактор, четвертий реактор, що зловісними мацаками вп'явся в мою пам'ять і кров, у кров і плоть моїх ще не народжених онуків і правнуків, мимоволі змусив стогнати жили й пам'ятати, що період піврозпаду полонію дорівнює трьом мільйонним часткам секунди, торію-232 — чотирнадцять мільярдів років... Я аж стрепенувся від думки, що в мені, в кожному, кого зачепило чорнобильське лихо, вже засіли в кістках, у печінці руйнівні ізотопи цезію, стронцію, плутонію... Хотів був відмахнутись від прочіпливого видива, і знову — о жах!.. — перед очима плеснула й захлинулася остання хвиля, що накрила в мирні дні життя пасажирів теплохода «Адмірал Нахімов», і я не кричу, а якось механічно й інертно знімаю золотого персна-обручку з руки, щоб перевірити — чи й на ньому є напис, як на персні царя Соломона: «Все минає». Тільки я не кричу, як той цар: «Брешеш!» І не кидаю персня, бо знаю з історії, що і всередині нього є напис: «І це мине...» Оплески вивели мене із забуття. Про що мовилося в трибуни? Звісно ж, не про екологічних злочинців, які поставили земляни, їхні ріки, ліси й переліски на грань катастрофи. Котрий уже соловей у людській подобі заливчасто виводив свої чергові рулади — рязанський змагався з румунським, болгарський (із Козлодуя) — з югославським... Але всіх перевершував щебетун із Чорнобиля: «А бузок уже відцвів. Наближається літо. І тому в Чорнобилі, в селах, у лісах і садах заливаються солов'ї». Це була справді «Правда», 26 травня 1986 рік...

Закінчення в наступному номері

Г. Пустовойт. Портрет А. Малишка. 1942 р.

ОЛЕКСАНДР ВОЛИНСЬКИЙ

Рекетир у міліцейському мундирі

ПРОТОКОЛЬНИЙ ДЕТЕКТИВ

На перший погляд може здатися, що рекет ми запозичили за океаном. Надто вже незвично для нашого вітчизняного слуху звучить це слово, сповнене найжахливішого змісту. Про жорстокість рекетирів чули вже багато, але її нинішній сплах й досі не знайшов однозначного пояснення. Деякі дослідники вважають, що це своєрідна «цехова» солідарність. Нагнітаючи атмосферу страху навколо своїх жертв, злочинці гадають, що в такий спосіб легше досягнуть мети. Тим часом, якщо зазирнути в Кримінальний кодекс, то пересвідчимося, що цей злочин — щоправда, під іншою назвою — «вимагання»,— давно вже відомий у переліку «небезпечних» статей. Називають його також шантажем, але суть від цього не змінюється. У злочинному світі вважається порівняно легким здобуття грошей шляхом залякування і насильства

Сумна міліцейська статистика свідчить, що кількість випадків рекету за останній час значно збільшилась. І це соціальне лихо набуло нині справді величезних масштабів. І за кількістю, і за жорстокістю, і за розмірами сум, що їх вимагають шантажисти.

Про це загрозливе явище треба знати кожному. Ось чому автор пропонує читачам розповідь, побудовану переважно на документах (з невеличкими коментарями курсивом) про особливо небезпечне угруповання рекетирів. Висновки робіть самі

З протоколу допиту
Коновалової Людмили Євгенівни:

9 червня 1988 р. о пів на дванадцяту ночі до нас додому прийшли з обшуком. Мені пояснили, що мого чоловіка, оперуповноваженого карного розшуку, затримали за підозрою в здійсненні розбійних нападів.

Постанова
про відновлення попереднього слідства

Слідчий Ворошиловського РВВС м. Донецька, розслідуючи кримінальну справу щодо факту розбійного нападу на гр. А.*

Встановив

...з 13 серпня 1987 р. до 3 грудня справа порушувалась і припинялась через те, що не була встановлена особа, яка скоїла цей кримінальний вчинок...

...Заарештований Філіпенко 9 червня 1988 р. написав повинну про здійснення ряду злочинів разом з Борхаленком і співробітником міліції Коноваловим, в тому числі й про вчинення розбійного нападу на гр. А., яке мало місце 13 серпня 1987 р.

З розслідування цього розбійного нападу і почалася кримінальна справа 02-9945, яка приголомшила навіть досвідчених юристів.

З вироку:

20 липня 1989 р. судова колегія в кримінальних справах Донецького обласного суду, розглянувши у відкритому судовому засіданні справу звинувачених...

Встановила:

Підсудний Коновалов Валерій Олександрович, який працював на посаді старшого оперуповноваженого відділу карного розшуку управління внутрішніх справ Донецького міськвиконкому, маючи корисливі цілі, організував і керував злочинними групами, до складу яких в різний час належали підсудні: раніше неодноразово суджений за умисні злочини Філіпенко, який ніде не працював, а також Кравченко, Борхаленко, Турзаєв, Черних, інші особи, матеріали щодо яких виділено в окремі провадження, і завідуючий магазином № 39 Донецького гастрономторгу... Белицький, який організував і керував, крім того, іншою злочинною групою.

Підсудні в період з червня 1987 р. і до вересня 1988 р. вчинили на території Донецька та області ряд тяжких корисливих злочинів проти державної й особистої власності, умисні вбивства при обставинах, що збільшують провину, інші злочини...

З матеріалів кримінальної справи:

Наприкінці 1986 року Коновалов, одержавши від Титаєвського відомості про наявність у жителя м. Горлівки Донецької області В., який працював завідуючим консервним цехом і фруктосховищем відділу робітничого постачання Макіївського металургійного комбінату ім. Кірова, великої суми грошей і цінностей, вирішив оволодіти

* З причин, які стануть зрозумілими нижче, прізвище і адреса цієї потерпілої не називаються.

ними, про що повідомив Кравченка, а потім Філіпенка, які погодилися взяти участь у пограбуванні.

Дійшовши злочинної згоди, Коновалов неодноразово виїздив за місцем проживання Б., шляхом спостереження та збирання інформації вивчив особистість і спосіб його життя, розпорядок дня, маршрути пересування на роботу й додому, розташування будинку, гаража, навколишню територію.

Вони спільно обговорили план оволодіння грошима Б. і 9 червня 1987 року о 5 годині ранку, реалізуючи свій злочинний намір, Коновалов, Кравченко і Титавський на машині «Жигулі», держномер к 92—78 ДО під управлінням Лифенцова, який не був поінформований про їхню злочинну діяльність, виїхали з м. Донецька до Горлівки, забравши по дорозі у м. Макіївка Філіпенка.

Близько 7 години ранку... приїхавши до Горлівки, вони зупинили автомобіль приблизно метрів за 450 від садиби Б. Згідно з планом до будинку пішов Філіпенко, який повинен був застосувати насильство проти Б. в момент, коли той буде в гаражі, зажадати від нього грошей, для чого в автомобілі Титавський передав йому спецзасіб із сльозоточивим газом «Черемуха-10». Потім до гаража з «дипломатом» повинен був увійти Кравченко, а Коновалов у цей час на вулиці спостерігав обстановку.

У гаражі, розміщеному на подвір'ї, Філіпенко, впізнавши Б., з близької відстані спрямував на нього струмінь сльозоточивого газу і вдарив його рукою в обличчя, але Б. вчинив опір і почав кликати на допомогу, впавши разом з Філіпенком на підлогу. На допомогу чоловікові прибігла дружина, до неї теж було застосовано «спецзасіб»... Але, не подолавши опору потерпілих, нападники залишили місце події, і всі разом на тому ж автомобілі повернулися до Донецька...

З показань свідка Босих:

Свідок Босих підтвердив той факт, що в день нападу йому зателефонував його тесть Б. і розповів про обставини вчиненого нападу. Він сам бачив на обличчі потерпілого сліди тілесних пошкоджень.

З протоколу допиту свідка Лебедєва, комерційного директора кооперативу «Гірник»:

В березні 1988 року Коновалов запропонував нам свої послуги. Він мені пояснив, що нам дуже важко буде працювати, тому що нас доконає перевірками міліція, й до того ж усі зароблені суми ми змушені будемо віддавати особам, які займаються вимаганням, тобто «рекетом».

У зв'язку з цим Коновалов вимагав від нас 2000 крб. щомісяця... дали йому 600 крб...

Отже, обіцяючи допомогти кооперативу «Гірник» у боротьбі з рекетирами, Коновалов сам став на шлях відвертого вимагання. І перед нещасливим кооператором, який зрозумів, що однаково доведеться платити, постало питання: кому? Вирішили, що таки краще поки що офіцерові міліції Коновалову.

З окремої ухвали судової колегії в кримінальних справах:

Коновалов став на шлях організації тяжких злочинів, використовуючи для цього знання та навички, набуті під час навчання в Донецькій спеціальній школі міліції та роботи в органах внутрішніх справ...

Звичайно, в спеціальній школі міліції рекету не навчають. Але для того, щоб боротись із злочинністю, треба знати все про злочинні прийоми, і з цього погляду навчання, безумовно, стало Коновалову в пригоді.

З матеріалів кримінальної справи:

Вночі з 25 на 26 липня 1987 р. Коновалов організував за попередньою змовою з Філіпенком і Борхаленком викрадення грошей і спиртних напоїв з магазину № 32 Київського відділу робітничого постачання, розташованого в буд. № 37 по вулиці Павла Поповича в Київському районі м. Донецька.

У процесі підготовки до злочину в червні липні 1987 р. Коновалов і Філіпенко шляхом особистого спостереження при відвідуванні магазину, де завідуючим працював знайомий Коновалова Белицький, вивчили режим роботи магазину, місця зберігання грошей, систему охоронної сигналізації.

Про намір здійснити викрадення вони повідомили Борхаленка, який погодився з їхньою пропозицією теж узяти в цьому участь.

Досягнувши злочинної згоди, Коновалов, Філіпенко і Борхаленко накреслили докладний план і розподілили ролі.

25 липня 1987 року о 23 годині вони приїхали до приміщення магазину. Коновалов залишився на вулиці спостерігати навколишню обстановку, а Філіпенко і Борхаленко пішли до вхідних дверей.

Заздалегідь приготованою ножівкою Філіпенко перепиляв дужки навісного замка, відімкнув контрольний замок і разом з Борхаленком увійшов до приміщення магазину. Викравши гроші та спиртні напої на загальну суму 2916 крб. 90 коп., що підтверджено актом ревізії, Коновалов, Філіпенко і Борхаленко місце пригоди залишили.

З протоколу допиту свідка Ашурова:

...на момент вчинення крадіжки магазин № 32 охоронною сигналізацією не був обладнаний, не охоронявся він і сторожовою охороною.

З матеріалів кримінальної справи:

Коновалов продовжував свою злочинну діяльність і, маючи відомості про наявність у домі А., яка проживала в м. Донецьку, великої суми грошей і цінностей, за попередньою змовою з Філіпенком і Борхаленком учинив на неї розбійний напад.

При цьому шляхом особистого спостереження і збору інформації вивчили спосіб життя А., розміщення будинку і господарських будівель, навколишньої території. Напередодні здійснення злочину, 9 серпня 1987 р., Коновалов під виглядом працівника ДАІ разом з Борхаленком з'ясував у А., що її чоловік перебуває на стаціонарному лікуванні, а зв'язку з чим вона вдома проживає сама.

Після цього Коновалов, Філіпенко і Борхаленко розподілили ролі і послідовність дій. Коновалов визначив день і час розбійного нападу, місце і порядок збору учасників злочинної групи.

Близько 9-ї години А. вийшла надвір, залишивши двері будинку відчиненими. Коновалов і Борхаленко ввійшли до будинку.

Із свідчень потерпілої А.:

Приблизно о 10-й годині н виявила присутність у себе вдома сторонніх людей. З несподіванни відступила крок назад, і саме в цю мить відчула удар ззаду, два удари в ділянці шиї і голови. Після цього нападник, ни згодом з'ясувалося, Борхаленко, раучио двома руками повернув мене до себе обличчям і завдав удару пальцями рук (рогачиком) в обидва ока, в зв'язку з чим н тимчасово була засліплена і втратила свідомість.

Опритомніла н в спальні з зав'язаними руками й ногами, на обличчя було покладено подушку. Хтось із нападників запитував: «Де гроші, гроші де?..» — після чого на шию кинули зашморг з мотузки та почали затягувати. Хтось мені затис рота і носа руками.

Потім почали загрожувати шилом і знову били, і знову н знепритомніла.

Прийшла до тями від того, що відчула біль у прямій кишці, до якої вводили електропаяльника...

Як свідчить далі А., їй почали загрожувати гарячою праскою, знову душили зашморгом і, звичайно, все, що змогли, винесли з дому. Три здоровоні, один з них був майстром спорту, довго і безжалісно катували безпомічну жертву.

З акта експертизи:

У потерпілої А. виявлено численні синці і садна на обличчі, в ділянці грудних залоз, верхніх кінцівок, в ділянці гомілки, лівої сідниці, які могли утворитися від дії 30—35 ударів тупим твердим предметом, а також подряпини и набряклості слизової оболонки прямої кишки внаслідок маніпуляції твердим розжареним предметом... А на шиї А. виявлено странгуляційну борозну, яка свідчить про стискання шиї, мабуть, вилученою з місця події мотузкою в наступном асфіксаційного стану...

З протоколу допиту свідка Гаврилова:

Взагалі я вважав Борхаленка добрим хлопцем, і що штовхнуло його на злочин, не знаю. За характером Борхаленко був спокійною, врівноваженою людиною, підкорявся своїм батькам, особливо віруючій матері... думаю, що його втягнули у злочин. Сам він не здатний на погане...

З протоколу допиту свідка Фурман:

...я дала Борхаленку в борг 1000 крб., і він їх не повертав. Мій син, товариш Борхаленка з дитячих років, теж позичив йому 1000 крб.

Коли почала цікавитися долею своїх грошей, то з'ясувала, що Борхаленко заборгував ще й іншим громадянам — сусідам 800 крб., комусь — 2000 крб., материній сестрі — 1000 крб. і самим батькам — 3000 крб.

...мені також відомо, що Борхаленко майстер спорту. За вдачею спокійний, витриманий.

Ось такі свідчення про Борхаленко, «спокійної, врівноваженої людини, яка підкорялася своїм батькам, особливо віруючій матері». Але вся його врівноваженість виявилось нічим іншим, ни маскарадом, но зразок тої його перуки, що при затриманні залишилось у руках майора міліції.

А Філіпенко? Ділнаємось з матеріалів справи.

Удатний хлопець. З тих, про кого кажуть — майстер на всі руки. Так би мовити, технічний спеціаліст банди. Вмів усе. Перерізати електроживлення охоронної сигналізації, відмикати без ключів сейфи. Паяльник, яким орудували негідники в квартирі А., теж виготовив Філіпенко.

З матеріалів кримінальної справи:

Філіпенко в січні 1988 року за місцем свого проживання (м. Мангана Донецької обл.) виготовив печатки і штампи державних установ і організацій та підробив свою трудову книжку з наміром приховати судимість, незаконно збільшити трудовий стаж, щоб використати для влаштування на роботу до Донецького центру науково-технічної творчості молоді.

ЗАЯВА

Начальникові Жовтневого РВВС

м. Жданова

Чекмарьової Ельвіри Анатоліївни

29 грудня 1887 р.

Прошу розшукати мого колишнього чоловіка Пачкова Володимира Ілліча, який уночі в 18 на 19 грудня 1987 року пішов з дому і до цього часу не повернувся...

Чекмарьова повідомила прикмети Пичкова, його одяг, ходу, звички. Була заведена розшукова справа. Шукали зниклого скрізь: у моргах, лікарнях. Не виключалось і те, що він з якихось причин переховується у знайомих. Перевірялись інші можливі версії. На жаль, останнім часом люди зникають досить часто. Нерідко з досить сумними наслідками.

З протоколу допиту неповнолітнього свідка:

9 лютого 1988 р.

Слідчий прокуратури Мар'їнського району Донецької області в присутності педагога... допитав Симоненка Володимира Дмитровича, уч. 4 «б» класу СШ № 1:

7.02. 1988 року близько першої години дня н, Мамедов і Бондар прогулювалися берегом Курахівського водосховища, хотіли половити раків. Коли ми були напроти затопленої вежі, Бондар звернув нашу увагу на предмет, який був у воді. Мені зразу здалося, що це або манекен людини, або риба товстолобик. Ми підійшли ближче і зрозуміли, що це труп людини. Труп перебував поблизу краю кручі, у воді, обличчям униз. На трупі одягу не було, ми лише роздивились у воді, що на ногах були кросівки. Більше на березі нікого не було.»

Після того, як ми роздивилися, що це труп, ми зразу побігли на рибгосп, але там нікого не було. Після цього ми побігли до міліції, де розповіли черговому про подію...

Постанова

про порушення кримінальної справи

7 лютого 1988 р.

Виконуючий обов'язки прокурора Мар'їнського району Донецької області, розглянувши матеріали огляду місця події та трупа невідомого чоловіка з ознаками насильницької смерті.

Встановив:

7 лютого 1988 р. на південному березі третього відсіку водосховища Курахівської

ДРЕС, на території Мар'їнського району Донецької області був знайдений труп невідомого чоловіка з ознаками насильницької смерті.

Постановив:

за даним фактом порушити кримінальну справу.

Вивчаючи зв'язки вбитого, слідство вийшло на Белицького, завідуючого тим самим гастрономом, який пограбував Коновалов із своїми підручними.

Белицький не заперечував, що він був знайомий з Пачковим, що вони бачились у середині грудня 1987 р., коли разом з Липковим їздили до м. Жданова. І лише незадовго до Нового року йому на роботу зателефонував Липков, повідомивши, що Пачков зник.

На допиті Белицький дав таке показання:

Стверджую, що до зникнення Пачкова Володимира та його вбивства я особисто не маю ніякого стосунку, так само, як мені ніхто не відомий, хто може бути причетним до цього злочину.

Під час подальшого розслідування з'ясувалося деталь, яка не могла не насторожити. Виявилося, що Белицький з 1986 р. знайомий з Коноваловим. Знає його як офіцера міліції, який приходив до нього в магазин по продукти. А одного разу привів із собою хлопця на ім'я Саша, який хотів влаштуватися на роботу вантажником. Якось цей Саша приніс для продажу золотий жіночий перстень з червоним камінцем, ланцюжок. «Більше ніяких справ у мене з Коноваловим не було... та й не могло бути... Я з ним спілкувався лише як із співробітником міліції...» — наполягав Белицький.

З акта експертизи

8 лютого 1988 р. проведено судово-медичну експертизу Пачкова Володимира Ілліча, 1952 року народження.

...На шиї є добре виражена жовтуватого кольору странгуляційна борозна...

Синці правої гомілки та лівої ступні утворилися від дії тупого твердого предмета ще за життя.

Можливо, що пляма червоно-бурого кольору в потиличній ділянці є наслідком завданого в цю ділянку удару тупим твердим предметом.

Пошкоджень, характерних для самозахисту, при обстеженні не виявлено.

Останній рядок акту остаточно знімає припущення про те, що тілесні ушкодження на тілі Пачкова є наслідком якихось дій з його боку. Про це можна було б зробити висновок і без судово-медичного дослідження. Не викликало сумніву, що Пачков до певної миті думав, що перебуває серед друзів, і нічого не підозрював. Але чого була варта ця «дружба», оцінили вже працівники правосуддя: три проти одного!

З акта додаткової експертизи:

За свідченнями обвинувачених Белицького, Липкова, Пономаренка щодо використання ними знарядь насильства (молоток, пляшки, мотузка), враховуючи місця їх застосування, видно, що вони були спрямовані на життєво важливі органи.

Показання Белицького, Липкова та Пономаренка відповідають додатковим судово-медичним дослідженням і свідчать, що дії ці були такі:

— завдання ударів в ділянку голови Пачкова, за яких виник крововилив у речовину головного мозку;

— накладання зашморгу на шию потерпілого, що залишило странгуляційну борозну.

Отже, 12 вересня о 16-й годині було затримано Липкова за підозрою у скоєнні умисного вбивства Пачкова з корисливих мотивів. Того ж дня з'явився ще один юридичний документ.

Постанова
про затримання за підозрою
в скоєнні злочину

Заступник начальника слідчої частини прокуратури Донецької області 12 вересня 1988 р. відповідно до ст. 115 КПК УРСР затримав за підозрою в учиненні злочину завідуючого магазину № 39 Донецького гастрономторгу Белицького В. В.

Підстави для затримання: очевидці прямо вказують на цю особу як на таку, що вчинила вбивство Пачкова.

І через два дні, тобто 14 вересня 1988 р., ще одна постанова.

Постанова

Старший слідчий прокуратури Донецької області відповідно до ст. 115 КПК УРСР затримав за підозрою в скоєнні злочину Пономаренка Є. В., слюсаря донецького управління «Будмеханізація», який підозрюється в тому, що 18 грудня 1987 р. разом і за попередньою змовою з Белицьким вчинив розбійний напад на Пачкова.

Постанова
про об'єднання кримінальних справ
в одне провадження

Заступник начальника слідчої частини прокуратури Донецької області, розглянувши матеріали кримінальних справ № 02-9945 з обвинувачення Коновалова, Філіпенка та інших і матеріали кримінальної справи № 58-4821 за фактом умисного вбивства Пачкова,

Встановив:

7 лютого у воді третього відсіку водосховища Курахівської ДРЕС виловлено труп Пачкова із слідами насильницької смерті.

12 вересня 1988 р. за підозрою у вчиненні розбійного нападу і вбивства Пачкова затримані Липков, Пономаренко та Белицький, які на допиті дали показання, що вчинили цей злочин.

Крім того, 12 вересня 1988 р. за підозрою у вчиненні розбійного нападу на Самойленка, труп якого виявлено 28 січня 1988 р. у своєму домі по вул. Гутченка в м. Донецьку, затримано Турзаєва та Чорних, які в процесі допитів дали показання, що вчинили цей злочин разом з Белицьким та співробітником міліції Коноваловим.

Раніше Коновалову пред'явлено обвинувачення в учиненні розбійного нападу на жительку м. Донецька А., скоєного разом з Філіпенком і Борхаленком, попереднє слідство з приводу чого не закінчене.

Беручи до уваги, що Белицький брав участь у двох розбійних нападах у складі двох злочинних груп, а тому числі й з Коноваловим, а останньому ще раніше пред'явле-

но обвинувачення в розбійному нападі на А., керуючись ст. 26 КПК УРСР,

Постановив:

кримінальну справу № 58-4821 за фактом умисного вбивства Пачкова об'єднати в одне провадження з кримінальною справою з обвинувачення Коновалова, Філіпенка та інших, надавши справі спільний № 02-9945.

Під тиском незаперечних доказів Белицький пише свою «явку з повинною», зізнавшись у тому, що брав участь у вбивстві Пачкова. Ціну такої дії юристи знають добре. Це відчайдушна спроба полегшити свою долю. Від дня вбивства минуло вже десять місяців, і Белицький мав не одну нагоду зізнатися. Звичайно, не поспішав. І навіть тоді, коли вже ним зацікавилося слідство, вперто заперечував свою причетність до розправи над Пачковим. А коли повинився, всіляко намагався применшити свою роль. Тепер він твердив, що, повернувшись з поїздки до м. Жданова, 18 грудня Пачков, Липков і він самі зайшли до нього в магазин, де добре впилися, і, вийшовши на подвір'я, він, Белицький, випадково зустрів знайомого на прізвисько Шифоньєр.

«...Я був дуже п'яний, а він раніше приходив по вино і пропонував свої послуги, якщо потрібно кого побити або вбити, то він це зробить. І я кажу йому: там у магазині бармен з грошима, хоче машину купити, піди і забери в нього гроші. Коли він пішов, я ще хвилин 10 постояв на вулиці, а коли ввійшов, то побачив, що Пачков лежить на підлозі весь у крові... Я Липкову кажу — що будемо робити?.. Він підігнав машину, відкрив багажник... ми разом винесли Пачкова, поклали в багажник...

Хочу сказати окремо, що про вчинене я хотів доповісти міліції, але боявся наслідків...»

Щодо Шифоньєра, то він виявився типовим найманим убивцею. І якщо зробити спробу уявити собі «шкалу» злочинності, то навряд чи на ній знайдеться кримінальне діяння, цинічніше за своєю суттю. Так, рекетири в нас були завжди, хоч інакше називалися. Що ж до вбивці як професії, то ці «неформальні» кати, на жаль, разом з їхньою нещадною таксою «за послуги» активізувалися саме за останній час. Тому що в зв'язку з хворобами нашої економіки виникла різка поляризація грошових прибутків. Як писали відомі сатирики, коли в обігу є гроші, то в кого-небудь їх набирається багато. З'являється спокуса насильницького перерозподілу, за якого саме найманим убивцям належить не остання роль.

З акта експертизи:

Перед експертом було поставлене запитання: «Чи є у Белицького будь-які тілесні ушкодження? Тобто чи не міг Пачков загинути під час бійки?»

На що постала відповідь: «Будь-яких ушкоджень при огляді Белицького не виявлено».

Зате на дошці стенду, вилученої з місця події, виявлено численні бризки крові, що свідчать про те, з якою силою й жорстокістю розправлялись із своєю жертвою озвірілі спільники — Белицький, Липков, Пономаренко.

Постанова
про порушення кримінальної справи

Прокурор Калінінського району, розглянувши матеріали про виявлення в буд. № 11 по вул. Гутченка в Калінінському районі м. Донецька трупа господаря будинку Самойленка Анатолія Андрійовича,

Встановив:

Гр. Самойленко працював головою кооперативу «Промінь». 28 січня 1988 р. ввечері в будинку гр. Самойленка перебували три члени кооперативу та їхні знайомі. Близько 22-ї години до будинку ввійшли четверо невідомих озброєних ножами й одноствольною рушницею. Один з них завдав гр. Самойленкові кілька поранень, у тому числі смертельні...

Постановив:

По факту вбивства гр. Самойленка Анатолія Андрійовича порушити кримінальну справу.

З протоколу допиту свідка Турзаєва:

Приблизно у лютому 1988 року я познайомився з Коноваловим, співробітником міліції...

Зараз мені відомо, що Коновалова заарештовано і притягнуто до відповідальності за скоєні ним злочини...

З а п и т а н н я. Чи відомі вам особи, які заборгували Коновалову великі суми грошей?

В і д п о в і д ь. Ні, такі особи мені не відомі.

З а п и т а н н я. Чи пропонував вам Коновалов здійснити злочин разом з ним?

В і д п о в і д ь. Ні, Коновалов мені не пропонував.

Поведінка Турзаєва на слідстві значною мірою типова для людей, які небезпідставно підозрюються в скоєнні злочинів. Спочатку суцільне заперечення. Згодом явка з повинною, або добровільне зізнання, саме в тому обсязі, в якому про злочин вже відомо слідчому. У міру збирання доказів підслідний стає дедалі «щирішим», а коли переконується, що вину його доведено, вже щосили допомагає слідству, бере участь у відтворенні обстановки і обставин події, щоб мати надію на ласку суду.

З протоколу допиту
свідка Рукавишникової:

Турзаєв працював приймальником тари в селищі Мирному. Близько 18-ї години, коли ми були у Турзаєва, до нього на роботу прийшов раніше мені не відомий Коновалов, співробітник міліції.

...Приблизно 18 травня 1988 року... Турзаєв розповів мені, що в них якісь спільні справи, і хтось їм винен гроші в сумі 7000 крб. Цього ж дня Турзаєв сказав мені, що незабаром вони з Коноваловим поїдуть «вибивати» ці гроші у боржника.

З протоколу допиту
підозрюваного Пономаренка:

Приблизно в січні 1988-го, одразу ж після Нового року, я познайомився з Турзаєвим... Розповів йому про Самойленка, який працював головою торговельно-закупівельного кооперативу «Промінь», сказав, що Самойленко заробив велику суму грошей, що виторг кооперативу він приносить додому, а також дав його адресу...

Через деякий час інший свідок — Бойко — повідомив, що в січні 1988 року його колишній знайомий за спільною службою в органах внутрішніх справ Коновалов запропонував йому оволодіти грошима торговельно-закупівельного кооперативу «Промінь», зокрема його голови Самойленка, для чого на автомашині «Нива» під управлінням Черних він разом з Коноваловим і Турзаєвим їздили до будинку Самойленка роздивитись обстановку.

За словами Коновалова, Самойленко незаконно нажив 100 тисяч крб. Другого разу вони взяли з собою гвинтівку, пістолет системи Макарова, ножі з викидними лезами. Але напад було відкладено через те, що він і Черних злякалися, що доведеться застосовувати вогнепальну зброю. Це могло привернути увагу.

У лютому 1988 р. свідкові стало відомо про вбивство голови кооперативу «Промінь» Самойленка, але Коновалов сказав при зустрічі, що він не знає, хто це зробив...

З окремої ухвали
судової колегії в кримінальних справах
Донецького обласного суду:

Встановлено, що Коновалов у процесі підготовки та здійснення злочинів використовував табельну зброю — пістолет Макарова й наручники.

Табельна зброя й наручники! Їх видають працівникам міліції за державний кошт для боротьби із злочинністю. Але офіцер Коновалов не лише свій диплом, а й ці службові атрибути обернув на цілком протилежні дії. Будь-який озброєний злочинець небезпечний, але злочинець-міліціонер небезпечніший у кілька разів.

Навіть ту інформацію, що надходила до міліції, він використовував для планування розбійних нападів.

І ще суттєва обставина: «свідок» Бойко, який був причетний до цих бандитських операцій, теж з органів внутрішніх справ. З чого напрошуються досить сумні висновки.

З протоколу допиту свідка
Черних Лідії Миколаївни:

12 вересня 1988 року у мене вдома працівники прокуратури провели обшук, і тоді ж я дізналася, що мого сина затримано за вчинення розбійного нападу...

Крім того, при обшуку вилучено ніж викидний, який був знайдений у газовій грубці.

Запитання. Ваш син пояснив на допиті, що приблизно наприкінці травня — початку червня переховував у сараї за місцем проживання ствол малокаліберної гвинтівки. Що ви можете пояснити з цього приводу?

Відповідь. Про це мені нічого не відомо...

З показань обвинувачуваного
Черних Володимира Михайловича:

З Коноваловим знайомий по службі в Радянській Армії. Знав, що Коновалов закінчив школу міліції, працює в карному розшуку.

На початку 1987 р. Турзаєв повідомив, що від свого знайомого Пономаренка дізнався про наявність у голови кооперативу «Промінь» великої суми грошей.

Під'їхавши до будинку Самойленка, ми вчотирьох вийшли з автомобіля і домовилися, що господаря треба буде зразу звалити і зв'язати. Потім разом з Белицьким обстежили будинок, шукаючи місце схову грошей, розрізали диван, спустилися до підвалу, але грошей не знайшли. У спальній кімнаті на підлозі обличчям донизу із зв'язаними руками вже лежав знайомий господаря Лінкін, у спині його стирчав ніж. У цей момент Коновалов повідомив також про смерть Самойленка, в якого, за його словами, не витримало серце. Разом з Коноваловим і Белицьким кинули тіло Самойленка до ванни, яку хтось наповнив водою, а Коновалов зняв з його рук наручники...

З протоколу допиту свідка Кириченко:

Коли нападники увірвалися в дім, я в цей час була там. Самойленко почав їм голосно говорити: «Я вас не знаю, хлопці, як п'яні...» і крикнув мені: «Шуро, міліцію». Я підійшла до них і тут побачила, що в руках невідомого мені чоловіка блискучий ніж з широким лезом завдовжки приблизно 15—16 см, другий з нападників підставив мені ножа на рівень грудей зліва з лезом приблизно такої ж довжини. Хтось із них сказав: «Стояти», а потім крикнув: «Лягти на підлогу». Потім я побачила, що один високий чоловік почав розкладати рушницю, мене штовхнули в голову, і я впала, а Самойленко стогнав. Але я чула, як його ударили, і після цього він сказав: «Я ляжу, я ляжу, хлопці»... І тут знову хтось подав команду: «Руки давай»,— і Самойленкові заломили руки під лопатки, і я побачила, як на нього наділи наручники металеві, чорного кольору. Інші троє пішли до кімнати, я почула шум і зрозуміла, що там щось роблять з Лінкіним. Потім я побачила всіх чотирьох у прибудові, де вони почали бити ногами Самойленка. Спочатку чоловік високого зросту бив його ногами, потім він узяв його за волосся і почав бити обличчям об підлогу...

Явка з повинною Белицького

В січні місяці ми зустрілися з Коноваловим, він мені сказав, що йому хтось дав одну адресу, де є багато грошей і їх треба взяти. Я побоювався, що він розповість про Пачкова, і погодився. 28 січня я прийшов з роботи, трохи випив і ліг спати. О 21-й чи 20-й годині, точно не пам'ятаю, подзвонив Коновалов і сказав, щоб я вийшов. Я одягнув куртку, спортивну шапочку, більше нічого не брав.

Коли ми підійшли, у дверях стояв кооперативник і якась жінка, але потім ми всі завалили до будинку. Через деякий час бачу, що кооперативник сидить на підлозі в наручниках, а другий, його племінник чи знайомий, лежить в іншій кімнаті голий, із зв'язаними за спиною руками. Щоб з'ясувати, де гроші, кооперативника вирішили катувати. Спочатку його допитував Коновалов і Турзаєв. Світла в кімнаті не було, і світили сірниками. Кооперативник сказав, що гроші в підвалі, і спустився до підвалу із сірниками і хвилин 20—30 обшукував банки і діжку. Там я нічого не знайшов і, вийшовши з підвалу, сказав Коновалову, що грошей у підвалі немає. Потім я знайшов ножа, яким робили кров'яну ковбасу і, підійшовши до кооперативника, вколов його в спину і двічі в сідницю. А він мовчав, лише хрипів. Підійшов до другого з тих, хто був у квартирі, його бив Турзаєв, я теж вколов його

в спину ножем. Тут Коновалов сказав, що кооператавник помер, що у нього слабке серце...

...Прошу суд врахувати, що я сам усвідомив свої злочинні діяння і добровільно виклав їх.

З матеріалів кримінальної справи:

Загалом протягом близько двох годин нападники Белицький, Коновалов, Черних за домовленістю між собою і Турзаєвим завдали Самойленкові ранами, ногами і колючо-ріжучим предметом 26—30 поранень в ділянці голови, обличчя та інших органів, внаслідок чого смерть Самойленка наступила не раптово, а лише в процесі розвитку гострої кровотечі, і він відчував перед смертю особливі страждання і муки.

З акта додаткової експертизи:

У Лінніна виявлені численні синці від ударів тупим і твердим предметом в ділянці обличчя, голови, спини. Судмедекспертиза не виключає можливості завдання зазначених ушкоджень внаслідок ударів його взутими ногами.

Колото-різані поранення грудної клітки Лінніна є проникаючими.

Так, вимагання, як ми вже зазначали, відоме нашому кримінальному праву давно. Але жорстокість, до якої вдаються сучасні рекетири, і справді не має аналогів у минулому. Вони в повному розумінні цього слова катують свої жертви, хоч часто в цьому немає ніякої потреби, бо нападники розуміють, що грошей і цінностей, на які сподівалися, немає. Підвішують нещасних за ноги, занурюють у крижану воду, орудують паяльниками і праснами, вигадуючи дедалі витонченіші засоби знущання. Відома, скажімо, справа, яку свого часу розглядав Київський міський суд. Рекетири викрали людину, зачинили її в підвалі, куди провели телефон. По черзі спускались хиткою драбиною, били свою жертву до нестями, наливали її, підпоювали, а через певний час телефонували вниз, запитуючи, чи дозріла вона, щоб видати гроші! У перервах пиячили нагорі.

З акта експертизи:

Ніж, вилучений у Коновалова і поданий на дослідження, є колючо-ріжучою холодною зброєю, виготовленою саморобним способом за типом мисливських складаних ножів.

З матеріалів кримінальної справи:

16 квітня 1988 року Філіпенко, Бархаленко і Гребенченко, перебуваючи в нетверезому стані, за попередньою змовою між собою, вчинили замах на викрадення державного майна у великих розмірах з приміщення Центру науково-технічної творчості молоді, розташованого в м. Донецьку.

У період з лютого до квітня 1988 р. Філіпенко працював у зазначеному центрі майстром і, знаючи, що в сейфі мають бути гроші, в приміщенні нова радіоапаратура, під час пиятики з Бархаленком та Гребенченком запропонував їм здійснити цю крадіжку, на що вони погодилися.

Приблизно о 2 й годині ночі на машині таксі ГАЗ-24, державний номер 56 — 60 ДОЛ, під управлінням водія Голика, який не знав про їхні злочинні наміри, вони під'їхали до зазначеного будинку.

Філіпенко за допомогою сокири намагався відчинити двері, але не зміг цього зробити, бо зламалося топорище. Тоді він вибив шибку. Крізь вікно, розсунувши грати, до приміщення пробрався Гребенченко, який зсередини відімкнув вхідні двері. З приміщення винесли та склали до багажника й салону автомашини різного майна на загальну суму 3919 крб. 78 коп.

У цей час були затримані працівниками міліції.

З рапорту чергового
Ворошиловського районного відділу
внутрішніх справ:

Отримавши повідомлення про спробу невідомих пробратися до приміщення Донецького центру НТТМ, що поруч з райвідділом, я разом з інспектором карного розшуку і дружинником кинувся бігцем туди.

На місці події нам вчинив опір Філіпенко, який після попереджувального пострілу вгору був затриманий. У цей момент одна із спільників усначна до таксі, і машина рушила. Я знову вистрілив угору, а потім двічі в ґрунт попереду машини. Водій зупинився. З переднього сидіння почав виходити високий хлопець (185 см на зріст, атлетичної будови, з довгим чорним волоссям). Я схопив його за плече і за волосся. Та це була перука. Голова затриманого була виголена.

Затриманий виявився Бархоленко. Мабуть, удався до маскараду, щоб не бути впізнаним. А всі інші, зокрема й Коновалов, діяли майже відкрито, ніби повіривши в свою безкарність.

З матеріалів кримінальної справи:

Уночі з 4 на 5 вересня 1987 року Коновалов організував і здійснив замах на викрадення державних коштів з ощадкаси № 7956 028 Київського району м. Донецька. Перерізали електропроводи, пробили дірку в перекритті на горищі та зайшли до приміщення ощадкаси, проте відчинити сейф не змогли. Сталеві дверцята не взяло свердло, що ним орудували злочинці...

Останнє слово Белицького на суді:

Перш ніж виголосити своє останнє слово, я хочу зробити невеликий відступ. Він полягає в тому, що чим більше спілкуєшся з такими людьми, як Липнов, тим більше мені до вподоби собаки. Мені добре запам'яталися слова Липнова, який сказав: «Є об'єкт у Жданові, який хоче купити машину, його треба «кинути».

Після розлучення з дружиною на моєму шляху трапляється така жадібна, гнила людина, як Липнов. А як наслідок — знайомство з Коноваловим. Від нього тільки й можна було почути: кого пограбувати або «кинути».

Останнє слово Коновалова на суді:

Користуючись наданим мені останнім словом, я хочу сказати, що я глибоко шкодую про скоєне, але назад уже нічого не повернеш. Я, звичайно, усвідомлюю весь тягар своєї провини і розумію, що маю відбути суворе покарання. Провину мою до того ж поглиблює й посада, на якій я безпосередньо працював. Проте я хочу звернути увагу суду на коріння своєї злочинної діяльності. Я маю на увазі Белицького. На той час я вже деякою мірою сформувався для скоєння злочину, і мені лише бракувало

поштовху. Мене переконав Белицький, що гроші Б. нажито нечесним шляхом, а я мав борги, заради чого й переступив усі бар'єри, про що зараз дуже шкодую...

Що ж, нічого нового. Як це трапляється найчастіше, хвалена «злодійська етика» нічого не має спільного з життям. Коли злочинців затримують, вони ладні втопити один одного, аби хоч якоюсь мірою полегшити власне становище. Хто з них виявився найбільш винним, з'ясовував суд. Але ще до того, як був виголошений вирок, юристам, причетним до розслідування справи, стало зрозуміло, що найлиховіснішою постаттю в цій банді був старший лейтенант міліції Коновалов.

З вироку судової колегії
в кримінальних справах
Донецького обласного суду:

Керуючись ст. ст. 323, 324 Кримінально-процесуального кодексу УРСР, судова колегія засудила:

1. Коновалова Валерія Олександровича — до смертної кари — розстрілу, з конфіскацією всього майна, що було особистою власністю засудженого.

На підставі ст. 37 Кримінального кодексу УРСР його позбавлено спеціального звання «старший лейтенант міліції».

2. Белицького Володимира Вікторовича — до смертної кари — розстрілу, з конфіскацією всього майна, що було особистою власністю засудженого.

3. Липкова Віктора Олександровича — до 13 років позбавлення волі.

4. Пономаренка Євгена Володимировича — до 10 років позбавлення волі.

5. Турзаєва Ігоря Анатолійовича — до 9 років позбавлення волі.

6. Черних Володимира Михайловича — до 9 років позбавлення волі.

7. Філіпенка Олександра Григоровича — до 10 років позбавлення волі.

8. Борхаленка Віктора Васильовича — до 8 років позбавлення волі...

Покарано й інших злочинців у цій справі.

З ухвали судової колегії
в кримінальних справах
Верховного суду УРСР:

Розглянувши в судовому засіданні 2 листопада 1989 року касаційні скарги на вирок Донецького обласного суду від 20 червня 1989 р., судова колегія визнала засуджених винними у скоєнні таких злочинів.

Коновалов, працюючи оперуповноваженим управління карного розшуку УВС Донецького міськвиконкому, керував ним же організованими злочинними групами, до складу яких у різний час належали Філіпенко, Борхаленко, Турзаєв, Черних, Белицький та кілька інших осіб, кримінальні справи яких виділено в окреме провадження.

Белицький у свою чергу керував організованою ним злочинною групою, до складу якої входили Пономаренко і Липков.

Філіпенко не лише брав участь у скоєнні злочинів у групі Коновалова, а й керував ним же організованою групою, до складу якої входили Борхаленко і Гребенченко.

Судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР, ретельно проаналізувавши матеріали кримінальної справи, звернула увагу на особливість вчинених злочинів — їхню організованість, ретельну підготовку, жорстокість.

При визначенні покарання засудженим Белицькому і Коновалову судом встановлено підвищений ступінь громадської небезпеки вчинених злочинів, які є тяжкими.

За таких обставин висновки Донецького обласного суду про те, що Белицький і Коновалов становлять для суспільства винятково небезпеку, є правильними і покарання у вигляді смертної кари застосовано до кожного з них правильно.

Підстав для пом'якшення покарань Коновалова, Белицького, Пономаренка, Черних, Липкова, Філіпенка, Борхаленка немає...

●

КОМЕНТАР ЗАСТУПНИКА ГОЛОВИ СУДОВОЇ КОЛЕГІЇ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР ЄВГЕНА ІВАНОВИЧА ОВЧИННИКОВА

Складна криміногенна обстановка склалася й у нашій республіці. Кількість тяжких злочинів зросла 1989 року на 34,8 відсотка, нинішнього — на 34,5. Стало більше умисних убивств та інших злочинів проти особистості, життя та здоров'я громадян: розбійних нападів, зухвалих видів шантажу, розкрадання, крадіжок особистого майна, що здійснюються організованими групами. Підвищується рівень їхньої озброєності, технічної оснащеності. Дії злочинців стають агресивнішими, жорстокішими (як у пропонованому вище протокольному нарисі). Це збільшує напруженість у суспільстві та створює непевність громадян в особистій безпеці. Відбувається об'єднання злочинних груп з корумпованими службовими особами в органах влади, управління, громадських і господарських організаціях.

Ще недостатня ефективність зусиль у боротьбі з організованою злочинністю стримується недосконалістю правових норм, недостатнім кадровим і технічним забезпеченням правоохоронних органів.

Суспільство ще не до кінця усвідомило масштаби й тенденції дальшого поширення організованої злочинності у сфері тіньової економіки, намагання організованих злочинців установити свій контроль над прибутками громадян. До чого це призводить, якими трагічними наслідками може обернутися, наочно свідчать матеріали наведеної донецької справи.

Треба зауважити й таке: організована злочинність зумовлює зростання наркоманії, пияцтва. У паразитичне життя та пияцтво втягується молодь, під загрозою опиняються її фізичне і моральне здоров'я.

Зараз розробляється державна програма невідкладних заходів по боротьбі із злочинністю, з її організованими формами. Діють тимчасові комітети по боротьбі із злочинністю. Посилено кримінальну відповідальність за ряд злочинних дій, в тому числі за рекет — вимагання державного, кооперативного чи іншого громадського або особистого майна, здійснене організованою групою.

Серед першочергових заходів, на наш погляд, важливо забезпечити оперативне реагування, швидке й повне викриття злочинів, особливо тяжких, вчинених організованими групами, що мають зв'язки з тіньовою економікою, корумпованими елементами в державному апараті. Тим часом чинне законодавство в деяких випадках не сприяє оперативному й ефективному розслідуванню групових, багатоепізодних злочинів. Слідчі органи змушені витрачати багато часу на проведення в господарських справах судово-бухгалтерських, економічних та інших експертиз. Треба узаконити можливість їх попереднього здійснення. Це не лише дасть можливість прийняти правильне рішення щодо порушення кримінальної справи, а й значно прискорить і полегшить слідство. Позитивно має позначитися на якості та строках слідства й розгляду в судах передбачуване запровадження державної міжвідомчої системи економічної, планової, технологічної, товарознавчої, будівельної експертиз.

Серйозно заважає боротьбі з організованою злочинністю відсутність законодавчого введення поняття нетрудового прибутку, кримінально караного комерційного посередництва і приватно-підприємницької діяльності в справах про економічні та господарські злочини.

Хоч як це дивно, але в кримінальному законі немає й самого поняття «організована злочинність». Тільки в чотирьох статтях Кримінального кодексу є кваліфікуюча ознака злочину, вчиненого організованою групою, яка посилює відповідальність організаторів і активних учасників злочинних груп. Деякі особливо небезпечні види посягання, як правило, здійснювані організованими групами (наприклад, шантаж за умов, що обтяжують провину), до цього часу не введені до встановленого ст. 7—1 Кримінального кодексу УРСР переліку тяжких злочинів, а це обертається призначенням організаторам і іншим небезпечним рекетирам покарання в колоніях з менш суворим режимом утримання, «пільговими» умовами для умовно-дострокового звільнення.

В червні цього року Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік вже прийняла постанову про внесення змін і доповнень до Основ кримінального судочинства Союзу РСР. Цим актом визнані як такі, що мають доказову силу, матеріали, добуті оперативно-розшуковим шляхом — кіно-й фотозйомки, відеозаписи, фонограми прослуховування телефонних та інших переговорів. Це відчутно збагачує арсенал сил правопорядку, але й вимагає від них номірkованого і відповідального ставлення до їх використання і суворого дотримання при цьому конституційних прав і свобод громадян. У будь-якому разі воно дозволяється лише щодо порушених кримінальних справ, у суворо обмежених випадках, з санкції прокурора або за постановою суду, стосовно до кола осіб, причетних до злочину, або — також за згодою потерпілого чи свідка — при наявності загрози здійснення проти нього насильства, здирства чи інших протиправних дій. Іншого рішення, на наш погляд, і не може бути, тому що головна передумова формування правової держави — суворе забезпечення прав і свобод громадян, честі й гідності особистості.

Враховано також необхідність створення безпечних умов для потерпілих, свідків, співробітників правоохоронних органів, інших учасників судових процесів у зв'язку із залякуванням їх злочинними елементами. Органи дізнання, слідчі, прокурори, суд зобов'язані забезпечити їм правовий захист. Тут, мабуть, потрібно сказати й про необхідність гарантувати безпеку тим, хто виконує службовий або громадський обов'язок по боротьбі із злочинністю. Зокрема, потрібно розширити права потерпілого на стадії попереднього слідства, у тому числі щодо пред'явлення доказів, участі в слідчих діях, а також право, як і обвинуваченому, мати адвоката на цій стадії процесу.

У зв'язку із зростанням організованої злочинності, надто її найнебезпечніших форм, назріли буде питання про створення спеціального державного фонду відшкодування матеріальних збитків жертвам злочинів.

В умовах економічної реформи успіх боротьби з повторною організованою злочинністю значною мірою залежить від того, як розв'язуються питання соціальної реабілітації. Потрібна спеціальна постанова уряду, що чітко визначила б права і обов'язки державних і господарських органів, службових осіб з наданням допомоги раніше судимим щодо їх побутового й трудового влаштування.

ПРОДОВЖЕННЯ РОЗМОВИ З ВАСИЛЕМ СТУСОМ

ЯРОСЛАВ МЕЛЬНИК

«В мені уже народжується Бог»

СЕРЕД НАЙВИЗНАЧНІШИХ МИСТЕЦЬКИХ ЯВИЩ ОСТАННІХ РОКІВ — ТВОРЧІСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА. ІМ'Я ЙОГО, ПОВЕРНЕНЕ НАРОДОВІ, ПОПРИ УСІ ПЕРЕШКОДИ ОХОРОНЦІВ ЗАСТОЮ, ЧИ НЕ НАЙПОПУЛЯРНІШЕ У СЬОГОДЕННИХ ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ЛІТЕРАТУРИ. І НАЙБІЛЬШЕ ВАЖИТЬ ТУТ ХАЙ СУПЕРЕЧЛИВИЙ, ПРОТЕ НЕОРДИНАРНИЙ ПОГЛЯД НА ТВОРЧІСТЬ В. СТУСА. І, ЗВИЧАЙНО Ж, СПОГАДИ ТИХ, ХТО БЛИЗЬКО ЗНАВ ПОЕТА.

Почну з парадокса: Стус любив Україну, Стус не любив України.

Він не любив України в розумінні тієї любові, що її звемо шевченківською. І саме тому, що перед нами постає інший, відмінний од традиційно українського склад свідомості, Стус виростає у символічну величину на карті вітчизняної культури.

Докучило! Нема мені вітчизни,
Нема мені вітчизни — ні-ні-ні.

Не будемо поспішати — проводити аналогії із долею поета. Можливо, усе тут ясно: поет на чужині і тужить за «ненькою Україною». Фраза «нема мені вітчизни» багатозначна. Стус — явище надто складне, щоби добачити в ньому ще одного поета симоненківського призову і на цім заспокоїтись. Читаючи його закордонного видання збірки і ще не опубліковані вірші, бачиш неодновимірність цієї постаті, що постала із традиційно козацької україністики, а затим, шліфована ізольованою атмосферою камери-одиночки, осягла такі стани духу, які навряд чи мають аналоги в українській поезії.

Сьогодні явно помітна тенденція пропустити Стуса крізь коло звичних понять, змалювати його як одного з-поміж «борців», «патріотів», «мучеників». Усе це так, він був борцем, але в певному сенсі. Був «патріотом», але знову ж у певному сенсі. Смію сказати й таке: факти його біографії, свідчення очевидців говорять за те, що ця людина сама шукала важкої долі, а точніше — шукала трагізму, потрібного її душі. Тож було б дуже заманливо подати несподівані, неприпустимі в очах влади виступи, дії за продуману програму борця за свободу свого народу, як взагалі потрібну нації самопожертву. Однак десь там, глибше, лежить думка: Стус мав глибоко особисту потребу незвичайного життя (і він його тримав).

Душа горить в смертельному вогні,
ранить мене — од запаху трутизму.
Отак мені — од запаху трутизму.
Отак мені — чим далі од Вітчизни,
тим легшає, тим тяжчає мені.

Чи ж можна тут не згадати Ніцше, який сказав якось про глибоку відразу до всього рідного, всього, пов'язаного з рідним домом. Тут є щось значно глибше, ніж примітивний манкуртизм: це дух виривається з обіймів інстинктивної любові на простори холодної і бажаної одинокості, це душа, переповнена болем, замовкає, поступаючись місцем духовному вознесінню. Це, сказати б, бажання духовної свободи, яка немислима в обіймах почуття. Бо ось що пише далі Стус у тому ж вірші:

Неначе я сам-один на цілий світ,
вогненний сколок вікового гніву,
пізнав себе і долю цю зрадливу,
щоб проклинати чужинецький світ.
Нема мені коханої землі,
десь під грудьми пече гірка калина,
сміється божевільна Україна
у смертнім леті на чужім крилі.

Це дивовижний для української культури вірш: лише той, хто не хоче бачити, не побачить у цих рядках відсторонення од України, прагнення розірвати те коріння, що пов'язує з нею. Цю думку підтверджують численні вірші із ще не виданих у нас збірок Стуса. Та вдумаймося хоча б у наведені вище рядки, не ковзнімо поглядом по звичних словах «віковий гнів», «чужинецький світ».

Говорячи словами самого Стуса, Шевченком тут і на панка — ані-ні-ні. Що таке «нема мені коханої землі»: невже тільки звичний розпач за втраченим? Тоді вдумаймося у фразу: «невже в сам-один на цілий світ... пізнав себе». А зачин у вірші на тему «попраної неньки»: «Докучило!» Це протест, але проти чого? Проти умов, в яких опинилася вітчизна (такі умови, що її просто «нема»), чи, може, проти власної душі, яка перейматься болем від безвиході? У такім разі чи не протест це і проти самої вкиувативиці — об'єкта почуття? З цього погляду легко зрозуміти, чому поетові не лише важчає, а й легшає, коли він віддаляється од Вітчизни. І було б спрощенням думати, що йдеться лише про фізична, просторове віддалення. .

Звичайно, Стус мав величезне почуття образи за упосліджений народ — і цим він близький традиції Шевченкові. Але, навіть не знаючи сьогодні датування його віршів, без особливого ризику можна стверджувати, виходячи з логіки самої творчості, що ті вірші, в яких це почуття сягає апогею, датуються не роками ув'язнення. Це його рання творчість, скажімо, вірші 1964—1965 років, голоемоційні, «власне поетичні», що надзвичайно нагадують симоненківські:

Сидить по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав.
Чи людська добрість —
тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
страждемного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить!

Коли тебе, коханий, покарають —
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
вітчизно боягузів і убивць.

Подібні симоненківські інтонації знаходимо сьогодні у В. Герасимчука. А починається цей твір рядком: «Не можу я без посмішки Івана...» Надалі ми не знайдемо у Стуса посвячень. Ситуативна конкретика його життя втратить для нього реальність, душа, що безпосередньо відгукувалася на найменші події, відступить перед сильним інтелектом, який сприймає життя крізь світ філософських понять. І саме як інтелектуальна величина Стус підноситься над українськими «суто поетами», стаючи цікавим і неукраїнцеві.

Та, на жаль, сьогодні одна за одною йдуть публікації його ранньої творчості, того, що вписується у знайомі рамки. Але ж як мало у цьому Стуса:

Лежи й мовчи. А буде попри спаді
цей пишний день, і кров'ю підбіжить
строкатий вечір. Стане на заваді
це навситиме пожадання жить.
Тоді згадай: десь за стома морями,
десь на крайсвіті мати в твоїй
і ламле руки, ставши коло брами.
А позад неї — вічна течія.

Далебі, така симпатична (справжня!) суто лірика близька сучасному (численному) українському читачеві: це знайоме, сприйнятне — тут і Симоненко, і Талалай («мати і «вічна течія»). Звичайно ж, знайдуть відгук у серцях тисяч вірші такого ось типу:

І Тясмину тісно од трупу козацького
й крові.
І Буг почорнілий загачено
тілом людським,
бодай ви пропали, синочки,
були б ви здорові,
у пеклі запеклім,
у райському раї страшнім.
Паси з вас наріжуть,
натягнуть на гузна вам палі
і крові наточать —
упийтесь кровавим вином.
А де ж Україна? Все далі,
все далі, все далі.
Наш дуб прадновічний убрався
сухим порохном.

Із сучасних поетів таке письмо близьке, скажімо, П. Гірнику. Там і розпадеться Стус на «знайоме», «чуте», «бачене», якщо ми зведемо його творчість до, сказати б, вторинного (хай і талановитого), станемо цитувати і цитувати усі ці «Ярій, душе. Ярій, а не ридай! У чорній стужі сонце України, а ти шукай — червону тінь калини, на чорних водах тінь її шукай». Тут і молодий Вінграновський, і молодий Драч... Та поставимо інше завдання: знайти і вирізнити стусівське у Стуса, чи не першого українського, в європейському значенні цього слова, поета-інтелектуала, поета-філософа (філософа за світовідчуттям, бо були в українській поезії просто інтелектуали за тематикою). У 1969 р. Стус написав невеличку статтю «Двоє слів читачеві». Там є такі рядки: «З молодих найбільш ціную В. Голобородька. Потім — Вінграновського. І, звичайно, Л. Кисельова». Вже тут відображено два шляхи, які пролягали перед Стусом і якими він пробував іти: адже Л. Кисельов і В. Голобородько — це два полюси, на одні — оголене почуття, на другім — спроба медитації. Тоді ж Стус зрозумів і цю глибоку істину: «І коли ми говоримо про потребу поглиблення інтелектуальності, в цьому теж є певне обмеження сфери поезії». Як бачимо, Стус розумів, куди іде, куди може прийти. Вірші симоненківського типу, вірші із раннього доробку могла писати просто щира і талановита душа. А там, у камері-одиночці, де свідомість поета пережила шок одинокості і вергласи в безодні космічного розширення «я»,— там народився той дух, який створив власне стусівське, і написати ті власне стусівські вірші могла лише людина високої культури, людина європейського масштабу мислення. Коли мені довелося ознайомитися з філософсько-критичною «прозою» поета (виданою за кордоном), стало ясно, що сила думки, яка там підносить його пізню, зрілу творчість, не випадкова. Стус був, принаймні намагався бути людиною європейського, планетарного типу.

В мені уже народжується Бог,
і поступово одмінив душу,
і повнить груди холодом, і світлом
мене доницкує. Вітаю, пасний день!

Ось тут ми вже вступаємо у сферу власне стусівського. Певна річ, не Стус перший ужив в українській поезії слово «Бог», і не він перший оспівав холодне світло самоти, батьківщину духу, заради якої він оддалявся

од «наликової Ватьківщини». Але якщо для Шевченка Бог був високо, під неамислим зоряним небом, був лише душею, що говорила з «зорею вечірньою», то треба було мати в собі демонічний спротив усталеному, аби сказати: «В мені уже народжується Бог». Тут уже нема з ним говорити, зоря вечірня а ти сам. Ні, Шевченко так не міг сказати, і за ним не посміла б так сказати вся достусівська українська лірика. У нападах гніву Шевченко міг плащаницю пустити на онучі, топтати святиню, але це була лиш крайня амплітуда маятника його душі, на другому кінці цього маятника залишалась, безперечно, глибока віра, віра в Бога як в духовну підтримку й опору.

Стус чи не вперше в українській культурі демонструє буддистське світовідчуття, таке не характерне для українсько-християнського сприймання Бога як утішника, захисника, котрий перебуває зовні (на небесах). Це не традиційно християнський «душевний» бог, а буддистсько-духовний бог-в, це дух, що «одмінює душу»; ось де пряма формула стусівського «небажання» любити Україну, бути подалі од неї. Пройдемо вглиб цього незвичного для традиційно української свідомості, але такого близького свідомості філософській, сказати б, східній, у глиб цього світу. Душа є те, чим людина зв'язана з життям, з земним життям. Дух, що його Стус називав Богом (у християнстві Бог є Дух), зростав на попелищі почуттів. Доки душа не оніміла — дух не повстане. Бездушевність, таким чином, не виступає тут як бездушність, бо не виключає, а навпаки, передбачає проходження через сильні й глибокі почуття. Але ось настає межа, за якою навіть і Україна стає далекою, і хочеться бути подалі од Вітчизни. Щоби до кінця збагнути цю суперечність, згадаймо, що навіть і патріотичні, і синівські почуття — усе це в душа; саме поняття народу в історична, земна категорія, як і географічні межі Вітчизни. Сама історія народу в в певному розумінні земна сует — з її битвами, збуреннями, сльозами і радощами. І ось Стус в якусь мить починає розуміти, що те, чим він так страждав, що було таким близьким — і гнів, і біль,— усе це далеке, земне; і тоді він усвідомлює себе як щось нове, як новонародженого Бога, що, з'явившись, «одмінив душу»:

...Благословен мене, блаженна мить —
раптова самоспалення і вічне
вертання до тіла. Проминання
і входження зненацька — в сто світів,
да кожен нвмолодь. Бо не живу
у жодному. Лише перебуваю,
мов на гостині.

Ось ці вірші зрозуміє набагато менша кількість читачів. І дуже шкода, що власне стусівська, серцевина Стуса доступна лише, сказати б, елітарному, зрослому на душі читачеві. Але, може, це й закономірно. Сам Стус розумів: інтелектуалізуючись, поезія втрачає свою безпосередність (те, що в родовою ознакою поезії-лірики), а з нею — і масового, закоханого читача. Поезія вступає у сферу філософії і серйозної музики, змішує свою кров з їхньою кров'ю. Не щастя чи не жаль, але факт, що достусівська українська поезія робила щонайбільше поодинокі спроби вийти за межі себе самої; і в цьому вбачається факт відриву української культури од європейської, світової. А Стус невипадково так тягнувся за межі вітчизняного пантеону імен, взагалі мовк... Те, що він зрозумів, можна виразити коротко: «вернення до тіла» передбачає існування первинного, вічного виміру, в якому хотів жити і жив дух поета. Не піддаючи сумніву щирість душевних, а тому числі й патріотичних поривань Стуса, таких не можна не відчути, як тяжко — може, тому, що надто вже сильні були «поривання»? — як тяжко було цій людині нести своє тіло і зрощену з ним душу, інакше кажучи, нести свою земну конкретну, зокрема й тягар національної визначеності. Його втеча од України не абсолютна, а умовна: це бажання свободи, яка і є дух. Її, внутрішню свободу, Стус і знайшов в опосередкованому інтелектом ставленні до того, що відбувалося в його душі, до того, завдяки чому він і писав вірші. Що це за «входження зненацька — в сто світів»? Входження — звідки, з якого виміру? «Бо не живу у жодному. Лише перебуваю, мов на гостині». Чи ж дивно, що людина такої долі, приречена на одинокість, сприймав світи своєї душі як сон, дивлячись на них із духовного закмар'а? Україна — це також світ, земне життя душі...

Коли Шевченко ніколи не пориває зі своєю душею, а отже, і з Україною, то Стус зумів (така його доля і місце в культурі) залишити рідні береги задавленого болю і вийти на холодні і безконечні простори душевного оніміння, істинної медитації. І тому, що Стус знайшов самого себе поза всім «близьким і рідним» («неважв в сам-один на цілий світ... пізнав себе»), тому він ніколи, по суті, не оспівув ні України, ні українського народу: для Шевченка і для величезної плеяди українських поетів (од Франка, Гребовського і до Драча, Вінграновського, Павличка, Герасимчука, Гірника, Тимчака, Пшеничного...) — для всіх них природно звучить — «народе мій!», «нвньво Україно». Але ніде нічого подібного не знайдемо у Стуса, ба навіть поклоніння великому Кобзареві, богу нації, нема і не могло бути. Стус вільний од культу, бо він сам собі Бог — і це перемога українського духу, який після бездомного Сковороди чи не вперше заявив про себе, залишив український патріотичний крик до глухого, потамованого (і, врешті, подоланого!) болю. Фрейдівська тріада: Мати — Україна, Батько — Кобзар, Син — народ,— розпалася, і Стус знайшов себе поза тілом і душею. Але там він відчув, що закінчується поезія і починається світ вічності, світ філософії і музики, світ мислі. Для культури Стус залишиться як поет, але ми повинні знати і того Стуса, який ступив у вічність, малодоступну, а затим і недоступну взагалі власне поетичному слову. Туди вела його логіка творчості і судьби.

Не зближуйся, не зближуйся, опинись
і нахиляйся, сильний в тебе стане
зухвалого бажання. Ні на крок
не зближуйся. Бо відстань — іспит серця
і феєричне марево душі.

Це дивовижно: так точно покласти слова на майже невимовну суперечність душі. Знову і знову це заклинання: бути на відстані, віддалятися. Ось іспит серця — німота душі. Вірші зрілого Стуса саме

феричні, сказати б, фантасмагоричні, написані майже повністю підсвідомістю, без втручання благенького земного розуму. І тим надзвичайно істинні.

Не ближуйся. За пагорбами втеч
є гони мрії — толока поетів
і прихисток невдах...

Куди ж утікає Стус? Од кого? Не можна знову ж не згадати сковородинського «Світ ловив мене, але не спіймав». Стус не був типовим, шевченківським українцем. В українській культурі в шістдесятих уже роках зіткнулося два начала — умовно кажучи, шевченківсько-симоненківське і сковородинсько-стусівське. Дуже близький Стусу Затулинвітер. Патріотизм Стуса — уже не патріотизм. Стус, врешті-решт, любив більше себе, ніж Україну: коли в ньому народжувався Бог, то його душа німіла, і він тоді не писав віршів або писав їх дуже мало, суто філософські. І тому, що він любив більше дух, ніж душу,— тому він філософ. І тому, що Шевченко не знайшов себе поза душею,— тому він Поет.

Є люди, яким далекі філософи і філософія,— і цим людям далекий, малозрозумілий буде Стус, власне стусівське в ньому. Їм набагато ближчі і рідніші будуть щирі, задушевні (воістину талановиті) українські лірики. Так близька народу українська пісня, матір української поезії. Але Стус не жив з народом — така його доля: він не відчував себе броунівською частиною маси («великого цілого»), не відчував плечем «рідні», не був родовою власністю (ось чому нема цього крику «народе мій!»); національна травма була суто й о г о, Стуса, особистою травмою, не більше. Нема м е н і вітчизни: так не сказав би Шевченко. Шевченко сам був Україною.

І що за духовна міць — добачити красу, сягнувши бажаного «віддалення», в простягнутих руках дружини і сина, що прощаються після тюремного побачення:

О мої кохані
розлучні лада. Від рамена — крик,
високий зойк — у далі гінкі долоні,
неначе рури, мов многоколонні
голосники атлантових музик.

Задушевний (сльозливий) українець міг би звинуватити героя і в певному моральному ганджі, нечутливості-бездушності (адже ці рядки йдуть після розпачливих: «Квадратний отвір вахти і байдужа сторожа. І дрібненький син кричить: «Татусю, до побачення!»). Але тут просто крок назад, в себе, як і у випадку з Вітчизною: чим далі — тим тяжчає, тим легшає мені. «А ми вдивляємося в те, що не екрані явн чи снилв. О мої кохані...» І ось замість якого-небудь задушевного істеричного зойку розлуки лише фінальні світлі, могутні й естетичні (вишукані у звуковому розумінні) образи. Це не бездушність, а лише бездушеваність, осягнення свободи од душі і життя, згода з долею і незмінна віра в реальність вічного на противагу малореальності минущого.

Особлива тема — поетика зрілого Стуса. Скажу лише одне: його філософська глибина безпосередньо пов'язана з його ставленням до слова як до самодостатнього матеріалу. Стус — великий експериментатор, творець нових слів і фраз, ворог узвичаєного синтаксису. Якщо у віршах, сказати б, одверто ліричних, безпосередніх слова служать вираженню певної ідеї, емоції, то у творах зрілого періоду Стус буквально із самих слів вивільнює енергію, розламуючи їх наполовину, доточуючи незвичні префікси, суфікси і закінчення, насилуючи синтаксис.

Дерева в маячні, шалене миготіння
дощу об шибки, об ключиці губ
і ув сліпе — від мороку — миготіння
загуб і злетів, злетів і загуб.
Тягучий стогін горбиться таємно,
вж губу об полемінь обпалю.
Скоромно, скромно, безсоромно, чемно
гріха червоний дзбанок пригублю.

Крізь миготіння слів тут проступають особлива музика творчої свободи, гони іншого, невидимого світу: якщо вилаштувати слова за логікою, то отримаємо «шалене миготіння дощу... об ключиці губ», «шалене миготіння дощу... у сліпе миготіння загуб і злетів». Тобто поезія такого роду сприймається інтуїтивно, інакше це абсурд. Вірш цей, як і більшість зрілих віршів Стуса, створений не його розумом, а його жагою духовної, у тім числі і творчої свободи, і саме ця жага, яка вбачається в шаленстві словопотоку, а не якесь «душевне» почуття в центрі уваги і захоплення гурмана поезії. І що основне: крізь усі ці «молодощастя», «надмолоді», «звомплені серця», «притужні світи» проглядає не холодний інтелект версифікатора, а гаряче серце відчайдушного, заслуханого в словесну музику володаря мови. Тулячись один до одного, ці слова не існують самі по собі, самодостатньо, а створюють картину цільного духовного стану. Можливо, тут, у мовній сфері, де Василь Стус переміг слово, і компенсував себе скований зовнішньою несвободою, одинокий та гордий дух, що здолав (але не перекреслив) душу. І дивна радість, яка вчувається в усій творчості Стуса,— це радість од здобутої духовної свободи:

Вона лежить, як зібгана вода,—
усенокірна і усеприймуща.
І геть здирав з неї шкаралущу
глуха, як пуща, вікова жада.
Як водограй, піднісся пагорб хіті,
щоб дужче бути спаленим дотла.
Коли, як млість солодка, увійшла,
звігнався в її устяж відкриті,
звогнілі надра пружна і дзижка,
нестерпна, живодайна і убивча,
шалена міць. І втіха таємнича
її протнула — з ніг до борлака.
Порожня руро, під ядром волань
дерися вгору, не зривайся з кручі,
як задвигтіло кишло згаг дрімучих
у реві родив, нарапу й конань.

ПРОДОВЖЕННЯ РОЗМОВИ З ВАСИЛЕМ СТУСОМ

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО

Він став моєю совістю

Кажуть, істинне знання про людину тільки у Бога... Того Василя Стуса, яким він був перед самим собою, бачимо у його поезіях. Я ж говоритиму про нього у власному сприйнятті, про те, ким він був для мене і хто я перед ним.

На що була орієнтована його душа, чим боліло його серце, які питання хвилювали його розум?

Він поклав своє життя за Україну, за честь і гідність кожної окремої людини, за майбутню перебудову, яка неодмінно мусить увінчатися успіхом: народ відчує себе справжнім, а не декларованим господарем у своїй країні, українська мова і культура досягне свого розквіту — справжнього, а не лише пропагованого на папері, кожна людина відчує себе громадянином із усіма належними йому правами і обов'язками.

Наше знайомство відбулося навесні, десь у травні, 1965 року, на якомусь вечорі у Будинку літераторів. Я тоді навчався на першому курсі Київського університету. Василь був аспірантом Інституту літератури Академії наук. З мого боку це було справді знайомство, адже я не знав ні його поезій, ні його самого. Василеві доводилося вже читати мої вірші — і публіковані, і в рукописах. Вже згодом я чув від інших знайомих, що Василь відразу ж став великим симпатиком тих моїх перших спроб. Це, мабуть, було причиною того, що він звернув на мене свою увагу й захотів познайомитися особисто.

Того гарного травневого вечора ми довго розмовляли. Пам'ятаю, з яким великим захопленням він говорив про Льва Толстого, переповідаючи окремі місця з його творів, і пізніше мені неодноразово довелося слухати такі ж захоплені його відгуки про твори інших письменників — не лише українських, а й росіянина Василя Бєлова, киргиза Чингіза Айтматова, про багатьох європейських літераторів і мислителів — сучасних і про тих, хто жив давніше. Виокремлення того чи того письменника з-поміж інших ніколи не йшло за національною ознакою, а тільки за ознакою значущості створеного. Кохався в німецькій літературі: Гете, Рільке, Брехт — перекладав їхні твори з німецької, писав про них поезії і статті, мав їх у своїй душі.

Коли б доля була прихильнішою до нього, а час сприятливішим, який блискучий науковець був би з нього! Кожен, хто читав його глибокі розвідки чи то про Павла Тичину, чи то про Бертольта Брехта, чи про молодого поета з «київської школи», чи то інші статті (деякі з них були надруковані, деякі так і залишилися в рукописах), поціновував ті роботи дуже високо.

Але Василь Стус зробив інший вибір: громадські справи поставив вище кар'єри науковця, вище справ особистих, приватних. Власне, вибору й не було, адже він ціле своє життя лишався однією особистістю, жив одним: відстоюванням справедливості — і в міжнаціональних стосунках, і в соціальній сфері, і в ставленні всемогутньої держави до окремої особистості.

Дуже не любив Василь Донбасу, хоч і жив на Донбасі у самій «столиці» шахтарського краю. Так, він бачив наслідки інтенсивної індустріалізації того краю: безладне (хто наважиться сказати, що цілеспрямоване?) перемішування народів з поступовою їх денаціоналізацією та русифікацією. Українські школи на цій українській території зникали одна за одною. 1964 року, у час мого вступу до Київського університету на українське відділення філологічного факультету, українська семирічка у моєму рідному селі була переведена на російську мову, якою лишається й дотепер. Місцева преса виходила в основному російською мовою. І все це робилося на тлі нібито неважливості й непотрібності підкреслювання та відстоювання національної приналежності, на тлі офіційних заяв про нібито розквіт націй і національних культур. І ставлення до навколишнього середовища було відверто споживацьке, грабіжницьке — Донбас перетворювався на великий смітник, зовсім непридатний для життя. Усе це бачив Василь і розумів, що проблеми денаціоналізації не були суто донецькими, вони стосувалися до всієї України. І Донбас уже тоді наочно демонстрував, у яке суспільство може перетворитися в недалекому майбутньому вся Україна. На превеликий жаль, ні Василь, ні я, ні інші, хто серйозно задумувався над цим, не помилялися...

Так само, як не помилявся Василь і в став-

ленні до тодішніх колгоспів, не раз із болем у голосі говорив про те, що сталінські колгоспники, декларовані громадяни,— це ті самі покріпачені селяни, позбавлені паспортів, безправні й беззахисні перед сваволею голів та бригадирів. Умови життя і праці колгоспників були відомі йому не з чуток, адже дитинство Василя минуло у селі на Вінниччині, він бачив усе своїми очима, бачив матір свою, яка гибіла на колгоспному полі з ранку до темряви, отримуючи за те символічний трудодень. І чи ж може людина, яка не соромиться назвати себе людиною, бачити все те і не говорити про те вголос, замовчувати, ніби того всього не існує, не протестувати проти тих, хто влаштував і підтримував такий стан речей, хто охороняв так несправедливо влаштоване життя?

Василь не мовчав. Не мовчав і тоді, коли після короткочасної «відлиги» знову запрацювала репресивна машина: влітку 1965 року були заарештовані, а потім і засуджені представники молодої творчої інтелігенції з Києва та Львова. Насувалися похмурі часи реставрації сталінізму із усіма сумними для народу наслідками. І хоч повної тієї реставрації не відбулося, наступники Сталіна де в чому навіть перевершили свого кривавого вчителя: денаціоналізація на Україні поширилася небачено, грабіжницьке ставлення до навколишнього середовища набрало ще моторошніших розмірів: мертві рукотворні моря, мертві отруєні поля, мертва чорнобильська зона...

Василь виступав на захист заарештованих, знаючи про цілковиту безвинність їх та про вигаданість висунутих проти них звинувачень. Лише за протест проти сваволі властьімущих та за природне, людське співчуття до несправедливо покараних осіб Василя звільнили з Інституту літератури.

На той час я вже не вчився у Київському університеті: після моєї невдалої спроби перевестися до Київського театрального (прагнув навчатися на факультеті кінорежисури) я за власним бажанням покинув університет, трохи випереджаючи події, бо негативне ставлення до мене комсомольської організації факультету (звичайно ж, під впливом партійної і особисто парторга факультету) вже відчувалося: на комсомольських зборах мені вже робилися закиди, що я не виконую жодних комсомольських доручень, замовчуючи, що ніхто ніяких доручень мені не давав. Я розцінював це як причіпки, знаючи, що єдина моя «провина» у спілкуванні з людьми, на яких накинули недремне око репресивні органи. У справедливості власної думки я впевнився, коли з Київського університету почали відраховувати студентів лише за те, що вони були знайомі й спілкувалися з шістдесятниками. Один за одним, ніби за власним бажанням, покинули Київський університет Микола Холодний, Василь Рубан, Віктор Кордун, Надія Кир'ян, Петро Маруся, Микола Воробйов.

На 1966 — 1968 роки (тобто до того часу, коли в червні 1968 року мене призвано на військову службу) припадає час найчастіших наших з Василем зустрічей. Восени 1966 року мені вдалося поновитися на другому курсі Донецького університету, але вже в кінці року мене відрахували за, як сформульовано в наказі, «дії, несумісні зі званням радянського студента, порушення (якогось, не пам'ятаю числа) параграфа статуту Донецького університету та за систематичні пропуски занять і неуспішність». «Злочин» мій полягав у тому, що я в гуртожитку тримав, читав й іншим студентам давав читати роботу І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Про що йдеться у тому певному параграфі статуту Донецького університету, я й досі не знаю, бо ніхто мене зі змістом статуту, і з тим параграфом зокрема, не знайомив. Пропуски занять та неуспішність додали для повноти підстав, бо до занять мене не допустили ще перед початком зимової сесії. З гуртожитку мене також виселили ще задовго до появи наказу про відрахування.

Василь, тільки-но дізнався про мої пригоди в університеті, декілька разів відшукував можливість приїхати до Донецька, щоб морально підтримати мене у ті нелегкі дні, та хоч і бути в курсі ганебної справи, на якій добре погрів руки професор університету І. І. Стебун, фігура досить зловісна в українській літературі. Не забувається й моя разом з іншими добрими знайомими-донеччанами (пізніше вони виїхали з Донецька в інші міста) гостина у Василевих батьків...

Майже двадцять років, аж до 1987-го, довелося мені перебувати у невизначеному стані повного безправ'я — без прописки, без постійної праці, без засобів до існування, зі щоденним чеканням перемін у житті на ще гірше, у невідомості щодо своєї подальшої долі... Відразу ж після виключення мене з Донецького університету я жив у рідному селі у батьків, іноколи приїжджаючи до Києва. Найчастіше знаходив притулок у Василя: багато переслідуваних і бездомних молодих поетів могли розраховувати на нічліг у його домі. В той час, на відміну від пізнішого, що настав після січня 1972 року, тиск на переслідуваних іще не набрав тотального характеру: відраховували з вузів, звільняли з роботи за набутим фахом, «били по кишені», але ще була можливість друкуватися. Пам'ятаю Василеві публікації: статтю про Брехта в «Жовтні», добірну віршів у «Донбасі», переклади поезій Лорки та Рільке, дещо він друкував під вигаданим ім'ям. У видавництві «Радянський письменник» довгий час лежав рукопис його збірки «Зимові дерева», та, незважаючи на позитивну рецензію І. Драча, збірка ця не з'явилася друком...

Від січня 1972 року почалися засудження — на максимальний, передбачуваний певною статтею карного кодексу термін виправно-трудових таборів. Ім'я Василя Стуса було вилучено з літератури. З перспективи сьогоднішнього — часу перебудови — дня особливо помітно, що переслідування велося не стосовно до окремих людей за їхні окремі вчинки, а являло собою цілеспрямовану боротьбу проти талановитої молодої української інтелігенції, тобто було повторенням здійснюваного у 30-і роки винищення української інтелігенції, хоча й в іншому, може, пом'якшеному вигляді, але із бажанням врешті-решт мати ті самі наслідки: окімінння і омертвіння українського життя, яке у часи «відлиги» почало оживати й набирати голосу.

Що може окрема, беззахисна в такому

суспільстві людина протиставить всемогутній репресивній машині? Лише стійкість, непривалість свого духу, вірність самому собі і своїм переконанням. Лише окремим людям вдається це здійснити: пройти через усі муки і страждання і не зрадити себе. Жити із відчуттям абсолютної безперспективності життя — це свідомо обрати шлях загибелі, але це не самогубство. Так жити — свідомо жертвувати собою (аж до смерті включно) у відстоюванні своїх переконань.

І Василь обрав цей шлях.

Найбільше обурювався він насильством, багато думав над цим потворним соціальним феноменом, багато разів говорив про нього. Говорив про особливу закономірність, яку виявив іспанський мислитель Ортега-і-Гасет щодо проникнення насильства по вертикалі, від однієї суспільної формації до іншої, навіть до прямопротилежної попередній.

У час, коли багато хто з людей бачив і розумів, що коїться в нашому суспільстві, але ховав свій протест глибоко у власній свідомості, Василь Стус використовував будь-яку нагоду, аби свій протест висловити. Всі пам'ятають його сміливе і беззастережне поводження в столичному кінотеатрі «Україна» на перегляді фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Бачив я його листи-протести на захист засуджених до Президії Верховної Ради УРСР. Взагалі він з огидою ставився до боягузтва або до того типу поведінки, що його називають «хід конем»: Василь робив усе чесно і прямо, як і належить чинити вільній людині.

Чи робив Василь із своїх знайомих і прихильників власних однодумців, тобто чи займався колк-небудь тим, що в поважних документах кваліфікується як «агітація»? Скільки я знаю Василя, він цього ніколи не робив, вважав, що кожному відкриваються очі на дійсність самотужки. Тим, хто жив у цьому суспільстві і не бачив його важливих недосконалостей, Василь співчував. Але ніколи не переконував у тому, у чому не можна переконати людину, яка помиляється.

Друзів у Василя було багато, товаришував з багатьма, найбільше тягнувся (і до нього тягнулися) до переслідуваних, а їх у ті роки було чимало: не всі вони були приречені на поневіряння у мордовських та уральських таборах, декому вдалося затулити рота без притягання до «кримінальної відповідальності», щодо інших були обрані інші (не табірні) форми переслідування.

Душа Василева була відкрита багатьом, але він ішов власним шляхом. У цьому його сила і приклад.

Були серед тих людей, з ким Василь спілкувався, і випадкові люди, але вони довго біля нього не затримувалися, через короткий час відходили. Адже Василь був втіленням чистоти, прямоти, чесності і цього — не висловлюючи — вимагав від інших. Але не всі здатні творити товариську спільність на вищих духовних принципах, оминаючи побутові чинники. Та й усі ті люди, які зазнали найбільших переслідувань, включно із довготривалими термінами у таборах, були схожі на Василя Стуса — чистіших, чесніших, прямiших людей поза їхнім товариством рідко доводилось мені зустрічати у моєму житті.

Василь якось по-особливому любив слово, відчував його смак. Одного разу йому так сподобалося слово із віршів Миколи Вінграновського «ослоатися», що він його вжив у своєму вірші, у рядках цього ж вірша подавши джерело, з якого так ним облюбоване слово було почерпнуто. Тут, до речі, мушу сказати, що Василь надзвичайно високо цінував поезії М. Вінграновського, багато з них читав напам'ять, багато дуже гарного казав про них. Пам'ятаю, я якось висловив бажання прочитати Вінграновського якнайбільше (на той час існувала тільки видана ще 1962 року збірка «Атомні прелюди»). Василь невдовзі розшукав рукопис М. Вінграновського (це були ті вірші, що склали потім другу збірку поета під назвою «Сто поезій»), і ми кілька днів разом читали її на лавці під соснами у Святошині. Читали вірші, курили й говорили про високу поезію. Крім свого надзвичайного захоплення творами Вінграновського, Василь любив цього поета і просто як людину, вважаючи, мабуть, слідом за Чеховим, що в українському поетові все має бути красивим і досконалим: і поезії, і сам поет. «Ніби кільканадцять попередніх поколінь цілеспрямовано трудилися над тим, аби сформувати такого красивого чоловіка, як Микола»,— так він підсумовував своє захоплення ним.

У вересні 1985 року Василь Стус помер. Помер у таборі. За стійкість у своїх переконаннях, за послідовність їх висловлювання і безкомпромісність у їх обстоюванні. Такі люди, як Василь Стус, в той час не були потрібні, вони вважалися ворожими суспільному ладові. Усе найцінніше, що може бути в людській особистості, в той недалекий час вважалося непотрібним і ворожим...

Дякую долі за те, що випало мені бути знайомим із Василем Стусом, спілкуватися з ним і пройти із його образом у душі через життя.

Вірю в день духовного воскресіння Василя Стуса, коли будуть видруковані всі його поезії та публіцистика.

Вірю в здійснення мрій і сподівань Василя Стуса: у соціальну розкріпаченість людської особистості, у розквіт України.

ПРОДОВЖЕННЯ РОЗМОВИ З ВАСИЛЕМ СТУСОМ

МИКОЛА РОЖЕНКО

Обов'язок пам'яті

Арешт групи українських вільнодумців у січні 1972 року, серед яких у газетах було назване прізвище В. Стуса, справило на мене гнітюче враження. У листі до керівників республіки я написав, що достатньо знаю Василя Стуса, аби не погодитися з кваліфікацією критико-літературної діяльності заарештованих на початку цього року осіб як «ворожої радянському ладові». Це все, що я міг тоді зробити...

В аспірантському гуртожитку, типовій безбалконній п'ятиповерховій «хрущобі», нас мешкало кількасот. Побудована в грудні 1962 року і ще не просохлою заселена аспірантами, ця готелька профункціонувала як гуртожиток до початку 1966 року, потім як будинок молодого спеціаліста, якими стали ті самі аспіранти, нарешті — як піч ліжка, або «гуртожиток Бертольда Шварца» з випадковими й навіть сумнівними мешканцями. Знаю про це, бо сам живу тут досі. Якраз тепер почався в цьому будинку капітальний ремонт з реконструкцією. Відремонтували лівий під'їзд й перейшли до центрального, де мешкав Василь Стус. Отже, кімната його після ремонту стане невпізнанною. Жаль.

Покоління аспірантів, до якого належав Стус, відрізнялося дивовижною спрагою «гризти граніт» науки. Рано-вранці аспіранти прокидалися, готували нашвидкуруч сніданок і вирушались до праці в бібліотеки й лабораторії. Академмістечко тоді лише починало будуватись, окрім аспірантського гуртожитку й двох-трьох будинків, тут нічого не було, не було й Новобіличів. Доводилось по будівельних цеглинах через калюжі добиратися до трамвайної «шістки» або штурмувати в години пік автобус № 58. Аспіранти небезпідставно жартували, що такі умови міг створити лише той, хто не думав про майбутнє української науки. Але в цілому життя було перейняте надіями та планами щодо дисертацій.

Ввечері, наповнені знаннями й сітками з кефіром, аспіранти повертались до гуртожитку й допізна дискутували на різні теми — наукові, політичні, літературні, спортивні, особисті... Кожен намагався продемонструвати гострий розум, висловитися з приводу несподіваної думки. Було багато гумору. Йшло до завершення «славне десятиліття» М. С. Хрущова.

Важке враження на всіх справило вбивство президента Кеннеді. Наша країна й лад в ній видавалися більш стабільними й надійними. В пам'ять вкарбувалися кілька подій того часу. У травні відбулися вибори до Академії наук республіки. В галузі філософії в члени-кореспонденти балотувалися 42-річний директор Інституту філософії П. В. Копнін і директор українського ІМЕЛа І. Д. Назаренко. Подейкували, що в академію подзвонив за дорученням Микити Сергійовича Леонід Ілліч і попросив за Назаренка. Перший тур голосування дав результат 6:6, другий 7:6 на користь Копніна, третій тур за наказом «припинити цю комедію» не відбувся. Академічна кар'єра Назаренка не здійснилася. У жовтні Пленум ЦК увільнив Хрущова...

Саме цієї осені 1964 року відбулося наше ближче знайомство з Василем. Ми опинилися в одній аспірантській групі підготовки до складання іспиту з іноземної мови. Цілий рік, аж до травня наступного року, ми двічі на тиждень ходили на кафедру іноземних мов, яка містилася тоді на вулиці Чкалова, 65, і відпрацьовували граматику та «тисячі» знаків німецького тексту. Іспит склали успішно, але задоволення з того не мали. Поперше, іноземної мови не вивчили, як того хотілося. По-друге, в науковому світі починала дедалі більше важити англійська.

Але саме цим заняттям я завдячую ближчим знайомством з Василем. На першому ж уроці ми розповідали, намагаючись вставляти німецькі фрази, про себе. Я довідався, що Василь приїхав з Донбасу, але родом з Вінниччини, як і я, з Поділля. Прагнучи виявити «ерудицію», я запитав Василя, чи не походить його прізвище «Стус» від українського слова «стус», «дати стусана», що і в німецькій мові означає «штовхнути». «Німкеня» те підтвердила. Василь погодився.

Я уважно розглядав його. Високий, вищий від середнього зросту, стрункий. Обличчя смагляве, очі карі, з вогниками, що залежно від обставин дружньо а чи суворо, але неодмінно уважно дивилися на вас. Рвучкий, але й витриманий. Як сказали б сьогодні,

комунікабельний, готовий будь-якої хвилини подати допомогу навіть незнайомому. У кожному бачив передовсім добру людину, бажав їй добра й чекав добра від неї, і тільки після того, як ця людина виявлялася злою, нечесною, міняв своє ставлення до неї. До негідників був неблаганний, не вважав їх за людей. Коли зустрічав таких, його смагляве обличчя ставало сірим, вольове підборіддя впертим, нижня губа презирливо відкопиленою. Відслужив в армії. Вчителював. Словом, мав біографію «справжньої радянської людини».

Напружені стосунки склалися в нього з нашою «німкенею», яка, крім українського прізвища, нічого українського не мала. Українською мовою не розмовляла й не приховувала до неї свого зневажливого ставлення. На кафедру прийшла з якоїсь туристичної контори. Орієнтувала нас на знання німецьких слів для повсякденного вжитку. Розповідаючи про спілкування з іноземцями, натякала на якісь потаємні завдання... Поступово між Стусом і нею почало наростати відчуження. В розмовах з нами за відсутності Василя вона дозволяла собі висловлюватися про нього роздратовано. На заняттях чіплялась до дріб'язкових питань, чого не робила з нами. Василь по-джентльменськи стримував себе, хоча було це нелегко. Метод, що його обрала для нашого навчання «німкеня», не задовольняв Стуса. Від нас вимагався час від часу переклад певної кількості («тисяч») знаків тексту. Щоб полегшити собі справу, ми брали професійно неважкі тексти, тоді як Василь — німецьких поетів, над перекладами яких він тоді багато працював. Кількість часу й праці його не цікавила, прагнув словесної адекватності й майстерної вправності перекладу. Знайшовши одне слово, замість того щоби, не зупиняючись, «гнати» переклад далі, шукав його еквівалент, зважував, чекав від «німкені» допомоги, а та не могла її дати й дратувалась.

Не скажу, що ми були близькими друзями, ні, лише добрими знайомими. Я шукав його дружби, бачив його надійність. Але він із доброзичливою іронією тримав дистанцію. З увагою прислухаючись до моїх розповідей про філософів, лаконічними відповідями Василь задовольняв мою цікавість щодо подій в літературному житті, в якому брав участь. Я це бачив — він завжди після занять кудись квапився, не йшов з нами ні в гуртожиток, ні в секцію суспільних наук, на Кірова, 4. Я б не відмовився піти з ним, якби був запрошений. Але він не запрошував. Напевно, поділяв упереджене ставлення до офіційної філософії як кайданів на розвиток художньої літератури. Крім того, я не приховував своїх ортодоксальних поглядів, що теж позначалося на його ставленні до мене.

Пам'ятаю, натхнений суботник на подвір'ї гуртожитку. На заклик прибрати подвір'я прийшло десь з десяток аспірантів. Василь рішуче, з армійською вправністю виконував найбруднішу роботу. Вже за десять хвилин робити було нічого, і ми грілися на теплому сонці. Ось тут Василь і дав мені жартома у здухвину досить-таки відчутного стусана («стус!»). Раніше Василь ніяких жартів щодо мене не дозволяв. Чи це було наслідком грайливого настрою, чи певного довір'я — тепер важко сказати. Тоді теж про це не думав. Намагаючись втриматись на ногах (а був я тоді кволий і несильний), інстинктивно забалансував руками і поцілив лівою рукою, не бажаючи, в око Василя. «Де це ти навчився таких прийомів?» — запитав Василь. Виправдуватись було б марно. Очі Василя (хоч одне почервоніло) по-дружньому теплили, але, як завжди, не втрачали іронії. Мені ж було приємно від того «стусана».

У травні склали, на диво успішно, кандмінімум з німецької. Було радісно, але й трохи сумно, що більше не будемо зустрічатися. Василь запросив мене ввечері до себе в гості.

При вході до його кімнати впадали у вічі книжки, підвішені, за браком площі, на дерев'яних дошках-полицях до стелі. Ніде більше такого способу розміщення книжок не бачив. Запозичив його собі. Книжки під стелею хоча й тяжіють над головою, проте в тісній кімнатці розміщуються найраціональнішим чином.

Довго розмовляли про рідне Поділля. Він згадував село на Вінниччині, я розказував про рідне село на Хмельниччині. Особливо тепло він згадував бабусю.

Перейшли на поезію. Василь дістав з книжкової полиці невелику збірочку поезій, сказав, що видана на Пряшівщині в Чехословаччині, й прочитав з неї власного вірша. Зарубіжним виданням звичайно хваляться. Нічого подібного не було у Василя. Просто взяв з полиці й прочитав.

Гортаючи збірку, я почув його слова: «Дивись, щовечора хтось сигналить». У будинку через скверик навпроти, що на початку вулиці Доброхотова, справді то спалахувало, то гасло світло у віконці на даху. В нашій кімнаті було тихо, якось навіть втаємничено. Аналітично, розумом я намагався пояснити ці спалахи тим, що то погойдуються від вітру дерева у сквері, чи хилитаються якісь дверцята, або підвішена електрична лампочка. Але, розворушений незрозумілим настроєм, вирішив відбутися жартом у дусі Василя, мовляв, працює іноземна розвідка. Та поглянув на Стуса і не сказав нічого. Для нього я в цей час не існував. Ніякої іронії на обличчі Василя більше не було. Він дивився за вікно замислено, якось навіть відчужено, осяяний натхненням поета. Я бачив його у такому стані ще раз. Однак про це пізніше.

Щоб не збентежити Василя, бо ж незручно розглядати людину в такому стані, я удав, що вивчаю, гортаючи далі, пряшівську збірочку. Подумав, що хоча відтепер будемо бачитися рідше, але будемо, бо наші дисертації потребують бібліотечної роботи, де ми зустрінемося знову. Проте після недовгих канікул ми зустрілися іще тільки раз — на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» у новому тоді кінотеатрі «Україна», що на вулиці Карла Маркса.

Напередодні цієї зустрічі зі мною трапилась халепа: неподалеку від гуртожитку мене перестріли підлітки на чолі з ватажком-здоровилом, який після «дай закурити» й «дай карбованця» завдав мені боксерським прийомом удар у щелепу. Чи то кров, чи щось інше справило на зграю враження, але вона, нічого не взявши з мене, пішла далі. Нижня губа моя була роз'юшена, розквашена, і я кілька днів не виходив на люди. Проте

бажання подивитися фільм, що про нього ішла добра слава, перемогло.

Пробираючись у юрмі до кінотеатру, я намагався уникати знайомих. Аж раптом у дверях до залу переді мною виник Василь Стус. «Що з тобою?» — спитав здивовано. Я відповів жартома про щось на зразок «бандитської кулі». Василь мав заклопотаний вигляд, вибачився й зник.

У залі займали місця, поважно й святково всідалися. Про труднощі у створенні фільму розказав Параджанов. Із захопленими оцінками кінотвору виступили два чи три, напевно, критики...

І раптом на сцену піднялася кудорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал ледь помітно хитнувся. Дзюбу я бачив уперше, хоча вже чув про нього і навіть мав від нього невеличкого листа з п'ятдесятих років.

Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, свято від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у Львові та інших містах України. Це повідомлення викликало шок. Принишкли вигуки, заціпенів зал.

Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. «Це провокація!» — почулися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався.

І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це говорив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арештів піднятися зі своїх місць. Очі Василя горіли. Під його поглядом люди почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати. Я теж встав, не міг не встати, бо знав Василя. Поруч зліва й справа, утворюючи людську хвилю, підводились сусіди.

Скоса поглянув ліворуч й побачив непорушного в кріслі й червоного мов рак академіка І. К. Білодіда. Затихаючи — до нього й наростаючи — від нього, котилася людська хвиля.

Хвилювання в залі наростало. Але наростало й обурення проти порушників спокою — Дзюби і Стуса. Коли вигуки «Провокація! Провокація!» стали відчутними, Василь раптом заявив, що хоче розповісти про Леніна. Мав на увазі, напевне, роботу Дзюби про ленінську національну політику. Так принаймні зрозумів Василя я. Бо інакше пропозиція розповісти про Леніна в такій ситуації видавалася, чемно кажучи, недоречною й могла бути пояснена перенапруженим станом Василя.

Промайнула думка, що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло. З темряви востаннє долинуло Василеве: «Я вам розповім про Леніна», перекрите голосом гучномовця,— сеанс розпочався.

Відверто кажучи, фільм я тоді чи й бачив. Думав, що ж воно буде. Чекав чогось неприємного після закінчення фільму, при виході з кінотеатру.

Проте нічого такого не сталося. Коли фільм закінчився, люди поволі, як завжди, виходили на сутінкове подвір'я. Мовчали, вражені фільмом. Удавали чи, може, справді вважали, що нічого не сталося.

У метро на Хрещатику я знову побачив Стуса. Василь, збуджений, не помічаючи нікого, ходив рішуче і, як мені здалося, безтямно туди й сюди. Переконавшись, що він нікого не чекає, я підійшов до нього. Але Стус відсахнувся:

— Не підходь до мене!

Я не звернув на те уваги, запитав, чи він додому. Одержавши ствердну відповідь, спробував перевести розмову на враження від фільму. Але Василь, уже спокійніше, сказав:

— Тобі не треба бути зі мною. Он бачиш того молодика?

Віддалік стояла молода людина з цигаркою в зубах й чиркала запальничкою, припалюючи.

— Василю, не вигадуй...

— В метро не палять...

Мені вже вдалося перевести розмову на фільм. Він трохи заспокоївся. Ми без перешкод доїхали до гуртожитку й розійшлися по своїх кімнатах.

Як спалося Василеві тієї ночі і що було далі — не важко уявити. Для цього достатньо знати систему, описану Францом Кафкою в «Процесі» та «Замку» й удосконалену нашим життям. Сьогодні ми називаємо цю систему командно-бюрократичною.

На другий день судорожно, як нервовою системою, пройшов сигнал інформації в обох напрямках — зверху вниз і знизу вверх. Зверху вниз — розлючений, знизу вверх — з улесливим запитанням, що робити, і варіантними пропозиціями, які далі погоджуються на всіх рівнях. Мається на увазі, що хтось повинен відповісти, адміністративно й персонально. Та перш ніж включається діалектика перекладання відповідальності, йде виклик до начальства для пояснення.

Тепер ми знаємо, яке пояснення дав дирекції Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР В. Стус відразу після події в кінотеатрі «Україна» 7 вересня 1965 р. Цитую із статті М. Жулинського «Василь Стус» в «Літературній Україні» від 18 січня 1990 року:

«Я не міг стерпіти. Я не міг мовчати. Після фільму я хотів сказати, що ми, радянські люди, не повинні забувати, що і Сталін, проводячи ряд антисоціалістичних заходів, прикривався ім'ям Леніна. Хрущов це робив так само, проводячи ряд своїх експериментів, теорій і т. д. Я хотів сказати, що використання священного імені Леніна для прикриття своїх, не завжди ленінських заходів — це використання змушує нас боротись за справжнього Леніна. Не такого, яким його часом бачив Сталін чи Хрущов, а такого, який він є: як ідеал усього найпрогресивнішого, що виробило людство, комуністичний суспільний прогрес протягом століття. Я мав сказати, що сталінські розстріли безвинних багатьох людей робилися всупереч ленінізмові. І вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст (незалежно, чи належить він до партії безпартійно, чи ні) мусить робити все, щоб чисте ім'я нашого вождя Революції не використовували в своїх інтересах (може, просто в силу свого специфічного індивідуального розуміння) деякі люди. Я виступив, бо відчув, що виявлена

в кінотеатрі атмосфера свідчить про такі самі факти, що в країні виявилися сили, які можуть і далі займатися нечесною, по суті, антиленінською роботою. Я вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст повинен захищати революційні завоювання, наш соціалістичний лад, нашу радянську демократію. Кожна чесна людина мусить боротися за Леніна.

До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді соціалістичний, справді найбільш демократичний суспільний лад, пам'ять про людей, що офірували своє життя для високого вогню Революції, для щасливого майбутття нащадків».

За тиждень після цього пояснення (15 вересня 1965 року) директор інституту академік М. З. Шамота видав наказ — цитую за М. Жулинським: «За систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу аспіранта 2-го року навчання Стуса Василя Семеновича з 20 вересня ц. р. відчислити з аспірантури інституту». Як бачимо, академік був не з тих, хто захищав своїх підлеглих...

За інструкцією Василь мусив познайомитися з наказом і засвідчити це своїм підписом. Як свідчить М. Жулинський, Стус написав: «Читав. Хай це все лишиться на вашій громадянській і партійній совісті».

«Хай це все лишиться на вашій громадянській і партійній совісті»... Під такою назвою слід би видати книгу про зловживання іменем Леніна в сталінські, хрущовські та брежнєвські роки. Так, так, Василь Стус вказує в своєму поясненні не тільки на перекручення ленінських ідей в роки культівські й волюнтаристські, а й провіщає брежнєвський застій: «Я виступив, бо відчув... що в країні виявилися сили, які можуть і далі займатися нечесною, по суті, антиленінською роботою... Кожна чесна людина мусить боротись за Леніна». Хіба ж не ці слова повторюємо сьогодні?..

Після виключення Василя Стуса з аспірантури наші зустрічі припинилися. Я чув, що він поневіряється на випадкових роботах, не залишає поезії, одружився. Від виступу в кінотеатрі «Україна» до арешту минуло понад шість років. Двічі випадково за цей час ми зустрічалися. Одного разу на Хрещатику біля магазину квітів «Лілея», при вході до підземного переходу. Василь не скаржився. Сказав, що було гірше, перебивався чорноробом, тепер краще, працює в якійсь відомчо-міністерській установі (тут поруч, показав рукою), з начальством знаходить поки що спільну мову, пише, дещо вже зроблено і є надія на перспективу. Поцікавився моїми дисертаційними справами і несподівано запитав, чи знайомий я з Іваном Світличним. Я відповів, що не знайомий, бо Світличний пішов з інституту філософії до моєї появи там. Дозволив собі сказати більше, про що досі шкодую, про те, що в інституті філософії про Світличного склалася суперечлива думка. З одного боку, розповідають, як він піклується про молодшу сестру Надійку, з другого — зауважують його недобрий, важкий для спілкування характер.

— Я Світличного в одному своєму вірші назвав «вусатим сонечком»,— сказав Василь і подивився на мене з сумом. Чи то вибачаючись, що помилився сам, чи то вибачаючи мені... Так, Василю, помилився не ти, в я. У цьому переконався через кілька років, коли змушений був також піти з інституту, ставши, на думку тих же «прогресистів», важким для спілкування.

Іще одна, остання, наша зустріч, теж випадкова й короткочасна, сталася в академмістечку, за шкільним стадіоном (саме там, де я мав сутички з хуліганами перед виступом Стуса в кінотеатрі «Україна»). Коли точно ми зустрілись, сказати не можу — восени 1968-го чи 1969-го, якщо не 70-го, але восени, бо пам'ятаю гарне бабине літо. І не раніше 1968-го, бо ми вели мову про маніфест Сахарова щодо миру та демократії.

Василь мав втомлений вигляд. Вилиці загострилися. Карі вогники очей випромінювали, як і раніше, тепло, але враз іронії в кутиках губ не було. Натомість ще впертіше випиналося підборіддя. Віддалено скидався на Дон-Кіхота, високого, схудлого, готового рішуче іти на бій з несправедливістю. Розповів, як мусив відвезти до хворого старого батька на Донбас малого сина, бо більше нікуди, й негайно, тим же поїздом, сам х..орий, з високою температурою, провалюючись у напівзабуття, повертався до хворої дружини в Київ.

Про це переповідає також М. Жулинський, зміщуючи, однак, як мені здається, кризовий стан В. Стуса (хворобу, поїздку до батька, втрату надії на видання книги віршів) ближче до зими. Згоден, що моя пам'ять може підвести. Але чомусь згадується саме гарне, хоча вже й прохолодне бабине літо...

Чим міг йому допомогти? Радив не втрачати надії. Казав, що від загальної кризи треба шукати універсальних ліків. Такими ліками, які б розв'язали і питання національного відродження України, вважаю, за Сахаровим, демократизації...

— Бути б тобі прем'єр-міністром.

Чи іронізував Василь, як колись? До іронії, здається, не схиляла ні його сумна розповідь, ні мої потаємні думки. Я сердито глянув на нього. Глянув і знітився.

Василь не жартував. Для нього я в цей час не існував. Таким замисленим, з відсутнім поглядом я бачив його колись, зачарованого спалахами світла у віконці на даху. Тепер він дивився далі, в безмежність, наче вабила поетична зірка. І він пішов. У безсмертя...

Більше ми не зустрічались. У січні 1972 року газети повідомили про арешти серед української інтелігенції «за ворожу радянському ладові діяльність». На початку травня Стусу оголошено драконівський вирок. Наприкінці травня «місника» П. Шелеста змінив «інтернаціоналіст» В. Щербицький. У липні заарештували мого друга в інституті філософії Є. Пронюка і В. Лісового. Більше мовчати я не міг і написав до Щербицького і Ляшка листа, про якого йшлося напочатку. Повідомляв, що знаю Василя, що не згоден з арештами. Але ніхто навіть не зацікавився, що я там знаю про нього. Вигнали мене з роботи, та й годі...

Ось тільки тепер розповідаю про Василя Стуса. Виконую обов'язок пам'яті...

ЄВГЕН НАХЛІК

Апокаліпсис Пантелеймона Куліша

170-літній ювілей Пантелеймона Куліша помітно сприяв дослідженню й популяризації творчості цього складного і самобутнього письменника. Відрадно, що його ім'я нині нарешті повернуте з розряду одіозних у розряд шанованих. Але хочеться сподіватися, що це лише перші паростки повноправного вростання Панька Олельковича в нашу сьогоденну духовну культуру. Цей видатний культурний діяч не потребує поблажливого ставлення до себе чи вибачливого тону. Пантелеймон Куліш — така могутня постать в історії нашої культури, що заслуговує того, аби ми піднялися до розуміння його глибоких і далекоглядних думок та передбачень.

Зазвичай вважається, що прогресивне значення мала тільки рання — 40-х — 60-х років — діяльність і творчість Куліша. Всупереч цій усталеній думці хочу підкреслити, що саме пізній Куліш — Куліш 70-х — 90-х років — є найціннішим, самобутнім і проникливим письменником-мислителем, воістину унікальним явищем в історії української культури. Саме тоді він висловив цілий ряд оригінальних філософсько-історичних (історіософських) ідей, цінність яких ми мали змогу усвідомити допіру, в умовах перебудови, коли набагато глибше, ніж досі, занурилися у вітчизняну і світову історію.

Чи не найбільше вражає нині тема трагічного пророцтва у творчості П. Куліша, його своєрідний апокаліпсис. Цей письменник, кажучи його висловом, «багацько літ м'яв чуприну» над проблемами «революція і культура», «революція і гуманізм». До майбутнього була звернена вже філософсько-історична поема-попередження Куліша «Великі проводи (1648)» (збірка «Досвітки», 1862). Тут поет через показ суспільних катаклізмів та людської трагедії замислюється над складною діалектикою загальнолюдського, класового, національного та особистого. Він, щоправда, не так відтворює історичну реальність (а це й не є обов'язковою умовою художньої літератури, в тому числі і творів на історичну тематику), як подає суб'єктивну візію письменника-романтика.

На тлі історичного конфлікту — початку визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського поневолення — Куліш розгортає власний художній конфлікт: між повстанцями, які абсолютизують своє безперечне право пригноблених на збройну боротьбу, і їхнім ватажком, «культурником» Голкою. Козацький отаман, наділений духовним аристократизмом, прагне облагородити справедливий виступ знедолених гуманістичними ідеалами Добра, Миру, Розуму, Братолюбства, Милосердя, намагається не переступити розумної межі в неминучому кровопролитті, за якою національні та класові інтереси неодмінно вступили б у суперечність із загальнолюдською мораллю. На це його надихає бабуся, яка благословила Голку на переможну боротьбу з гнобителями: «Щоб несите панство і хиже рандарство Козацька сила одоліла»,— і разом з тим застерегла отамана від надмірного кровопролиття: «Не раджу я, сину, Тобі крові людськую Річеньками марне проливати» — «Буде з тебе слави — Предківськую землю Унучатам повертати... Вельможнеє панство з України поганяти».

Голка — людина освічена: він «із'їздив-зїздив» «чужії землі», «розуму набрався» не в одній країні Європи. У Кулішевому зображенні освічена особистість конфліктує з «темним народом». Своє покликання Голка вбачає в гуманістичному просвітительстві повстанського руху: «Не на те піднявсь я, Щоб кров розливати; Я піднявся, щоб темноті Очі освітити».

У поемі Куліш намагається щонайсправедливіше показати життєві суперечності. Становище простолюду, неодноразово підкреслює поет, було надзвичайно тяжке, адже шляхта, не соромлячись умочити «в людську кров руки», загарбала собі землі і нещадно експлуатувала голоту, жорстоко знущалася з повстанців. Не дивно, підводить автор

читача до висновку, що народ кленотів грізною, а часом і сліпою ненавистю до панства. А це надзвичайно утруднювало визвольну та миротворчу місію Голки.

Не ідеалізуючи ні шляхту, ні ксьондзів і попів, Куліш не уникає зображення нечуваних жорстокостей і з боку повсталих. Так, він показує, як гайдамаки хотіли зруйнувати церкву, в якій сховалися від народного гніву польські та ополячені шляхтичі, уніати, єврей-здирці (у тому числі і їхні дружини). Голка рішуче бореться із стихією натовпу: «Не дозволю кров людськую Марне розливати!»

Просвітницьким мріям Голки не судилося збутися. Він не зумів приборкати джина, випущеного з пляшки. «Рано, рано ти, мій орле, Піднявсь воювати, Необачних, безталанних Розуму навчати... Сієш правду, сієш розум І світ передвічний,— Байдуже! Їх поторочá Тягне в морок вічний». Козаки вбили Голку за те, що він нібито «закалял козацьку славу»...

Звичайно, будь-яка аналогія має свою частку умовності і, як і кожне порівняння, кульгає. Але хіба ж не напрошується зіставлення пророчої художньої візії Куліша з пізнішими історичними подіями? Перечитуючи сьогодні «Великі проводи», я не міг мимоволі не згадати статті В. Кожинова «Самая большая опасность...» («Наш современник». — 1989. — № 1), в якій він переконливо доводить, що з кінця 1922 р. Політбюро і передусім Сталін, скориставшись хворобою Леніна, по суті, повністю усунули його від керівництва. І зробили це саме тому, що ленінська концепція перенесення центру ваги на культурництво, демократизацію і гуманізацію життя та максимальну обережність у просуванні вперед не відповідала їхній «кадреволюційній» настроєності.

Існує небезпека, що перемогою визвольного руху можуть скористатися темні сили з числа пригноблених, авантюристи і екстремісти, ставленики неосвіченої агресивної юрби. Діє інерція «доброчинницького» насильства, ілюзорна віра повсталих проти гноблення у своє беззастережне право карати і на власний розсуд керувати. Куліш одним з перших зрозумів небезпечний характер цієї інерції.

Сьогодні, знаючи, яку велику небезпеку таїть насильство, зневаження загальнолюдської моралі, втрата гуманістичних орієнтирів у революційній боротьбі, мусимо визнати, що автор «Великих проводів» у своєму застереженні: «Підійметесь, розіллєте Кривавії ріки. А прийде час, провалитесь В страшну тьму навіки»,— мав певну рацію.

В «Історичному оповіданні» (збірка «Хуторна поезія», 1882) Куліш знову пророчо застерігав проти сліпої сили темних повсталих мас, яка може загрожувати цивілізації беззаконням і наругою над її здобутками. «Не мовчатиме ж воно вічно,— писав він, маючи на увазі Шевченків вислів «На всіх язиках все мовчить»,— колись-таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства!» Осмислюючи нині трагічний феномен сталінщини, не можемо не подивуватись Кулішевій прозірливості.

Проблеми свого часу Куліш порушив і на матеріалі історії майже двохтисячолітньої давності — загарбання Римом Іудеї. Йдеться про твір з красномовною назвою «Дума-пересторога, вельми на потомні часи потрібна» (збірка «Дзвін», 1893). Тут Куліш, як і Лев Толстой, пропагує «євангелізоване просвітительство», теорію боротьби зі злом не насильством, а переконуванням, моральною проповіддю ідей гуманізму та християнського братолюбства («Кривавим мангацем до щастя не дійти»).

У «Думі-пересторозі» Куліш слушно (й пророче!) застерігав проти «демона тьми», сваволі низів, проти нових «панів» і бюрократів, які після перемоги повсталих можуть прийти на зміну старим, скинутим, проти загрози неуцтва і занедбання загальнолюдської моралі:

Наука в нас була
з давнящних літ мала,—
І ту він знівечив, догоджуючи аду.
Безумна помста нас у темряву вела,
Як ми почаділи від кров'яного чаду
На пожарах, де вся письменність полягла.
І дав нам демон тьми за поданги
в нагараду
Руйновище пусте та голодючу й мір,
Юдоль одчаяння, німої смерті пир...
Через руїну лжа, слідом за мужиком,
Гадюкою вповзе в цяцьковані палати,
І будуть з мужиків знов ті ж самі пани,
Клеврети духа тьми, знаряддє Сатани...
Отсе ж вони й живуть,— вони чи, все одно,
Унуки їх, у тих цяцькованих палатах,
І байдуже їм, що засліплене вінно
Не сає сасвом в низьких мужичих хатах,
Таке і з вас самих постане в нас багно,
Як будете ходить
у здертих з панства шатах,
Як із своїх низьких та сутемряних хат
З ножами доб'єтесь до золотих палат.

Куліш, таким чином, вписується в багатолітню вітчизняну традицію — від пушкінського «Не приведи Бог видеть русский бунт, бессмысленный и беспощадный!» до мудрого попередження філософа Євгена Трубецького. Після першої російської революції цей далекоглядний мислитель закидав інтелігенції, що вона замість сіяти серед простолюду зерна освіти і культури, що природно було б від неї сподіватись, потакає його звірячим інстинктам, займається «звіропоклонством під виглядом народопоклонства». Не можна будувати суспільство «на пожадливості, злобі і людиноненависницьких почуттях озвірілої маси», зазначав філософ, бо вже встиг розгледіти, що «звір, який пробудився в революції, породив із надр своїх звіроподібну реакцію» («Литературная газета». — 1989. — № 21).

За спостереженням сучасного радянського історика і письменника Натана Ейдельмана, майже всі російські дожовтневі письменники «побоювались, що в рабській країні після революції буде гірше... Від Радищева до Блока: російська література відчуває цей рух революції — іноді хоче, іноді не хоче, та застерігає: обережніше! Обережно — небезпека багатовікового рабства. Менше крові. Більше свободи «до того» («Огонек». — 1988. — № 44).

Варто нагадати й апокаліптичне передбачення Г. Плеханова про те, що в Росії революція може призвести до політичної потворності, на зразок давньої китайської

або перуліанськоІ імперії, тобто до оновленого царського деспотизму на комуністичній підкладці» (праця «Наші незгоди», 1884).

Кулішеві часто дорікали — та й дорікають і досі,— що він негативно ставився до народних рухів. Але за що ж письменник критикував їх? У козацьких і гайдамацьких повстаннях Куліш побачив не тільки боротьбу за національне та соціальне визволення, а й «розбій лютий», «путь хижацтва скверний», анархію, деструкцію, терор озлоблених повстанців, руйнацію культурних здобутків. Ще в популярному нарисі «Хмельниччина» (1861) він вказав на неоднозначні наслідки справедливої визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського поневолення: «Воно-то правда, що в Речі Посполитій польській часами тяжко городам і селам, міщанам і селянам, попам і мирянам жити приходилось; воно правда, що пани ніякого впину собі не знали і що хоти з убогим людом чинили; правда, що вбогому з багатим шкодв було судом правуватися; що великі панове і на сеймах, маючи за собою поплічників, чого хотіли, доказували, а бували такі між панами розбишаки, що через їх наїзди та розбої шляхи бур'янами заростали: а все ж бо таки, поглинувши на життя людське огулом, треба забуту правду вказати, що «поки — як то співають — були на Вкраїні пани в ладінницях, то в мужиків пироги лежали на полицях; як же почали швендяти по Вкраїні козаки з пороховими рогами, залягли скрізь степи й поли облогами». «Як же піднялась козацька руїна», зазначив автор, то край економічно і культурно занепав.

На цій думці Куліш особливо акцентував у 70-х — 90-х роках. «Велика Руїна,— писав він, маючи на увазі визвольну війну 1648 — 1654 років і наступні три десятиліття,— знівечила всю роботу європейської культури по обох берегах Дніпра» («Зазивний лист до української інтелігенції», зб. «Хуторна поезія», 1882). Подібного погляду, до речі, дотримувався й І. Франко: «На нещастя, козацькі війни, що заповнили собою всю другу половину XVII ст. і страшенно спустошили Правобережну Україну, знищили витворені там осередки духовного і літературного життя і припізнили увесь його розвиток. Що ще лишалося, йшло на службу Московщині, розпалювало вогні освіти в Полоцьку, Ростові, ба навіть у далекому сибірському Тобольську, коли тим часом старе джерело освіти, Київ, щодалі більш висихало» (т. 41, с. 81).

У філософсько-історичній драмі Куліша «Байда, князь Вишневецький (1553 — 1564)» (1884) однойменний герой застерігає від абсолютизації «козацької вольниці» як самоцілі:

Поки козацтво буде воювати
Мечем та полом'єм, як військо дике,
Ми на Вкраїні будемо вбачати
По всіх шляхах руйновище велике.
Мов той пожар, що котиться по ниві,
Безрозумна почезне, зникне сила,
І прийде ниву хтось чужий орати,
І буде в плуг козацтво запрягати.
Не диво край широкий звоювати,
Червону кров з піском перемішати,
Засипать попелами, слізьми змити
І кіньми витоптать маленькі діти.

Спасенна річ — усі хати й палати
Під непохибний суд понахиляти,
Потужного від нападу впинити,
Безсилого в напасті рятувати.

У драматичній поемі «Нагай. Підспів під Вольфганга Гете» (80-ті роки) Куліш устами головного героя астронома Нагая так пояснює своє ставлення до народних бунтів і відчайдушних екстремістських акцій І. Виговського, П. Дорошенка, Ю. Хмельницького, І. Мазепи:

Мятеж и мерию одним прогрессом
В богатстве края, а правах и свободе,
А не мечтательным противовесом
Бесправия бесправию в народе.
Нас мятежи ди низкие измены
Отбросили назад, а столетья мрака,
И мы судьбы народной перемены
Должны ждать вовсе не от гайдамака...

У викличних, екстравагантних поглядах Куліша М. Драгоманов зумів побачити вияв більш реалістичного, ніж доти, підходу до зображення козаччини. У статті «Чудацькі думки про українську національну справу» він писав: «Д[обродій] Куліш, один з найбільших наших національників і козаколюбців, став дуже остро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похвалити польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, та Петра I й Катерину II, що зруйнували Січ, й т. ін. (Розбишиками вийшли козаки в д[обродія] Куліша, між іншим, через те, що він, як звичайне наші вчені, оглядає нашу історію без порівняння з історією других народів. Тим часом в історії західноєвропейських народів можна знайти факти, з котрих методом д[обродія] Куліша можна довести, що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті, й інституція королів — були розбишаки, і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями). Така переміна в поглядах д[обродія] Куліша підняла проти нього всіх українолюбців, та, окрім заміток Костомарова, котрий поправив деякі почастні помилки д[обродія] Куліша, українські козаколюбці нічого не виставили проти нього, окрім лайки, часто зовсім неприличної...

Безспорно, д[обродій] Куліш пересолив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить по крайній мірі про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного тільки національного, а надто перемішаного з православними...»

І далі М. Драгоманов писав, що треба осмислити історію та культуру України в європейському контексті, з орієнтацією на вселюдські цінності: «Тілько таким же способом можна оказати праведний суд і почастно над нашим козацтвом — над його вартістю й хибами, над причинами його смерті... і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто здати в «архів» і признати навіть шкодливим для поступу».

В одному, щоправда, треба заперечити М. Драгоманову — енциклопедист Куліш блискуче знав західноєвропейську історію, і терор тамтешніх революційних рухів не пройшов повз його увагу. Своє застереження

проти руйнівної сили збройних повстань, суспільного екстремізму Куліш обгрунтовував і перебігом Великої французької революції. У поемі «Грицько Сковорода» (90-ті роки) він писав:

XVII

Тим часом справжні Даламбери
Вже заходились міркувать,
Як відчинити волі двері,
Поставить світ на іншу стать.
Томила млявв їх наука,
Що і за діда, і за внука
Не дасть народові ладу,
І в тім гуманному чаду
Доміркувались трохи згодом,
Щоб десять тисячей голів,
Найрозумніших розумів,
Знести мечем проміж народу
І їх послать не в рай, а в ад,
Як знаменитий авангард.

XVIII

За ним же прийдуть легіони,
Яких не знали й за римлян,
Що два кривавії мильйони
Згубили бойових граждан
І, к волі дишучи любов'ю,
Змочили всю Європу кров'ю,
А слізьми річок долили,
Щоб в любій повнявї текли.

До цих строф Куліш подав і такі примітки: «десять тисяч голів. — За робесп'єрівської революції вигублено в Парижі не менше десяти тисячей далеко лучших людей, ніж були їх судді;

два мильйони. — Сей лік покинувших через Наполеона людей признає й Герберт Спенсер, вважаючи Наполеона I за величезного душогубця».

Цей Кулішів осуд кривавого насильства партії монтаньярів суголосний сьогоднішнім уявленням багатьох наших істориків і публіцистів. Про неймовірні жорстокості якобінського терору нагадав В. Селюнін у статті «Витоки» («Новый мир». — 1988. — № 5). Сучасні вчені називають навіть більше, ніж Куліш, число страчених під час цього терору — не 10, а 40 тисяч, з яких 85% — робітники, селяни, ремісники, представники третього стану (див. статтю М. Молчанова «Гільйотина чи Декларація прав?» — «Литературная газета». — 1989. — № 28).

Прикметно, що в більшості публікацій, присвячених 200-річчю взяття Бастілії, автори переглянули усталене сталінсько-сусловське розуміння Великої французької революції і відмовилися від ідеалізації терору і Робесп'єра. Значною підмогою тут стали повернуті із забуття рядки Ф. Енгельса з його листа до К. Маркса від 4 вересня 1870 р.: «Терор — це здебільшого марні жорстокості, що їх чинять ради власного заспокоєння люди, які самі відчувають страх. Я переконаний, що вина за панування терору в 1793 р. падає майже виключно на переляканих буржуа, які виставляли себе патріотами, на дрібних міщан, що напускали в штани від страху, і на зграю пройдисвітів, які влаштовували свої дільця під час терору» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, с. 42 — 43).

Куліш був обізнаний і з історією Англійської — так званої славної — революції. І в ній він побачив руйнівні акції і навіть знайшов підстави для тенденційного зіставлення Кромвеля з «козаками-сіпаками»:

Тоді Кромвель між англами з'явився,
В завзятті рівня козакам-сіпакам;
З Шекспіра глумом він гірким глумився,
А в нас Гомер з Бояном гайдамакам
В шинках на запалку люльок згодився
Або на дещо інше по «балакам».
Опрічь Хміль злющий,
амер Кромвель побожний,
Підняв знов голову народ вельможний.
(«Гомер і Шекспір», зб. «Дзвін»)

Однече до батьківщини Шекспіра Куліш ставився з особливим пієтетом як до країни, що йшла найцивілізованішим шляхом суспільного прогресу. «Ми знали, що в Англії не право і не декрет, а культура знищила кріпацтво», — писав він в «Історичному оповіданні» про себе і своїх київських однодумців 40-х років, які орієнтувались на культурне просвітництво.

На матеріалі вітчизняної і світової історії, насамперед визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, козацьких війн та селянських і гайдамацьких повстань, а також Великої французької революції Куліш дійшов висновків, подібних до тих, які згодом, у XX столітті, на матеріалі французької, російської і німецької революцій зробили Кафка, Камю (автор п'єси «Калігула»), Стефан Цвейг (див. книгу його вибраних праць «Совесть против насилия», видану 1989 року в Києві), Оруелл (автор роману-антиутопії «1984»), Іонеско, Замятін (автор роману-антиутопії «Мы»), Платонов (у романі «Котлован»), Хвильовий, Солженіцин, російські філософи М. Бердяєв і Г. Федотов, сучасні радянські письменники і вчені Ч. Айтматов, В. Кожинов, Н. Ейдельман, О. Ципко, А. Мігранян, В. П'єцух, В. Костиков та інші. Це висновки про те, що чим радикальніша збройна революція, тим більше вона може виклккати до вкинутого суспільного — чи радше антисуспільного — діяння темну юрбу, породити варварські акції, сваволю і терор, спрофанувати високі цілі, врешті-решт, підмінити демократичний ідеал тоталітарним режимом, тиранією, створити загрозу здобуткам цивілізації і культури. (Крім цього спільного ядра, у поглядах названих літераторів є, звісно, й відмінності).

Про «звірячий інстинкт» повсталого натовпу, про «волю хижої стихії» писатиме у новелі «Я (Романтика)» (1923) М. Хвильовий, а в романі «Вальдшнепи» (1926) він, за спостереженням його критика-опонента А. Хвилі, у зароджуваному сталінському режимі угледить риси нового термідоріанського перевороту (див. статтю М. Жулинського «Талант, що прагнув до зір». — «Літературна Україна». — 1989. — № 33).

А ось що говорив Франц Кафка (за записом Густава Яноуха): «В кінці кожного істинно революційного розвитку з'являється Наполеон Бонапарт... Чим ширше розливається повінь, тим більш тихою і каламутною стає вода. Революційна хвиля відкочується, і залишається намул нової бюрократії». Д. Затонський, який у статті «Чому вони обмовляли себе й інших» («Неделя». — 1988. — № 28) з захопленням навів цю

думку Кафки як свідчення його незвичайної прозірливості, очевидно, не підозрює, що в рідній літературі, у «хуторянина» Куліша, такі спостереження висловлені і раніше, і глибше, а головне — концептуально. Що ж, нема пророка в своїй вітчизні...

Варто навести і слова російського філософа, історика і публіциста Георгія Федотова (1886 — 1951), який у статті «Народження свободи», вперше опублікованій у 1944 р., писав про Велику французьку революцію: «Правильно те, що революція йшла під великим гаслом свободи, рівності і братерства, та правильно й те, що в історії Франції не було епохи, коли ці начала зраджувалися б так жорстоко, як за чверть віку революційної епохи. Ці гасла або втілені в них ідеї були, звичайно, творінням не революції, а XVIII століття. Творінням революції була централізована Імперія». І далі: революція «запровадила рівність без свободи, на противагу тому, що повторюється звичайно,— звісно, рівність тільки громадянську. Грандіозна, адміністративно досконала будівля Імперії закріпила всі позитивні «завоювання» революції, розчавивши її ідеологію. Імперія Наполеона не є ні реакція проти революції, ні її нещасне спотворення, а логічно необхідне завершення» («Новый мир». — 1988. — № 1).

В. Кожинов у статтях «Правда й істина» («Наш современник». — 1988. — № 4) і «Найбільша небезпека...» («Наш современник». — 1989. — № 1) доводить, що сталінізм був платою за суспільний екстремізм ліворадикальних сил, їхню ілюзорну віру в шалене просування вперед, у негайне насильницьке перевлаштування світу на засадах рівності і соціальної справедливості. «1937 рік (як і феномен Сталіна взагалі) — це явище всесвітньої історії або, щонайменше, світового революційного руху, а не наслідок інтриг якогось шкідливого угруповання» (№ 4). На думку цього дослідника, «Сталін може нагадати... відомого своєю жорстокістю вождя Англійської революції Олівера Кромвеля, про якого Ф. Енгельс писав, що він «поєднує в одній особі Робесп'єра і Наполеона» (№ 4). Кожинов відтак веде мову про певну необхідність,— а не випадковість, як це декому здається,— появи в революційному русі Кромвеля, Робесп'єра, Наполеона, Сталіна, Мао Цзедуна, Пол Пота. А ми додамо сюди нині й Чаушеску...

Довголітні спостереження філософсько-історичної думки над метаморфозами революційних рухів нещодавно підсумував А. Мігранян: «Досвід французької і російської революцій показує, що перервана зверху революція масовим включенням низів у цей процес і радикальні дії щодо суспільного перевлаштування, коли для цього не дозріли необхідні передумови, кінчаються морем крові самого народу і встановленням ще більш жорстокого і тиранічного режиму, ніж було до початку цих революційних дій знизу» («Новый мир». — 1989. — № 7).

Подібного висновку дійшов і В. Пєцух: «...великі революції завжди мали одну долю: від тиранії до тиранії... у будь-якій розцивілізованій країні революційна буря піднімає з дна моря людського не тільки видатні таланти, які животіли в умовах тиранії, а й тих, хто був настільки нічим, що це національна трагедія, що вони стали всім...» («Иностранная литература». — 1989. — № 9).

Можна, звичайно, дорікати Кулішеві, що він недооцінював революцію як спосіб суспільного прогресу. Адже без революційного піднесення неможливо було повалити царську імперію, незвисну «тюрму народів». Та, крім цього історико-політичного аспекту, є ще й філософсько-історичний: можна порізному ставитись до революцій, але неможливо відмінити діалектику еволюційного й революційного в поступі людства, скасувати один з компонентів цієї діалектичної пари. Цікаво, що навіть філософ-богослов М. Бердяєв визнавав, що революція має свій сенс, свою доцільність. «...Для релігійної історіософії, для історіософії християнської розкривається, що смисл революції є внутрішній апокаліпсис історії,— писав він у праці «Истоки и смысл русского коммунизма» (1937). — В нашому гріховному, злому світі виявляється неможливим безперервний, поступальний розвиток... Революція має онтологічний смисл». Вона «є фатум історії, невідворотна доля історичного існування... Прийняття історії є прийняття і революції, прийняття її смислу як катастрофічної переривності в долі гріховного світу. Заперечення будь-якого смислу революції неминуче повинно повести за собою і заперечення історії. А революція жахлива і страшна, вона потворна і насильницька, як потворне і насильницьке народження дитини, потворні і насильницькі муки матері, яка народжує, потворна і підвладна насильству народжувана дитина. Таке прокляття гріховного світу» («Юность». — 1989. — № 11).

Сьогодні у нас є достатньо підстав для того, щоб зрозуміти, що своя частка правди була і в Шевченка, який закликав народ: «Вставайте, Кайдани порвіте», і в Куліша, котрий застерігав від «дикої сили рабства». Нині ми самі визнали шкідливість ідеалізації революційного насильства, абсолютизації революційного шляху суспільних перетворень та ігнорування діалектики революційного й еволюційного. На урочистих зборах, присвячених 200-річчю взяття Бастилії, член Політбюро ЦК КПРС О. М. Яковлєв говорив: «Коли ми сьогодні болісно дивуємося, як сталося, що країна, партія ленінців прийняли диктатуру посередності, примирилися зі сталінщиною, ріками невинної крові — не можна не бачити, що серед причин, які удобрили грунт авторитарності і деспотії, виявилась і хвороблива віра в можливість форсувати соціально-історичний розвиток, ідеалізація революційного насильства, яка сягає середини XIX століття, самих витоків європейської революційної традиції» («Известия». — 1989. — № 194).

Якраз у середині, а також у другій половині XIX століття Куліш наполегливо пропагував вселюдські ідеали, «апостольство любові до ближнього», «визволення народу дорогою просвіти, разом і християнської, і наукової» («Історичне оповідання»). «Вернімось, любонько, до вічних ідеалів»,— закликав поет у посланні «До Марусі В.» (зб. «Дзвін»). Ще в статті «Полякам про українців» він урочисто

проголошував: «Украинцы всегда чуждались известного правила: цель оправдывает средства. Осуществить наши надежды мы надеемся мирными путями: путем просвещения и справедливости, путем уразумения общей пользы; все другие пути мы считаем ненадежными...» («Основа». – 1862. – № 2).

Якщо сьогодні І. Золотуський у статті «Виправдання Гоголя» («Литературная газета». — 1989. — № 13) переконливо обгрунтовує думку про те, що «Вибрані місця з листування з друзями» — це не падіння, а «подвиг Гоголя» і що в принциповій суперечці Гоголя з Белінським історична правда виявилась на боці Гоголя, який проповідував апостольство любові до ближнього, застерігав від «руйнівних», «знищувальних начал» в європейській цивілізації, стверджував, що «не революціями і руйнуваннями перетворюється суспільство, не переміною зовнішніх обставин, а перемінами у внутрішньому світі людини», вдосконаленням її духовного, морального обличчя,— то це має безпосередній стосунок і до Куліша.

Дозволю собі ще раз процитувати згаданий виступ О. М. Яковлєва: «За тисячі років цивілізації ніхто, ніде і ніколи не зміг побудувати гідне людини суспільство через насильство, яке породжувало тільки насильство. Далеко не випадковим бачиться сьогодні той факт, що на кожному рубежі розвитку цивілізація незмінно виходила на ідею ненасильництва. Від біблійного «не убий!» до без'ядерного, ненасильницького світу. Їх об'єднує загальнолюдське начало, на якому тільки і може будуватись гідне і духовно насичене життя всіх людей».

Недаремно, отже, в революційному перед грозді Росії Чаадаєв, Гоголь, Лермонтов, Достоєвський, Л. Толстой, П. Куліш, філософи-богослови В. Соловйов, С. Трубецькой, М. Бердяєв, Л. Карсвін та інші застерігали від революційного месіанізму, суспільного екстремізму, проповідували євангельський принцип любові до ближнього, боротьбу зі злом не насильством, а моральним переконанням.

Особливо близькими в культурологічні уявлення пізнього Куліша і російського філософа та богослова Володимира Соловйова, який заклав основи оригінальної філософської течії в Росії — метафізики всеєдності, тобто синтезу культур. В один і той же історичний період — 70-ті — 90-ті роки XIX ст. — обидва мислителі орієнтувалися на вселюдські — міжнаціональні і надрелігійні — етичні цінності, пропагували ідеї соборності (всеєдності) культур, синтезу етичних цінностей різних релігій, відстоювали пріоритет моралі у філософських і теологічних ученнях, філософію любові, трактовано насамперед як етичне поняття. Нині зусиллями багатьох ентузіастів творча спадщина В. Соловйова інтенсивно повертається в духовну скарбницю російського народу. Пора і нам пошанувати філософсько-літературну велич П. Куліша як мислителя, історіософа світового рівня. За оригінальністю філософсько-історичних ідей небагато знайдеться йому рівних в історії філософської думки України.

Наші вчені попередніх років часто закидали Кулішеві національно-культурницьке просвітництво як безперечну ознаку ліберально-буржуазної обмеженості його діяльності. Цим інтерпретаторам варто нагадати слова В. І. Леніна: «У нереволюційний проміжок треба вміти робити культурну роботу» (Повн. зібр. тв., т. 45, с. 392). Вчитаймося також у те, що нині пишуть радянські історики Г. Бордюгов і В. Козлов у статті «Час важких питань: історія 20-х — 30-х років і сучасна суспільна думка»: «Політична система в 30-ті роки справді могла бути іншою, не породжувати особистий режим Сталіна і вже тим більше не вести до масових репресій. Та як неминуче повинні визнати й інше. Очевидно, рівень цивілізованості нашого суспільства в той час виявився все-таки недостатнім для того, щоб протистояти цим явищам, створити їм ефективну демократичну противагу. Культури не вистачило, кажучи словами Леніна, не тільки робітникам і селянам, а й тій верстві комуністів, які керували країною» («Правда». – 1988. – № 277). Вчені мають на увазі висловлювання В. І. Леніна у матеріалах до XI з'їзду РКП(б), 1922: «Забезпечено успіх, якщо вистачить? чого? культурності!!!» І далі: «Чого не вистачає? Культурності». І через низку рядків знову ж: «Цілком досить *економічних* і *політичних* засобів для побудови фундаменту соціалістичного суспільства.»

Не вистачає? Культурності, вміння».

І ще як прозріння: «Суть: *розрив* між всесвітньо-історичною величчю завдань, поставлених і розпочатих

і злиденністю матеріальною і *культурною*» (Повн. зібр. тв., т. 45, с. 389 — 392).

Читаючи ці рядки, ще раз вдумаймося в пророче застереження Куліша: «Ні, світла, світла, більш нічого! Сим визволим сліпого брата: Не буде суєсловить Бога, Не стане вихваляти ката» («Епілог», зб. «Хуторна поезія», 1882). Те, про що пост-мислитель попереджав наприкінці XIX ст., на жаль, збулося в добу культу особи Сталіна, і аж тільки тепер наші вчені зрозуміли, що одна з причин цього культу — недостатня цивілізованість тодішнього суспільства, брак культури,— інакше кажучи, «світла» не вистачило «сліпому братові» тих часів, аби він не «вихваляв ката».

Інший радянський суспільствознавець О. Ціпко серед витоків сталінізму слушно називає «не тільки брак знань, неграмотність переважної частини населення, брак культури праці, а й відсутність мотивів, що стримують від максималізму та екстремізму... захоплення стихією, руйнуваннями, готовність іти напролом», лівий екстремізм, месіанізм, боготворіння майбутнього, нарешті — «голованого носія ідеології стрибків — екстремістськи настроєного лівого інтелігента» («Наука и жизнь». — 1989. — № 1).

Як бачимо, культурне просвітництво Куліша і його боротьба проти екстремізму, за що його так критикували недалекоглядні дослідники, мали величезне позитивне значення.

Ще в історичному романі «Чорна рада» (1857) П. Куліш створив суспільний ідеал, втілення якого в життя давало б можливість уникнути революційної катастрофи і перевести суспільство на рейки еволюційного поступу,— це шлях національної консолідації на грунті забезпечення демократичних

свобод і прав людини, надання соціальних привілеїв кожній суспільній групі. Ця його думка передбачала одне з положень «Всезагальної декларації прав людини», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. У «Преамбулі» цієї Декларації сказано: «...Необхідно, щоб права людини охоронялись владою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватись, як до останнього засобу, до повстання проти тиранії і гніту» («Литературная газета». — 1989. — № 4). Куліш став українським провісником ідеї національного консенсусу (згоди), яка виявилася такою ефективною в демократичних державах і нині лягла в основу нового політичного мислення в нашій країні. Адже сьогодні ми слушно говоримо про конечну потребу врахування і збалансування законних інтересів усіх суспільних груп, верств і націй Радянської держави.

І. Франко, який неодноразово дуже гостро полемізував з П. Кулішем і критикував його, усе ж віддавав йому належне як визначному письменникові та культурно-громадському діячеві: «В історії нашого духовного розвою займе він назавсігди дуже високе місце. Великі хиби його особистої вдачі і його світогляду, котрі нині в наших очах майже рівноважать його заслуги, з часом в очах потомності значно вменшаться, а зате великі його заслуги визначаться виразніше».

Сьогодні ми й звертаємо увагу насамперед на здобутки цього невтомного трудівника, як це й заповідав робити І. Франко. І бачимо, що мало хто з українських дожовтневих письменників такий сучасний нині, як П. Куліш. Піднімаймося ж до висот його духу, шануймо його велич, бо це велич і гордість нашої культури!

Г. Пустовійт. Портрет Ю. Яновського. 1942 р.

ПЕТРО ПЕРЕПЕЛИЦЯ

За скупими рядками спогадів

З архівних джерел

В рік 150-річчя від дня народження М. Л. Кропивницького посилюється увага до деяких проблем у вивченні його творчої спадщини, зокрема до хронології творчої діяльності митця. Свого часу її започаткував у своїх дослідженнях вчений, знавець українського театру П. І. Рулін. Пізніше відомий український бібліограф Ю. О. Меженко опублікував у виданні «Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів» («Мистецтво», К., 1955) спеціальне дослідження — «Хронологія артистичної діяльності М. Л. Кропивницького (матеріали до біографії)». Автор не вважав її завершеною, бо чимало в ній потрібно було ще вивчати. Особливо щодо сімдесятих років XIX століття, коли Кропивницький пішов на професійну сцену. Ці роки і надалі лишалися тим міцним горішком у нашому театрознавстві, що його не вдовалося розколоти.

Чи не єдиним джерелом про них були спогади самого Кропивницького, зокрема його «Автобіографія (За 65 літ)». Читачам вона відома як із згаданого вище збірника, так і з публікації у шеститомному виданні (К., 1960). Однак в той час мені, упорядникові видання, не було змоги прокоментувати дещо з того у спогадах Кропивницького, що вважалося у театрознавстві канонічним. Потрібна була робота в архівах, щоб зняти або потвердити сумніви, скажімо, щодо перебування митця в Кременчуці в другій половині сімдесятих років. У своїх спогадах Марко Лукич писав: «Зиму 1877—78 рр. служив я в Єлисаветграді у Виходцева режисером. Увесь сезон 1878—79 рр. держав сам театр і трупу в Кременчуку, за що пришмалив тисяч три грошей. 1879—80 рр. служив там же в Кременчуку режисером в трупі О. П. Лаврової.

1880—81 — там же режисером в Ашкаренка». Після цих рядків Кропивницький додасть ще кілька абзаців, і його спогади обірвуться — той 1910 рік, яким вони датовані, був для нього останнім у житті...

Спробуємо ж на основі знайдених нині архівних матеріалів та інших джерел зробити спробу розшифрувати наведені вище рядки, але насамперед нагадаємо про час, пов'язаний з творчою біографією митця саме в Кременчуці. Рік 1877-й був другим за ліком після ганебного наказу Олександра II про заборону українського друкованого слова, в разом з тим — і постановки українських п'єс. А ще це був рік початку російсько-турецької війни (1877—1878 рр.) і переддень революційної ситуації в Росії. Підкреслимо також, що друга половина сімдесятих років — це період становлення акторської майстерності Кропивницького, пошуків власного почерку в галузі режисури.

То що ж було насправді в той час в Кременчуці, про який згадує Кропивницький? Що було в Єлисаветграді (тепер місто Кіровоград)? Почнемо з того, що в сезоні 1877—1878 рр. Кропивницький у трупі Г. О. Виходцева не перебував, та й такої трупи тоді на Україні не було. І починав він не з Єлисаветграда. У спогадах автора трапився недогляд — зміщення в часі.

У згадані Кропивницьким роки Г. О. Виходцев був актором російської трупи М. М. Савіна. Сам же Кропивницький, як відомо, взимку 1877 року (це було до початку великого посту) завершив свої виступи у Сімферополі, а потім вдався до пошуків театру, де можна було б працювати. 15—16 (27—28) травня 1877 року «проїздом» через Єлисаветград Кропивницький виступив на місцевій сцені з аматорами у кількох виставах. Далі він відвідав Харків і як співак брав участь у виставі опери «Аскольдова могила» О. Верстовського (виконував партію Невідомого). Архівні джерела засвідчують також, що одного разу він виступав «проїздом» і в Кременчуці. Однак остаточний вибір ним цього міста на Дніпрі стався в червні того ж 1877 року. Сюди він переїхав зі своєю сім'єю.

Невеликий відступ. Коли наприкінці 1876 року у місті був споруджений новий кам'яний (зимовий) театр, власник цієї споруди П. І. Козельський у січні наступного року віддав його «в найми», тобто в оренду тільки-но створеній трупі за участю відомого діяча російської сцени Л. М. Самсонова, того самого, під режисурою якого в 1871 році почипав Кропивницький свою діяльність на професійній сцені в Одесі у Народному театрі. Та вже після великого посту, під час якого офіційно всі видовища заборонялися, новим орендатором театру стала колишня полтавчанка, відома артистка російської сцени Ольга Петрівна Лаврова. Товариство російських акторів під її орудою почало тут свої вистави

невдоволі перед приїздом Кропивницького. Дебют його на кременчуцькій сцені відбувся 12 (24) червня 1877 року. Чим привабила актора ця трупа? На це можна дати однозначну відповідь. Товариство російських акторів ставило і драму, і комедію, і водевіль, і оперу. У всіх цих жанрах міг вільно виступати Кропивницький. У той час його називали «актором-співаком». Він мав надзвичайної краси баритон. Через багато років російський письменник Скиталець (С. Г. Петров) назве Кропивницького попередником Шаляпіна. В Кременчуці митець став окрасою сцени.

Тож тепер ми маємо змогу доповнити «Хронологію...» Ю. О. Меженка хоча б кількома прикладами: у постановці «Весілля Кречинського» О. В. Сухово-Кобиліна Кропивницький створює образ Расплюєва, у «Теплому місці» О. Островського — образ Вишневського, часто виступав у водевілях...

Коли у серпні розпочався зимовий сезон 1877—1878 рр., трупа в Кременчуці почала працювати під режисурою актора Н. Т. Філіповського. Ім'я Лавровської як розпорядниці деякий час іще залишається на афіші, однак з жовтня театральний колектив уже іменується «Трупа російських драматичних акторів під орудою Н. Т. Філіповського». Саме про це чомусь не згадав Кропивницький у своїх спогадах. А роль Філіповського у театральному житті Кременчука майже протягом трьох десятиліть була значна. І в той, пам'ятний для Кропивницького сезон серед навали часом швидкоспечених тодішніми драматургами п'єс Філіповський прагнув створити суцільно вагомий репертуар. Йшли вистави «Лихо з розуму» О. Грибоєдова (Фамусов — М Кропивницький), «Мертві душі» за М. Гоголем (тут Кропивницький виконував по черзі дві ролі — Собакевича і Плюшкіна). Опанувавши на той час мистецтво цілковитого перевтілення і майстерність гримування, Кропивницький створив на кременчуцькій сцені такі образи у виставах за п'єсами О. Островського, як Мамаєв («На всякого мудреця...»), Крутицький («Не було ні гроша і раптом алтин»), Дикий («Гроза»)... З того сезону на багато років стане для актора роль екзекутора Яєчниці в «Одруженні» М. Гоголя. Тоді ж Кропивницький бере активну участь у постановках п'єс В. Шекспіра (у «Гамлеті» він незмінний Клавдій, а в «Отелло» — Яго).

Наприкінці лютого 1878 року за порадою і підтримкою Кропивницького до російської трупи приїхала з Єлисаветграда Марія Карпівна Тобілевич — рідна сестра братів Тобілевичів Івана, Миколи і Панаса — майбутніх діячів української професійної сцени. Відтоді ряд вистав Філіповського ідуть, як зазначалося на афішах, «за участю любительки М. К. Тобілевич». Проте вже тоді «любителька» (аматорка) професійно володіла голосом (сопрано) і їй доручалися у музичних виставах провідні ролі. Вона співає партію Єлени («Прекрасна Єлена») та Періколи («Птахи співочі») Ж. Оффенбаха. У цих же оперетах та й в інших виступає і Кропивницький.

Наприкінці перебування трупи у Кременчуці (квітень) Кропивницький зіграв роль Бєлугіна в постановці «Одруження Бєлугіна» за О. Островським.

Сталося так, що після цього сезону і Лавровська, і Філіповський виїхали з Кременчука. Трупа розпалася. З травня до середини літа 1878 року у приміщенні театру грала трупа антрепренера М. М. Савіна, яка славилась гарним творчим складом. Успіх мала великий. Кропивницький був присутній на виставах савінської трупи. Її приїзд до міста, безперечно, був тим поштовхом, що спонукав його до заснування власної антрепризи. І хоча Кропивницький був палким прихильником демократичної організаційної форми театру на кооперативних засадах, бажання бути і хазяїном трупи, і її художнім керівником переважило. Мала значення і тогочасні обставини: ішла війна, місто приймало великий потік людей — цивільних і військових, тож глядачів у театрі не бракувало...

Та повернемося до рядків спогадів Кропивницького: «Увесь сезон 1878—79 рр. держав сам театр і трупу в Кременчуку...» Майже протягом століття з часу написання цих рядків лишалося невідомим, якою ж була та трупа Кропивницького. Тепер знаємо, що це була антреприза М. Л. Кропивницького і Ф. К. Зайковського (родича Марка Лукича). Наприкінці липня 1878 року Кропивницький виїздив до Харкова, виступив там у кількох виставах російської трупи, яка грала в літньому театрі «Шато де Флер», і забрав звідти кількох акторів. Відома і в дожовтневий, і в радянський час співачка М. А. Дулова згадує, що до організації театральної справи Марко Лукич хотів тоді у Харкові залучити і її батька — А. Буковського, діяча музичної культури. Прота тільки значно пізніше обставини міцно поєднують у Кременчуці сім'ю Буковських і Кропивницького. З Харкова ж антреприза запросила на сезон відомий на провінції театральний оркестр Колесникова. Створювався театральний колектив, що міг ставити і оперету, і оперу. В його складі були актори: М. Башинська, С. Волгіна, В. Ленський, М. Нежданов, С. Новиков, М. Смирнов, М. Стопель, О. Тимаєва, Л. Шілові, барон В. Розен (родич декабриста А. Є. Розена), Н. Яковлєва, А. Ліський-Неметті та інші. З Єлисаветграда М. Тобілевич та дружина Кропивницького О. Вуколич.

Зимовий сезон відкрився 17 (29) серпня 1878 р. виставою «Тепленьке місце» О. Островського. Нині важко повірити, що кожного разу на сцені йшли нові вистави, тільки деякі з них повторювалися. А якщо додати, що до основної багатоактної вистави долучався або водевіль, або оперета, то можна собі уявити ступінь інтенсивної праці акторів і режисера. Театр на цілковитій самоокупності у глибокій провінції міг вижити тільки так. Серед потоку п'єс тодішніх драматургів О. Потєхіна, В. Дяченка, М. Стебницького, В. Крилова, М. Полевого, Ф. Бурдина та багатьох інших світлим променем на кременчуцькій сцені була вітчизняна класична п'єса. Доведено, що не було тоді жодної п'єси О. Островського, у якій не грав би Кропивницький. Саме ці п'єси разом з творами М. Гоголя, О. Грибоєдова, О. Пушкіна формували у митця суспільно-

естетичні смаки, утверджували реалістичний напрям театру Кропивницького.

На кременчуцькій сцені він поставив «Не так живи, як хочеться» і «Бідність не порок». Обидві вистави були вирішені, вживаючи сучасну термінологію, у плані мюзиклу, своєрідної драми-пісні — із хорами, хороводними обрядовими сценами, старовинними народними піснями, святковими іграми.

У згаданий сезон Кропивницький поставив доступні тоді провінційній сцені оперні твори — «Аскольдову могилу» О. Верстовського і «Русалку» О. Даргомижського. У першій з них він виконував партію Невідомого, у другій — Мельника (М. Тобілевич співала Наташу). Оперні вистави потребували техніки, належного художнього оформлення. Тепер ми знаємо, що в постановці опери О. Верстовського режисер був і художником, оформив шість картин. Що ж до «Русалки» — відомий тоді художник-декоратор П. С. Румянцев досягнув у її оформленні цілковитої ілюзії: глядачі бачили на сцені і натуральний водяний млин, і дно Дніпра з рибами, і підземне царство, і політ дракона...

Театр Кропивницького був справжнім музичним. За складом акторів (згадаймо хоча б співачок Н. В. Стрельську та М. Тобілевич) антреприза тоді справді могла конкурувати з трупою М. М. Савіна. Серед найпопулярніших її музичних вистав було своєрідне ревю «Російське весілля кінця XVI століття» П. Сухоніна — з хорами, сценами народних обрядів, елементами хореографії.

Чільне місце серед музичних вистав у Кропивницького посідала оперета. Цей жанр він почав опановувати ще з 1871 року — на одеській сцені, хоча не сприймав надмірностей канканування, як майстер вокалу знайшов у ній своє амплуа. Кропивницький любив оперету, знав «секрети» її постановки. У той сезон кременчужани побачили вистави оперет Ж. Оффенбаха, Г. Доніцетті, Герве (Ф. Ронжерв), Ф. Зуппе, Т. Лекока. Коли ж до цього додати постановки п'єс В. Шекспіра, Ф. Шіллера, П.-К. Бомарше, то матимемо яскраву картину тієї театральної атмосфери, в якій жив і працював тоді митець.

У кременчуцький період Марко Кропивницький виступає виконавцем багатьох ролей, постановником спектаклів, учасником дивертисментів, численних концертних номерів (він виконував арії з вітчизняних опер, романси російських та зарубіжних композиторів). Чимало вистав театр Кропивницького давав за зниженими цінами — для учнів шкіл, кошти з деяких вистав ішли на рахунок Червоного Хреста..

Слід підкреслити, що становище трупи Кропивницького було складне. Антреприза мала забезпечити кожному досить великому колективу гарантовану оплату праці. Прагненню режисера піднести художній рівень вистав протистояла вимога батьків міста давати якнайбільше водевілів. А ще — приїзди гастролерів у нововідкритий в місті театр. За наказом тих же батьків міста його займали то паризька трупа Антоніо, то трупа Яні з Греції, то відома в Росії капела Д. О. Слав'янського (Агреньова). Останню Кропивницький навіть залучав до участі у своїх виставах. Та й загалом післявоєнний рік виявився тяжким. Навіть на кращих виставах зал був напівзаповнений...

Наприкінці зимового сезону 1878—1879 рр. антреприза М. Л. Кропивницького і Ф. К. Зайковського припинила діяльність. Проте значення її у творчій біографії Кропивницького велике. Саме у Кременчуці митець загартовував власну манеру режисера, що через кілька років допомогло йому у сценічній практиці створеного ним українського класичного театру.

Що ж іще лишалося невідомим між рядками спогадів Кропивницького? Це його перебування у колишній своїй трупі, яка з початку квітня того ж року перейшла до іншого керівника — актора О. М. Матвєєва. У значно меншому складі ця трупа грала спершу деякий час у Кременчуці, потім переїхала до Єлисаветграда, а звідти до Миколаєва. Репертуар становили такі розраховані на смаки обивателя п'єси, як «Сестра Тереза», «Ванька-ключник», «Лютий американець» та інші. Вряди-годи звертався трупа і до п'єс О. Островського. Проте до кінця періоду її виступів Кропивницький не добув. Він домовляється з Лавровською про спільну працю в Кременчуці.

18 (30) серпня 1879 року зимовий сезон у місті розпочала трупа російських драматичних акторів під орудою О. П. Лавровської. Обов'язки режисера в ній взяв на себе Кропивницький. Трупа зберігала традиції музичного театру — на сцені йшли всемогутні тоді оперети. Героїнь у них грала Н. В. Стрельська. З нових акторських робіт Кропивницького того сезону назвемо ролі Отелло і Шейлока в п'єсах В. Шекспіра. Ставив театр також драми Ф. Шіллера, О. Островського, інсценівки творів зарубіжних авторів. Сезон закінчився у березні 1880 року.

Що ж тепер ми знаємо про Г. О. Виходцева, у російській трупі якого Кропивницький також працював? На це теж дають відповідь архівні джерела. 9 (21) травня 1880 року ця трупа почала свої виступи у Полтаві під режисурою Кропивницького. На жаль, ні про полтавський час її діяльності, ні про багато що інше мемуарист не згадав, зокрема й про те, що в час, коли над українським театром тяжіла заборона, він, режисер, створив у Полтаві під одним дахом з російською українську трупу, яка кілька місяців плідно працювала. Покинув Кропивницький Г. Виходцева після зимових гастролей у Єлисаветграді в лютому 1881 року, і назавжди.

Ось такий стислий коментар хотілося б додати до відомих рядків Кропивницького з незакінчених ним спогадів...

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

ЯК НЕ З ДОЩЕМ, ТО З СНІГОМ

Полисіли дерева, в дібровах замовкло птаство, тихі ставки та озерця вкрилися жовтими бляшками падолисту. Ранками левади й видолинки все частіше сивіють густою памороззю, і дошкульний вітер нагадує: настала пора витягати зі схованки рукавиці...

Непомітно, але впевнено вступила в свої права осінь, котру ознаменував один з найшанованіших у слов'ян місяців — жовтень. У сучасному місяцеслові він посідає, як відомо, десяту позицію. Натомість латинська назва, що нею користується чимало народів, фіксує його лише восьмим — «октобер». З цього приводу григоріанський календар не зовсім точний.

Українська назва другого осіннього місяця не потребує особливих пояснень. Місяценазва «жовтень», як стверджують давні джерела, була відомою ще за Київської Русі. Про це наголошують східноукраїнські календарі «Рідний край» (1907), «Просвіта» (1908), словники М. Левченка «Опыт русско-украинского словаря» (1896), Є. Тимченка «Русско-малороссийский словарь» (1897), М. Уманця та А. Спілки «Словарь русско-галицкий» (1896), Б. Грінченка «Словарь української мови» (1909) та інші.

Поруч з жовтнем уживалося й слово «паздерник». Воно походить од спільнослов'янського «паздер», тобто костриця. Саме о цій порі починали масово переробляти льон та коноплі. Вилежані під осінніми дощами та вітрами стебла сушили в печі, потім їх м'яли на терницях та ногами, щоб очистити волокно від костриці. Цей процес і досі в глибинних поліських селах називають паздерництвом. До речі, наші сусіди білоруси офіційно йменують жовтень кастрычнікам, себто місяцем костриці.

На Україні в активному вжитку побутували й регіональні місяценазви. Серед найвідоміших — «грязень» (від грузьких доріг), «хмурень» (невмірно похмурих днів), «листопадник» (період опадання листя), «зазимник» (поява перших відчутних заморозків) тощо.

Одначе найточнішою, як мені здається, можна вважати народну назву жовтня — «весільник». Той, хто добре обізнаний з традиційною українською обрядовістю, знає, що, починаючи від покрови, тобто 14 жовтня, починали справляти весілля. У народі так і казали: «Жовтень на весілля багатий».

Тому другий місяць осені чекали з нетерпінням, особливо ті, хто засватався у вересні. Для сучасників, очевидно, буде дивною така сувора регламентація. З першого погляду воно й справді незрозуміло: свататися можна було вже після Семена, а ось справляти весілля лишень по покрові. Чим, власне, зумовлене таке табу? Перш за все господарською діяльністю. Річний хліборобський цикл формував не тільки обрядову, а й виробничу структуру, і вони тісно пов'язувалися й перепліталися між собою. Згадаймо прислів'я й приказки весняно-літнього циклу. Переважна більшість їх позначена турботою про врожай: «Квітневої роботи на май не відкладай, то їстимеш коровай», «Червень тому зелениться, хто працювати не лениться», «Хто в липні жари боїться, той взимку не має чим погрітися», «Серпневого дня зимовим тижнем не заміниш»...

До цього далеко не повного переліку варто додати ще одне, може, найхарактерніше прислів'я: «У маю розумний жениться, а дурна заміж іде, а в жовтні розумна заміж іде, а дурний жениться». Відтак, починаючи з ранньої весни

і звінчуючи осінню, хлібороб завжди пам'ятав, що один трудовий день рік годує.

Лише після закінчення жнив селянин міг трохи розслабитися і перепочити. Такою порою і був жовтень — місяць початку вечорниць і масових весіль. Адже вирощене зерно зібрано і засіяно ниву озиминою.

Традиційне українське весілля об'єднувало кілька окремих сюжетів. Перед тим, як узаконити шлюб, йому передували чотири, а то й п'ять дійств: оглядини, сватання, змовини, заручини тощо. Тільки після цього запрошували гостей, випікали коровай і плели вінець для молодої. Всі ці ритуальні обряди були розраховані на те, щоб молодята остаточно зважили своє рішення створити міцну сім'ю. Ось чому, власне, так довго й тривали передвесільні обрядодії.

Переважно в жовтні справляли також «Весілля для батьків», або «Вінець». У давнину це було досить відоме дійство. Нині воно майже зникло. Однією з причин є те, що сучасні родини надто подрібніли. Згідно із звичаєм «Весілля для батьків» робили у багатодітних сім'ях. Коли одружували останнього сина чи віддавали заміж дочку, то на третій день плели вінки і випікали коровай для батька-матері. Цим обрядом, котрий у скороченій формі нагадував весільний, віддавали шану батькам, що виховали працьовитих дітей.

З другим осіннім місяцем пов'язано чимало храмових свят. Здавна на Україні кожне село мало свій «іменний празник». Його визначали за датою закінчення будівництва й освячення храму (а звідси й храмове свято). Цю вицію намагалися скоригувати так, щоб ритуальний день припав на середину осені.

На храмове свято з'їжджалися родичі і знайомі із сусідніх та віддалених сіл. У цей день односельці влаштовували «канун». Братчики — в це були заздалегідь вибрані найповажніші люди села — закуповували у пасічників мед, розводили його водою і варили на повільному вогні. Потім ситу зливали в дерев'яні бочки, додавали трохи хмелю і ставили у льох для бродіння. Процес виготовлення питного меду тривав нерідко кілька місяців.

Коли надходило храмове свято, виготовлену медівку вивозили в центр села і, вибравши писарів, доручали їм продавати медовуху. Для урізноманітнення дозвілля братчики наймали й музик.

До кануну — місця, де стояли бочки,— сходилися односельці й гості. Тут же облюбовувала місце й молодь. Хлопці мали за обов'язок частувати солодким питвом своїх коханих, які в свою чергу дарували велнкодні писанки. Такі свята — з музикою, піснями й тан-

Г. Пустовійт.
Портрет Олександри Що 1942 р.

цями — нерідко тривали протягом кількох днів. Виручені гроші від розпродажу медівки, котру можна було брати й на віру, себто розплачуватися пізніше, використовували на громадські потреби.

У жовтні починали збиратися і на традиційні вечорниці та досвітки. Початок вечорниць ознаменовувався масовими гуляннями і обрядовим дійством. Зокрема, прилюдно вибирали розпорядника. Це мав бути енергійний і авторитетний юнак. Його розпорядження стосовно до молодіжних розваг були непорушним законом для кожного парубка і дівчини. Тих, хто порушував утрадиційнений звичай вечорниць, розпорядник міг позбавити права відвідувати молодіжні гулі.

Перші вечорницькі сходки обов'язково завершувалися колективною вечерею. Перед тим, як сідати за стіл, виносили надвір і ставили на підвіконня тарілку зі стравою, щоб «господа була багатою і щедрою на вечорничників». Зачерпнувши першу ложку їжі, дівчата вибігали на вулицю «послухати пса». З якого боку він гавкав, туди дівчина через спину викидала їство; потім перехилялася навзнак, щоб взяти із землі який-небудь предмет. Якщо це був папірець — отже, майбутній чоловік буде писарем, траплялася тріска чи паличка — столярем, сіно — косарем, а коли випадала грудка землі — хліборобом...

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Ярини (1). Цей день називали «журавлиним літом». Якщо на Ярини відлетять журавлі, то через два тижні чекай морозів, а ні — зима раніше 2 листопада (Афонію) не настане.

Трохима (2). Цього дня хлопці й дівчата обирали одне одного. Звідси й примовлянка: «На Трохима не проходить щастя мимо: куди Трохим, то й воно за ним».

З 2 до 10 жовтня пасічники мусили перенести в омшаники (погреби) вулики. При цьому спостерігали: якщо бджоли старанно позаліплювали вічка воском чи прополісом — зима буде сувора.

Дениса (3). Північний вітер — на холод, південний — до тепла, західний — на мокречу, а східний — зимно, проте сонячно.

Кіндрата (4). Є ще зимовий Кіндрат — 7 січня. Люди починали готуватися до зими. Про тих, хто легковажив, казали: «Пустий господар по Кіндраті не має ще кожуха в хаті».

Івана Предтечі (6). Дівчата та жінки починали братися за рукодільництво — прясти, ткати, вишивати. Одна одній казали: «Так і потік почину приволік», «На Предтечі тулися до печі».

Єфросії (8). Цей день у народі називали капусником, бо, за повір'ям, пошаткована капуста мала добре і довго зберігатися: «Не треба в капусту й олії, як пошаткуєш на Єфросії».

Якщо цього дня випаде сніг, то зима встановиться 21 листопада.

Ранній сніг — на ранню й теплу весну; якщо він глибокий, то наступного року буде добрий врожай, якщо сухий — літо буде погоже.

Івана Богослова (9). Хто не посіяв до Богослова — не варт і доброго слова.

На Богослова дощ зі снігом — у січні тричі втне дощ; сонячно і тепло — червень буде дощовий і холодний.

Покрова (14). З цього дня починали сходитись на вечорниці, котрі закінчувалися напередодні великодня.

Яка погода, такою буде і зима.

Якщо в цей день сніг не покрив землі — не покриє в листопаді і грудні.

Якщо до цього дня листя з вишень спаде — на теплу зиму, а втримається — на сувору.

Зранку вітер з півдня, а з обіду із півночі — початок зими буде теплий, але згодом похолоднішає.

Якщо вітер з півдня — зима тепла, із заходу — середня, з півночі чи зі сходу — холодна.

З покровою пов'язано чимало приказок.

Хто лежить до покрови, той продасть всі корови.

До покрови давали молоко корови, а після покрови пішло молоко в роги корові.

Недалеко до покрови — ще сіна накошу, а прийшла покрова — заніміла мова.

Покрова всю землю покриває листям або снігом.

Сергій Послушний (20). З цього дня вже чекай зими.

Якова (22). Зима стає на ноги. Можна сподіватися і на сніжну крупу.

Після Якова осінь вже заплакала.

Євлампії (23). Куди ріжки місяця покажуть, звідти будуть дути вітри.

Параски (28). Цей день ще називали Параскою-болотикою.

Розкисли дороги — застрягли Парасчині ноги.

Як зачнеться на Параску моква, то аж до морозів трива.

Пророка Осії (30). В цей день колесо з віссю прощається. «Віз,— кажуть,— у засторонок поліз, а сани ще не зніс», оскільки «жовтень ні колеса, ні полоза не любить, бо їде на рябій кобилі».

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ДРУГИЙ 1626 • 1638

■

На Запорожжі козаки застали королівського посланця; вони потім казали, що через се головно й похід кримський перервали, бо довідалися про приїзд королівського посла. З чим він приїхав, не знаємо, але можна догадуватися, що з пригадкою в справі «погамування своєволі» (пригадую той весняний похід на море. Є натяк на се і в листі до Хмелецького. — М. Г.). Своєволя українська дійсно починала з часом розмахуватися все більше, як звичайно. По морськім поході Филоненко з Корсуня, пізніший полковник, зібрав з різних міст «ватажку» з 18 сот чоловік (між ними був і Саврський, підстароста уманський). Напав з ними на Волощину, попав до Тегині на ярмарок, трохи не захопив несподіваним нападом тутешнього замку, але козаки кинулися «на луп», і тим часом замок відборонився, але місто було страшно зруйноване — «анінець спалили, турків багато порубали і огнем попсували». Велику здобич привели з собою додому — ясиру, волів, грошей і всячини.

Іншу екскурсію під ту ж пору, літом того року, вчинив якийсь Малай з Черкас: пішов «в річки» (на Самару), зібравши півтори тисячі чоловіка; промишляв козацьким хлібом на Муравськім шляху (з московської України до Криму). Заступив карван татарський, що віз від Шагін-Гірея гроші до жінки його в Персію. Пограбував тих татар і забрав велику здобич: по сім червоних золотих і по п'ять кокей прийшло на чоловіка, як оповідали на Україні. (Реляція про сі походи писана перед св. Іллею. — М. Г.).

По сих передвступних екскурсіях піднялися плани великого морського походу і на Запорожжі, але тут поділилися гадки і погляди. Не бракувало прихильників походу на море, але було багато таких, які за краще вважали триматися кримської афери, що, можна було сподіватися, і далі могла бути ведена без рішучого конфлікту з правительством. Зближався день св. Іллі — час виплати «жолду» козакам, і, очевидно, жаль їм було утратити тих кільнадесят тисяч золотих. Шагін-Гірей, зі свого боку, розташувавшися з своїм двором в сусідстві Січі, теж всякими способами, дарунками й обіцянками нахиляв козаччину до дальшої боротьби з Кантеміром і Джанібек-Гіреєм. Він прийшов сюди з кількадесятьма кіньми лише, але щораз прибували до нього нові партизани з Криму, закуштувавши кагінок нового хана і Кантеміра, що, опанувавши Крим, розпочали криваву розправу з усіма, хто тримався був Магомета і Шагіна, і старі партизани кликали Шагіна в Крим, обіцяючи поміч і успіх.

Гетьман, наступник Дорошенка, вибраний на його місце під Бахчисараєм, стягнув на себе неласку війська. Скинено його з гетьманства, суджено і скарано смертю — утопили його, як каже сучасна реляція, «бо був затаїв щось у себе військових грошей». Стали проти себе дві партії. Прихильники політики

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 8.

лояльної ставили кандидатуру Грицька Чорного з Черкас, звісного ватажка морського походу 1624 р. Він тепер виступав проти морського походу і, значить, проти конфлікту з правительством: «годився бути гетьманом, коли не підуть на море». Друга партія ставила кандидатом якогось Мусія, що «брався бути гетьманом на море», як в 1619 році Бородавка. Серед реєстровиків взяла перевагу партія лояльних. Вибрано гетьманом Грицька і рішено ввійти в порозуміння з правительством щодо кримської афери. (Цитована реляція писана в першій половині липня. — М. Г.).

З місяця липня маємо перший лист козаків у сій справі, адресований до Хмелецького, що «здавна звик здорову раду і милостиву ласку показувати війську козацькому»; він має характер першої розвідки в сфері правительственої політики щодо кримської афери. Військо пояснило, що довший побут його н. Запорожжі мав і має на меті основне приборкання своєволі. Не можучи поспіти самі до Києва на день св. Іллі по річну плату для війська, козаки висилають по неї післанця і просять Хмелецького з свого боку зайнятися сею справою, щоб їм ту платню сповна виплатили. Оповідають свою кримську одіссею, яку, мовляв, вони перервали умисно, щоб довгий пробуток їх в Криму не був «проти волі короля і Речі Посполитої». Доносять, нарешті, про прихід Шагін-Гірея на Запорожжя, «не з іншим замислом, як тільки щоб укритися під крила корони польської». Військо не вважає можливим на власну руку підтримувати його далі, бо «нам комісією (куруківською) того заборонено, і не сміємо нічого важного зачинати з ним», але воно вважає дуже важним в інтересах держави підтримати кримського претендента, і тому питає порад, як їм поступити.

Відповіді Хмелецького не маємо, але вона, без сумніву, випала прихильно, бо він був прихильником сеї кримської афери, і два тижні пізніше військо козацьке висилає вже посольство до короля разом з послом від Шагін-Гірея. (Рудницький припускав, що се козаки робили за порадою Хмелецького. — М. Г.). Посли козацькі Каленик Прокопович, Яцько Савич і Стефан Микитич повезли королеві лист, писаний в тім же дусі, що й до Хмелецького, але з більш енергійним представленням ваги кримських планів для держави:

«Як коли, то власне тепер догідний час на те, щоб знести весь Крим, як буде на те воля вашої кор. милості, і Річ Посполита без великого заходу може забезпечити собі вічний спокій. За одну осінь ваша кор. милість може здобути Крим, прилучивши тільки до запорозького війська те військо, що під регіментом п. хорунжого брацлавського (Хмелецького)».

І при сій віркій оказії з приводу, що їм «для викоренення своєволі й запобігання дальшим замислам погані та в справі Шагін Гірея прийшлося довше пробути на Запорожжі», просять у короля додатку до платні, коней та інших потрібних речей.

Правительство польське опинилося в досить непевнім становищі. З одного боку — лояльність супроти Туреччини наказувала стримватися від участі в кримських усобицях, від підтримування претендентів проти законно поставлених турецьких васалів. І в відносинах до козаків властиво принциповість наказувала скарати їх за самовільні кроки й на будуче стримати їх від роблення політики на свою руку — отже, незгідність її з останньою ординацією дуже добре відчувала сама козаччина. Але з другого боку — зашахувати кримських розбійників і саму Туреччину таким енергійним і талановитим претендентом, зв'язати кримські сили хронічною усобицею, в разі успіху Шагіна промостити собі стежку до впливів в Криму — се все теж було занадто принадно. Шагін в своїх листах королеві обіцяв легке здобуття Криму, вірне васальство його, без плати упоминків, і навіть здобутки за Дунаєм в Туреччині. І з усіх боків неслися до короля й до його міністрів поради: ніяким чином не упускати з рук такої чудової нагоди, не полишати Шагіна без помочі, доручити козакам, щоб йому помогли всіми силами, навіть побудити їх до того. Так, без сумніву, радив Хмелецький; так гаряче дораджував прихильний і вірний Польщі господар молдавський, безсумнівно, добрий знавець турецько-татарських відносин (такого ж буквально змісту лист його до канцлера. — М. Г.), так, нарешті, заохочував короля і його невтомний референт українських справ, наш давній знайомий князь Юрій Збаразький (і такого ж буквально змісту лист його до канцлера. — М. Г.).

«Хоч прості то хлопи, але і небіжчик Юлій Цезар ліпше не міг би порадити,— заявляє експансивний землячок наш з приводу козацьких мотивів за участь в кримській усобиці. — Шагін-Гірея висадити на ханство, татар сварити, Орду нищити — час і нагода саме на таку мудру раду». І захвачений ідеєю, сам силкується розмахнутися в такім цезарівськім дусі на свій фасон: «Треба вести справу тільки самими козаками, їх на те стане: збереться їх сила, бо й тепер немало з України йде на Запорожжя; підуть табором, рушничн з доброю арматою, не зможуть їм татари нічого зробити. І нехай там б'ється якнайбільше — все то нам на користь. Коли посадять Шагін-Гірея на ханство, то він мусить пам'ятати добродійство, бо й нема де йому притулитися: до нас в кожній пригоді мусить звертатись. Туркам вік тяжкий ворог, і вони йому, а він їм ніколи вірити не буде. Коли не вдасться їм зараз його посадити, то без великого кровопролиття і без великої шкоди татарам не може обійтися, а ми тим довше будемо мати спокій. А якби й козаків щось погнуло — все то для нас добре, бо і від них не раз набиралися ми страху». Тільки, боронь Боже, не мішати в се Польщу і не давати на се ніякого документа. Ніяким чином не посилати в Крим Хмелецького, «бо то була б уже відкрита війна з турками і виразний доказ розірвання трактатів». «Нехай Хмелецький стоїть на своїм місці й дивиться, що з того буде, а козаки нехай самі сю трагедію відправляють». Навіть козакам нічого не писати, тільки сповістити, що посилається до них післанець, і все переказати через нього усно, «бо хлоп, напившися, легко все розповість перед часом то там, то сям». Шагін-Гіреєві теж в грамоті тільки висловити спочуття, а подати надію усно. Туркам, на їхні представлення і домагання, щоб Шагіна видано і не підтримувано, відповісти, що Польща вірно тримається своїх трактатів з Туреччиною і козакам не поручала мати ніякої спілки з Шагіном, ані не позволяла — «то ті випищики, що втекли на Запорожжя по тім, як військо королівське карало своєвільників, тому два роки,— вони ходили до Шагін-Гірея, брали від нього платню, з ним приставали, вони й тепер його мають у своїх руках; то так, як ваші джелалії (розбійники)» і т. д. Король доручить написати до них, щоб ні в чім не нарушали трактату з Туреччиною. Зрештою, можна бути певним, що турки хоч і будуть дорозуміватися правди, то тепер не зможуть виступити проти Польщі активно, бо зайняті війною з Персією, і війна та йде дуже тяжко, отже, їм не до Польщі.

Згідно з такими єзуїтськими радами і поступив собі король. Турецького чавша відіслав з листом, де заявляв, що Польща в кримські справи зовсім не втручається, про Шагіна не знає навіть, де він тепер пробуває, а хоч приходили від нього посли просити помочі, то помочі тої їм відмовлено. Шагін-Гірея потішив в його нещасті, але пропозицію васальства Криму відхилив, як річ малоінтересну для короля: «бо він володар такий можний, що одного дня роздає стільки, скільки за цілий рік весь Крим не має доходу. Але заразом канцлер сказав усно Шагін-Гіреєвому післанцеві на аудієнції, що старший козацький одержав від короля наказ, аби йшов з Шагіном і його братом та всіляко їм помагав. Шагін просив 12 тисяч козаків, на се йому пояснено, що збільшувати козацького війська не можна без спеціального дозволу короля, «але коли вони приберуть собі охочих на сей тільки похід, то се їм не буде поставлено в вину, і про се він, канцлер, не буде давати знати королеві». Так рекомендував шеф польської політики польську державність кримському вавлярові.

У відповіді козакам на їхнє посольство, в листі, переданім сим послам, король зганив козаків, що вони без позволення королівського вступили до чужої служби, але признав, що мотиви, подані козаками, їх до певної міри виправдують; плата, задержана через той їхній самовільний похід, буде їм виплачена (значить, без додатка!). В справі вибору старшого на місце Дорошенка король пригадував козакам постанови комісії й висловлював надію, що козаки виповнять її постанови (то значить — предложать старшого до затвердження гетьманові польському). На будуще в справі Шагін-Гірея король поручив їм поступити так, як скаже їм Хмелецький або королівський післанець, що посилався до війська з тим разом.

Перед ширшими кругами польської суспільності правительство теж не вважало виразним відкривати своїх карт і в осіннім експозе на сеймики, натякаючи злегка на те, що Польща не потребує в Шагіновій справі робити

вигоду турецькій політиці, заразом умивало руки зовсім з козацької участі в кримській афері і просило шляхту поміркувати також і про козацьке своєвільство — «небезпечності не тільки від турків і татар, але і від інших сусідів, та й від самих козаків, що своєволять,— і те їхнє товаришування з Шагін-Гіреєм не може не бути підозрілим і небезпечним».

Козакам тим часом через свого післанця король поручив всіляко помагати Шагін-Гіреєві і, мабуть, самий сей післанець, Лущинський на ім'я, мав лишитися на Запорожжі, щоб допильнувати справи. Новообраного гетьмана легалізовано: король потвердив його, чи «подав», як то офіційно називалося, спеціальною грамотою. (Про се з притиском каже в своїм пізнішім експозе Конецьпольський. — М. Г.).

Але козакам не дуже спішилося в Крим. Правдоподібно, чекали обіцяної платні. Своєвільна козаччина тим часом робила нові походи на турецькі і татарські сторони. Пошарпала околиці Очакова, потім вибралася на море, але експедиція була невизначна: противні вітри не позволили пуститися в дальші сторони і змусили козацький флот триматися кримських берегів. «Туркам мало що або й ніякої шкоди не вчинили, тільки то важніше, що два кораблі придибали і змусили дати викуп: все з них забрали й продали грекам в Козлові (Балаклаві)». Але й свої дві чайки стратили — утопили їх. Шагін-Гірей тим часом займався партизанською війною проти своїх ворогів: ходив під'їздами і забирав стада. Раз під самим Перекопом забрав стада дві тисячі штук і невільників чимало, другим разом — 400 штук. Король розпорядив давати йому потрібний запас для прожитку і прогодування коней. На козацькі походи правительствені круги дивилися теж крізь пальці, були вони досить придатні для відповідного враження, бо й татари раз у раз набігали, хоч невеликими ватагами, і неприємно було, що турки під проводом Кенан-баші зайнялися знову будовою замків на долішнім Дніпрі в заміну зруйнованого Аслан-кермена. Через се приспішувано похід на Крим всякими способами. Козаки, одначе, не спішилися, чекали тих, що пішли на море, знаходили різні інші перешкоди, аж нарешті в останніх днях жовтня ст. ст. удалося їх рушити.

«Запорозькі козаки доперва першого новембра (н. ст.) прийшли з моря»,— доносив Хмелецький канцлерові. «Тим розбійникам морським не дуже тепер хотілося до Криму, але мій післанець порядно походив коло того, і, як доносить, рушили вони. 8 новембра перейшло кінне військо і обоз за Дніпро з Магомет-Гіреєм ханом коло Камінного Затону, а піше військо і армата пішли водою з Шагін-Гіреєм султаном к Аслан-городу, і там, під Аслан-городом, п'ять миль від Перекопу мають вони зійтися». Інша записка, писана в сам день виходу війська, може, самим агентом Хмелецького, пояснює нам ті умови, під якими згодилися козаки іти в Крим; Шагін і Магомет згодилися дати кожному козакові «на шаблю» по 10 червоних золотих і кожуху; обіцяли їм зараз дати в володіння Ногайську державу; королеві і Речі Посполитій прирекли бути вірними і без усяких подарунків ходити на кожного ворога, куди їм скажуть. Інша сучасна реляція про сей похід, подаючи текст присяги, зложеної братами перед походом, додає ще дещо: брати обіцяли пильнувати Річ Посполиту від усяких нападів (татарських), своєвольників таких приборкати і карати, невільників усіх (з земель Польщі) з Криму видати і позволити їх відбирати у татар. Таку присягу хан Магомет зложив серед козацької ради, а за ним Шагін присяг за себе і за брата, що ніяким чином, як би фортуна не обернулася, вони від козацького війська в Криму не відступлять, і якби їм ханства здобути не удалося, то разом з козаками вернуть на Запорожжя.

Під сими умовами козаки йшли в похід. Кінних козаків було шість тисяч, татар вісім тисяч; між ними 30 визначних мурз. Військо виглядало дуже імпозантно, і всі сподівалися повної побіди над ворогами. Але зараз же на початку походу стався інцидент. Оповім його словами згаданої реляції, дуже живо і безпосередньо написаної:

«Рушивши з Микитиного Рогу до Камінного Затону, два дні переправлялися за Дніпро. (Отже, 8 падолиста н. ст. рушили з тим під Камінний Затон, щоб там перейти, а перейшли 10-го. — М. Г.). Але дуже багато козаків зісталося при тім на березі, завидуючи старшому тої слави, що він був поданий їм з королівсь-

кої руки. Старший, побачнаши се, ачинна раду і питаася, чому вони не охочі на тяку послугу, що тяк мало війська пішло. Вони крикнули всі, що а козацтві кожний іде з власної охоти, а не з примусу; а тепер проти зими кожний з нас і з нашого тоаариства неоприодягнений здригатися мусить, і в таку землю йти, де ані угрітися нічим, ані пожиан дістати ні для себе, ні для коней — «вояцинкам» страшно. Але ті, що зісталися (при старшім), хотячи йти (а похід), такими словами заяалялн саою готовність: «Ідемо охоче, а неохочих примушуаати на будемо — нам аби тільки слаан аійська саого не утратити та на свої звичайні місця вернутися. Старший подякувва їм за таку охоту і ще більше їх підбодряв і охоти додаааа до завзятого походу і, анзначнаши полкоаників, пішоа з військом до Каїрв, а піхота пішла човнами з тим, щоб твм злучитися з комонником (кінним аійськом). Третього дня потім, 12 ноаембра, стали коло Кишеньки, татарської мечеті, що стоїть коло Носкоаського острова над Дніпром здаанв, як ще орда тут мешкала. Списуаали аійсько — казали й піхоті, що а чоанах була, до берега пристати. Написалося аійська: комонника дві тисячі, піхоти дві, орди з Шагіном піачетвертої тисячі і потягнули до Каїрв — туди півдня ходу. Там мала зібратися й піхота, зіставиаши свої чоаин, в заідти аже одним тягом, спішно йдучи день і ніч, треба було підійти під Перекоп.

«Прийшоаши до Каїра, мали раду, чи йти того самого дня, не спочиваючи. Шагін-Гірей радив і просив не зістаааатися, маючи на уаазі, щоб неприятель не остерігся,— а хоч би й доаідався про нас, то не збереться так скоро з силами і не буде мати як дати нам відпору. Для сього треба в такім разі поспіху, аби, прийшоаши до Перекопу непомітно вночі, аідразу його аэяти. «Там орда, рада не рада, відступиаши душмапа (аорогв) мого, до мене купитися буде, а як дамо неприятелеаі часу, то він збереться з силами на нас, несильних, і знайде собі способи до оборони і опору». На се козаки крикнули, що поле безводне, хід далекий, треба відпочити, і тим малим часом нічого не стратиться».

«Переночуваши там, 14 ноаембрв рушили степами і коло піаночі підійшли до Перекопу. Треба було язикв дістати, забігши безаісти під місто. Старший спинив військо і, не дуфаючи нікому і не жадаючи собі сеї прислуги аід аійська, сам з кільканвдцятьма чоловіками тв з татарами Шагін-Гіреаими пустився туди, а аійську сказаа табором наступати. Не дійшоаши милі до міста, натрапили нв ствдо — кільканадцять тисяч штук: перекопської орди — нвгаїв Кантеміроаих і його свмого; приглянуаашися до нього і до татар-мурз, що кочували при ствді, вернулися до аійськв і скликали потиху нвраду — чи двти ствду спокій і аросто на Перекоп удврити. Шагін-Гіреєва рвда булв, щоб ствдо поминути, апвсти за Перекоп і тягнути до самого Бахчисврая: бо, забрвавши сю добичу, аійсько не схоче рискувати далі, але зараз захочуть аертвтися назад,— і справді так ствлося. Козаки на тяку раду не пристали, а рішили брати ствдо. Казали: «що спеклося, треба різвть», «нащо неприятеля жалувати, способів до його знищення занехуаати? взяаши стадо, пристосуємо коней для піхоти і підемо до Перекопу, в шо Бог признвчив, то не мине!» Поствиаши комонника а три полки, в Шагін-Гіреїа четвертий, чекали ще розсвіта, аби краще вдарити, бвчвчи, на що бити. Та в тім чвсі стало знвти, що ордв при ствді, постерігши, затривожилася. На саітанні аолки рушилися, табір ішоа за ними шляхом нвлегко, і, зблизнашися до стадв, рвзом скочили. Шагін-Гірей на лівім крилі забирвв ствдв, а козаки, адаривши нв правіаім крилі, забрали теж до п'яти тисяч коней воєнних і стадних і погромили улуси, де орда ночувала, держачи при собі нвших невільників; заскочили там теж чимало татар і всяку худобу, татврвми полишену, звгнали до табору. Старший з Шагін-Гіреєм пішоа в тропи за татарами і рештою ствдв, що вони уганяли, і, дійшовши, зав'язали бій з ордою. Даа Бог щасливо — з аеликою шкодою їхньою, а наших з малою. Шагін-Гірей з своїми татарами сильно понищиа ногаїа своїми під'їздами, жнацем беручи і на полі кладучи».

«Та перед тим уже, вже ввечері, Джанібек-Гірей хан і Девлет-Гірей султан-калга прибули до Перекопу і, довідаашися, що ствлося, казвли з гврмвт бити, аби орда збиралася. Збиралася потім орда з ранку до аечора, а козаки, спрааиаши твбір, аесь чвс билися з ними чи то герцями, чи то лавою і спішно підступали під Перекоп. Підійшоаши до міста, зблизилися до мурів перекопського замку,

тан що їх звідти тільни що з гармат не діставали, і тут стали. Вчинили раду, і козаки підняли крик, щоб з малими силами в ворожу землю не входити, а звідси уже вертати на Запорожжя, аби й тої здобичі не втратити, ан неприятель збереться з силами, і не понести в своїх людях великих страт. Шагін-Гірей, прочувши про се, дуже стривожений прийшов на раду, намовляючи, аби не думали таного, не тривожилися, а далі свій замисел сповняли, і таними словами промовлав: «Панове-молодці! Не такий в, щоб мав військо несдаан бажати й на згубу вести, навпаки — на славу й заслугу; а чого-небудь відступати, не спробувавши щастя з неприятелем, і серця йому на себе додавати — чи се военниновi пристойна річ? Подаруйте лише ще одну ніч, а я маю там таких своїх приятелів, що вони дадуть мені знати про замисли і сили неприятеля мого — чи маю пробувати чи ні,— і тоді вже відступати. Янщо вас тривожить недостача води й паші, то станемо на селі під сим містом, на хуторах, званих Косарани, над лиманом морським: там і води дістанемо, і коней хоч трохи зможемо поживити, а за той час — маю на Бога надію — він мені при моїм правім ділі поможе на душмана мого». І дійсно, потім за Шагін-Гіреєм прийшла на Дніпро відомість, що ті царі з Кантеміром уже хотіли йти з Криму, аби нозани були не поспішили назад вертати.

Але козани на се не приставали і кричали, щоб іти назад на Дніпро. Але що воля старшого згоджувалася з волею і радою Шагін-Гіреєвою, то він казав тани проти волі й неохоти війська наступати. Шагін Гірей, підбодрюючи неохоче військо і дуфаючи серцю свого хорунжого, ан сам собі, взяв сам норогау і відважно кинувся на орду, що під тими ж Косаранами обсипала могилу. Загнав їх на вали перекопські, аж душилися, і те сільце Косарани, де фільварки перекопські, самі запалили, аби військо козацьке без пожиан для коней і без води збідувалося і через те скорше відступило і в середину землі не важилося йти. Так, козаки, не доходячи того сільца, стали під валами без води і без паші. Татари більше не наступали. Шагін Гірей радив зайти за Перекоп, сподіваючися, що орда почала б до нього збиратися, а душманам його прийшла б біда. Але козани на се не пристали, і о третій годині вночі рушили до Перекопу, щоб іти на Запорожжя».

«Помітивши се, ті царі вислали частину свого війська зачіпати табір нозацький, а самі тим часом збирали більші сили. Козани давали відправу, побиваючи тих, що натискали на табір; але й з тої сторони яничари, підсуваючися близько під табір і підвозячи близько армату, робили їм шкоду. Тана забава тривала миль з чотири від Перекопу аж до Каланчака. Туди орда має звичай заганяти свої стада з Криму на пашу задля солодної води — є її там потроху в озерах. Тут нозацьке військо трохи потішило змучених коней і самих себе, спрагнених і жадних води. Коло сходу сонця наспіли на се місце Кантемір, добре приготувавшися, з Джанібек-Гіреєм ханом і Девлет-Гіреєм калгою з 10 тисячами орди, з яничарами і гарматами, і на рівнім степу з усіх сторін вдарили з великою силою раз, другий і третій без перестанну, не даючи поправитися. Але Бог поміг — нозани, спішившися всі з коней, припускали орду близько і давали добрий відпор — влучали так добре, що густо засіяли тамошнє місце неприятельським трупом, і мурз значних немало в тім полягло. Розжалений тим і роздражнений ще більше Кантемір звелів своїм яничарам спішитися з коней і, сам ведучи їхні полки, ще ззаду комонником підганяв. Але нозаки, остигнувши, з першого разу ще краще і відважніше билися з ними, побили силу яничарів і татар, і нарешті Кантемір таки мусив зі стидом і жалем відступити. Тільки вже з гармат і «яничарок» стріляючи здалека, проводжали нозаків до самих Качкирів миль з десять від Перекопу, а звідти, вже не наступаючи більше, повернули назад. Козаки, притягнувши на Дніпро, під Аслан-город на Тавань, там день спочивали з тої праці і здобутими ніньми ділилися. Шагін-Гірей, свого неприятеля всяними способами нищачи, послав ще з-під Аслан-города двадцять своїх татар під Перекоп, і вони півтретя ста «руманів» военних і 16 татар з собою привели. А військо нозацьке з Шагін-Гіреєм притягнули на Запорожжя до тої ж переправи Камінного Затону».

«Коли вже переправлялися на своє становище, зване Вовча Вітка, прийшов посол до Магомет-Гірея і Шагін-Гірея калги від великих ногаїв, що кочують за Огоном, а панує над ними сестринець їхній, султан. Переназали до царів тане:

«Ваш сестринець, а наш султан і вся орда ногайська, довідавшися, що вас прогнано з царства вашого і ви удалися до Війська Запорозького — прислали мене вас оповістити, що наш султан і вся орда хоче з вами триматися спільно, з вами проти того ворога бути»,— бо та ногайська орда з кримською все живе в велиній ворожнечі. Хан, міркуючи, що се може бути йому в великій прислузі, і хотячи їх, з свого боку, заохотити до себе, за згодою козаків пішов до ногаїв, аби ту ногайську орду привести на весну й за поміччю Божою ужити для походу в Крим. А Шагін-Гірей зістався на Запорожжі між козаками і, не хотячи дати спокою неприятелеві, шарпав їх неустанними під'їздами, уживаючи до того своїх татар і козаків охочих, так що вони не могли на сторону ані вихилитися з стадами і худобою своєю, в інших, таких рівних випасів, окрім сих, вони в Криму не мають і не можуть мати».

Так прикро скінчилася ся експедиція.

II

НАПРУЖЕННЯ І КОНФЛІКТ 1630 р.

Роздвоєння між козаччиною. Конфлікт нереєстрового війська з реєстровим. Релігійна агітація. Справа релігійного компромісу в 1628—1629 рр. Афера Смотрицького і собори 1629 р. Похід Тараса на волость. Переяславська кампанія і згода з козаччиною. Походи на море і непокірність козацька в 1630—1631 рр. Гетьман Кулага. Вигладження напруження.

Другий похід в Крим 1628 року не вдався, хоч мав багато шансів на успіх. Їх підірвала незгода серед козаччини, жадність добичі, брак дисципліни, брак сильної і зручної руки провідника. Характеристичні деталі, переховані щасливим припадком в реляції сучасника, наведені мною в цілості задля багатих побутових подробиць,— сі неустанні хитання, сі неустанні ради, які нараджувалися над тим, що ні в якій воєнній акції не може бути предметом загальної ради, і кінцем твоїм провалювали найрозумніші аргументи, показували виразно, як новий гетьман не доріснював своєму завданню і науспільний був нижчий від свого попередника. Він не тільки не вмів з'єднати в одно тіло всю козаччину, потягнути її в цілості за собою, дав їй можність розбиватися на частини, так що за ними пішла тільки незначна частина козацьких контингентів, але і над сею «охочою» частиною не вмів запанувати і раз у раз мусив бачити і зносити прояви несубординації. І тому неудача походу була не тільки тяжким ударом для його першого ініціатора, Шагін-Гірея, а й для Чорного. Для всіх стало ясним, що Чорний до булави не доріс. І одним з перших наслідків походу було те, що по повороті на Запорожжя Чорного скинено; гетьманом вибрано Івана Михайловича Сулиму, героя нещасливого пізнішого повстання. З кінця грудня маємо припадком його лист, адресований до того ж «приятеля» козацького, Криштофа Радзивілла, з нагоди депутації, яку сей новий гетьман з військом козацьким висилали до короля на сейм, скликаний на лютий 1629 року.

Наші відомості про життя козаччини з кінцем другого кримського походу на цілих півтора року — якраз на такий гарячий, повний внутрішньої боротьби час — стають незвичайно бідні, так що уривковими звістками і фактами та пізнішими, ретроспективними, не всюди докладними переглядами приходиться орієнтуватися в загальнім розвої його.

Факт, що козаччина по виборі нового гетьмана звернулася до правительства з посольством, між іншим, для порозуміння в справі Шагін-Гірея (сю одну лише

справу знаємо з листа до Радзивілла), показує, що самовільне скинення «поданого королем» старшого і вибір нового, всупереч куруківській комісії, само по собі, по мислі козаччини, ще не мали бути casus belli з правительством, і вона хотіла далі вести в згоді з ним кримську справу, що в даний момент козаччину найбільше займала. Але самовільна ся переміна була новим симптомом розвою козацького своєвільства, придавленого перед тим натиском правительства й опортуністично настроєними елементами козаччини. В пізнішім ретроспективнім огляді розвою польсько-українського конфлікту сей самовільний вибір старшого відіграє навіть особливо важну роль, але автор сього огляду, гетьман Конецпольський, ловив самі верхні факти козацької своєволі, не заглиблюючися в їхній підклад. Він не здавав собі справи з того, як елементарно неминучою була нова колізія козаччини з правительством по куруківській комісії, як нетривкий був сей порядок, що позбавляв прав десятки тисяч козаччини, цілу військову силу України, не маючи фактичної сили роззброїти їх, відібрати їм претенції до тих прав і привілеїв, а навіть не можучи протиставити їм рівносильну свою військову силу. Коли пройшло перше пригноблення від нещасливої куруківської кампанії, коли зведене було з України значніше коронне військо, а з другого боку, вияснилося, що ніякі докази лояльності, ніякі заслуги перед державою не зрушать правительство з неможливої букви куруківської ординації, конфлікт став неминучим. Статочна козаччина могла тільки до часу протистояти напорові опозиційних елементів, безправної козаччини. Дорошенко з своїми здібностями вождя і політика міг би тільки трохи відтягнути конфлікт. Але вже й під його рукою козаччина почала розлазитися (весняний похід на море 1628 р.). Правительство своєю короткозорою відпорністю на всякі козацькі жадання і представлення дискредитувало лояльну політику і лояльну партію, показуючи ясно всім, що лояльною дорогою, вислугуванням перед правительством не можна вибрести з того неможливого становища, в яке ставила козаччину остання ординація.

Неблаганно відмовляючи в підвищенні платні, збільшенні реєстру, а таких навіть справах, як забезпечення родин побитих або скалічених в державній службі козаків і т. д., правительство немилосердно підрізувало становище тих, що могли бути справді щирими охоронцями спокою. Неустанні колатання в правительствені двері давали йому зрозуміти міру потрібності яких-небудь уступок, але воно сього не розуміло. Зате власними руками уневажняло інші принципи уставленого ладу. Не згоджуючися на легальне побільшення реєстру, творило знову кадри неофіційної козаччини, вербуючи випищиків на шведську війну; пізніше позволило також для кримського походу брати охочих з-поза реєстру. Стільки раз картавши козаччину за розривання договорів з Туреччиною самовільними козацькими походами, воно само тепер потиху заохочувало козаччину до такої роботи на кримськім ґрунті. Гостро забороняючи козаччині вести яку-небудь самостійну заграничну політику, воно тепер, коли сподівалося для себе з сього користі, крізь пальці дивилося на зносини козаків з кримськими претендентами і їхніми союзниками (хоч само за союз з Шагін Гіреєм картало їх в 1625 році). І, розуміється, ся двоєдушна, єзуїтська політика, яку вело правительство, не могла не робити свого впливу на відносини до нього козаччини. Не могли лишатися без значення й такі факти, що правительство, вимагаючи від козаччини послуху, перед сусідніми державами, перед турецьким правительством вимовлялося всякої власті над козаччиною та поручало само козацькому війську вести про чуже око сепаратну політику, щоб у потребі все спихнути на нього.

Правительство польське несвідомо робило все, щоб розхитати знову придавлену на хвилю динамічну енергію козаччини. Але козацтво не спішило з конфліктом поки що. Йому навіть подобалася отся ситуація, де правительство крізь шпари дивилося на козацьку шарпанину по турецьких і татарських краях, і було тихим союзником його в кримській афері, що так збагатила козацьке військо здобиччю в останнім поході і обіцяла нові такі ж приємності надалі.

Неутомний Шагін-Гірей, потішений до того союзом з Великоногайською ордою, слідом почав планувати новий похід на Крим, зараз ранньою весною. Повернувшися на Запорожжя, де козаків чекав весь час післанець Хмелецького Лущиковський, щоб донести про результат походу, Шагін-Гірей зараз передав

через нього лист до Хмелецького: разом з коротким повідомленням про недалекий кінець сього походу розвинув перед ним план нового, а кілька день пізніше в тім же дусі вислав таке ж писання до короля з послами своїми і з послом ногайським для ліпшого враження (листи Шагіна з 20.XI до Хмелецького і з 29.XI до короля. — М. Г.). Повідомляв про сей свій союз з ногаями, що обіцяли іти з ним на весну на Крим, і просив вплинути на військо козацьке, «аби про мене мали ласкаве старання»; похід хотів урядити якнайраніше, «скоро за льодом», поки ще не зможе прибути поміч з Царгорода, «бо аж в маю галери з Константинополя виходять», а в самім Криму його «душмани» не мають великої сили — ногайців Кантеміровмх, головної опори нового хана, «ледве кілька тисяч збереться».

Місяць пізніше поїхали козацькі посли на сейм: Захарій Остелецький, Григорій Малькевич і Кузьма Капуста, щоб порозумітися з правительством в тій Шагін-Гіреєвій справі. Про сі переговори близьких звісток не знаємо, але можемо догадатися, що відправа сим разом була далеко холодніша.

Правительство простигло до Шагін-Гіреєвої афери. Реальної користі з неї не приходило, а відносини з Туреччиною псувалися, спокою з Кримом не було, козаччина ставала своєвільнішою, і се все супроти нещасливого ходу війни на шведськім театрі змушувало до можливої здержливості на полудні.

До Царгорода вислано посла — затирати сліди польської нелояльності (...лист належить до літа 1629 р. — М. Г.).

Самою козацькою справою сейм не займався (Жукович навіть думає, судячи з мовчань тих реляцій з сейму, які він мав, що козацького посольства зовсім не було; але се мало ймовірно супроти вище поданих звісток. Здогадується ще, що на сеймі знов піднята була справа посилки козаків на шведський театр війни, але наведена ним звістка не стоїть в безпосереднім зв'язку з сеймом. — М. Г.). Самовільної зміни гетьмана правительство не хотіло прийняти до відомості. Нового старшого воно не признало, а її очах, очевидно, законним старшим мав бути далі Чорний. Але Запорожжя, ігноруючи зміни в становищі правительства, повело свої плани далі на власну руку, не оглядаючися на нього, і агітувало на Україні.

Маси своєвільного козацтва збігалися на Запорожжя на весну. «Зібралося козаків на Запорожжі трохи не стільки, як було війська під Хотином, або й більше», — доносив в маю 1629 року Хмелецький королеві. Коли й не 40 тисяч, як було в Хотинській війні, то в кожнім разі багато.

Ранньою весною вийшли козаки на море (вже в маю, 18.V ст. ст., мали в Польщі звістки з Царгорода, що козаків 800 (sic.) було на морі. — М. Г.): се мала бути диверсія, щоб здержати турецький флот від походу на Крим, так казали, за словами турків, козаки, захоплені турками, що се їх кілька тисяч «післано з польської землі Шагін-Гіреєві в поміч». Подробиць особливих не маємо; султан в докірливім листі до короля згадує тільки, що люди з-над Чорного моря, «як по стороні румелійській (європейській), так і по ассірійській (малоазійській) приходили до Царгорода з жалями, що козаки з немалим числом човнів прийшли на море і починили великі шкоди, містечка, осади, села грабували й руйнували», і диван наказав флотові йти для охорони берегів під Очаків і Кафу (лист султана з червня 1629 р. і такий же лист кайманама. — М. Г.).

Може бути, що сей похід на море був причиною вислання на Запорожжя правительственого агента, щоб запобігти дальшим таким походам. Агент сей, висланий, правдоподібно, Хмелецьким, прибув на Запорожжя перед самим кримським походом і заховав нам в своїй реляції кілька деталей (на жаль, тільки другорядних). Він привіз дарунки Шагін-Гіреєві з братом старшому козацькому і війську. Сі дарунки були передані козакам в раді, скликаній 8 (18) мая, «скоро тільки військо почало стягатися». «На сій раді» старший Війська Запорозького віддавав булаву, але його наново обрано старшим в сей похід; в тій же раді засуджено на смерть Дерваша і Третяка і стято в раді черкецькій. Другу раду мали в неділю, на тій раді був і Шагін-Гірей і потвердив свою присягу, а Магомет-Гірей хан присягав перед Шагін-Гіреєм і мурзами, але Шагін-Гірей приніс його клейноди в раду і сам з мурзами присяг в ній. В тій же раді присягали три мурзи Малих (sic.) ногаїв — на віру свою присягали всі з Шагін-Гіреєм,

обіцяючи, поки живі будуть, згоди дотримати і на кождий наказ королівський не тільки своїми людьми, а й самі особисто ставитися, а сподівалися, що теж і вони, якби не могли утриматися перед своїм неприятелем, знайдуть поміч у його короля, милости і Війська Запорозького. На тій же раді Шагін-Гірей обіцяв платню Війську Запорозькому: як пішому, так і кінному на місяць 10 червоних і коня; допоминалися ще по кафтану і по штуці «шати» (сукна), але того їм не пообіцяв. А якби щастя і сим разом не мало послужити, мають (брати Гіреї вернутися з військом на Запорожжя. Військо з Запорожжя рушило 22.V (н. ст.) в похід на Аслан-город, на перевіз, а Шагін-Гірей з братом позісталися, бо їхній байрам зайшов — не хотіли рушити, аж побачать новий місяць».

«21.V була рада по тім боці Аслан-города; на тій раді вибрано полковників. Військо ще і сьогодні приходило на перевіз, так що не знати було, скільки його має бути. І сього дня раду мали, 25.V,— радилися, кудою іти. Старший хотів на Кочкари, для води, але в дорозі військо підняло крик, щоб іти якнайпростіше на Каланчак».

«Саме перед радою прийшла відомість з куренів до старшого, що те військо, яке прийшло на курені по нас — а єсть його зо три тисячі,— хоче на море йти. Але зараз старший післав лист до них, аби походу занехали, в тих бунтівників видали і зараз їх смертю покарали — Бутка і Ємця Гриценка». (На великий жаль, автор реляції не сказав нам, хто був сей лояльний старший, можна б подумати, що то Чорний вплив на якийсь час знову на старшинство, але Конецьпольський в своїм пізнішим експозе представляє сей похід ділом випищиків).

Додаткова приписка до реляції каже, що 29 н. ст. військо рушило до Криму, щоб не міч доспіти до Каланчака. Агент посилає разом з тими вістями закінчений реєстр кінного і пішого козачого війська, «для плати по полках».

Дальше оповідає реляція білоцерківського підстарости, писана по свіжих вістях з Запорожжя. «19 (29) мая військо пішло просто перед Перекоп; там в трьох милях від Перекопу, «у стражних могил», стріло їх сильне військо кримське. Війська козацького було 23 тисячі, але була між ними незгода, «вибрали двох гетьманів, обох нездалих: один Тарас, а другий Чернята (sic.)». Військо поділене було на десять полків і стало перед табором. Дванадцять сот Шагін-Гіреєвих татар і між ними багато завзятіших козаків виїхали на герць. Кримці витримали натиск, відбили козацьке військо від табору, а потім з великим розмахом скочили на них з шаблями і погнали козаків до табору. Аж як з табору піхота підняла стрільбу, б'ючи в суміш і своїх, і ворогів, спинилися козаки й поправилися, й кримці більше не наткнули, бо вже й звечоріло. Згинуло в сій битві козаків тисяча чоловік. Але по сій битві кримці не додержали позиції, і козаки поступили під Перекоп ближче — стали на тім місці, де перед тим стояли кримці, і тут знову військо справили. Кримці трьома полками стали, а центрі — калга, але він не дуже наступав. Кантемір збоку підсунувсь зблизька з сильною арматою, замішав військо козацьке густою стрільбою і потім, ударивши з великою силою, потоптавши козаків, вскочив у розірваний табір їхній. Козаки по сім почали уступатися і так чотири дні оборонною рукою відступали, рятуючи останок табору аж до самого Дніпра, і аж там кримці назад повернули. Другого дня ходили ще табором по одну гармату, що кинули, відступаючи. Хана з великого гніву свого зарубали. Шагін-Гірей з кількомастами татар утік, не знаю куди. З сотню Шагін-Гіреєвих татар зісталося було з козаками: пустили їх, випрвдуючися, що не з умислу хана забили, і обіцяли з Шагін-Гіреєм ще й другий, і третій раз пробувати щастя, якби до них вернувся. Доперва тепер за порогами рахують, скільки їм війська не дістає; кажуть, що їх п'ять тисяч згинуло і од безводдя багато померло».

Безводдя се багато заважило на нещасливий кінець походу: взятий восени в неволю поляк-ренегат казав, що якби козаки дісталися до води, то зараз би орда піддалася, а до води було їм ще тільки чверть милі та й не дотягли.

В татарсько-турецьких звістках знов головна вага кладеться на зраду чи опам'ятання Шагін-Гіреєвих татар, що, мовляв, рішили справу на користь Джанібека. За словами Джанібека, Шагін і козаки пройшли за Перекоп і погромили місто Карасу; Джанібек зібрав на них що було живе, тільки жінки зісталися вдома. Але з Шагіном було сорок тисяч (!) козаків під проводом

славного і хороброго гетьмана, і не можна було їх побороти, каже турецький історик. «В рішучій битві сила татар дісталв мученицькі вінці, і побіда вже хилилася на сторону капосників (козаків), тільки вечірня пітьма перервала нещасливу битву. Вночі зібрані на раду мурзи одноголосно рішили, що козаки сильніші від них і числом, і зручністю в стрільбі; треба попробувати ударити на них сильно з відчаю, з усіх сторін і попробувати рішити війну. Зранку татари ударили сильно, але битва важилася довго. Нарешті в останній хвилі татари, що билися по стороні Шагіна, опам'яталися, що спрягшися з невірними на кров мусульманську, вони позбавляють себе спасіння і будуть засуджені на вічні пекельні муки; вони покинули поле битви, полишивши невірних їх долі, і тоді вже битва не довго важилася» — Джанібек здобув побіду. Магомет-Гірея знайдено мертвого на полі; гетьмана козацького теж — голову йому відрубали татари, і беглербег Кафи казав її прибити на мурах для осторогк невірних.

Ся зрада Шагін-Гіреєвих татар пояснює нам згаданий факт, що козаки вбили в роз'яренні Магомет-Гірея (турецькі джерела сього не знають), а Шагін-Гірей, не вертаючися на Запорожжя, драпонув аж до Персії по сій пригоді. З інших подробиць головна відміна та, що в татарських звістках козаки проходять за Перекоп і б'ються в Криму, тим часом як в реляції білоцерківського підстарости б'ються вони, не доходячи Перекопу; джерела кримські в сім разі варті більшої уваги. Натомість очевидно перебільшена у них цифра козацького війська. Наскільки вірна їхня звістка про смерть козацького гетьмана, трудно сказати супроти повного мовчання білоцерківської реляції. І Тарас, і Чорний, мабуть названий в сій реляції Черкятою, не згинули в кожнім разі, хіба якийсь інший ватажок. На Запорожжя козаки, по ній судячи, мусили вернутися в останніх днях мая ст. ст.

■

Нещасливий кінець третього кримського походу, вчиненого козаччиною нереєстровою, і то з таким звичним розмахом енергії, був причиною нових змін на гетьманстві. Тарас Федорович, що проводив у поході, мусив відпокутувати нещасливий кінець походу. Гетьманом запорозьким зараз по поході бачимо Левка Івановича (маємо його лист до митрополита з 25.VI.1629, підписався на нім: «Леонъ Ивановичъ зо всимъ войскомъ Запорозскимъ є. кор. мил.»), і він зіставався на Запорожжі гетьманом, мабуть, без перерви до кінця року (маємо його лист до Чорного з 1.XII, де він підписаний: «Леаон Іванович гетьман з військом його кор. м. Запор»). Грицько Савич Чорний тим часом в ролі, так би сказати, казенного гетьмана з реєстровиками чи властиво більшою частиною їх (бо частина зісталася на Запорожжі) з'являється «на волості», повнячи сторожову службу разом з старим Хмелецьким. Коли саме і за яких обставин наступило се розділення козацтва лояльного від своєвільного, на жаль, досі не знаємо. Під час осіннього погрому татар бачимо Чорного при Хмелецькім, тим часом як своєвільна козаччина зіставалася на Запорожжі.

Татарські напади взагалі стали останніми часами дуже часті: весною приходила чотиритисячна орда під проводом одного мурзи, що давши білгородському баші хабара, як оповідали, назбирав собі охочих і пішов Чорним шляхом на Уманщину, але Хмелецький сполошив його і змусив забратися; гонили за ними, але татари, покидавши все, навіть сідла і зброю, позабивавши слабішу худобу і невільників, утекли-таки; помітивши се, що вже татарина, як вітра в полі ловити, військо, «за ласкою божою і щастям королівським, нікого не стративши», повернулося назад. Після невдалого походу на Крим сподівалися чогось більшого, і справді, в серпні калга Девлет-Гірей з великою ордою посунув на Західну Україну. Щоб обминути пограничне військо, що знов уважно стежило за ним, він плутав стежку, збиваючися то на Чорний, то на Кучмансь-кий шлях, потім повернув на Волощину, несподівано відти впав в західне Поділля і розпустив відразу від Дністра загони, визначивши збірним пунктом Золочів. Він не підозрівав, що Хмелецький з Грицьком Чорним увесь час дуже пильно, крок за кроком стежили його рухи і тепер готовилися одним ударом знищити його кіш. Та їм перешкодив в тім воєвода руський Любомирський, що в ролі високого сенатора схотів давати накази, велів чекати свого приходу, і,

поки поспіа з своім тяжчим аійськом, калга, помітивши небезпечність, почав тікати назад, лкшивши ка волю божу саоі загоки. Хмелецький з козаками дуже жалуаали, що так з рук мусили упустити голоаного пакосника завдяки амбітному магкатові,— ім зісталося тільки зайкатися розбиааккам поодиноких загокіа, що й зробили з аеликим успіхом, аідбиааючк здобич і побиваючи татар. Голоаний такий загін, з семи тисач татар, під проводом Кантеміроаого сина, застукано і лнищено під Бурштккoм з аеликим ефектом: мало хто з тих татар утік, багато попало а неволю, між ними — Іслам-султак, пізкіший хан, гіркий союзник Хмельницького; аідбито більше десати тисач своіх а'язкіа, між кими багато шляхетського жіноцтва.

Се був останкій тріумф Хмелецького, кагородженого за те,— але вже кілька тижнів лише перед смертю, нечувано аисокою дла такого сірого кеарнстократичного пограничника честю — гідністю кийаського воєводи. В саоїй релації аін чимало уділає діяльності козакіа з Григорієм Савичем, як аін його називає. З особлиаою увагою записує подаиг акогось анонімного козацького героа, що дав аійську ту голоску побіду під Бурштином: козак, шукаючи пожкаи, заблукав а сусідство татарського табору і там його зловили; почали його питати про військо, чи кема його де близько, але аін ке признався ні на допитах, кі потім, коли його азяли ка муки,— все казав, що кічого ка чуа про ніаке аійсько; заспокоєкі тим татари лишилиса собі безпечно, і се дало можкість слідом розбити той загік і увільнити таку масу неаільникіа. (В паралель тому а саоїй релації про веснакий каїзд оповідає аік знов про якогось роззяпу з польського аійська, що, заскуавши смачко а траві, зіставлекий був там аійськом, потім, шукаючи за ним, трапив на татарський шлах і,заблукавши між татар,— по-дуркому почав їх питати, де рота його; татари, з його сліа довідаашкса, що аійсько недалеко, сполошилися і утекли аійську з-під носа. — М. Г.).

Відносини між козаччиною реєстровою і нереєстровою а сім часі ще не загострилкся так, як пізкіше. Може бутк, що вже з сього часу розпочалася паперова полеміка між гетьманом запорозьким і казенним — «непристойні листи, сурові укіаерсали», де запорожці заявляли Чоркому, що не признають його за старшого, бо праадиаий гетьман мас бути не «подакий їм королем, а акбракий аійськом при арматі й іншнх клейнодах» (експозе Конецьпольського на сеймі 1631 р. — М. Г.). Але, судячи з урнака сеї кореспонденції, аку маємо з падолиста і початкіа грудня сього року, уже перед загостренням аідносин (про се нижче. — М. Г.), а ака ще кааіть а тім часі ке прибирає акихось гострих форм,— восени 1629 року вона тим менше могла доходити до якихось крайностей, і Чоркий міг справді «скромко і терпеливо зносити те все», як згадує потім Конецьпольський. А Хмелецький в ролі польського «регіментаря» ка Україні — качальника корокного аійська і посередника в зносинах праавительстаа з козаччиною — без сумніау, також своїм впливом лагодив се напружекнк: ми бачилк дааніше докази його добрих і аирозумілих аідносин до козаччини, і, певно, й тепер польське аійсько під його рукою не твк наприкралося людкості.

Все се змінилося на гірше з кікцем 1629 року, з закінченкам шведської аійни, трактатом 26.XI к. ст., що устаана перемир'я ка шість літ (до р. 1635). На Украіку посунули з сеї аійни холвки-аипкщики, розуміється, кезаплачекі, поакі претекзій до держави й правительства за свою службу, а ккми засуджені ка поворот до безправкого стакоаища панського піддакого. Вокк зкачно збільшили кількість запалького матеріалу, загострили аідкосини ка Украікі.

За ними ка Україку ж посунуло кезаплачене військо коронне, ккому гетьмак Конецьпольський аизначив лежі а Східній Україні переважко. Він толкував, що зробив се, «аби мати більше спромоги для служби королівської, і тому також, що сей край цілліший, багатший, де кезаплачений жовнір міг житк аигідкіше, ке дуже каприкряючися обивателям держави»; але злі язикк пояснили, що зроблено се для того, абн не допустити до жоаиірського повстанкя,— розкидано їх умисне на далеких просторах. Розквартирувакня жовніра, та ще такого лютого, кезаплачекого, козаччина за старою традицією (див. т. 1 «Історії...», розділ VII. — Ред.) вважала неаного роду провокацією, і потім сей факт аважався одкою з офіційких причкк повстаккя, а Конецьпольський,

Козацька артилерія

оправдуючися на сеймі, толкувався, що, розкладаючи своє військо в Київськім воєводстві, «де Військо Запорозьке має свої оселі, я гаряче остерігав суворими універсалами, аби в їхніх домах і маєтках не чинено їм ніякого безправ'я і до ніякої ворожнечі не давано їм найменшого приводу» (експозе на сеймі 1631 р. — М. Г.). І він запевняє, що сі накази були сповнені, і «в домах к о з а к і в р е є с т р о в и х ніде ні один жовнір не став, і не чув я, аби котрому з них хоч яка-небудь кривда сталася». Але сам при тім додає, що «інакше говорено про се», а вже зовсім за дужками лишає, що ділялося в домах н е р е є с т р о в и х. Тут відкривався повний простір нічим не обмеженому своєвільству, здирству і напастям лютого жовнірства, всьому тому, що місцевий український літописець характеризує в коротких, але важких словах: «Зброднѣ и крывды незносныи чинили, людей безъ двня причини забиваючи»,— й ілюструє своїми оповіданнями про одиночні й масові убивства від жовнірів, про які буду говорити нижче.

Уже сі дві обставини незмірно напружили ситуацію на Україні, а тим часом в ролі головного актора замість απрозумілого і обережного Хмелецького, що на козаків приявк дивитися скоріше як на товариша зброї, виступив разом з сим бутний магнат, гетьман Конецьпольський, для котрого козак був передусім бунтівник і ворохобник. Гордий куруківською ординацією як ділом рук своїх, він був готовий доходити кожного відступлення від неї і за кожний непослух робити рахунок «шаблями на карках козацьких», кожний прояв своєвільства «кров'ю хлопською гасити», так що сам король — на що вже теж неприхильний козаччині — вважав потрібним гамувати сей марсовий дух гетьманський!

Грицько Чорний, маючи коло себе такого протектора, а може, й сповняючи волю свого зверхника, починає зміняти свою «скромну і здержливу» тактику супроти нереєстрової козаччини. В падолисті вислав він наказ на Запорожжя, аби тутешнє військо вийшло на волость і прилучилося до реєстрового війська для послуг воєнних. При тім докоряв запорожцям, що вони його попередніх післанців зневажили і побили. Разом з ним писав на Запорожжя також хтось з польських достойників, мабуть, Хмелецький, наказуючи запорожцям, щоб вони не противилися волі королівській і своєму законному старшому були послушні. На се маємо відповідь гетьмана Левка Івановича «з Січі у Чортомлика», з дня 1.XII, тому неназваному достойникові (Хмелецькому) і Грицьку Чорному. Сю другу наведу в перекладі, доповнюючи з контексту видерті місця оригіналу:

«Пану Григорію Савичу Чорному, на волості старшому, і всьому товариству, що там пробуває, доброго здоров'я і щасливого поводження від Господа Бога зажиевати бажаємо.

Писання ваших милостей до нас через післанців наших, Наливайка і (видерте ім'я), дійшло до нас. Пишете в нім, що прийшли сьте додому, перемігши неприятеля хреста святого, що на нарід християнський роззявив був пасть свою. За те, що неприятель дістав таку халепу, а вас Господь Бог в добрім

здоровлі до доміа поверпуа, нехай буде слаана його свята сила. Ми, як брати, асього доброго зичлиаі, і тоаарниі а. милостей, молимося, аби Господь Бог даа, щоб і заасідн добра слаaa про аійсько наше славилася, а неприятель ніяної потіхи не маа. А також і вам дянуємо, що на помноження слааи саоєї на ту послугу королiасьну пішли охоче. Але а тім маємо жаль на аас, що послухали ви непотрібно і безпідстааио, коли нас перед аами Гурський і Доагаль обмоаили, вібн ми їх асім аійськом мали бити і в'язанням мучити, — а того не було. Ваші милості знаєте самі, що а аійську вcіляких людей багато, і підпилих між ними: коли тим (посланцям) щось сталося аід ного, того не хаалено. Вільно аам з того собі думати, що ми яніcь бунти починаємо проти а. милостей; але ми тільни саідчимося Богом, що за нами нічого недоброго нема і не буде. Не думаємо і на в. милостей нічого, але з листіа бачимо, що ви важитеся наказувати ним стаатися до аас, хоч би й проти нашої волі. Коли б ще до нас тана аоля ваша прийшла сморше, могли б ми її споаннти; але тепер на зиму урядиашися, було нам дуже тяжно йти на волость. Та й не бачимо ніяної потреби, щоб ми виходили; якби буа наказ його нор. милості на службу якусь, то б і серед зими готоаі йти. Ваші милості знаєте самі, що ви самі запроаадили армату на її звичайне місце і гетьмана одного а аійсьну зістааили; а тепер пишете до нас не ян до голоаи, а ян до ношоаих пишете, що вам подобається. Не випадає нам до аас приходити, але ви йдіть по саою армату і по інші снарби, і тут аільно ножному гоаорити, що йому сподобається. З ласки божої родилися ми там же, де й ааші милості; мила нам отчина, і не дай Боже, аби ми мали протиаитися нoролеаі й. м., паноаі нашому, або з а. милостями спиратися: хочемо поаодитися ян з нероздільною братією, щоб з того добра слоаа і пожитон був для нас усіх. А що там далі з а. милостями діятися буде, дайте нам знати через посланців наших — Романа Пащенна і Мацьна Якубенка, нотрим ми й усно прихильність нашу посаідчити поручили.

Ще раз ласці аашій аіддаємо себе. Дано за порогами, з ріки Чортомлина, 1 грудня 1629 р. Ваших милостей асього добра зичливе тоаариство — Леаон Іванович, гетьман з Військом й. н. м. Запорозьким».

Як бачимо, Звпорозьке Військо показує досить миролюбності супроти Чорного. Воно лишає йому бути «старшим на волості», не має до нього претензій, але не хоче, вби аін над ними командуваа, і заяаляє, що «голова» у них на Запорожжі, при арматі, і гетьман законний той, що там буа вибраний, а Чорний пішоа аід них. Мають запорожці йому за зле теж, що він удає їх перед польськими аластями за бунтіаникіа: аони полишають Чорному аислужуватися перед прааительством, але не хочуть бути афішовані перед ним за бунтіашшіа — не хочуть конфлікту з прааительстаом.

В тім же дусі писали вони і до тої особи, що найсморше треба ааажати за Хмелецького (аони величають його iako oycza a wlasnie tego, od ktorego (w) wielu zzeczach dobrodzieistwo znawalismy). Заииялися, що тепер їм трудно іти, «на зиму угрунтуваашися», і просили на них азагалі не настааати, з Запорожжя не виаодити, не ломити старих звичаїв,— «аби ми і до кінця при аільностях наших зіставалися і при тім, ян дааніше було,— що починалося, то з Запорожжя, і заідси на кожний наказ королівський аиходилося — нехай за ласкою вашою і тепер тан буде» — «аби (аавклі) місця не спротіли і звичай наш дааній і аільності не гинули, кроаію здобуті предками нашими». Чорного за старшого готоаі признати, коли а тій спрааі прийде приаілей від нороли «на заавклі місця», але досі вони його не бачили.

Неааважаючи на тaний миролюбний тон, Чорний ааажаа таку аідпоаідь за рішучий розрив. Відсилаючи її (Хмелецькому?), аін умиааа руки, ааажаючи, що з тої аідпоаіді «ні на що добре не заноситься» і аін безсильний у своїх щирих бажаннях об'єднати нозаччину для кращої служби держааі (лист Гр. Чорного з 3.XII.1629. — М. Г.).

Він просиа ради, ян йому бути далі. І дістаа раду таку, що при аиплаті «жолду» має бути переведена реаізія реєстру, і непослушні мають бути аичерннені. Гроші для нозакіа, за слоаами Конецьпольського, були прислані ще літом 1629 року, але Чорний не побирав їх, може, покладаючи на те, що реєстроацям, яні позастрягали на Запорожжі, кінець кінцем закортять ті гроші і аони прийдуть під його регімент. Тепер, по приїзді Конецьпольського, рішено перевести реаізію реєстру при тій аиплаті. З кінцем року була уряджена комісія

для сеї реазії, зложена з козацької старшини (реєстрового війська) і делегатів польських. Маємо лист комісарів Ан. Рачаховського і Миколи Киселя, що за неприїздом інших займалися удвох виписною; дня 11.I.1630 пишуть вони з Черкас про зачату вже виписку, про виписану вже частину війська, з котрої б можна вислати з біди тисячу козаків, що жадало правительство для оборони від татар (лист Ан. Рачаховського і Миколи Киселя до старости уланівського Олександра Пісочинського, висланого Конецпольським з різними порученнями на Україну. — М. Г.). Але історія ся потяглася досить довго. Ще з дня 28.II ст. ст. маємо універсал, що видає «Григорей Савич Чорний гетман, полковницы, сотники, атаманы Войска его кор. милости Запорожского подъ час конклюзій коммисии зъѣхавши ся до Кіевв». Кінець кінцем комісія ся мала вписати нових на місце померших, «а непотрібних і зайвих над уставлене число — виключити». Між ними рішено було виписати з реєстру й тих, що пробували на Запорожжі при своєвільнім війську, як непослушних. Таких нараховано неповна триста. Грицько Чорний оповістив їх про се, взиваючи, аби опам'яталися, прибули з Запорожжя на волость з арматою й залишили своє своєвільство,— а таким разі їм буде все пробачено. Та се послужило початком конфлікту. Ось як описує се ретроспективно головний діяч дальшої трагедії Конецпольський в своїм експозе на соймі 1631 року супроти обвинувачень в тім, що він своїм нетактом викликав бурю на Україні. Знаючи фактичний стан речей, читачі завважать деякі недокладності, але нам інтересне й офіційне представлення їх, і деякі фактичні дані, цінні при загальній бідності документального матеріалу для сього моменту.

«По комісії куруківській, шість літ тому щасливо закінченій, хоч і з великою працею та більшим розлиттям крові, її постанови рік або два якотако держалися в порядку. Потім, як звичайно у тих, що не знають ні віри, ні честі, коли мають до того добру нагоду, почали (козаки) замітно виломлюватися з тих постанов. Немалу до того нагоду дав їм від'їзд мій на війну пруську за наказом королівським. Ще більшу — афера Шагін-Гірея, до котрого пристали не тільки виписані з реєстру, а й ціла майже українська чернь, покасувавши постанови (комісії), бо на місце шести тисяч зробилося козацького війська кількадесят тисяч. З того почали докучати обивателям українним, панам своїм. З того почалися наново походи на море. З того нещаслива і безславна ота експедиція до Криму (третя, 1629 р. — М. Г.), де так лихо поставилися, а Махмет-Гірея, що був їм заприяся, немилосердно вбили і Шагін-Гірееві знищили всі надії на трон, так що мусив спасатися втечею. В отих війнах поліг старший їхній Дорошенко, даний їм комісарами іменем королівським. Вибрали собі Тараса — нікчемного хлопа (Конецпольський знає тільки Тараса, ігноруючи всіх інших, і гетьманство Чорного рахує аж по уступленні його з Запорожжя на волость. — М. Г.),— за його нікчемністю Військо Запорозьке прийшло до такої неслави і марного погрому: кільканадцять тисяч їх трупом татари положили, а силу нагайками до Криму погнали (пересолив гетьман, два, вище. — М. Г.). Тарас лишився на Запорожжі і відти неустанні чинив походи на море. Тут же, на волості, ті (козаки), що зісталися в послушності, пам'ятаючи свою присягу, вибрали собі до волі королівської за старшого Грицька Чорного. Ваша кор. милість зволила їм потвердити його своїм привілеєм. Чуло його серце, що мало бути: не хотів жодним чином взяти на себе той уряд, але воля королівська, в при тім прошення товариства, що варті стільки що й примус, змусили його прийняти. Зложив присягу згідно з постановою, і військо йому теж урочисто дало присягу. Хотів неборак на тім уряді так справувати, щоб сповнити у всім постанови (ординації) і присягу свою та заслужити ласку королівську собі і всьому війську: непослушних карав, на море ходити бороним, на торішню експедицію проти Девлет-Гірея охоче з паном воєводою київським (Хмелецьким. — М. Г.) ставнася до пана воєводи руського (Любомирського. — М. Г.). Але ті добрі прикмети його приготовили йому погибель. Бо ті, що на Запорожжі, не приймали його за старшого, кажучи, що має бути не королем даний, а військом вибраний при арматі й інших клейнодах, як вони те звуть. Гострили зуби на нього, що він своїх (реєстрових) на Запорожжя не пускав; багато неприязні теж приспорили його славні і щасливі услуги вашій кор. милості. Непристойні листи, суворі універсали виходили до нього з Запорожжя — він, чоловік

терпеливий (moderatus — М. Г.), все то скромно зносив. Навіть, як звичайний жолд привезли від короля, не брали його (реєстрові) півроку, чекаючи, аби спам'яталися (нереєстрові). Багато разів посилав до них (Чорний), аби вийшли (з Запорожжя); заявляв, що не дбає про старшинство. Упертість і злість не слухала його, але тривала при своїх гадках. Потім, як прийшло брати ті гроші, прийшлося при тій нагоді вилучити непотрібних і зайвих понад усталене число. Небіжчик воєвода київський післав пана Ранаховського, ротмістра, і пана Киселя, жовніра королівського, людей добрих і розсудних, аби з старшим Війська Запорозького і з полковниками вилучили тих зайвих, а на місце померлих вписали людей, здатних до бою. Вони сповнили своє діло. Правда, своєвільні в злості своїй, багато їм закидають, і з того й між людьми пішло таке переконання, що то було причина тої бурі. Я їх не беру в оборону, але хоч пильно розвідувався, таки не знайшов правди (в тих обвинуваченнях)».

«При тім виписі сталося, за згідним рішенням всього війська, що тих, які були на Запорожжі,— а їх не було і трьохсот цілих,— виписано з реєстру яко непослушних. Не знаю, чи хто розважний може се зганити! Бо ж, не поборюючи своєволі, трудно затримати порядок. Але їм була лишена можність пробачення, якби вони спам'яталися, і Гриць Чорний післав до них, аби вони з арматою вийшли з Запорожжя та на море не ходили, обіцяв їм пробачити все. Вони, хоч то грубий нарід, ужили собі тої хитрості, що обіцяли бути послушними, приставити армату і всі клейноди, і зараз рушили. Рад був неборак — чоловік простий,— що та незгода заспокоїться. Тріумфував, не знаючи, що на нього армата йде. Аж в «першосні» чата напала і, заставши його, як він собі, нічого не підозрюючи, спав безпечно, вхопила й відвезла до Тараса, що за кілька миль був відти. Які там кепкування чинили з нього, що справедливо могли б образити маєстат короля і Речі Посполитої, які муки завдавали,— про те не хочу ширше говорити; досить того, що по різних муках сказали татаринові, обрубавши йому руки, голову утяти. Перестрашила така немилосердність всіх добрих і послушних: без голови, без вождя опинилися вони як непритомні: одні в ліси, другі в дикі степи тікали, треті під крила війська королівського удавалися, без котрого, певно, були б згинули, і звідти до мене, як я вже сказав (в попередній частині свого експозе Конецпольський оповідає про сі перші вісники неспокою з України. — М. Г.), зчаста присилали. Замір у того своєвільства був такий: зробивши ту роботу, зараз на Запорожжя вернутись. Але, як мені самі ж оповідали,— і на письмі я те послав вашій кор. милості,— наспіли до них листи від декотрих осіб, і духовних, і світських грецької релігії, де оповіщали їх, що їх ню віру нищать, церкви забирають, і просили, аби за віру стали. Сі намови роздражнили чернь і всю Україну розрухали, так що ніхто з тамошньої шляхти (obywatelow. — М. Г.) не був безпечний в своїм домі. Зараз своєвільство повидавало універсали, що справа про віру йде, аби хто був коли-небудь козаком і ним хоче бути, аби збиралися: обіцяли їм всякі вільності давні, в ліпше сказати — своєволю. За короткий час зібралося кільканадцять тисяч війська. Зараз почали власно наказувати жовнірам вашої кор. милості, щоб з своїх становищ уступалися за Білу Церкву й видали їм тих, що, пам'ятаючи свою присягу, тиснулися до війська вашої кор. милості». (Реляція війни козацької в 1630 році Станіслава Конецпольського, воєводи сандомирського, гетьмана польного коронного на сеймі варшавському 1631 року. — Ред.).

З сього оповідання, при всій його сторонничості, виступають ясно головні моменти, що зложилися на конфлікт 1630 р. До партійної боротьби козацьких груп на грунті останньої правительственої ординації, в яку втрутилося правительство, взявши в свою оборону законопослушну партію, прилучило загальне роздражнення з причини розложення на козацькій території жовнірських рот, і, нарешті, примішалася ще релігійна боротьба, що виникла на грунті підозрілих закулісових компромісових маневрів. У другій половині 1628 року вони почали виходити на яв і в високій мірі затривожили українську суспільність, коли протягом 1629 року почали прибирати вповні конкретні форми, до яких почали прикладати свої руки ті, що досі вважалися найвірнішими сторожами й оборонцями сеї релігійної справи,— репрезентанти відновленої православної ієрархії.

Далі буде

НІНЕЛЬ ГАССАНОВА

ДІМ ДЛЯ ВЕСІЛЛЯ

Сьогодні, коли ми з особливою увагою підходимо до розв'язання питань естетичного виховання, то з інтересом аналізуємо храми нашої духовності. На жаль, як і раніше, поза увагою архітекторів залишаються молодіжні клуби за інтересами, кіноконцертні й танцювальні зали, молодіжні кіно-кафе. Так само на другий план відсувається проектування громадських будинків соціального багатофункціонального призначення, зокрема Будинку радянських урочистих обрядів. Упродовж років жеківські районні загси-близнюки в усій республіці заміняли справжні храми духовності.

Незатишні, а часто й зовсім непридатні приміщення в будинках індустріального будівництва поспіхом перегримовані на ритуальні чи обрядові зони, щодня фіксували десятки тисяч шлюбів... і смертей водночас. Де вже тут до духовності, піднесеності?!

Минали роки, десятиліття. Економія коштів, брак часу, а головне — уваги до насущних проблем суспільства з питань морального, духовного виховання людини обернулося бідою. Чи не наслідок цього відсутність милосердя, бездушність, жорстокість, велика кількість розлучень, дітей-сиріт, забутих, покинутих старих батьків?

Болісна туга за духовним, високим, милосердним привела молодь до бажання освятити свій шлюб у церкві. На запитання: «Чим приваблює вас вінчання?» — молодята відповідають: «Красою, пишнотою церемонії, особливою урочистістю моменту, що залишається на все життя».

Так, висока духовність самої архітектури в усі часи була і залишається матір'ю мистецтв. Треба сказати, що сьогодні вже є приклади вдалого вирішення громадської «культової» архітектури будівель для урочистих обрядів, скажімо, в Луцьку.

За оригінальне архітектурне вирішення цього будинку авторський колектив інституту «Діпроміст» на чолі з архітектором В. І. Мороз відзначений почесним дипломом Держбуду УРСР.

У центрі площі житлового мікрорайону, на горбовині, розмістилася триповерхова будівля. Задля більшої виразності їй надано нетрадиційної, витягнутої по горизонталі форми, розчленованої вікнами оперізуючого балкона по периметру. Фасад прикрашений гербом-емблемою. Зовнішнє оздоблення виконане у двох кольорах: білі великі площини фасаду контрастують з віконними нішами червоної, під цеглу штукатурки.

Зовсім по-новому вирішено інтер'єр. На першому поверсі розміщені службові приміщення загсу, обрядовий салон, лекційний зал на сто місць, на другому вестибюль з гардеробом, кімнати нареченого й нареченої, розпорядника, диспетчерська таксі, фотосалон, кіоски продажу квітів та весільних подарунків, банкетний зал. З вестибюлю другого поверху парадні мармурові сходи ведуть на третій, розгалужуючись на дві галереї. В центрі третього поверху величезна вітальня-вавзал і входи до двох обрядових залів, прикрашені різьбленням та балконами для хору.

Внутрішнє оздоблення приміщень пов'язане з їхнім функціональним призначенням. Наприклад, кімнати ім'янаречення вирішені в рожевих і голубих кольорах, вестибюль першого поверху, початок урочистої церемонії,— в спокійних сіро-голубих і білих.

Обрядові зали за задумом архітектора становлять кульмінацію композиції інтер'єру, її художньої виразності завдяки вдалому співвідношенню і зв'язку всіх елементів взаємодії — архітектури, вітражів, світильників-бра, гіпсового мереживa стін, меблів, музики, хорового співу. Тектоніка архітектури підкреслюється ритмом вікон-вітражів з м'яким золотаво-бірюзовим переливанням барв, світінням люстр, майстерно зробленою паркетною підлогою.

Весільні гімни, народні пісні, що супроводжують церемонію одруження, надають особливого колориту цьому найдавнішому народному обрядові...

Чи можна вважати Будинок урочистих обрядів у Луцьку зразком для масового будівництва? Мабуть, що ні. Це індивідуальний вдалий проект, і в цьому його чарівність. Він має стати імпульсом до народження багатьох нових варіантів обрядової архітектури. Тут відкривається простір для діяльності молодих архітекторів. Уже в стінах вузу вони можуть створювати найзухваліші проектні пропозиції, цінні щодо свого архітектурно-пластичного змісту, що відповідають найвищим естетичним і духовним потребам.

НАТАЛЯ КРУТЕНКО

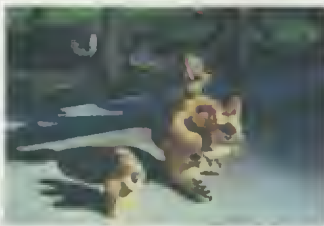
ОБРІЇ ОПІШНЯНСЬКОЇ КАЗКИ

Напевно, полтавська земля зігрівається якимсь особливим променем сонця. Тут і садки буйніше цвітуть, і врожаї щедріші. Кажуть, найвродливіші дівчата і найкрасивіша за вимовою українська мова. «Найукраїннішій куточок України», за словами Лесі Українки. В цих краях величезні поклади і «найслухнянішої» гончарної глини. Але це вже означає, що й руки майстрів, які з нею спілкуються, наткненні, працьовиті.

Хомутець, Сенча, Миські Млини, Миргород, Зіньків, Комишне, Постав-Мука... Давні гончарні осередки Полтавщини. Та найвідоміший — Опішня — «столиця» українського гончарства. «Афіни малоруської народної кераміки, метрополія гончарного виробництва», як писав про неї наприкінці XIX

сторіччя відомий збирач старожитностей Іван Зарецький.

Опішня — це не просто географічна назва. Опішня — назва гончарної культури, витоки якої сягають в добу Київської Русі. Упродовж століть вона являє високий взірець національного вираження у прадавньому матеріалі — глині.

В поважному списку видатних опішнянських гончарів ім'я мудрої і доброї, великої і скромної Олександри Федорівни Селюченко (1921—1987 р.р.).

Вона сприйняла художню мову української пластики так само органічно, як рідну, українську мову. Вчилася говорити, ходити і ліпити майже одночасно. Вчителі — мати Євдокія Петрівна та рідна Опішня. «Чим корінь глибше, тим дерево вище»,— наше народне прислів'я. Глибоке коріння в творчості Селюченко. Вона розповідала, що в їхній сім'ї до гончарної справи були залучені всі: «Мати і брат ліпили, брат ще й посуд виробляв, а батько випалював вироби. І так вся сім'я була при ділі творчому».

Рано прилучилася до роботи з глиною маленька Шура, відчуваючи її податливість у своїх руках. Чутлива до ясного красивого і доброго, душа маленької дівчинки сприймала науку зацікавлено. Вона могла довго споглядати, як робиться та чи інша річ, але весь цей процес повинен був пройти через її свідомість і переосмислення, і лише тоді засвоювався. Юна художниця ніколи не копіювала, не намагалася повторювати бачене, а вже змалку робила те, що підказувала фантазія. Через це таким самобутнім постає її мистецтво.

...Була семирічна. Після її закінчення навчання в дворічній школі кераміки при опішнянському керамічному заводі. Та невдовзі почалася війна, яка відірвала багатьох від улюбленої справи, зганяла з місць, примушувала займатися іншою роботою. Олександра Федорівна до 1946 року працювала на шахті в Донбасі. В 1946 році повернулась в рідну Опішню, пішла працювати на завод «Художній керамік».

Визнання до художниці прийшло відразу. В 1949 році вона показала свої роботи на Всеукраїнській виставці дитячих іграшок у Києві, і вони здобули призове місце. З того часу твори Селюченко стають незмінними експонатами розділу опішнянської кераміки на республіканських, всесоюзних та міжнародних виставках.

Іграшкознавець. Так коротко можна визначити кредо рукомесницької діяльності народної художниці, бо саме іграшка стала центром її творчих питань та відкриттів. Успадкувавши образне відчуття, генетично прийнявши художню мову, техніку виготовлення традиційної народної іграшки, художниця уособила в своїй творчості чи не найтиповіші художні риси керамічної пластики регіону. Тому й не дивно, що твори майстрині сприймаються як ремінісценція прадавнього мистецтва з відгомоном в них культових уявлень, праслов'янської символіки. Сам образний ряд (жіноча постать «бариня», кінь, птаха, вершник, олень), процес створення скульптури та способи її декорування (гравірування, наколювання, розпис ангобом тощо) засвідчують це.

Та не говорили б ми про Селюченко як про самобутнього майстра, якби традиції ці не були освячені імпровізацією, творчим переосмисленням, непередбаченими новаціями. Саме художниці належить честь розширення тематичних меж традиційної опішнянської іграшки та надання їй нового естетичного забарвлення. Іграшка часто виходить за свої вузькофункціональні межі, переходить в жанр станкової скульптури.

Серед традиційних коників — веселих скакунців, є стрункі та поважні і а навіть Пегаси. До святкування 60-річчя Жовтневої революції авторка створила серію вершників-будьонівців. А потім не втрималась, виліпила паралельно серію «Баби на конях» — напрочуд кумедну за задумом: на незграбних конях з кумедно розставленими ногами сидять вершниці-невдахи, що ледве тримаються в сідлах. Її «Барині» — це передусім наші сучасниці. Започаткувавши в опішнянській пластиці такий погляд на традиційний образ, вона сміливо розширює тематичний ряд: «переодягає» «баринь» в численних санкарок, пташниць, господинь, колгоспниць.

Які ж обставини сприяли формуванню творчої самобутності опішнянської майстрині? Серед основних душевна щедрість,

талант, яким художниця сповна була наділена природою. Доброта душі матеріалізувалася в душевну енергію, в уміння бачити, чути, відчувати, переживати все надто гостро. А одинокість буття ще більше посилювала це. Тим-то глина для Олександри Федорівни була і другом, і однодумцем, і співрозмовником. Вона везла її з усіх усюд, де тільки зустрічала. (Пригадую, як під час кожного приїзду до Києва художниця цікавилась, де зараз будують метро. І немолода жінка йшла туди набирати повну авоську глини — найцінніший із своїх скарбів). А потім, наодинці з нею давала волю своїм почуттям. «Скажу так,— писала мені в одному з листів,— глини ніхто не буде любити, як я. Це не хвастощі, я так відчуваю». Вона з глиною раділа, сумувала, відпочивала, навіть хворіла,— жила з нею. Вважала чимось святим, називала «золотом»

Великим змістом і значенням була сповнена для художниці таїна творчості. Лише одна паличка — інструментарій Олександри Федорівни. Широкий її кінець — для створення каркасу скульптури, тоненький — для декорування. Вся надія — на пальці. Як у музиканта. Цікаво було спостерігати їхню вправну роботу. В цей час художниця ніколи не розмовляла, лише сором'язливо всміхалася. Певно, вгадувала майбутню вдачу свого героя. «Я як дома буваю вже дуже засумую, то наліплю всяких образів, сяду і дивлюся на них та думаю: чого ж то ви німі?! Якби вони вміли розмовляти, я б була така багата»! — ділилася з друзями. До своїх робіт Олександра Федорівна ставилась як до рідних дітей. «Випроводжаючи» їх із дому на виставки, гірко плакала, примовляла до них.

А хто спроможеться зіставити між собою природу, негоду з працею? Лише поет. Якось восени вона писала мені: «Пішли дощі, розмочили глину, стала вона м'якою та слухняною. Треба братися до роботи...»

Кожний рух природи, життя, відтінки цього руху ставали для Олександри Федорівни поштовхом для особистих переживань. Ось невеличка низочка словесних перлин цього народного філософа:

«Пішла врозсипну весна, чарами сипле природа».

«Насилу вибралися із зими, така була люта... Скоро будуть співати пташки по нотах матері-природи».

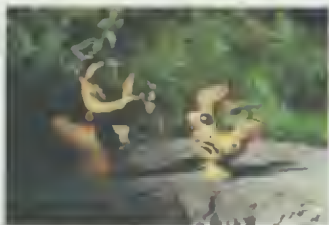
«Вчора я йшла, а поруч ішов отряд дітвори. Глянула я на них, а вони як закричать всі хором: «Добрий день!» Був день для мене цей світлий, і наче я відчула, що увесь світ відкликнувся».

«Скільки було в житті планів, бажань. Все облетіло, немов листя восени з дерева».

«Тепер всі думають, що «старість — сиди, підраховуй минуле». Людина не повинна доживати, а жити в любому віці... Старість і одинокість не так замічаються, коли з моїх рук виходять твори».

«...На світі всього повно, треба іти в погоні за всім, але душі черствіють, неначе дерева на сухв, духовності немає. Театри пустують, приходиться грати перед підлітками. Були ми голодні, недостача, в як тягло піти на п'єсу, а кіно. Тоді яке було обговорення»...

«Здумати тільки, яка була Опішня! Коли Суворов заїхав на відпочинок із своїм військом, він ахнув, що це за красота була.

Було 8 церков, і всі були гарної архітектури. Жило в Опішні 450 гончарів. Сади, фрукти сушили в сушнях. Стояли в церкві самі перші гончарі і мірошники. Так розуміли, що мірошники — це хліб, а гончарі — земля. Земля і хліб — це основне».

«Були в гончарстві люди обдаровані талантом, але вони були бідні. Так вони непомітно прожили, так і зникли».

«Для людини повинен бути маяк у житті і роботі. Коли ждеш чогось, то і живеш... Буду ждать твого листа. Бач, буду ждать, вже маю».

Для цієї святої душі світ був суцільним материком природи, праці, добрих справ, мистецтва, пташиного співу, музики, дитячих голосів... Цей барвистий світогомін дарував талановитій людині свою красу і ласку, наснагу, надихав до творчості, розширював її обрії, співіснував у душі, в житті, в мистецтві художниці.

Вона кохалася в поезії Шевченка, Пушкіна, Лермонтова, Єсеніна, Тичини. «Майстром словесного пензля» називала Лесю Українку. Яскравий відгук знайшли в душі народної художниці персонажі драми-феєрії «Лісова пісня». Ідучи за словом поетеси, Селюченко створила цілком самобутні творчі

автографи. З великою фантазією, навіть кмітливістю виліпила скульптурні «портрети» героїв М. Гоголя — славнозвісних мешканців Диканьки, композиції до інших літературних творів — С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», І. Котляревського «Наталка-Полтавка», своєрідні ілюстрації до казок «Івасик-Телесик», «Лисиця і Півень», «Коза-дереза», багатьох інших (перелічені роботи можна побачити в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва у Києві).

Самобутня в своєму бутті, Олександра Федорівна не була самотньою в житті. Завдяки таланту, мистецтву її душа тяглася до людей, майстриня цінувала «доброту, простоту та відвертість» в них (з листа).

Багато добрих знайомих, друзів, прихильників таланту мала художниця, зокрема і в Києві. Серед них і автор цих рядків. Ми обходили з Олександрою Федорівною всі художні виставки, відвідували філармонію. Пам'ятаю, як на виставці вітчизняної Людмили Іванцької ми майже годину ходили по залах удвох! І Олександра Федорівна це відзначила. Після іншої виставки так і сказала: «Люди зараз дивляться мистецтво без смаку». Як глибоко вона розуміла і цінувала прекрасне!

Віддаючи шану талантові душі і рук заслуженого майстра народної творчості України, члена Спілки художників Олександри Федорівни Селюченко, ми поспішаємо до її садиби. У тих, хто знав цю людину, є жага побачення з невеличкою будівлею на два вікна, огорнутою гіллям сливових дерев. Надто передчасно пішла із життя Олександра Федорівна, не наслухалися ми її ще, не наговорилися. Та полишила вона по собі щедрий злиток благої енергії — енергії добра, любові до земної краси, до людей. Її мистецтво осяяне цією любов'ю й завжди хвилюватиме.

Зараз у садибі опішнянської майстрині відкрито меморіальний будинок-музей. У дворі горно. На жаль, художниця встигла зробити в ньому лише один випал своїх керамічних шедеврів. Але не згасав в ньому вогонь. Кращі учні гуртка «Сонячна коло», що при місцевій середній школі № 2, отримують право на почесний випал в горні Селюченко. В їхніх творах — майбутня слава Опішні.

Торік у Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна відбулася виставка опішнянської кераміки з фондів музею гончарства в Опішні. Вона репрезентувала гончарні вироби від археологічних знахідок краю до творів наших уславлених сучасників — ветеранів глинотворчої діяльності Івана Білика та подружжя Гаврила та Євдокії Пошивайлів, майстра фігурного посуду Володимира Нікітченка, Михайла Китриша, скульпторів і гончарів Василя Омеляненка та Григорія Киричка, іграшкарок Настасії Білик-Пошивайло, Ганни Грипич, Марії Дугельної та легендарної Олександри Селюченко. Виставка, як і вечір «Полтавська родина», увійшла в програму благодійних заходів українського фонду культури, кошти від яких перераховано на опорядкування музею-садиби Селюченко та встановлення пам'ятника народній майстрині.

ВАСИЛЬ БАХНО,
голова Хустської літстудії імені Д. Вакарова на Закарпатті

НА УРОК ІЗ КАЗКОЮ

— Зніматимуть кіно про казкарів,— блискавкою шугнула Горінчевом новина. Що це справді так, засвідчував і мікроавтобус з київськими номерами, який снував по селу із зйомочною групою. Бачили його і в сусідніх Монастирці, Березові, а Липецьких Воротах, де в радгоспній кузні тоді ще бемкав молот одного з небагатьох сущих горінчевських казкарів Юрія Митровича...

Уздрівши столичних гостей із телеоб'єктивом і записниками, заметушилися в сільській десятирічці шістсотлітнього села, що розкинулось на правобережжі колись сплавної Ріки. Український філолог Х. Г. Петрик і організатор позакласної та позашкільної роботи М. В. Федько терміново оголосили відкритий шкільний конкурс на оригінальну казку. Відтак тандем метнувся на обійстя старенької вдови казкаря з казкарів Верховини Андрія Калина по його... особисті речі. І помандрували прокурена піпа, дорожня палиця, вишмагана дощами і вітрами крисаня старого просто в шкільний кабінет української мови і літератури. Зайти найшанованіших гостей Горінчева за традицією ведуть в музейний куточок «Наш казкар», який повертає із небуття великого сучасника-казкаря, знайомого із неабияким опришком Миколою Шугаєм.

Збентежені навалою гостей, аматори сцени на чолі з російським філологом О. В. Грабар готували казкову прем'єру «Червоної шапочки». Найбільше пощастило старшокласниці Галинці Бурсті, якій випало грати головну роль.

На диво, нітрохи не хвилювався від «підступних» запитань редактора Едик Попович, дарма що давав перше у своєму житті інтерв'ю. Юного казкаря знімали в школі, на природі, в домашніх умовах. Тодішній шестикласник тримався з гідністю. Як винагороду за бійцівські якості кіношники подарували продовжувачу казкарського роду Горінчева бібліотечку пригодницької літератури з автографами. Один з них на книжці «Потерпевшие кораблекрушение»: «Головному герою майбутньої картини Едику Поповичу від зйомочної групи і оператора Володимира Тимченка».

Сама доля нього, школяра, і коваля Юрія Митровича розвивається сценарій кольорової стрічки, показаної по Українському телебаченню. Відтоді мало кому знайомий носій шкільного ранця раптом став місцевою знаменитістю.

Для тих, хто, можливо, не знає про Горінчеве: свого часу нічим не примітне село, нині визнана Меккою усної народної творчості, подарувало світові півтора десятка казкарів. Причому, кожен із них зі своїм характером, родоводом, організаційним репертуаром. Патріархи легендарного жанру зоставили нам невмирущий скарб: видана двохсоттисячним тиражем книжка «Казки

одного села» розійшлася із полиць книгарень з блискавичністю бестселерів. Серед авторів тої книжки імена покійних Андрія Калина, самобутніми творами якого захоплювались від Карпат до Сахаліна, а також у Болгарії, Чехословаччині, НДР, Угорщині; Юрія Ревта, Юрія Тегзи-Порадюна, Івана Ділинка, Хоми Плешинця, Василя Холода, які у пошуках заробітків сходили вздовж і впоперек Словаччину, Трансільванію, трудились на лісорозробках в Польщі, Югославії, Румунії, Угорщині, в шахтах Франції.

Здавалося, після того, як вони померли, нікому буде підхопити їхню музу. Та це не так. Скажімо, старшокласниця Світлана Калин також пробувала себе у казці. На загальношкільному конкурсі нікого байдужим не залишила її казка «Мандрівка на весільному килимі». Пристрасністю і безпосередністю сюжетної оповіді полонила юну аудиторію і старшокласниця Галина Славська, яка мешкає неподалік обійстя Калинів. Після уроків і домашнього завдання дівчина традиційно забігала до вдови Андрія Степановича Марії Іванівни. Можливо, не так послухати із її вуст казку чоловіка-небіжчика, як підмогти бабусі в домашнім господарстві. Бабця не проста: тримаючи у схованках чіпкої пам'яті в'язанку неординарних сюжетів, вона таким чином привертає до своєї безрадісної старості сусідську дітвору.

Щодо Галинки, то вона справжня домашня помічниця. Доки батько сторожує у радгоспі, а мати за швейною машинкою фабрики «Нарцис», їхня донька залюбки доглядає дітлашню. Якось оповідаючи їм про міфічну Зланодуню, що викрала Настусю, і про відчайдушного захисника її Андрійка, Галина Славська несподівано відкрила у собі казкарський дар. «Іван — коровин син» — її найперший помітний твір фольклорного жанру.

Пробує себе у ньому й Інна Алексович, яка готується стати біологом. Кімнатні квіти для неї живі істоти. Жоржини, айстри, бегонії, гладіолуси підносять настрій не тільки їй — батькам також. Їм любиться потяг доньки до народної вишивки і плетіння. Здогадуються вони і про її «таємницю». Втім, яка це таємниця, коли Інна власні оповідки запропонувала шкільному рукописному альманаху «Творчість юних казкарів».

Піонерська атрибутика і архаїчна казка. Чи є між ними якийсь логічний зв'язок?

Як сказала Галина Вурста, казка сприяє засвоєнню складних математичних формул і рівнянь. А захоплення «царицею наук» у неї від батька, математика за фахом, Василя Федоровича. Традиційні казкарські вечорниці у родинному колі — то його ініціатива. За неписаним правилом, перед сном хтось один з сімейного квартету має розповісти казку. Оскільки дружина більше зайнята на кухні, ця приємна місія частіше випадає батькові. Знаючи дитячу любов до свійських тварин, він щоразу придумує найнеймовірніші пригоди домашніх песиків Пуха і Пальми, кота Мурашки. Донька Галина вже має свою тематику. Головними персонажами в її персоніфікованих творах виступають здебільшого Крапелька і Сніжинка. Найважче доводиться меншенькій Янці. Але й вона, підбадьорена теплим батьківським поглядом, виявляє неабияку уяву і фантазію.

Звідки ця вечорнична традиція у Вурстів? Чи не звідти, що так було заведено у їхнього сусіда, популярного казкаря Юрія Ревта? За його життя із гір та низин до казкарської оселі стікався простолюд почути з його вуст фольклорну мудрість. Надірвавши здоров'я на лісорозробках у Словаччині і Трансільванії, після повернення із заробітчанських мандрів Юрій Іванович, незважаючи на старість і хвороби, тішив себе в казці, будучи відданий їй до останнього подиху.

Непересічний художній репертуар гірянина гідно оцінили першодослідник закарпатського фольклору П. В. Лінтур і керівник комплексної фольклорної експедиції Академії наук СРСР на Закарпатті П. Г. Богатирьов. Жоден з чотирьох десятків казкових сюжетів Ю. Ревтя не повторюється і не переплітається. І це теж своєрідний феномен.

Те, що у Горінчеві нині з дитячого віку шанобливо ставляться до казки, заслуга незабутніх патріархів легендарного жанру. Йдучи від нас, вони посіяли здорові зерна у благодатний ґрунт. Хіба не символічно, що у стрімкий перебудовчий час дітей так ваблять небилиці? Їхній начитаності можна позаздрити. Скажімо, Едик Попович перечитав усіх казкарів-земляків, а також російські, українські, білоруські, індійські, англійські, шведські, болгарські — чи не всі казки народів світу і СРСР. Белетристику дорослої сільської і шкільної бібліотек вже давно осягнув юний вундеркінд. Чи не на найчільнішому місці в нього німецькі казки братів Грім і датського маестро Андерсена.

Впоравшись із шкільними уроками, Едик починає мережити черговий чистий зошит. Поринувши в ірреальний світ казки, юний фантазер, здається, не помічає блимання голубого екрана, балачки дорослих, вередування дворічної сестрички. Вигадуючи персонажів з їхніми неймовірними діями і вчинками, школяр подумки вирушає з ними на невідомі острови й планети, до неймовірних чудовиськ. Списавши п'ятдесятий учнівський зошит, він ще довго перевертається уві сні, борючись з багатоголовими драконами і гідрами та визволяючи потерпілих з біди.

Вчителька Марія Василівна видобула із шухляди чималий стосик учнівських зошитів Едика. В кожному з них вмістилася одна-дві казки, не більше. Його доробок — десь півсотні творів, які могли б скласти окрему книжку. Та редактори очікують, коли автор дозріє.

Цікаво, що жоден з Едикових творів ні фабулою, ні вчинками персонажів не повторюється навіть в деталях. На запит вдячних слухачів неповнолітній оповідач сипле з вуст казками, як з рогу достатку, слово в слово повторюючи занотоване в записниках. Власний репертуар автор знає на зубок, вражаючи всіх феноменальною пам'яттю. Неважко здогадатися, про що його казки. Зміст прозоро проглядає уже з назв творів: «Про невірних товаришів», «Незвичайна знахідка, або Пригода на планеті «Х»», «Скарби старого Серпіона, або Багатство в голові», «Новорічний сон», «Зустріч не відбулася», або В усьому винний Зелений Змій», «Загадковий дідусь та планета чудовиськ», «Ілля Муромець та княжна Погана»,

Одна з найцікавіших — «Три бажання», якою відкривається учківський рукописний альманах.

Це твір про тріо мітлкаки хлопчаків, один з яких хотів потрапити в минувшину, другий — в прийдешнє, третій — у казку. Для здійснення забаганки їм довелося змайструвати унікальні літаючі апарати, подолати неймовірні труднощі у боротьбі з носіями пітьми і зла. Легко і невимушено розвиває Едик три сюжетні лінії у казці, впевнено тримаючи канву розповіді у своїх руках.

Крім цього, він має неабиякий оповідацький хист.

На творчий вечір Едика Поповича у сільський будинок культури йшли дорослі й діти, як на екстрасенса. Колись так сходились до Андрія Калина.

Відійшли у небуття речні оберігачі безсмертної народнопоетичної творчості. Їхню естафету підхопили молоді. Їм, юним казкарям Горінчева, зокрема Едику Поповичу, цілий розворот присвятив «Юный ленинец», поважний підвал новорічного номера — київська «Молода гвардія», кольорову короткометражну — Укртелефільм. Горінчевський феномен на контролі місцевої преси. Нарешті з творами школяра в районній газеті міг познайомитися ширший читацький загал.

Збуджуючи уяву і фантазію дітей, казка оптимізує навчально-виховний процес, розвиває у дітей допитливість, пробуджує «души прекрасні поривания». Доки існуватиме вона — доти супроводитиме нас мрія.

ВІКТОР ДУДКО

ЛОНДОНСЬКИЙ ВІДГУК

Літературно-науковому й громадсько-політичному часописові «Життє і слово» (Львів, 1894—1897), організатором і редактором якого був Іван Франко, належить етапна роль в розвитку української революційно-демократичної журналістики. Тож закономірно, що це періодичне видання неодноразово було вже об'єктом історико-журналістських та літературознавчих студій (праці М. Возняка, В. Грушиніна, М. Нечиталюка, Н Радаванської...). Однак деякі аспекти історії журналу, зокрема його зв'язки з Наддніпрянською Україною та Росією, розголос його публікацій не висвітлені поки що вичерпно й потребують подальшої розробки.

Для відтворення реальної картини функціонування часопису в контексті тогочасної журналістики чималу вагу має докладне вивчення відгуків на нього, друкованих на сторінках різного напрямку видань. Однак ці публікації, що, за висловом відомого франкознавця О. Дея, «розкривають і резонанс видання, й ідейну атмосферу навколо нього», досі не тільки ґрунтовно не досліджені, а й не зібрані докупи. Рецензуючи систематичний покажчик змісту журналу «Життє і слово», підготовлений П. Баб'яком (надрукований окремим виданням у Львові 1968 року), О. Дей пошкодував, що там зовсім не відображені відгуки на часопис («Радянське літературознавство», 1969. № 6).

Спробу зареєструвати присвячені журналові синхронні публікації періодики, врешті-решт, вже зроблено — у відомому покажчику О. Мороза та М. Мороза «Матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка (1875—1938)», що вміщений у дев'ятому випуску збірника «Іван Франко. Статті і матеріали» (1962). Там зафіксовано 24 публікації про часопис у 12 періодичних виданнях — від інформативних заміток у масових галицьких газетах про вихід чергових номерів до ґрунтовних аналізів у наукових журналах, в тому числі ряді зарубіжних.

Ці матеріали до значення резонансу журналу Каменяра становлять значний інтерес і ще мають бути спеціально досліджені. Вони, проте, не є вичерпними. Так, у реєстрі О. Мороза та М. Мороза пропущено підготовлений відомим фольклористом В. Гнатюком огляд першого річника часопису, надрукований у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (1895, т. 6, № 2). Не встановлено, здається, дотепер також «координатів» кількох присвячених журналові публікацій в іномовній періодиці першої половини 1894 р., про які повідомлялося на його сторінках (зокрема в четвертому номері за 1894 р.).

Ще одна публікація такого ж плану з'явилася 1897 року в першому номері російського безцензурного неперіодичного видання «Народоволец», що виходило на той час у Лондоні. Відгук цей надрукований у бібліографічній рубриці за підписом В. Жук (відомий псевдонім письменника-революціонера Василя Маслова-Стокоза). Досі лондонська публікація не привертала належної уваги франкознавців та істориків журналістики, хоч про її існування давно відомо — в третій книжці часопису І. Франка за 1897 рік зазначалось (в постійному огляді «Вісті з Росії»), що в першій книжці «Народовольца» у бібліографічному відділі «згадано дуже прихильно про «Життє і слово» (1897, т. 6, № 3).

Перш ніж докладніше розглянути відгук у лондонському виданні, варто звернутися принагідно до питання про авторство зазначеного огляду «Вісті з Росії». На думку П. Баб'яка, укладача систематичного покажчика змісту журналу, поставлений під публікацією криптонім М. А. стосувався до всього її тексту. Цим криптонімом користувався, як відомо, письменник, перекладач і журналіст Михайло Могилянський, який дописував до львівського журналу з Петербурга та Чернігова. Однак уважне вивчення публікації переконує в неточності атрибуційного висновку П. Баб'яка. Вказані «Вісті з Росії» структурно розпадаються на три частини, явлені в підзаголовку: «Нові заграничні видання: «Народоволец», № 1, «Современник», № 1. Із хроніки робітничого руху в Росії. Літературні новини». Першу частину огляду, що стосується до двох російських безцензурних періодичних видань, написав анонімний огладач часопису «Життє і слово», котрий вибудовує і весь оглад, залучаючи до нього другу й третю

частник — повідомлення з Росії, з Ростова-на-Дону Миколи Вороного (за його постійним у журналі псевдонімом Homo) та М. Могилянського (за підписом М. А.) з Петербурга. М. Могилянський, таким чином, був автором лише однієї звістки з Росії, а не всього тексту.

За даними найгрунтовнішої бібліографії творів І. Франка (1966), укладеної М. Морозом, письменник не написав у журналі «Житє і слово» жодного огляду «Вісті з Росії». Однак, зважаючи на те, що після від'їзду М. Вороного до Росії (найтець 1897 р.) рубрика «Вісті з Росії» залишалася без постійного ведучого, є деякі підстави гадати, що огляд у третій книжці підготував сам редактор часопису «Житє і слово». Не маю нині можливості викласти в повному обсязі аргументи на користь Франкового авторства. Зазначу тільки, що це відхилення від основної теми повідомлення має на меті привернути увагу до питання, що видається на перший погляд з'ясованим, хоча насправді потребує іще спеціального дослідження. До речі, огляд у третій книжці без жодних застережень розглядає як належний І. Франкові львівська дослідниця Н. Радванська, авторка присвяченого часописові «Житє і слово» розділу в колективній «Історії української дожовтневої журналістики» (Львів, 1983).

Програмною метою неперіодичного видання «Народоволец» (1897, №№ 1—3, Лондон; 1903, № 4, Женева) була консолідація всіх антицаристських сил на платформі «Народної волі». Гостра антимонархічна спрямованість публікацій викликала вперту протидію уряду царської Росії, за наполяганням якого англійські власті закрили видання. Та зрозуміло, що спроба «реанімувати» ідеологію і способи діяльності «Народної волі» на новому, марксистському етапі суспільно-політичної боротьби була приречена на невдачу. Оглядач журналу «Житє і слово», реферувавши програму лондонського видання, висловився щодо її життєспроможності з виразною обережністю: «Ми не настільки обзнайомлені з настроєм російської суспільності і складом партій та кружків у її нутрі, щоб могли вдаватися в віщування, чи здужає редакція під сею програмою «злучити докупи всі революційні і опозиційні партії для спільної боротьби зі спільним ворогом — самодержавством». Зі свого боку ми можемо бажати їй усякого поводження, бо її програма для нас симпатична і в значній мірі являється також здобутком праці української думки — в особі пок[ійного] Драгоманова» (1897, т. 6, № 3). Наведена цитата красномовно свідчить, що автор огляду, вітаючи антицаристський пафос «Народовольца», не може, однак, згодитися з пріоритетною роллю терору у планах визвольної боротьби, які обстоювалися лондонським виданням, має істотні сумніви у реальності поставленого ним «об'єднуючого» завдання, хоча й не висловлюється про це категорично. Істотні програмні розходження «Народовольца» з марксизмом, що виявлялися і на сторінках видання, і в приватному листуванні його співробітників (зокрема в неопублікованих листах В. Маслова-Стокоза до М. Павлика), не повинні цілком перекреслювати політичну роль цього антимонархічного органу.

Слід зазначити, що В. Маслов-Стокоз не був теоретиком відродження «Народної волі», хоча, мабуть, поділяв (принаймні почасти) ці ідеї, коли виступав на сторінках «Народовольца». Він умістив у лондонському виданні лише кілька матеріалів бібліографічного характеру. До честі автора, він акцентував у рецензії на «Житє і слово» не розходження (свої і органу, в якому виступав) з напрямом журналу І. Франка, де широко пропагувалися марксистські ідеї, а те спільне, що зближувало «Житє і слово» і з напрямом «Народовольца», і з діяльністю всіх антимонархічних сил.

З огляду на важкодоступність «Народовольца» навіть для більшості дослідників-франкознавців є сенс докладно реферувати лондонську публікацію про «Житє і слово», прокоментувавши деякі твердження її автора.

Формально рецензія присвячувалася двом першим номерам журналу «Житє і слово» за 1897 р., але фактично розмова вийшла ширшою — В. Маслов-Стокіз розглянув також найважливіші публікації попереднього року, охарактеризував авторське коло часопису. «Не замикаючись у тісних рамках галицьких інтересів,— писав він,— цей журнал відводить багато місця розробці практичних і теоретичних питань політичного характеру й подає масу вістей з Росії, присвячуючи російським питанням нерідко цілі статті». Перелік найгрунтовніших публікацій видання за 1896 р., що «стосуються так чи інакше російського життя й становлять значний інтерес для широкої публіки, оскільки майже всі вони присвячені питанням або подіям, висвітлення яких в Росії зустрічається цензорським вето», охоплює статті Г. Плеханова «Робітницький і революційний рух в Росії» (№ 2), П. Тучапського «Про російські воєнні порядки» (№ 1), Б. Грінченка «Яка тепер народна школа на Вкраїні» (№ 4, 5), П. Грабовського «Економічна безвикрутність благословенної Полтавщини» (№ 5) і ряд інших, а також постійний відділ «Вісті з Росії», який, за словами В. Маслова-Стокоза, «ведеться дуже жваво». У перших числах за 1897 р. особливу увагу автора рецензії привернули некролог революціонерки Марусі Вітрової (автор М. Вороний) та поезія її пам'яті (Б. Грінченко), стаття П. Тучапського «Нові факти робітницького руху в Росії», стосовно до якої рецензент писав з жалем про відсутність у «Народовольца» можливостей хоча б для скороченого передруку.

Широкий інтерес львівського видання В. Маслов-Стокіз обгрунтовано пов'язував з людьми, які брали участь у його творенні. Він зазначав з цього приводу, зокрема: «У журналі, крім його редактора, талановитого белетриста і найздатнішого з сучасних галицько-українських письменників Ів. Франка, беруть постійну участь: відомий публіцист, колишній редактор «Народу» М. Павлик й цілий ряд письменників, які мають популярність в сучасній малоросійській літературі, а саме Леся Українка, П. Граб (адміністративний засланець в Якутській області) і багато інших».

Висновки рецензента органічно випливали з конкретного розгляду видання: «Як читач міг бачити з вищеназваних статей, що вміщуються в журналі, останній з неудава-

ним інтересом і глибокою симпатією ставиться до всілякого роду виявів революційного чи опозиційного руху в Росії, і тому ми рекомендуємо його всім нашим читачам, обізнаним з малоросійською мовою, як видання, де поряд з цікавими й свіжими новинами з Росії вони зустрінуть співчутливе ставлення до всілякого роду спроб повалити російське самодержавство, що однаково гнітить всі народності Російської імперії і однаково їм всім ненависне».

Відгук «Народовольца» про часопис І. Франка на тлі аналогічних публікацій інших періодичних видань прикметний з кількох поглядів. По-перше, це одна з небагатьох рецензій на «Житє і слово» із загального числа досі розшуканих, що стосується до другого, найбільш значущого періоду в його історії, коли з «вісника літератури, історії і фольклору» (1894—1895 рр.) він став «вісником літератури, політики і науки» (1896—1897 рр.). По-друге, публікація В. Маслова-Стокоза — це, здається, єдиний відгук із друкованих за межами Галичини, що з'явився не в спеціальному науковому журналі, а у виданні політичного характеру. Рецензія на сторінках «Народовольца» є ще одним підтвердженням того, що передові читачі журналу «Житє і слово» вітали зроблений І. Франком рішучий поворот до широкого висвітлення суспільно-політичного життя Наддніпрянської України і Росії. Вона виявляється багато в чому суголосною міркуванням сучасної дослідниці Н. Радванської про значення часопису «Житє і слово» в історії української революційно-демократичної журналістики: «Подаючи гостропубліцистичні матеріали і суспільно-політичну інформацію, висвітлюючи робітничий, революційно-визвольний рух, журнал робив внесок у виконання одного з найголовніших завдань того часу — сприяв розхитуванню основ царського самодержавства і цісарської Австрії, всього експлуататорського ладу. Саме публіцистична спрямованість забезпечувала журналові широкий розголос не тільки серед демократичного читача Галичини, а й за її межами» (Иван Франко и мировая культура. К., 1986).

Василь Павлович Маслов-Стокіз, автор рецензії «Народовольца», для більшості читачів є, гадаю, постаттю зовсім невідомою. Важливі спроби відтворити його життєвий і творчий шлях здійснили на основі маловідомих і цілком незнаних матеріалів літературознавці О. Дун («Українське літературознавство», 1972, вип. 17 та «Деснянська правда», 16 січня 1979 р.) й Ф. Погребенник («Українське літературознавство», 1979, вип. 32). Проте ці публікації не можуть претендувати на вичерпність: деякі істотні джерела залишилися поза увагою дослідників. Одне з них — докладний документований життєпис В. Маслова-Стокоза, що готувався на початку тридцятих років для відомого біобібліографічного довідника «Деятели революционного движения в России», але надрукований тим не був. Четвертий випуск третього тому, до якого мала увійти стаття про Маслова-Стокоза, світу не побачив. Він зберігся у верстці в рукописному відділі Інституту світової літератури ім. О. М. Горького АН СРСР (ф. 676, оп. 1, спр. 73), де мені й вдалося з ним ознайомитись.

Біографія В. Маслова-Стокоза (1868—1918) потребує докладного спеціального опрацювання і висвітлення. У рамках цього повідомлення є можливість конспективно сказати лише про деякі її епізоди.

Народився він у містечку Батурині на Чернігівщині (це, до речі, з'ясовує походження одного з його псевдонімів — В. Батуринський). Жив у Борзні, заробляючи домашнім учителюванням. 1885 р. за звинуваченням у зв'язках з революційними пропагандистами був висланий на два роки під гласний нагляд поліції до Західного Сибіру (Березів Тобольської губернії, згодом — Кокчетав Акмолінської губернії). Із Кокчетава В. Маслов-Стокіз написав перші листи до І. Франка (зберігаються в архіві письменника у рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР), з яким пізніше познайомився й особисто. Після закінчення терміну гласного нагляду недовго перебував у Катеринодарі й Кам'янці-Подільському, звідки виїхав за кордон.

В еміграції жив у Швейцарії (Женева, Цюріх), Сербії (Белград), Болгарії, США (Балтімор, Нью-Йорк), Англії (Лондон). На початку 900-х років повернувся до Росії і працював у легальній пресі. Раніше, перебуваючи за кордоном, друкувався не лише на сторінках «Народовольца», а й в таких безцензурних періодичних виданнях антимонархічного напрямку, як «Свободная Россия» (Женева), «Прогресс» (Нью-Йорк, Чікаго), «Летучие листки, издаваемые Фондом вольной русской прессы в Лондоне».

В. Маслов-Стокіз переклав російською мовою деякі Франкові твори — оповідання «Грицева шкільна наука» («Волжский вестник». — 1889, 28 січня) і поезії «Рад би я, весно» («Колосья». — 1890, № 1) та «Каменярі» («Русский рабочий». — 1895, № 4). Особливий інтерес викликає остання з названих публікацій (виявлена О. Дуном), що з'явилася на сторінках женевського неперіодичного видання. Також інтерпретував українською мовою «Казку про жабу і рожу» В. Гаршина й оповідання В. Короленка «Ліс шумить». Писав оригінальні поезії — і українські (деякі з них вміщені в укладеній І. Франком антології «Акорди», опублікованій у Львові 1903 р.), і російські.

Забутий відгук про франківський журнал «Житє і слово» розширює існуючу картину його розповсюдження й сприймання опозиційними до самодержавства читацькими масами. І спонукає водночас продовжити розшуки аналогічних публікацій в інших сучасних йому виданнях, ретельне опрацювання яких обіцяє відкрити незнані сторінки з історії функціонування часопису Каменяра.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

ШАНОВНА РЕДАКЦІЯ!

Пекучий сором і страх пройняли нас, коли ми читали «Проект постановления о содержании непродуктивных домашних животных в населенных пунктах УССР».

Сором, бо коли в державах Заходу ви даються та діють товариства з врятування загублених або кинутих тварин, у нас пропонують «...открывать дополнительные пункты по приему животных», тобто живодерні. Себто знову «доблесні стрільці» будуть набивати руку вранці, вправляючись у стрільбі по беззахисних тваринах. Знову набиті під зав'язку закривавленими трупами машини будуть роз'їжджати вулицями на очах наших дітей. Кому це потрібно? І для чого? Може, для того, щоб при потребі використати стрільців для інших цілей? Казати, що це допоможе вирішити продовольчу програму — смішно! Ви тільки погляньте на сміттєзбірники. Викинутих продуктів вистачило б не тільки на те, щоб прогодувати бродячих тварин, а й для того, щоб забезпечити кормами не одну свиноферму.

Страх, тому що невідомо, який проект закону буде подальшим? А може, такі пункти відкриють для хворих на виразку шлунка?

Це ж скільки на них витрачається дефіцитних ліків і не менш дефіцитних дієтичних продуктів! Враховуючи, що наше «гуманне» керівництво не посоромилось звернутися до народу з таким проектом, можна чекати й того, що наступним кроком у боротьбі за всенародне благоденствіє буде закон про виловлювання та знищення пенсіонерів, котрі вже нічого не виробляють, а пенсію давай кожен місяць! Бо вони теж «непродуктивні»! А це, враховуючи сказане вище, цілком можливо!

Страшно! Дуже страшно жити в такому суспільстві!

Коли ж ми навчимося враховувати досвід раніше зроблених помилок? Хіба мало нам вирубаних плодових дерев та виноградників на Україні? А тепер замахнулися на душу людини!!! Адже розгул жорстокості, вбивств, насилля та грабежів — це прямий наслідок вже існуючої жорстокості у ставленні до тварин. Ми єдина держава, в якій практикують відлов і знищення собак та кішок! Єдина!

Скільки можна доводити, що доброта закладається в дитячих душах з раннього дитинства при спілкуванні з «братами нашими меншими»? Про яке милосердя можна твердити, коли одночасно з цим народу пропонують такі проекти постанов?

Ми вважаємо, що конче потрібно довести до відома населення прізвища і посади тих «діячів», котрі розробили цей проект, щоб народ мав змогу заганьбити їх!

1.XII.1989 р.

Сім'я Крижанівських: сім підписів.

Харків

РЕЗОНАНС

До редакції часопису «Вітчизна»
До Київської крайової ради Руху

Осередок Руху Інституту геологічних наук АН УРСР на зборах 5.06.1990 року підтримав лист голови Київського міського відділення Українського фонду культури Анатолія Авдієвського («Вітчизна», 1990, № 5) щодо перетворення колишньої катівні НКВС, а нині Жовтневого палацу культури в Меморіал митців — жертв сталінських репресій. Водночас ми наголошуємо, що Меморіал не слід обмежувати хронологічними рамками сталінського режиму, оскільки великих втрат українська культура зазнала за всі часи після 1917 року. Назвемо хоча б трагічну смерть в концтаборі Василя Стуса.

Ми звертаємось до Київської крайової ради НРУ з проханням прийняти рішення з цього приводу.

За дорученням зборів підписав

координатор осередку
кандидат геолого-мінералогічних наук
Я. Федорин

КАТІВНЯ НКВС МАЄ СТАТИ МЕМОРІАЛОМ

В п'ятім числі за 1990 рік часопису «Вітчизна» надруковано лист голови Київського міського відділення Українського фонду культури Анатолія Авдієвського щодо перетворення колишньої катівні НКВС, а нині Жовтневого палацу культури в Меморіал митців — жертв сталінських репресій. Загалом підтримуючи пропозицію А. Авдієвського, рада Київської крайової організації Української республіканської партії водночас вважає за потрібне зазначити, що майбутній Меморіал не слід обмежувати лише репресованими митцями і вузькими хронологічними рамками сталінського режиму, оскільки великі втрати наш народ і наша культура мали у всі часи комуністичного панування (останній за часом приклад — смерть у неволі талановитого поета Василя Стуса). Рада Київської організації УРП вважає, що сучасний Жовтневий палац культури треба передати товариству «Меморіал» для створення в ньому Меморіалу жертв комуністичних репресій в Україні.

Закликаємо Київську міськраду прийняти відповідне рішення.

Рада Київської крайової організації Української республіканської партії

Голова Київської організації
О. Миколишин

Г. Пустовійт. Автопортрет. 1941 р.

РОБОТЯЩА ДУША

Цього року йому б минуло дев'яносто. Прожив Гаврило Михайлович Пустовійт коротке, але плідне творче життя. Весь доробок художника укладається в тридцять років. Помер від туберкульозу в перші повоєнні роки. За наших часів його, мабуть, вилікували б, а тоді були важкі часи — і погані житлові умови, і нестача їжі, та й ліків, таких, як треба, бракувало. Отак, з лікарні в лікарню, провів художник свої останні літа, але і в таких умовах наполегливо працював (в цей час виконав ілюстрації до повісті Івана Франка «Захар Беркут», які побачили світ уже по його смерті).

Який же життєвий шлях пройшов митець? На це дає відповідь його автобіографія: «Народився я 13 липня 1900 року в селі Межиріч Канівського району на Київщині (тепер Черкаської області) в бідняцькій селянській родині. Дитячі й юнацькі роки прожив з рідними. Початкову освіту здобув у своєму селі — закінчив земську двокласну школу. В 1916 році вступив до Київського художнього училища, яке за два роки залишив через відсутність коштів на навчання. У 1919—1923 роках вчителював у трудовій школі свого села. 1923 року вступив до Київського художнього інституту, де два роки навчався на факультеті монументального живопису, який тоді очолював М. Бойчук, після чого перейшов на поліграфічний (графічний) факультет. Мені пощастило навчатись у таких видатних педагогів, як С. Налепинська-Бойчук, В. Касіян та І. Плещинський. Тут я зрозумів, що графіка моє справжнє покликання. Закінчивши у 1930 році інститут, одразу пішов на викладацьку роботу до Українського поліграфічного інституту в Харкові. Ще будучи студентом, три роки викладав у художній профшколі. З 1934 року остаточно перейшов на творчу роботу. Почав брати участь у виставках, співробітничав у різних видавництвах нашої республіки й Москви. Створив низку плакатів та ілюстрацій до книжок. Багато уваги приділяв громадській роботі.

У 1941 році, під час Великої Вітчизняної війни, пішов до лав діючої армії. Тут створював плакати, листівки, малюнки для фронтових газет «За Радянську Україну», «Комсомольская правда», «Красная звезда» та ін.

В 1942 році за наклепом мене заарештували. Звинуватили в антипатріотизмі та націоналізмі. Через рік був звільнений, бо для цього фактично не було підстав. Після цього оселився в селі Малі Дербети Сталінградської (тепер Волгоградської) області. Через деякий час отримав запрошення працювати художником Сталінградського драматичного театру. В 1944 році знову був призваний до лав Радянської Армії. 16 квітня 1945. Гаврило Пустовійт».

Зупинимося на художній спадщині митця. Ще навчаючись в інституті, він виконав ряд обкладинок до книжок, що виходили у видавництвах України. Тут можна згадати виконані ним обкладинки до таких книжок, як «Буйний день» Д. Лондона, «Городянка» Л. Яновської, «Ішли вояки полювати» Є. Кротевича тощо. У цих творах відчувається вплив кращих традицій української графіки 20-х — 30-х років, і зокрема Г. Нарбута. Вони відзначаються майстерним малюнком, вдалим поєднанням орнаменту зі шрифтом. Уже тоді, на початку творчої діяльності художника, можна було стверджувати, що в особі Пустовойта ми маємо прекрасного інтерпретатора літературних творів.

В цей же період Гаврило Михайлович виконує і ряд станкових творів у техніці рисунка олівцем та літографії, які експонував на республіканських виставках у Києві та Харкові. З цього погляду цікаві його аркуші, виконані на Дніпробуді, де він був з групою студентів.

У Харкові, куди Пустовійт потрапив після закінчення інституту, його діяльність була дуже плідною: і викладання в інституті, і творча робота, і праця у видавництві «Література і мистецтво».

На початку 30-х років Гаврило Михайлович відвідує Теберду (тепер Карачаєво-Черкеська автономна область), звідки привозить низку цікавих замальовок величної природи цього краю. Окрім цього, виконує станкові літографії, пройняті романтичним настроєм.

В середині тридцятих років Пустовійт виконав один зі своїх найкращих циклів літографій. Це були ілюстрації до роману І. Гончарова «Обломов». До Пустовойта й інші художники зверталися до цієї теми. Впевнено можна сказати, що митець вирішив ці твори оригінально, по-своєму. Вони дуже виразні, в них прекрасно відтворено образи головних героїв роману, і особливо Обломова. Вони майстерно нарисовані, цікаво скомпоновані. А головне — Пустовійт виразно показує соціальну суть обломовщини. Ці ілюстрації актуально звучать і в наш час.

З 1936 року Гаврило Михайлович переїздить до Києва, залишає викладацьку діяльність і повністю переходить на творчу роботу. В цей час він створює низку політичних плакатів, картони для гобелена, багато

Г. Пустовійт. Колгоспні коні. 1934 р.

працює у техніці акварелі й пастелі, не полишає й техніки кольорової літографії. З цього погляду значний інтерес становить його серія «Колгоспна Молдавія». Ці аркуші нагадують настінні розписи, бо характером виконання близькі до ескізів монументальних фресок.

Паралельно з цією серією художник працював і над ілюстраціями до літературних творів, зокрема до драм І. Микитенка.

У 1937—1939 роках Пустовійт, як і багато українських митців, взяв участь у відзначенні двох знаменних ювілеїв — О. С. Пушкіна і Т. Г. Шевченка. Він виконав цікаву літографію «О. С. Пушкін на Кавказі», на якій зображено трагічну сцену, коли Пушкін зустрічає труну з тілом О. Грибоєдова. Шевченкові Гаврило Михайлович присвятив кілька творів, і зокрема станкові аркуші «Т. Г. Шевченко на пароплаві слухає скрипаля», «Т. Г. Шевченко підписує протест проти антисемітського виступу журналу «Всемирная иллюстрация» й ілюстрації до поеми Кобзаря «Наймичка», а також малюнок для ювілейної медалі поета, у створенні якої брав участь відомий український скульптор І. Макогон.

Усі ці твори позначені майстерністю виконання, оригінальністю вирішення теми і глибоким ліризмом, що загалом характерно для творчості Пустовойта. Хто знав Гаврила Михайловича, завжди відкреслював ці його риси. Він був доброзичливою, привітною, компанійською людиною з веселою вдачею, що позначилося на характері його творчості й привертало до нього оточення. І тому не дивно, що на Першому з'їзді художників України його обрали заступником голови Спілки.

На початку 40-х років Пустовійт виконав ілюстрації до оповідань видатного українського письменника М. Коцюбинського: «Для загального добра», «Дорогою ціною», «Ялинка», «Коні не винні», «П'ятизлотник» та ін. Митець зміг пройнятися духом цих творів, правдиво показати життя й устремління їхніх героїв.

Коли відбулося об'єднання України з західними областями, Пустовійт здійснив подорож до Львова, Космача та Пагуєвичів, звідки привіз велику кількість малюнків із зображенням людей і природи цього краю. Його вразила місцева архітектура, своєрідний побут та живописний, колоритний одяг місцевих жителів.

І ось прийшла біда, біда для всього радянського народу, для всього світу — в 1941 році почалася Велика Вітчизняна війна. Як ми уже знаємо, Пустовійт був призваний до лав Радянської Армії, на короткий час його відкликали з армії, і він перебував в Уфі, куди була евакуйована значна група діячів української науки і культури. Тут художник виконав олівцем портрети деяких з них, наприклад, відомого українського архітектора В. Заболотного, письменників О. Копиленка та Ю. Яновського, художника К. Трохименка та ін.

Аркуш з серії «Колгоспна Молдавія» 1936—1937 рр.

На фронт Пустовійт потрапив у 1942 році. Гаврило Михайлович приїхав до Воронежа у складі групи Держвидаву при ЦК КП(б)У. Він малював тут листівки, які розповсюджувалися на окупованій території, створював рисунки для різних прифронтових газет, але особливу сторінку становлять портрети олівцем визначних українських письменників, які разом з художником перебували на Південно-Західному фронті. Він їх малював у різний час, у різних варіантах і вдень, і вночі. Це дуже цінні для нас зарисовки. Перед нами постають живі люди зі всіма характерними для них рисами. Дуже влучно відтворено їхній психологічний стан. Деякі з цих малюнків загинули. Серед тих, що збереглися, портрети С. Воскрекасенка, Івана Ле, Я. Качури, А. Малишка, А. Шияна... Особливо багато Пустовійт рисував О. Довженка. Художник залишив нам велику кількість рисунків, де відомий письменник і кінорежисер зображений за роботою. Між Довженком і Пустовойтом були прекрасні дружні стосунки. Зберігся лист О. Довженка до Гаврила Михайловича, окремі рядки з нього наведемо:

«Дорогий Гавриле Михайловичу! Посилаючи Вам свій сердечний привіт, прошу Вас зробити для мене ще одне діло. Зробіть мені ще одну записну книжку з гарного гладкого товстуватого паперу, вроді того, що був у Вас в рисувальних блокнотах. Одним словом, мені потрібна ще одна записна книжка... Пробачте за таку настирливість і не одмовте. Я завжди буду Вам вдячний за таку велику приємність... Пишу зараз більше статті для газет, але дещо зробив уже і роблю з оповідань. Часто згадую нашу добру компанію і скучаю... З письменниками я зараз не бачусь. Вони в іншому місті. Живу один. Було добре у Валуйках. Багато досить написав я там, але було неспокійно. Турбували літаки. Зараз, чув, колошкають вас там у Воронежі. Будьте здорові й щасливі. Глибоко переконаний, що через півтора місяця ми стрінемося з Вами на Україні, ки би там Гітлер не викручувався. Привіт Вам. О. Довженко».

Події 1942 року, звичайно, його дуже травмували, але не зламали. Як тільки Гаврило Михайлович звільнився з ув'язнення, то одразу взявся до роботи — малював руїни Сталінграда, виконав ілюстрації для обласного видавництва, зокрема до оповідань Л. Толстого. У повоєнні роки також створював ілюстрації до книжок.

Помер Гаврило Михайлович Пустовійт 20 березня 1947 року в Києві й похований на Байковому кладовищі.

Тепер ми можемо впевнено сказати, що в особі Пустовойта ми мали прекрасну людину і талановитого художника. Збереглася і його епістолярна спадщина. У Гаврила Михайловича було багато друзів, які з пошаною до нього ставилися. Цікаві й листи від М. Дерегуса, В. Касіяна, А. Середи. Всі вони переживали, коли Пустовійт потрапив у тяжкі обставини, і піклувалися про те, щоб він якнайскоріше був поруч з ними. Ось, наприклад, що йому писав А. Середа 1 вересня 1944 року: «До сліз мені боляче за Вас, дорогий Гавриле Михайловичу, але я вірю, що швидко мине лихо і ми знову здибаємося з Вами в кращих умовах. Всі, хто хоч трохи знав Вас, співчувають Вам і жалкують, що Вас немає серед нас, а друзі клопочуть про повернення Вас до Києва, і я вірю, що клопотання матимуть успіх. Не піддавайтеся лише суму, вірте, що все на світі минає... Тисну Вашу роботящу руку... А. Середа».

А В. Касіян 10 березня 1944 року так написав: «Дорогий Гавриле Михайловичу! Тільки що отримав радісну звістку від друзів, що Ви живі, тільки слабі... Слабість пройде, бідв також, а те, що Ви є, — саме головне... прошу Вас, хоч коротко дайте більш про себе знати... Жду вісточки від Вас. Будьте здорові. Ваш Касіян».

Ці матеріали зберігають діти художника — дочка Оксана, сини Георгій та Сергій Пустовойти, один з них скульптор, другий — живописець, так що естафету передано в молоді руки. Є надія, що найближчим часом твори Гаврила Михайловича Пустовойта побачимо на персональній виставці митця.

Ірина БЛЮМІНА,
кандидат мистецтвознавства

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.
Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.
Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Витчызна» («Отчизна»).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.
№ 10, октябрь 1990.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев 47,
проспект Победы, 50.

Художник редакції ОЛЕКСАНДРА ВІЧНА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 19.07.90. Підписано до друку 26.09.90. Формат 70×108 . Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 28,25 умовн. фарбовідб. 22,53 обл.-вид. арк.
Тираж 52 593 прим. Зам. 034. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ 47,
проспект Перемоги, 50.

Г. Пустовійт. Портрет художниці В. Бурої